МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович

УДК 930.1: 94 (477) (=16)

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ДОМОНГОЛЬСЬКОЇ ДОБИ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни
Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ К. В. Івангородський

Науковий консультант:
Масненко Віталій Васильович
доктор історичних наук, професор,

Черкаси – 2019

АНОТАЦІЯ

Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян домонгольської доби у сучасних українській, російській і білоруській історіографіях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2019.

У дисертації проаналізовано сучасні історіографічні дискурси України, Росії та Білорусі, присвячені етнічній історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби. Саме науковий аналіз цієї проблематики має неабияке значення на тлі її відчутної заідеологізованості та політичної ангажованості, а також, з урахуванням відсутності такого історіографічного дослідження (тим більше ґрунтованого на широкому компаративному підході) дотепер. Нами встановлено, що до сьогодні в усіх названих історіографіях домінують моделі етнічної історії слов'ян, сконструйовані ще в радянський час.

З'ясовано стан наукової розробки теми, її фактологічні пріоритети, сформовано репрезентативну джерельну базу, опрацьовано концептуальні та методологічні засади дослідження, визначено теоретичну специфіку проведення етноісторичних реконструкцій, з урахуванням основних тенденцій розвитку сучасної етнологічної науки.

Охарактеризовано джерелознавчі підходи в новітніх українській, білоруській і російській історіографіях, а також простежено потенціал відповідної верифікації джерел істориками в ході дослідження ними «східнослов'янської» етнічної історії. Окреслені теоретично-методологічні моделі та труднощі їхнього застосування у конкретних етноісторичних реконструкціях щодо східнослов'янських спільнот, пропонованих сучасними дослідниками, переконали нас у нагальній необхідності кардинального вдосконалення цього сегменту всієї пострадянської гуманітаристики.

Детальний аналіз наявних джерел, а також окреслення недосконалих аспектів у теорії, методології й термінології, які залучаються до вирішення цієї проблеми, дозволив глибше розкрити сутність новітніх концепцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, запропонованих сучасними українськими, білоруськими та російськими вченими, виділити основні дослідницькі стратегії в цій царині, синхронно порівнюючи розвиток відповідної історичної думки в ареалах означених національних історіографій.

Аналіз теоретично-методологічного рівня сучасної історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян засвідчив слабкий понятійно-категоріальний апарат в цій галузі. Прагнення до кардинального поліпшення наукового лексикону сучасними фахівцями майже не спостерігається. Досі поширеними є поняття та категорії властиві ще історично-етнологічному розумінню ери позитивізму. Нехтування цією проблематикою, окрім неможливості налагодження нормального фахового діалогу поміж ученими, створюють ілюзію вседозволеності в поняттєвій сфері, що водночас веде до появи в межах історіографії великої кількості некоректних і беззмістовних термінів і означень. Доволі сумбурною є, в першу чергу, етнологічна термінологія, причому як на рівні спеціальних словникових видань, так і в межах конкретних студій.

За радянською традицією, найчастіше до теми етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасних пострадянських історіографіях звертаються археологи. Хоча в білоруському дискурсі ця проблематика висвітлюється доволі фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкту дослідження того чи іншого археолога – як правило, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. Загалом, сучасна білоруська історіографія поки не може похвалитися якимись концептуальними здобутками у царині реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й щодо власне етногенезу білорусів.

Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію етнічної історії слов'ян, є Е. Загарульський. Однак його схема характеризується насамперед вгадуванням, а подекуди й вигадуванням окремих аспектів «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій

тематиці конкретики. З-поміж сучасних білоруських істориків, жоден не присвятив окремої уваги проблемі етнічної історії слов'ян або ж навіть етногенезу безпосередньо білорусів. Всі ці питання розглядаються ними побіжно або в контексті інших дослідницьких проблем, як правило, у вигляді своєрідного тла, котре окреслюється пунктирно та не стає окремим об'єктом спеціального дослідження. Досить популярною в білоруській історіографії є версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, яка, втім, досі не набула будь-якої наукової концептуалізації. Загалом, сучасна білоруська гуманітаристика позначається надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем наукових студій, у яких складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні праці побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голослівними твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями.

Найбільш розробленою та популярною, але при цьому надзвичайно контроверсійною, схематизованою й заангажованою, у сучасній російській історіографії є концепція слов'янського етногенезу В. Сєдова. Суперечливі гіпотези останнього зазнають чимало критичних зауважень і спростувань у межах «східнослов'янських» історіографій. Не витримує критики і його апологетичність стосовно так званої «давньоруської народності», котру вчений прагне довести (цілком довільно) винятково на археологічних матеріалах.

Те саме можна відзначити і в студіях представників «московської» та «петербурзької» археологічних шкіл. Відчутним недоліком їхньої діяльності є відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії. Останнє цілком властиве й історико-етнологічним реконструкціям, пропонованих російською гуманітаристикою. Натомість тематика етнічної історії спільнот східних слов'ян аналізується істориками з Росії переважно фрагментарно, а найбільш артикульованими її аспектами є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь» і давньоруська народність. Можна відзначити й появу деяких новаторських підходів істориків відносно

етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян. Втім, і надалі в російському гуманітарному дискурсі домінує радянський етноісторичний міф про існування «давньоруської народності».

Більшість версій сучасної української історіографії відносно названої проблеми також репрезентована насамперед представниками археологічної науки. В межах історико-етнологічних реконструкцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, презентованих українськими фахівцями, варто відзначити значно помітнішу варіативність концепцій і гіпотез із означеної проблематики, порівняно з аналогічними дискурсами в Білорусі та Росії. Хоча, як і в двох останніх, в українському також домінуючим є «націоналізований» підхід.

Частина істориків старшої генерації продовжують дотримуватися панівної в радянській історичній науці гіпотези про існування так званої «давньоруської народності», з якої в післямонгольську добу виділилися українці, білоруси та росіяни. Проте, обом таборам властиві однакові теоретично-методологічні вади, зумовлені насамперед ігнорування етнологічної теорії, довільним маніпулюванням і конструюванням відповідної термінології та цілковито некритичним сприйняттям винятково примордіальної візії етногенезу та етнічних процесів. Можна відзначити і спроби аналізувати проблему на підставі нових методологічних принципів, що вселяє істотний історіографічний оптимізм і дозволяє сподіватися в майбутньому на якісно інший рівень етноісторичних реконструкцій відносно спільнот східних слов'ян.

Загалом, проблематика «слов'янської» етнічної історії, як не важко переконатися, дотепер не втратила свого наукового (але, на жаль, й позанаукового) значення. Проведений нами аналіз засвідчує надзвичайно розлогу палітру дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих етнічних спільнот, які в історіографії іменують «східнослов'янськими».

Ключові слова: східні слов'яни, сучасна історіографія, науковий дискурс, гуманітаристика, етноісторичні реконструкції, примордіалізм, конструктивізм, етнічна історія, етнос, етногенез, етнічна ідентичність, археологічна культура.

SUMMURY

Ivangorodsky K. V. The Ethnic history of Eastern Slavs of the pre-Mongol era in contemporary Ukrainian, Russian and Belarusian historiographies. The qualified scientific work as the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical disciplines. The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Cherkasy, 2019.

In the dissertation are analyzed modern historiographic discourses of Ukraine, Russia and Belarus, devoted to the ethnic history of Eastern Slavs communities during the pre-Mongol era. Exactly scientific analysis of that problem is of great importance on the background of the great pressure of ideologies and political engagement, including the absence of such a historiographic study (especially based on a broad comparative approach) until now. We have established that for now in all the historiography, mentioned above, are dominated the models of the Slavs' ethnic history, constructed in the Soviet era.

In the study have been found out the state of that topic scientific development, its factual priorities, has been formed representative base of sources, have been developed the conceptual and methodological foundations of the research, has been determined the theoretical specificity of ethno-historical reconstruction, taking into account the main trends in the development of modern ethnological science.

Also have been characterized the source study approaches in the newest Ukrainian, Belarusian and Russian historiographies, and have been traced the potential of the corresponding verification of sources by historians in the course of «east-slavic» ethnic history study. Described theoretical and methodological models and the difficulties of their application in the ethnohistorical reconstructions of Eastern Slavic communities offered by modern researchers, are convinced us in the urgent need for a radical improvement in this segment of the entire post-Soviet humanities.

A detailed analysis of available sources, as well as outlining the weaknesses in theory, methodology and terminology that are involved in solving the problem,

allowed us to reveal more deeply the essence of the latest concepts of the Eastern Slavic communities ethnic history proposed by modern Ukrainian, Belarusian and Russian scholars, to identify the main research strategy in this area, synchronously comparing the development of the corresponding historical thought in the designated national historiography areas.

The analysis of theoretical and methodological level of Eastern Slavic ethnic history contemporary historiography discovered the weak conceptual-categorical apparatus in this field. The desire to improve radically the scientific vocabulary is almost not observed among modern specialists. Still common are the concepts and categories inherent in the historical and ethnological understanding of the Positive era. The neglect of this problem, make impossible to establish a normal professional dialogue among scholars, creates the illusion of permissiveness in the conceptual sphere, which simultaneously leads to the appearance of many incorrect and meaningless terms and definitions in the historiography. Pretty confusing is, first of all, ethnological terminology, both at the level of special vocabulary publications and within specific studios.

According to Soviet tradition, archaeologists pay most attention to the Eastern Slavs communities ethnic history in modern post-Soviet historiographs. Although in the Belarusian discourse this problem is covered rather fragmentary and often depends on the specific scientific explored object of one or another archaeologist – usually from a certain archaeological culture associated with ethnogenesis and early East Slavic ethnic history. In general, modern Belarusian historiography cannot yet boast of any conceptual achievements in the field of Eastern Slavs ethnic history reconstruction, including the Belarusians ethnogenesis.

E. Zagurulsky is the only Belarusian archaeologist who proposed in contemporary period his own conception of the Slavs ethnic history. However, his scheme is characterized primarily by guessing, and sometimes also by guiding some aspects of the «Slavic» ethnogenesis, which does not specify the discussed topics. Among contemporary Belarusian historians, no one has devoted particular attention to the problem of Slavs ethnic history or even ethnogenesis directly Belarusians. All these issues are considered by them in a random way or in the context of other research problems, usually in the form of a peculiar background, which is depicted in

dashed lines and does not become a separate subject of a special study. In the Belarusian historiography is quite popular the version of «Baltic substrate» definition in the Belarusians ethnogenesis, which, however, has not yet acquired any scientific conceptualization. In general, contemporary Belarusian humanitarianism is reflected in the extremely low theoretical and methodological level of scientific studies, in which complex ethno-historical problems are solved mainly without verification of the source base, analysis of the problem's historiography and categorical apparatus. As a result, the corresponding works are based on artificially constructed schemes, are marked by unfounded statements, groundless assumptions and scholastic speculations.

The most developed and popular, but at the same time extremely debatable, schematized and biased in modern Russian historiography is the V. Sedov concept. His controversial hypotheses receive many criticisms and refutations in the framework of «east-slavic» historiography. It does not stand up to criticism his apologeticism regarding the so-called «Old-Rus' nationality», which the scientist seeks to prove (completely arbitrarily) solely on archaeological materials.

The same can be said about the studios of the «Moscow» and «St. Petersburg» archaeological schools' representatives. The noticeable disadvantage of their work is the lack of conceptual studies, with a holistic reflection of the theory of East Slavic ethnogenesis and ethnic history. The latter is quite characteristic for historical and ethnological reconstructions offered by Russian humanities. Instead, the topics of the ethnic history of the communities of the Eastern Slavs are analyzed by historians from Russia mainly fragmentarily, and the most articulated aspects of it are the so-called «Varangian question», the origin and etymology of the ethnonym/politonym «Rus'» and the «Old-Rus' nationality». It is worth noting the appearance of some innovative approaches among the historians about the ethno-historical specificity of the Eastern Slavs development in the medieval period. However, till now the Soviet ethno-historical myth about the existence of «Old-Rus' nationality» prevails in the Russian humanitarian discourse.

Most of the modern Ukrainian historiography versions of this problem study are also represented primarily by archaeologists. But it is worth to note, that within the framework of historical and ethnological reconstructions of Eastern Slavs ethnic

history, represented by Ukrainian experts, there are more variability of concepts and hypotheses, compared with similar discourses in Belarus and Russia. Although, as in the last two, the «nationalized» approach is also dominant in Ukrainian.

Some historians of the older generation continue to adhere the hypothesis of the so-called «Old-Rus' nationality», which was dominant in the Soviet historical science. This hypothesis proved that Ukrainians, Belarusians and Russians appeared in the post-Mongolian day. Nevertheless, the two camps have the same theoretical and methodological flaws, primarily due to the neglect of ethnological theory, arbitrary manipulation and the construction of the corresponding terminology and completely uncritical perception of the exclusively primordial vision of ethnogenesis and ethnic processes. We can also note the attempts to analyze the problem on the basis of new methodological principles. That instills significant historiographical optimism and allows us to expect in the future for a qualitatively different level of ethno-historical reconstructions in relation to the Eastern Slavs communities.

In general, the problem of «Slavic» ethnic history, as we see, has not lost its scientific (but, unfortunately, and non-scientific) significance. The analysis conducted by us testifies the extremely wide palette of research strategies and practices regarding the reconstruction of the ancient ethnic past of the mythical ethnos «Slavs», as well as certain ethnic communities, which are called in historiography «east-slavics».

Key words: Eastern Slavs, contemporary historiography, scientific discourse, humanities, ethno-historical reconstructions, primordialism, constructivism, ethnic history, ethnos, ethnogenesis, ethnic identity, archaeological culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Івангородський К. В. Етнічна історія східних слов'ян у сучасній історіографії (український, білоруський і російський дискурси): монографія. Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2018. 422 с. (43, 0 ум. др. арк.)

Розділи в колективних монографіях

2. Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців: колективна монографія / ред. В. Масненко. Черкаси: ЧНУ, 2015. 200 с. (матеріали за темою містить підрозділ 1. 2. «Білоруська історіографія сьогодні: між неорадянськими та національними практиками» – С. 31–63).
3. Принади і пастки сусідської пам'яті: рецепція історичного простору «Україна – Білорусь»: колективна монографія / ред. В. Масненко. Черкаси: ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 306 с. (матеріали за темою містить підрозділ 1. 1. «Етногенез українців і білорусів у сучасній історіографії» – С. 10–89).

Статті в зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

4. Івангородський К. В. Концептуальне переосмислення етнічної історії східних слов'ян у пострадянских історіографіях. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. / ред. В. Смолій. Київ: ІІУ НАНУ, 2014. Вип. 24. С. 6–22.
5. Івангородський К. В. Сучасна білоруська національна історіографія у сприйнятті істориків з Білорусі. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. / ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Вип. 26. С. 83–110.
6. Івангородський К. В. Українська національна історіографія 1990-х рр. у сприйнятті сучасних українських істориків. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2016. №. 3–4. С. 29–39.
7. Івангородський К. В. Балтська проблематика в концепції східнослов'янського етногенезу Валентина Сєдова. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. №. 3. С. 13–25.
8. Івангородський К. В. Етнічні інтерпретації «слов'янських» археологічних культур у сучасній білоруській історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2017. №. 4. С. 33–41.
9. Івангородський К. В. Джерелознавчі аспекти реконструкції етнічної історії східних слов'ян у сучасній українській історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2018. № 3–4. С. 5–16.

10. Ivangorodsky K. Methodological aspects of the reconstruction of the East-Slavs Ethnic History in the modern Ukrainian historiography. *East European Historical Bulletin* / ed. by V. Ilnytskyi. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2018. Issue 9. P. 146–153.

Статті в наукових фахових виданнях України

11. Івангородський К. В. Етнічність у теоретичній інтерпретації поняття «етносоціальні процеси» як явище та феномен. *Вісник Київського національного університету. Серія: Українознавство*. 2004. Вип. 8. С. 50–53.
12. Івангородський К. В. Сутність етносу як самостійного явища: стан проблеми на сучасному етапі. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2005. Вип. 80. С. 36–44.
13. Івангородський К. В. Прояви етносоціальних трансформацій на Великому Кордоні в контексті міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Історія*. Вінниця: ВВ ВДПУ, 2005. Вип. 9. С. 9–13.
14. Івангородський К. В. Зародження західноєвропейської етнологічної думки (друга половина XVIII – перша половина XX ст.). *Вісник Східноукраїнського національного університету*. Луганськ, 2005. № 4. С. 50–56.
15. Івангородський К. В. Етнодемографічні процеси на Великому Кордоні в контексті взаємин української та кримськотатарської спільнот. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. / ред. С. Світленко та ін. Дніпро: Вид-во ДНУ, 2006. Вип. 4. С. 62–71.
16. Івангородський К. В. Цивілізаційний феномен селянства в генезі та трансформаціях етносоціальних спільнот доби середньовіччя. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. Київ; Черкаси, 2006. Вип. 1. С. 92–114.
17. Івангородський К. В. Теоретична інтерпретація етнічності. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / за ред. В. Смолія, А. Кузьмінського. Черкаси, 2007. Вип. 2. С. 105–111.
18. Івангородський К. В. Виділення специфічних ознак етносу: проблема теоретичної інтерпретації. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2007. Вип. 100. С. 13–22.

19. Івангородський К. В. Теоретична інтерпретація і типологізація етносоціальних організмів. *Матеріали до української етнології*: зб. наук. пр. / ред. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ, 2009. Вип. 8 (11). С. 307–314.
20. Івангородський К. В. Біолого-географічна концепція етносу Л. Гумільова. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій [та ін.]. Черкаси: ЧНУ, 2011. Вип. 4. С. 82–85.
21. Івангородський К. В. Політико-ідеологічний контекст сучасної російської історіографії етнічної історії східних слов'ян. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2012. Вип. 5. С. 53–57.
22. Івангородський К. В. Нові підходи у сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 236. С. 71–81.
23. Івангородський К. В. Нові версії етногенезу східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2012. Вип. 242. С. 26–35.
24. Івангородський К. В. Етнополітичні та теоретичні аспекти реконструкції етногенезу східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2013. Вип. 6. С. 61–65.
25. Івангородський К. В. Етногенез східних слов'ян у наукових концепціях сучасних українських археологів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 262. С. 55–62.
26. Івангородський К. В. Цивілізаційний вимір етнічної історії східних слов'ян у сучасних східнослов'янських історіографіях. *Українознавчий альманах* / ред. М. Обушний. Київ: КНУ, 2013. Вип. 11. С. 84–87.
27. Івангородський К. В. Витоки східних слов'ян в етнополітичних практиках пострадянських історіографій. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2013. Вип. 282. С. 16–21.
28. Івангородський К. В. Палеоетноботанічні дослідження землеробства давніх слов'ян у сучасній українській історіографії. *Український селянин*. Черкаси, 2014. Вип. 14. С. 14–17.

29. Івангородський К. В. Етноісторичні аспекти у сучасній українській історіографії Київської Русі. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 302. С. 33–42.

30. Івангородський К. В. Концепція етногенезу східних слов'ян Едуарда Загарульского. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2014. Вип. 7. С. 63–67.

31. Івангородський К. В. Етносоціальна основа становлення Кримського ханства. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2014–2015. Вип. 8–9. С. 116–121.

32. Івангородський К. В. Критика «етнологічної концепції» Лева Гумільова у сучасній російській історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 342. С. 31–42.

33. Івангородський К. В. Неоєвразійство як речник імперії в очах етноісторіографії. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2015. Вип. 10. С. 44–49.

34. Івангородський К. В. Неоєвразійство у сприйнятті сучасної історіографії та погляди А. Дугіна на етногенез східних слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 362. С. 34–51.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

35. Івангородський К. В. Феномен етнічності. *П'ятнадцята наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах*: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій. Черкаси: ОНТШ у Черкасах, 2004. С. 17–19.

36. Івангородський К. В. Основні тенденції розвитку західної етнології у третій чверті XX ст. *Сімнадцята наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах*: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / за ред. В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2007. С. 10–13.

37. Івангородський К. В. Методологічне становлення російської етнологічної науки в 1990-х рр. *Каразінські читання*: історичні науки: матер. Міжн. наук. конф. Харків: ХНУ, 2007. С. 113–115.

38. Івангородський К. В. Російська етнологічна наука 90-х рр. XX ст.: у пошуках теоретико-методологічних орієнтирів. *Вісімнадцята наукова сесія Осередку*

НТШ у Черкасах: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / за ред. В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2008. С. 17–21.

39. Івангородський К. В. Деякі теоретичні проблеми сучасної етнологічної науки. *Двадцять третя наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах*: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / за ред. В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2012. С. 39–46.
40. Ивангородский К. В. Этнополитические аспекты постсоветских историографий этногенеза восточных славян: между патриотизмом и наукой. *Патриотизм – феномен российской истории*: материалы Междунар. науч. конф. Санкт-Петербург: СПбГАСУ, 2013. С. 77–84.
41. Ивангородский К. В. Историографический анализ этногенеза восточных славян в трудах современных украинских ученых: краткий обзор. *Европа в Средние века и Раннее новое время: Общество. Власть. Идеология*: материалы Междунар. науч. конф. Ижевск: АНО ИИКИ, 2014. С. 22–27.
42. Івангородський К. В. Теоретичні аспекти досліджень етнічної історії східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Двадцять четверта наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах*: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / за ред. В. Масненка. Черкаси: ОНТШ у Черкасах, 2014. С. 21–27.
43. Івангородський К. В. Методологічний рівень української національної історіографії 1990-х рр. у сприйнятті сучасних українських істориків. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2015. Т. 1. С. 39–41.
44. Івангородський К. В. Сучасна історична наука в Білорусі з погляду білоруських істориків. *Славістична збірка*. Київ: ІУАД НАНУ, 2016. Вип. 2: Збірка статей за матеріалами Других Міжнародних наукових Соханівських читань / за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. С. 247–258.
45. Івангородський К. В. Сучасні інтерпретації етногенезу білорусів в історіографії. *Двадцять сьома наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах*: матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / за ред. В. Масненка. Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2016. С. 143–151.
46. Ивангородский К.В. Проблематика этногенеза белорусов в современной белорусской историографии. *Европа в Средние века и Раннее новое время:*

Общество. Власть. Культура: материалы Междунар. науч. конф. / отв. ред. В. Пузанов. Ижевск: ИКИ, 2017. С. 42–53.

47. Івангородський К. В. Етногенез білорусів у новітній історіографії. *Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень*: матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 2017. С. 251–255.
48. Івангородський К. В. Методологічні підходи до етногенезу спільнот східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозіум* / за ред. В. Масненка. Черкаси: ЧНУ, 2017. Т. 2. С. 66–82.
49. Івангородський К. В. Рецепція балтів як спільноти у сучасній білоруській історіографії. *Двадцять восьма наукова сесія Осередку НТШ у Черкасах* / за ред. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2018. С. 132–139.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

50. Івангородський К. В. Радянський історіографічний міф про Люблінську унію як «загарбання України» Польщею. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku* / pod red. A. Czyzewskiego, R. Stobieckiego, T. Toborka, L. Zaszkilniaka. Warszawa ; Lodz, 2012. S. 438–447.
51. Ивангородский К. В. Этническая история восточных славян догосударственного периода в современной белорусской историографии. *Российские и славянские исследования* / ред. кол.: А. Сальков и др. Минск: БГУ, 2013. Вып. 8. С. 239–250.
52. Ивангородский К. В. Этническая история восточных славян домонгольского периода в современных украинских исследованиях. *Белоруссия и Украина: история и культура*: сборник статей / гл. ред. Б. Н. Флоря. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015. Вып. 5. С. 439–483.
53. Івангородський К. В. Проблема локалізації прабатьківщини слов'ян у сучасній білоруській історіографії. *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. Смолій та ін. Черкаси: ЧНУ, 2017. Вип. 11. С. 21–28.
54. Івангородський К. В. Сучасна білоруська історіографія проблеми впливу балтів на етногенез слов'ян (до середини І тис. н. е.). *Гуржіївські історичні читання*: зб. наук. пр. Черкаси: ЧНУ, 2017. Вип. 12. С. 45–60.

ЗМІСТ

Анотації 2
Перелік умовних скорочень. 17

ВСТУП. **18**

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. **32**
1.1. Теоретичні та методологічні засади етноісторичних реконструкцій 32
1.2. Джерельна база дослідження. 70
1.3. Розробленість проблеми в історіографії. 77

Розділ 2. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН. **89**
2.1. Джерелознавчі проблеми білоруської історичної науки. 89
2.2. Верифікація джерел російськими істориками 100
2.3. Джерелознавчі підходи українських учених. 121
2.4. Концептуальні труднощі сучасних східнослов'янських історіографій. 138

Розділ 3. СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕТНОІСТОРІЯ В БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПАНОРАМНИЙ ОГЛЯД. **159**
3.1. Археологічні реконструкції. 159
3.2. Концепція етногенезу східних слов'ян Е. Загарульського. 167
3.3. Історико-етнологічні версії. 177
3.4. Погляди на проблему суміжних дисциплін. 201

Розділ 4. НОВІТНІ ПРОЕКТИ «СЛОВ'ЯНЩИНИ» РОСІЙСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ. **222**
4.1. Концепція В. Сєдова. 222
4.2. Реконструкції російських археологів. 238
4.3. Пошуки альтернативних схем істориками. 268
4.4. Лінгвістичні та генетико-антропологічні студії. 286

Розділ 5. СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ЕТНОІСТОРИЧНІЙ ОПТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ. **305**
5.1. Гіпотези археологів. 305
5.2. Осмислення проблеми в історично-етнологічному ракурсі. 338

ВИСНОВКИ. **382**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ. **398**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БГТ – Беларускае гістарычнае таварыства
БГЧ – Беларускі гістарычны часопіс (журнал). Мінск
БДУ (БГУ) – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Белорусский государственный университет)
ВЕДС – Восточная Европа в древности и средневековье (сборник научных статей). Москва
ВКЛ – Велике князівство Литовське
ДГВЕ – Древнейшиие государства Восточной Европы: материалы и исследования (сборник научных статей). Москва
ДРН – «давньоруська народність»
ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук
ИВИ РАН – Институт всеобщей истории Российской академии наук
ИРИ РАН – Институт российской истории Российской академии наук
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
ІІУ НАНУ – Інститут історії України Національної академії наук України
ІУ НАНУ – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України
ІМФЕ НАНУ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського Національної академії наук України
КНУ – Київський національний університет ім. Т. Шевченка
К. І. – Костянтин Івангородський
КСИА – Краткие сообщения Института археологии РАН (сборник научных статей). Москва
НАНБ – Национальная академия наук Беларуси
НАНУ – Національна академія наук України
НДІУ – Науково-дослідний інститут українознавства МОНУ
НТЕ – Народна творчість та етнографія (журнал). Київ
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ПВЛ – «Повість минулих (врем'яних) літ»
РА – Российская археология (журнал). Москва
РАН – Российская академия наук
РБ – Республіка Білорусь
РФ – Російська Федерація
СПбГУ – Санкт-Петербургский государственный университет
СЭ – Советская этнография (журнал). Москва
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЭО – Этнографическое обозрение (журнал). Москва
SSBP – Studia Slavica et Balcanica Petropolitana (журнал). Санкт-Петербург

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні історіографічні дискурси в країнах, які не так давно перебували у складі Радянського Союзу, демонструють дві магістральні тенденції розвитку. З одного боку, все активніше інтегруючись до світової історичної науки, в їхніх межах формується усвідомлення потреби антропологізації пізнання минулого та якісного переоснащення теоретичних і методологічних позицій. З іншого – посилюється значення «прагматичної» історії, основним завданням якої вбачається активне долучення до формування державних ідеологій, відповідних історичних пам'ятей і національних свідомостей. Однією з обов'язкових процедур творення нових «націоналізованих» версій історії та фундаментальним легітимаційним сюжетом цих нових історіографічних канонів стало виведення тяглості сучасної національної самобутності від давніх «слов'янських» спільнот, які за звичкою сприймалися як носії «загальнослов'янської» етнічної ідентичності. Проте, досить швидко стало очевидним, що цей вельми сучасний «етногенетичний міф» про «спільне походження» має насамперед інструментальну природу та потребує кардинального етноісторичного переосмислення.

Залишаючись завжди особливо актуальною, проблема етнічної історії давніх слов'ян упродовж останніх двох століть зумовила появу величезної кількості історіографічного матеріалу. Не став винятком у цій традиції й сучасний етап, що вперше в історії набув вигляду окремого інтелектуального функціонування трьох «східнослов'янських» гуманітарних дискурсів, а відтак, значно розширив межі для збагачення дискусії відносно етноісторичних реконструкцій минулого слов'янських спільнот. Зважаючи на це, констатуємо назрілу необхідність історіографічної рефлексії відносно новітніх тенденцій у сфері дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, що сформувалися впродовж трьох останніх десятиліть у межах української, білоруської та російської історіографій, які презентують та уособлюють нині три «східнослов'янські» нації. Саме науковий аналіз цієї проблематики набуває неабиякого значення на тлі відчутної заідеологізованості

та політичної ангажованості окресленої тематики, а також, з урахуванням відсутності подібного історіографічного дослідження (тим більше ґрунтованого на широкому компаративному підході) дотепер. Окрім відсутності наукового діалогу з цього приводу між істориками України, Білорусі та Росії, зумовленого істотним зниженням рівня комунікації через погіршення сучасних політичних відносин між цими державами, пропоноване дослідження виглядає вкрай своєчасним і на тлі загальної необізнаності фахівців із тими новітніми концептуальними напрацюваннями, що відносяться до царини слов'янської етноминувшини. Саме тому чимало з них продовжують нарікати, що етногенетичні процеси у середньовічному слов'янському світі дотепер залишаються чи не найбільш контроверсійною для східноєвропейської науки темою.

Загалом, прагнення дотримуватися ідеологічних конотацій у ході саме етноісторичних реконструкцій процесів давнини залишається характерною рисою всіх трьох новітніх «східнослов'янських» історіографій, що ускладнюється водночас тривалою інерцією радянських етнологічних і етноісторичних догм і схем, а також теоретичною та методологічною аморфністю студій. Більшість їхніх авторів дотепер некритично та інтуїтивно тримаються примордіалістського та позитивістського підходів відносно експлікації етнічних феноменів дописемної та доби середньовіччя, переважно ігноруючи при цьому будь-які модерні теоретичні новації, наявні у світовій гуманітаристиці. Паралельне із цим ігнорування ними ж історіографії проблеми, зумовлює відчутну евристичну стагнацію, котра виявляється дотепер у пошуках (доволі ефемерних з етноісторичного погляду) окремого етносу «слов'ян», їхньої сакральної «прабатьківщини», суто «слов'янських» археологічних культур, окремого племені «русів» тощо.

Доволі часто сучасні дослідники проблеми аналізують її в традиціях ще першої половини XIX ст., згідно схеми словацького філолога П. Шафарика, котрий першим зокрема запропонував гіпотетично ототожнювати «слов'ян» із «венедами» римських джерел. З цього часу можна констатувати і початок домінування лінгвістичної методології у так званій «слов'янській археології», що яскраво виявилося у студіях початку XX ст., авторства чеського славіста Л. Нідерле. Саме за топонімічними назвами він першим розташував

прабатьківщину слов'ян у Прип'ятському Поліссі, чим поклав початок так званій «вісло-дніпровській теорії», котру радянські дослідники «розширили» до Одера. Як не дивно, але дотепер більшість археологів (і не лише «східнослов'янські») навіть не намагаються задатися питанням: чи можливою взагалі була поява (а тим більше трансляція впродовж багатьох століть) консолідованої етнічності та окремої етнічної спільноти на таких гігантських географічних обширах і чому до VI ст. н. е. про це немає жодних писемних згадок? Наприклад, у сучасній історіографії саме в такому контексті багато в чому домінує «концепція слов'янського етногенезу» В. Сєдова, котрий також виводить слов'ян із венедів і «заселяє» ними поступово всю Центральну та Східну Європу, включно навіть із Поволжям. При цьому ключові тези московський археолог підкріпляє, як правило, лінгвістичними (гідронімія) аргументами, що створює враження, начебто видобуті з ґрунту кераміка та прикраси, спілкувалися з ним слов'янською. Проте, крім некоректності й неможливості ототожнення етносу та мови (в тому числі сприйняття останньої як достеменної етнічної ознаки), ще більш проблематичним є одночасне ототожнення практично всіма археологами з етносом певної археологічної культури, котрій вони (причому роблять це завжди (!) довільно) приписують певну етнічну ідентичність і мову.

Багато в чому сучасну історіографічну ситуацію щодо етнічної історії спільнот східних слов'ян визначають радянські (в більшості заідеологізовані та політизовані) стереотипи, які сформувалися в атмосфері геополітичної напруженості середини XX ст. Домінування на цьому етапі в радянській гуманітарній науці поглядів, близьких до біологічного примордіалізму (коли етнічне сприймається винятково в рамках кровної спорідненості, що зумовлює, начебто, довічну непорушність етнічних зв'язків усередині групи), та марризму в мовознавстві, дозволило археологам прямо оголошувати окремі археологічні культури «слов'янськими». Вельми красномовним при цьому варто визнати той факт, що такий теоретичний підхід по суті був продовженням одіозного для радянської ідеології «вчення Косінни» – німецького археолога першої третини XX ст., який був родоначальником нацистської «пропагандистської археології» й автором теорії «індогерманців» на основі «нордичної гіпотези» (саме вона

була використана для «науково-історичного» обґрунтування німецької агресії на Схід). Утім, саме йому належить і концепція, згідно якої всі археологічні культури відображають територію заселення конкретних етносів або племен [953, p. 27–28; 947, p. 209].

Під час війни з нацистами, Й. Сталін, як відомо, намагався мобілізувати всі можливості радянської пропаганди для підняття патріотичних почуттів населення СРСР (і в першу чергу, «слов'янського») та протидії історичній й «археологічній пропаганді» агресорів. За таких умов, «прабатьківщина» слов'ян мала бути тільки автохтонною, а тому невдовзі була «закріплена» за Подніпров'ям, а, приміром, переважно «германська» (готи) черняхівська культура, відразу стала винятково «слов'янською». З цього ж моменту в радянській історіографії поняття «східні слов'яни» почало заміщуватися «*<русским>*[*] *народом*», за зразком російської імперської історіографії. Останнє, зрештою, стало підґрунтям для появи концепції так званої «давньоруської народності» (ДРН), що мала декларувати єдиного етнічного предка для сучасних східнослов'янських народів. Лише за «хрущовської відлиги» в радянській історіографії, згідно влучного спостереження Л. Клейна, поступово ослабла гострота зіткнень «предків» різних етносів (передусім, германців і слов'ян) на палеоісторичних мапах, стихла боротьба за «палеоісторичні права» сучасних «етносів» на ті чи інші території, а міграції втратили відцентрову спрямованість (із Росії в усі боки). Поступово й довіра до автохтоністських схем етногенезу, що здавалися авторитетними та непохитними, неухильно танула [341, с. 24–25]. Почали з'являтися нові версії й «слов'янського» етногенезу (М. Брайчевський, В. Сєдов, М. Щукін), але в царині «етногенетики» києво-руського періоду директивно-домінуючою залишалася концепція «спільної колиски».

Надалі ми матимемо змогу переконатися, що навіть ці, схематично накреслені постулати відносно радянської моделі етнічної історії слов'ян, донині зберігають досить міцні позиції в усіх трьох новітніх «східнослов'янських» історіографіях. На жаль, це й надалі дозволяє окремим політичним силам експлуатувати міфи і про «слов'янську етнічну єдність», і

[*] Тут і далі написання російських і білоруських слів, які наводяться без перекладу, взято в кутові дужки.

про «триєдиний <*русский*> народ», які при цьому досі примітивно позиціонуються заледве не як біологічні родичі з часів бронзового віку. Проте, ми впевнені, що дотримання принципів всебічності, системності, неупередженості й об'єктивності, за проведення історіографічного аналізу сучасного бачення етнічної історії спільнот східних слов'ян у межах українського, білоруського та російського дискурсів, дозволить побачити глибоку помилковість і нежиттєздатність як означених, так і інших історичних міфів і стереотипів, що консервують і архаїзують історичну науку у «східнослов'янських» країнах.

Актуальнісь обраної теми зумовлена також суттєвими конструктивними змінами безпосередньо епістемологічної ситуації у світовій історичній науці та водночас істотним переформатуванням і динамічністю інтелектуального простору пострадянських держав. Процеси переосмислення та переструктурвання всієї новітньої гуманітаристики позначені появою нових теоретично-методологічних підходів, проблемно-тематичних пріоритетів і ракурсів, антропологізацією історичних знань. Відтак, з'явилася об'єктивна необхідність їхньої наукової систематизації, глибокого внутрішнього аналізу особливостей сучасного історієписання, вдосконалення методики класифікації джерел, інсталювання до історіографічного простору інноваційних тенденцій. Зокрема, глибокого осмислення потребує методологічний плюралізм, властивий сучасній парадигмі історичної науки, уособлюючи поєднання різноманітних епістемологічних теорій та прикладних пізнавальних технологій і будучи основою неупередженого історіографічного аналізу. Лише за таких умов історіографія зможе повноцінно виконувати свої дисциплінарні функції, насамперед експертну та ідентифікаційну, формуючи відповідні науковий мікроклімат і суспільну свідомість у найширшому вимірі (в тому числі, національну, історичну, громадянську тощо).

Безпосередньо, з погляду нашої дослідницької перспективи, істотною історіографічною проблемою є також з'ясування того, наскільки трансформувалися у сучасній історичній науці України, Білорусі та Росії парадигмальні уявлення відносно «слов'янської» етнічної історії, котра до кінця 1980-х рр. назагал для них мала вигляд доволі гомогенного (і по суті

декларативного) комплексу схем та ідеологем, а звідси – чи позбулися вони за три останні десятиліття насправді статусу «пострадянських»? У цій же площині заслуговують на увагу й такі аспекти стосовно озвученої проблематики, як конкретний приріст джерельного масиву (та, відповідно, нового історіографічного знання), визначення «точок дотику» та «векторів розходження», і чи зберігається для цих історіографій евристичний потенціал дослідницьких практик, скерований на етноісторичні реконструкції «східнослов'янського» минулого? Таким чином, все викладене вище переконливо засвідчує своєчасність і **наукову доцільність** пропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Український історичний процес у теоретико-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи» (номер державної реєстрації – 0109U006148).

Об'єктом дослідження є сучасні історичні знання та знання суміжних дисциплін кінця XX – початку XXI ст., представлені українським, білоруським і російським соціогуманітарними дискурсами, які відображає сукупність опублікованих історіографічних джерел різних видів і походження, присвячених науковій реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян у домонгольський період.

Предмет дисертації – провідні тенденції й особливості розвитку наукових історіографічних знань щодо генезису, етнокультурних ознак, таксономічної сутності, розселення та ідентичності тих етнічних спільнот, які в науковій літературі класифікують як «східнослов'янські», на основі методу порівняльного аналізу синхронного розвитку сучасних українського, білоруського та російського історіографічних процесів у цій сфері.

Мета дослідження полягає у тому, щоб, на основі компаративного вивчення історіографічних джерел, концепцій попередніх етапів, новітніх теоретично-методологічних засад і джерелознавчого аналізу, дослідити історіографічні концепції осмислення генези та етнічної історії спільнот

східних слов'ян домонгольської доби у сучасній українській, російській і білоруській історичній науці.

Для реалізації поставленої мети передбачається вирішити такі **завдання**:

– дослідити стан наукової розробки теми, її фактологічні пріоритети, сформувати репрезентативну джерельну базу, опрацювати концептуальні та методологічні засади дослідження;
– з'ясувати гомогенність пострадянських «східнослов'янських» історіографій у сфері дослідження етнічної історії спільнот східних слов'ян і можливість їхньої комплементарності у форматі міждисциплінарного діалогу;
– узагальнити наукові рефлексії й інтерпретації напрямів і специфіки розвитку «сусідських» історіографій у поглядах істориків із окремих суспільно-наукових середовищ;
– визначити теоретичну специфіку проведення етноісторичних реконструкцій, з урахуванням основних тенденцій розвитку етнологічної науки;
– охарактеризувати джерелознавчі підходи в новітніх українській, білоруській і російській історіографіях, а також простежити потенціал відповідної верифікації джерел істориками в ході дослідження ними «слов'янської» етнічної історії;
– проаналізувати теоретичні, методологічні моделі та труднощі їхнього застосуванням у конкретних етноісторичних реконструкціях щодо східнослов'янських спільнот, пропонованих сучасними українськими, білоруськими та російськими дослідниками;
– розглянути новітні концептуальні підходи до етнічної історії спільнот східних слов'ян у білоруському соціогуманітарному просторі;
– розкрити специфіку етноісторичних схем і гіпотез відносно генези та розвитку східнослов'янських етнічних спільнот у працях сучасних російських гуманітаріїв;
– виділити найбільш значущі історично-етнологічні версії східнослов'янської минувшини, запропоновані в межах українського історіографічного дискурсу кінця XX – початку XXI ст.;
– порівняти наукові підходи до реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян представниками різних наукових дисциплін (історія, археологія,

лінгвістика, антропологія, генетика) та відповідні новації в інтерпретації цієї проблематики.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець 1980-х – кінець 2010-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений тим, що з кінця 1980-х рр. розпочався якісно новий етап розвитку української, білоруської та російської історіографій, визначений впливом радикальних трансформацій, пов'язаних із формуванням цілковито нових методологічного, інтелектуального та суспільно-політичного середовищ, а також початком інтеграції білоруського й українського історіографічних дискурсів до світового наукового простору. Верхня хронологічна межа має більш гнучкий параметр і визначається поточним станом функціонування історіографічного процесу. Крім окресленого темпорального виміру, пов'язаного із історіографічним процесом сучасності, виокремлюємо також безпосередньо період, пов'язаний із етнічної історією східних слов'ян. У цьому випадку, нижню хронологічну межу визначити доволі проблематично, оскільки, в залежності від наукової аргументації різних фахівців, вона коливається від гіпотетичної появи балто-слов'янської мовної спільності в бронзовому віці (кінець III тис. до н. е.) – до перших писемних згадок про «склавинів» у творах візантійських авторів (VI ст. н. е.). Верхня ж межа визначена нами серединою XIII ст., що пов'язано з монгольською навалою на землі Русі, яка кардинально вплинула на перебіг етногенетичних і етносоціальних процесів у середовищі східнослов'янських спільнот наступних періодів.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що **вперше** в історичній науці проведений комплексний компаративний історіографічний аналіз етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасних українському, білоруському та російському гуманітарних дискурсах. Попри значну наукову та супільно-політичну актуальність окресленої теми, вона дотепер не була окремим предметом саме монографічного історіографічного дослідження, причому не лише стосовно новітнього етапу її розвитку на пострадянських теренах, але й не студіювалася в жодній із історіографічних традицій попередніх періодів, не виходячи за межі загальних контурів її окреслення окремими вченими. Відносно траєкторії розвитку безпосередньо української історіографії, варто відзначити, що проведене нами дослідження, вперше

вводить до її комплексу ґрунтовний аналіз специфіки та спрямованості сучасної білоруської історіографії, зокрема й стосовно етноісторичних версій слов'янського минулого, пропонованих сьогодні останньою. Проте, і з ракурсу історичної науки Білорусі пропоноване дослідження також є цілковито новаторським, адже, крім «сусідської» рецепції історіографічного процесу в її межах, може стати в нагоді як для змістовнішого ознайомлення білоруськими фахівцями з новітніми параметрами осягнення слов'янської етноісторії, так і для налагодження міжнаціонального наукового діалогу відносно порушених проблем і в історіографічній, і в історичній, і етнологічній, і решті полідисицплінарних площинах. Сподіваємося, що й російські гуманітарії відкриють для себе нові грані щодо власної етноісторіографічної рефлексії, яка вплине на переосмислення нею «слов'янської» етнічної історії. Вельми важливим вбачається створення білоруськими та російськими істориками власних аналогічних рецепцій озвученої проблеми в історіографічному форматі, що вивело б відповідний дискурс на якісно вищий рівень.

Крім цього, пропоноване дослідження є першим історіографічним досвідом на пострадянському просторі, в якому, на основі методологічного плюралізму та компаративного методу, розглядається спільна для трьох сучасних «східнослов'янських» історичних дискурсів проблема, що має відчутний міждисциплінарний характер і водночас виступає засадничим елементом конструювання міфологічного канону національних історіографій України, Білорусі та Росії. Упевнені, тільки позаідеологічне й аполітичне студіювання названої теми дозволяє препарувати її у форматі, максимально наближеному до наукової об'єктивності, та неупереджено підійти з цих позицій до деконструкції застарілих (і переважно заполітизованих) «етногенетичних» схем, міфів, ідеологем і стереотипів. З огляду на це, ми також прагнули якомога ширше увиразнити основні больові точки сучасної гуманітаристики, сфокусованої на етноісторичних реконструкціях східнослов'янської минувшини. Зокрема детальний аналіз верифікації наявних джерел, а також окреслення слабких місць у теорії, методології й термінології, які залучаються до вирішення цієї проблеми, дозволив нам глибше розкрити сутність новітніх концепцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, запропонованих сучасними

українськими, білоруськими та російськими вченими, виділити основні дослідницькі стратегії в цій царині, синхронно порівнюючи розвиток відповідної історичної думки в ареалах різних національних історіографій.

Наукова новизна дисертації полягає також у тому, що в ній **удосконалено**:

– теоретично-методологічне обґрунтування етноісторичних реконструкцій спільнот східних слов'ян домонгольської доби, зокрема щодо їхніх історіографічних інтерпретацій;

– застосування компаративного та міждисциплінарного аналізу / синтезу в межах синхронного дослідження кількох історіографічних традицій на сучасному етапі;

– розуміння евристичного потенціалу новітніх концепцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, властивих сучасним українській, російській і білоруській історіографіям;

отримали подальший розвиток:

– усвідомлення необхідності докорінного переосмислення теоретичного пояснення етнічної історії дописемних спільнот, особливо у сегменті археологічних, антропологічних і генетичних реконструкцій;

– аналіз верифікації усіх типів джерел, які залучаються новітніми фахівцями до етноісторичних реконструкцій та з метою подолання застарілих методологічно етноісторіографічних стереотипів, особливо на рівні інтерпретації «етнологічних феноменів» давньоруського літописання;

– теоретичний постулат, згідно якого істотною похибкою сучасної історіографії залишається ототожнення, зокрема й в емпіричній площині, таких понять, як «етнос» і «археологічна культура», а крім цього, неправомірність термінологічної синонімії спільнот, які позначаються як «рід», «плем'я», «народ», «етнос», «народність», «нація»;

– наукові уявлення стосовно специфіки історіографічного розвитку проблеми етноісторичного минулого в межах новітньої історичної науки Білорусі та Росії в ракурсі їхнього зіставлення із відповідним українським дискурсом;

– теза, що етногенез спільнот східних слов'ян домонгольської доби в майбутньому має значно ґрунтовніше реконструюватися на тлі порівняння

аналогічних процесів у спільнотах інших європейських «лінгвістичних традицій» (германців, кельтів, балтів, іранців тощо), з одночасним удосконаленням термінологічного та теоретично-методологічного базису такого студіювання.

Практичне значення результатів дослідження зумовлене їхнім новаційними характером і відповідністю потребам сучасного наукового та суспільно-політичного розвитку. Сформульовані аналітичні положення і висновки можуть бути корисними для подальшого студіювання етнічної історії спільнот східних слов'ян як в теоретичному, так і суто емпіричному контекстах. Узагальнений, систематизований і комплексно проаналізований масив новітньої наукової літератури з означеної тематики в межах трьох пострадянських історіографій, стане в нагоді не лише фахівцям історикам, але й представникам інших дисциплін, які виявляють активну та перманенту зацікавленість у залученні даних відносно «слов'янської» етноминувшини до власного дослідного поля (культурологія, лінгвістика, філософія, антропологія, генетика). Викладені в роботі положення та висновки актуальні й для вироблення дослідницьких стратегій у подальших студіюваннях етноісторичної тематики як дописемної, так і середньовічної епох.

Запропонована аналітична модель може послужити основою для дискусій із зарубіжними істориками, причому не винятково білоруськими та російськими, а одночасно й для наукового з'ясування суперечливих теоретично-методологічних аспектів механізму етноісторичної реконструкції давніх спільнот, методики встановлення їхньої ідентичності, таксономічної класифікації, специфіки життєдіяльності та культури. Результати дослідження, його висновки, теоретичні положення, методологічні новації можуть бути широко застосовані також у державній і освітній сферах. Вони дозволять переглянути деякі усталені погляди на сучасну історіографію, що зумовить внести певні корективи до підручників з історіографії та історії. Дослідження містить фактологічний матеріал і теоретичні положення для написання конкретно-історичних і синтетичних праць з української, білоруської та російської історіографій, для розробки навчальних програм і спецкурсів, викладання лекційних курсів з історіографії, історії, етнології, для підготовки

довідкових видань тощо. Фактичний матеріал і теоретичні засади дослідження безпосередньо нами постійно залучаються в межах викладання курсу «Історія етнології» для магістрів історичного факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, що відображено в авторських навчальних і навчально-методичних посібниках.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Результати дисертації відображені автором у доповідях і повідомленнях, виголошених на 42 міжнародних і всеукраїнських конференціях: Міжнародна наукова конференція «Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX w. / Міфи і стереотипи в історії Польщі та України XIX і XX ст.» (м. Лодзь, Польща, 8–9 жовтня 2009 р.); Шоста міжнародна наукова конференція «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії» (м. Краснодар, РФ, 15–16 травня 2010 р.); Міжнародна наукова конференція «Восточнославянский мир Великого княжества Литовского и его культурное наследие в исторической памяти и историографической рефлексии народов Восточной Европы» (м. Гродно, Білорусь, 27–29 квітня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Беларусь, Россия, Украина: диалог народов и культур» (м. Гродно, Білорусь, 2–4 липня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Метадалогія даследаванняў гісторыі Беларусі: праблемы, дасягненні, перспектывы» (м. Мінск, Білорусь, 9 жовтня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Патриотизм – феномен российской истории» (м. Санкт-Петербург, РФ, 18–23 листопада 2013 р.); Міжнародна наукова конференція «Европа в средние века и раннее новое время: общество, власть, идеология» (м. Іжевськ, РФ, 2–3 грудня 2013 р.); Перша міжнародна наукова конференція «European Central Slavic Conference: Historia, polityka i kultura w Europie Wschodniej» (м. Перемишль, Польща, 9–10 липня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów w polskiej i ukraińskiej myśli historycznej XIX i XX w. / Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів у польській та українській історичній думці XIX і XX ст.» (м. Жешув, Польща, 28–29 вересня 2017 р.); 60 Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання»

(м. Харків, 20 квітня 2007 р.); Треті Міжнародні Гуржіївські історичні читання (м. Черкаси, 20–21 вересня 2007 р.); Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті П. П. Чубинського (м. Київ, 26–27 березня 2009 р.); Міжнародна наукова конференція «Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі» (м. Черкаси, 21–23 жовтня 2011 р.); П'яті (Міжнародні) Гуржіївські історичні читання (м. Черкаси, 23–24 вересня 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум – 2012: Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право» (м. Севастополь, 6–10 червня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Українство в європейському цивілізаційному просторі» (м. Київ, 25 жовтня 2012 р.); Круглий стіл «Сучасна українська історіографія в інтелектуальних вимірах пострадянського культурного простору» (м. Київ, 15 листопада 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів» (м. Київ, 23 листопада 2012 р.); Наукова конференція «Політика пам'яті у культурному просторі» (м. Київ, 10 жовтня 2013 р.); Наукова конференція «Українська історіографія XX–XXI ст.: до 50-ліття журналу "Український історик"» (м. Острог, 1 листопада 2013 р.); Десятий Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (м. Черкаси, 1–3 жовтня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст» (м. Ізмаїл, 15–17 жовтня 2015 р.); Шості Гуржіївські історичні читання (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.); Міжнародна наукова конференція «Пробудження та модернізація Європи в кінці XIX – на початку XX ст.» (м. Черкаси, 18 травня 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Черкаський історіографічний симпозіум, присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського» (м. Черкаси, 22 вересня 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії: минуле, сучасне, майбуття» (м. Київ, 23–24 вересня 2016 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Українське православ'я на шляху самовизначення, єдності та конституювання» (м. Черкаси, 24–25 жовтня 2016 р.); Наукова конференція «Другий Міжнародний науковий Славістичний колоквіум, присвячений пам'яті П. С. Соханя» (м. Київ,

18 листопада 2016 р.); Міжнародна наукова конференція «Революційні потрясіння початку XX ст. в Європі: геополітичний, соціокультурний і антропологічний виміри» (м. Черкаси, 3–4 березня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень» (м. Київ, 24 травня 2017 р.); Черкаський історіографічний семінар «Нові сенси історичного знання: перспективи розвитку дослідної лабораторії історіографа» (м. Черкаси, 29 листопада 2017 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Десяті Богданівські читання» (м. Черкаси, 7 грудня 2017 р.); XVII, XVIII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX Березневі наукові сесії НТШ (м. Черкаси, 2006, 2007, 2012–2018 рр.); Міжнародна наукова конференція «Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.» (м. Дрогобич, 27–28 вересня 2018 р.).

Публікації. Результати дисертації оприлюднені в 54 публікаціях: в тому числі, одній авторській монографії (43 др. арк.), 2 колективних монографіях (6,3 др. арк.), 51 науковій статті (43 др. арк.), з яких – 31 у наукових фахових виданнях (із них 7 статей у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), 20 – в працях, що додатково розкривають зміст дисертації. Загальний обсяг публікацій – 92 друк. арк. Усі публікації є одноосібним авторським доробком.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (1010 позицій). Загальний обсяг рукопису становить 480 сторінок, з них 383 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1 Теоретичні та методологічні засади етноісторичних реконструкцій

Епістемологічна основа дисертації ґрунтується на методологічному плюралізмі, зумовленому міждисциплінарною сутністю проблематики етнічної історії. Означений ракурс вимагає від дослідника залучення якомога ширшого методичного та теоретичного арсеналу, пропонованого сучасними дисциплінами соціогуманітарного спрямування, що дозволить максимально продуктивно проаналізувати джерельну базу та накреслити історіографічну модель, відповідну меті пропонованого дослідження. Основні аспекти наших методологічних принципів у більшості розосереджені безпосередньо в тексті монографії. Відтак, у цій частині ми окреслюємо переважно загальні міркування відносно специфіки концепту «сучасності», її впливу на магістральні шляхи розвитку історичної науки та історіографії, з'ясовуючи сутність, функціональні властивості, методологічну притомність (зокрема у сегменті міждисциплінарного потенціалу), теоретичну та термінологічну інклюзивність останньої. Іншою складовою методологічного базису нашого студіювання є корпус конкретних наукових принципів і дослідницьких методів.

Специфіка дослідження «сучасної історіографії» пов'язана передусім із усвідомленням «текучості» (З. Бауман) цього хронологічного відтинку та відповідної «розмитості» його меж. Дослідникам також добре відома й та обставина, що зміст будь-якої історичної студії визначається поставленою істориком проблемою, котра, зрештою, продиктована йому саме «сучасністю». Тобто, історики здатні питати в минулого лише про те, що їх цікавить як сучасних людей, а відтак, історичне пізнання починається не з минулого, а з теперішнього, причому зображення історії залежить винятково від сучасного історика [203, с. 215]. З другого боку, коли історія перекомпоновується на сучасність, остання відразу отримує тавро минувшини [21, с. 80]. Так само й

Ф. Арьєс зауважує, що явища, які ще вчора вважалися нашою сучасною історією, стрімко стають минулим, занурюючись в океан «іншого» [цит. за: 421, с. 25]. Таким чином, й історіографія, зберігаючи і вдосконалюючи науково-дослідницький інструментарій, починає сприймати себе як діалог, в якому завжди бере участь теперішнє. Нині історик уже спокійно визнає свою приналежність до сучасного світу, а його праці так чи інакше відповідають на турботи, якими переймаються його сучасники [32, с. 246].

На думку відомого знавця новітньої історіографії К. Рохаса, сьогодні історія припинила бути та ніколи вже не буде «наукою, що досліджує минуле», перелякано відгороджуючись від фактів і подій теперішнього. Навпаки, відтепер історична наука завжди звернена до теперішнього, вона занурена в нього цілковито, знаходячи в ньому не лише джерело тем для досліджень, але й сприяючи його розумінню та діагнозу в найширшій часовій перспективі [734, с. 109]. Переконані, історіографія як історія історичної науки так само залежить від подібних трансформацій, з огляду на що варто наголосити на дедалі більшому зростанні наукової актуальності історіографії саме сучасності. Адже, попри складність відповідної наукової діагностики та пояснення теперішнього в історіографічних поняттях, все ж така дослідницька тактика є важливою процедурою безпосередньої взаємодії з живою реальністю.

Релятивістськи налаштовані науковці стверджують, що не можна здійснити аксіологічно нейтрального, тобто об’єктивного й правдивого дослідження близького минулого. Тому, начебто, нетенденційна новітня історія (в тому числі, очевидно, й історичної науки) є неможливою, а близьким минулим мають займатися інші дослідники сучасності – соціологи, антропологи, економісти, політологи. Втім, ми пристаємо в полеміці до думки відомого польського історіографа В. Вжосека, щодо неправомірності окресленого погляду. Тим більше дослідження якраз сучасної історіографії фактично уособлює процес дослідження культурою самої себе, а історичне пізнання є авторефлексією культури, її самосвідомістю [123, с. 165, 257, 263]. Посилаючись на думку П. Рікера, Х. Кьолнер наголошує, що «теперішнє» – взагалі єдина річ, яка справді існує й навіть минуле є лише спосіб існування теперішнього. Саме тому ми постійно знаходимо себе у важливому світі

наративу та теорії наративу, адже саме він конфігурує певні форми реальних або уявних подій так, щоб у підсумку породити відчуття присутності у стабільному теперішньому [231, с. 98].

Дослідження сучасних історичних знань і уявлень дозволяє краще усвідомити й специфіку епохи, насамперед її інтелектуальну культуру. Останнє набуває непересічного значення особливо у форматі співставлення кількох культур, або як у нашому випадку – кількох історіографічних традицій, присвячених ключовій з погляду національних історій проблемі. Методологія ж нової культурної історії та постановка проблеми діалогу сучасних культур дозволяє по-новому презентувати весь новітній історіографічний процес, відмовившись від його однолінійної, «прогресистської» інтерпретації, краще збагнути його природу, «повороти», якими характеризується його сучасний розвиток, пояснити стрімке збагачення проблематики та предметного поля, методологічної оснащеності, підвищення наукового статусу історіографічних студій, урізноманітнення дослідницьких стратегій і процедур. Скрізь призму «діалогу свідомостей» історіографія тепер уявляється складовою культурного діалогу й інтелектуальної взаємодії конкуруючих традицій [722, с. 274]. При цьому варто пам’ятати, що сучасність – це той рубікон, в якому закладений досвід та енергетика майбутнього, його ідеали, носіями яких виступає конкретна національна свідомість, власники котрої з кожним новим поколінням не втомлюються шукати відповідь на питання «хто ми такі?» [859, с. 11].

Зростання популярності «історії сучасності» кидає нині виклик традиційній методології історії, а важливість досліджень недавнього минулого змушує теоретиків серйозно розмірковувати стосовно проблеми своєрідності «сучасності» як окремого об’єкта історіографічного аналізу. При цьому в розумінні «сучасності» як повноцінного історичного періоду домінують не хронологічні категорії, а епістемологічні, що визначають особливості самого процесу вивчення та пізнання цього етапу. Звідси, сама категорія «сучасність» для істориків різних наукових шкіл має поки різні смислові наповнення [81, с. 5, 33], а подекуди дослідники відзначають і різні виміри цього поняття [725, с. 438]. Одним із найбільш проблемних питань у цьому контексті залишається визначення того, коли власне починається «сучасна епоха». У нашому випадку

ця проблема не має такої напруженості, оскільки зникнення Радянського Союзу є досить чітким вододілом для визначення саме сучасного етапу. Втім, відсутність статичності хронологічних меж сучасності диктується вже тим фактом, що й кінцева її точка знаходиться у стані постійної зміни, що надає цим межам властивості гнучкості та пластичності. Отже, слідом за Р. Козеллеком, можна підсумувати, що на рівні нашої теоретичної формалізації так звана історія сучасності аж ніяк не відрізняється від інших типів історії, що відбувалися чи зображувалися раніше [363, с. 277].

В останні десятиліття відбулося чимало змін в історичній науці, а розвиток методологічних напрямів сучасної історіографії свідчить про засвоєння нею більшості аспектів так званого «постмодерністського виклику», що дозволяє глибше зрозуміти й процеси, котрі визначали на цьому етапі розвиток власне історичного знання та встановити їхні нові виміри у ширшому інтелектуальному контексті. Наприкінці XX ст. історична думка загалом пережила доволі бурхливий період ломки традицій і стереотипів, що зумовило появу нових підходів до історичних досліджень. Розширилися уявлення щодо інтерпретаційних можливостей відносно минулого, прийшло усвідомлення неможливості реконструкції «єдиної історії», тим більше на основі єдиної теорії чи методології. Звісно, новітня українська історіографія також перебуває на стадії глибокої теоретичної та методологічної трансформації [87].

Необхідно також враховувати, що, попри збереження статусу основного засобу формування та підтримання колективної ідентичності національною історією, світова історична наука дедалі більше демонструє тенденцію до порушення проблем, які виходять за її межі, але зосереджені на соціально-територіальних структурах інших рівнів – від локальних до глобальних, які не вписуються у рамки націй або держав, хоча це не означає, що вони ігнорують ці феномени [723, с. 10–11]. Пропоноване нами дослідження якраз добре унаочнює таку специфіку, зокрема засобом паралельного розгляду кількох історіографічних традицій відносно єдиної проблематики, але в динаміці їхнього розвитку. Такий підхід, скажімо, надає доволі рідкісну, з погляду історика, можливість «контролювати» свідків, що дозволяє максимально повно інтерпретувати знання відносно конкретної історичної проблеми та стає

первісним осягненням епохи, що невдовзі перетвориться на минуле. Близькість до подій і персон, які досліджуються, звісно, накладає певні моральні зобов'язання, але саме дискурс сучасності являє собою своєрідну методологічну лабораторію, а дискусії щодо її особливостей роблять чималий внесок до епістемології історіографії загалом. Отже, методологічні підходи до вивчення сучасності мають свої специфічні нюанси, оскільки «історія сучасності» – це «ера свідка» й історія живих очевидців. Водночас необхідно брати до уваги й специфічні умови сьогодення – глобалізацію, формування інформаційного суспільства, всесвітню мережу Інтернет, які щосекунди збільшують «джерельну базу» для дослідження сучасності, в тому числі й у царині історіографії будь-якого спрямування.

За сучасних умов, коли зростає інтерес до історії з боку різних представників суспільства (у тому числі й владної еліти), гострих дискусій і масового історієписання, саме історіографія набуває особливого значення як самодостатнє явище науки, повсякчас демонструючи свою успішність. Одним із основних її критеріїв є вже доведена спроможність критично осмислювати надбання історичної науки, їх систематизацію, визначати прогалини та вузькі місця, актуалізовувати недосліджені проблеми, прогнозувати подальший поступ історичної науки [314, с. 25]. Будучи спеціальною сферою історичних знань, історіографія, звісно, має власні специфічні об'єкт і предмет дослідження. Вона дозволяє з'ясувати загальне становище історичної науки, інтерпретувати ступінь вирішеності її ключових аспектів і питань, концептуального осмислення окремих проблем, акцентуючи увагу на прорахунках, хибах у певному сегменті історичного пізнання. Новітні трансформації всієї інтелектуальної системи гуманітарної науки зокрема вимагають насамперед від історіографії встановлення в межах історичної науки змін фундаментальних принципів, категорій, методів, змісту пізнання, вивчення процесів становлення та розвитку історичної свідомості, стилю історичного мислення.

Не варто при цьому нехтувати й чималою інтегруючою здатністю історіографії відносно решти галузей історичного пізнавального процесу. Якщо історія, згідно слушного зауваження Т. Попової, – це самопізнання та самоідентифікація особистості, то історіографія – це спосіб самопізнання та

самоідентифікація історика та безпосередньо історичної науки. Відтак, перспективи розвитку цієї дисципліни полягають не в її подрібненні на окремі фрагменти історіографічного знання, але у визначенні її смислового ядра, стрижневої ролі в розумінні та вибудовуванні єдиної картини історіографічного процесу, в усвідомленні широкого проблемного поля та значного діапазону методів [693, с. 58]. Стрімкий же розвиток епістемологічних досліджень на сучасному етапі й явне посилення уваги з боку професійного співтовариства саме до історіографії – не лише наслідок деонтологізації історичного пізнання, але й один зі способів подолання труднощів у процесі фахової комунікації, пов'язаних із шаленим зростанням кількості інформації [879, с. 69]. Фактично історіографія є багатогранним діалогом, який постійно оновлює власні перспективи, що збагачують розуміння минулого.

В епістемологічному ракурсі історіографія виступає окремою науковою дисципліною, а історіографічне дослідження, поряд із окремими спільними ознаками з історичним, має чимало особливостей і відмінностей, на які, згідно спостереження Я. Калакури, необхідно постійно звертати увагу та неодмінно враховувати в науковій роботі [314, с. 40]. Насамперед необхідно враховувати те, що історіографічне дослідження є вищою формою рефлексії на розвиток історичного знання й аналізу не конкретно-історичних фактів, а історіографічних джерел, а відтак – створення якісно нового знання. Отже, однією з головних функцій історіографічного дослідження є інтерпретація історіографічних джерел, з метою встановлення ступеня дослідженості певної проблеми, рівня приросту нових наукових знань, розкриття внутрішніх особливостей і закономірностей розвитку історичної науки.

Дедалі важливішою стає методологічна функція історіографії, пов'язана з критичним осмисленням та відбором методологічних принципів історичного пізнання й ефективних методів дослідження [316, с. 18]. Водночас ця функція орієнтована на створення нормативів діяльності історика, визначення механізмів і тенденцій процесу розвитку історичного пізнання. Попри різноманітні визначення сутності поняття «історіографія» в різних національних історіографічних традиціях, більшість дослідників погоджуються з тим, що однією з найважливіших її складових є якраз статус «методології

історії» [503]. Крім цього, фахівці відзначають і ряд інших важливих функцій, притаманних історіографії. Зокрема, можна відзначити також конструктивну, парадигмальну, світоглядну функції, вичерпно охарактеризовані І. Колесник [368, с. 18, 27]. Певне зацікавлення зумовлює й пропозиція польської дослідниці Е. Доманської виділяти також «пророчу» функцію історіографії, пов'язану з «розпізнаванням пророчих елементів, що існують у сучасному історіописанні, тобто, елементів, які можуть бути визнані за знаки майбутнього» [230, с. 76–77].

Дослідження сучасної історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби дозволяє нам запропонувати ще одну важливу функцію, котру виконує історіографічна наука. Ми пропонуємо називати її *«імагологічною»* (імагологія – від лат. *imago* – образ), а її сутність полягає у встановленні «образів Іншого» на рівні етноісторичних реконструкцій істориків і відповідній трансляції цих «образів» до сучасної (історичної, національної, етнічної, політичної тощо) свідомості. Звісно, зображення такої етнічної картини світу буде різним і в різні епохи, і в різних спільнот, але саме така дискретність може посприяти у визначенні певної етнічності та її специфіки/властивостей, а також допомогти й у деконструкції етнічних стереотипів. За такого підходу, певною мірою можна відштовхуватися від поняття «етнічна імагологія», що позначає «комплексне дослідження генези та функціонування ендо- й екзоуявлень і образів щодо етнічних спільнот на колективних, групових і особистісному рівнях» [584, с. 12–13]. Однак у такій проекції проблематика «ми – вони», «свій – чужий», що нерозривно пов'язана з конструюванням ідентичності, саме в історіографічному сегменті досліджена недостатньо, зокрема і в її «етнологічній» складовій. Відтак, сподіваємося, наші висновки та пропозиції за результатами проведеного дослідження, сприятимуть розширенню розуміння того, як у сучасній історіографії формуються образи етнічного «чужого», «свого» (та навіть «чужого свого») та наскільки інструментальним потенціалом сьогодні володіють подібні категорії.

Відомо, що історики доволі часто мислять стереотипами, котрі можуть мати форму «образів». Однак до найважливіших їхніх професійних стереотипів відносяться передусім ті, що не стосуються їхньої етнічної (чи національної)

приналежності, оскільки, за спостереженням В. Вжосека, такі стереотипи мають глибинний характер, а тому вони й об'єднують істориків, «незалежно від національності». Натомість дезінтегруючий вплив мають якраз різноманітні етнічні стереотипи, вкорінені в національній історіографічній традиції. Таким чином, етнічна перспектива, починаючи вже з античності, набувши з Нового часу ще й «національний» складник, є невід'ємною рисою історіографії [124, с. 9–10]. Поряд із цим, варто враховувати ту обставину, що уявлення того чи іншого етносу про себе самого та про інші, передусім сусідні, спільноти та, навпаки, останніх про цей етнос становлять надзвичайно складний, багатозначний історико-психологічний феномен, складність якого в межах сучасного доволі розгалуженого соціокультурного дискурсу (зокрема й в історіографіях цих спільнот) поки не набула всебічного та системного вивчення.

Застосування нових методологічних підходів і методик для інтерпретації розвитку історіографічного процесу, таким чином, дозволяє, крім іншого, подолати й однобічні уявлення щодо нього як лінійного процесу звичайного накопичення знань у сфері історії історичної науки. Відтак, потребує перегляду й уявлення про те, що історіографія лише науково описує шлях послідовного руху до абсолютно істинного знання, тоді як вона радше становить своєрідну межу між історією науки й аналізом колективних уявлень, відображених у різноманітних текстах. Переконливо цей факт підтверджує й методологічний плюралізм, якого дотримується сьогодні більшість історіографів, у тому числі й деякі представники пострадянських наукових шкіл. Спираючись на загальну теорію як цілісну систему наукового пошуку та дотримуючись чітких наукових принципів пізнання, історіографія сьогодні здатна давати відповіді на виклики сучасності, виступаючи головним експертом в царині історичної науки.

Недосконалість теоретичних і методологічних конструкцій сучасних історичних досліджень (і не лише в межах пострадянських історіографій) засвідчує й істотна криза системи базових історичних понять і категорій, якими досі оперують дослідники. Деякі з них цілком резонно наголошують, що настав час для переосмислення категоріального апарату, але водночас констатують неготовність до такої операції. На думку, приміром Н. Копосова, справа не лише в тому, що процес «конденсації» нового соціального досвіду в нові

поняття поки не дав результатів, але й у тому, що «ми погано уявляємо собі, як влаштовані та функціонують наявні поняття й відповідно – ми не можемо точно сказати, що саме підлягає в них модифікації» [409, с. 115]. Історики і надалі користуються переважно понятійно-логічними конструкціями, що ґрунтуються на узагальненні емпіричного матеріалу та мають небагато спільного з конкретною історичною реальністю, хоча як веберівські «ідеальні типи» допомагають її зрозуміти [283, с. 147]. Сучасна понятійна криза зумовила й відчутний бум творення неологізмів, який не змінив ситуацію якісно, але натомість з'явилося надто багато пост-, прото-, мета-, квазі- чи псевдопонять, що, як правило, не позначають нічого нового або взагалі є вигаданими абстракціями. З діагнозом сучасної «поняттєвої катастрофи» як нестачі або неадекватності старих понять, на чому акцентує увагу Д. Хапаєва, згідні всі, але міркування стосовно причин такої ситуації та що станеться, коли старі поняття остаточно «відмовлять», залишаються радше випадковою грою розуму, але не є предметом серйозного дослідження. Доводиться, зрештою, погодитись зі згаданою дослідницею, що «можливо, особливість моменту історії, котрий ми переживаємо сьогодні, якраз і полягає в тому, що старі поняття більше не в змозі описувати світ, що змінився, а нові ще виникли?» [871].

Певне методологічне навантаження в нашій роботі має безпосередньо й *історіографічний термінологічний апарат*, що дає змогу організувати відповідний емпіричний матеріал, які містять залучені джерела. Щоправда доводиться погодитись із фахівцями, що «дизайн терміносистеми історіографії залишається незавершеним і понині» [370, s. 75]. При цьому історик як «мовна особистість» перебуває в особливій диспозиції, адже мусить володіти і мовою епохи, котру досліджує, і тієї доби, в якій він живе. Відтак, він має усвідомлювати конвенційний характер понять, якими оперує, пояснювати їх зміст, значення, історичний і лінгвістичний контексти, що передбачає їхню обов'язкову експлікацію, а не механічне застосування в тексті. Оскільки ж мова історіографії конвенційна, постільки її поняттєвий апарат – це гнучка комунікативна система, в межах якої значення термінів «прояснюється» в процесі обговорення та взаємодії різноманітних «дискурсивних практик» [370, s. 74, 76]. Тому історіограф свідомо відбирає поняття, мовні звороти, лексичні

елементи, в тому числі й зі суміжних галузей знання, верифікуючи їх на матеріалах історії історичної науки, а отже, категоріальний інструментарій історіографії має міждисциплінарний характер, що засвідчує її інтелектуальну гнучкість і відкритість до сучасних «викликів» [371, с. 64].

У пропонованому дослідженні використано когнітивні можливості низки історіографічних термінів – «історіографічний процес», «історіографічний факт», «історіографічне джерело», «концепт», «дискурс» тощо. Безпосередньо поняття «історіографія» в роботі розуміється у широкому значенні та стосується процесу розвитку етноісторичних знань відносно реконструкцій формування спільнот східних слов'ян домонгольської доби, охоплюючи відповідну сукупність історичної літератури сучасного періоду, опубліковану білоруськими, російськими й українськими істориками. Цілісний процес генези та розвитку історичного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань визначає поняття «історіографічний процес», на специфіку якого в нашому випадку впливають сучасні соціокультурні чинники. Під «історіографічним фактом» ми розуміємо факт історичний, який переходить у ранг історіографічного на етапі перетворення інформації, здобутої з джерела, на історичне знання. Як правило, такими фактами є окремі явища історії історичної науки, що залишили помітний слід і служать своєрідними маркерами у розвитку історичних знань. Категорія «концепт» сприймається нами як певна аналітична структура, за допомогою якої інформація з джерела фіксується, осмислюється, внаслідок чого утворюються нові смисли та знання, що стають засобами інтерпретації та репрезентації реальності.

Поняття «дискурс» визначається як цілісний феномен культури, що обіймає мову науки, засоби наукової комунікації, норми, цінності, цілі, методологію й методику наукової діяльності, традиції та інновації наукового пізнання, прагматику науки та її соціокультурне оточення. Проте «науковий дискурс» не тотожний «науці». Дискурс, як наголошує С. Ягодзінський, формується там, де є необхідність в обговоренні, де результат наукового дослідження потребує не лише наукової оцінки, а й суспільної легітимації, де мовна гра у співтоваристві вчених безпосередньо впливає на формування наукової картини світу та визначення напрямів суспільного прогресу [931,

с. 11]. Таким чином, науковий дискурс являє собою наукову сферу, взяту в усій багатоманітності її проявів і впливів на суспільні процеси, разом із мережею комунікацій та системою контролю за діяльністю наукового співтовариства.

Специфіка ***методологічного підходу***, що застосовується в дисертації, зумовлюється вирішенням основних епістемологічних проблем, а також розумінням предмета та проблемного поля наукового пошуку. Обрані методологічні засади дозволили простежити еволюцію історіографічних дискурсів у межах пострадянських «східнослов'янських» країн, зокрема їхні структурні та інституційні форми впродовж 90-х рр. XX – початку XXI ст. Загалом, потрібно відзначити, що пострадянський історіографічний простір позначений відходом від методологічного монізму, яскраво виражених ідеологічних уподобань, утвердженням методологічного плюралізму, запозиченням наукових концепцій, запропонованих західною історичною думкою. Автор одночасно свідомий тієї обставини, що, даючи оцінку історичним творам, він не вільний від власних уявлень стосовно розвитку історіографічного процесу, тому намагається від початку максимально чітко висловити теоретичні та методологічні позиції. Останні зумовлюються, в першу чергу, специфікою об'єкту та предмету дослідження, до яких включена сукупність історіографічних джерел, верифікація котрих передбачає міждисциплінарний характер. Це дозволяє прагнути наукової об'єктивності, але радше як бажаної мети, а не окремого дослідницького принципу.

В окресленій проекції ми дотримувалися також підходу, котрий визначається як методологічний релятивізм, з урахуванням останнього поняття як антиподу епістемологічного абсолютизму, тобто враховуючи, що не існує абсолютного знання, оскільки все воно релятивне. У залучених нами до роботи методологічних засобах є також певні елементи, пов'язані з так званою постмодерністською деконструкцією, але домінуюче значення мають все ж таки традиційні принципи, підходи та методи історіографічного дослідження. Варто також спеціально наголосити, що вжитий нами термін «деконструкція» трактується (слідом за пропозицією Г. Касьянова), як такий, що до певної міри тотожний терміну «аналіз» і не означає руйнування [326, с. 212]. В нашому випадку – це не заперечення чогось, а спроба з'ясування понятійної генеалогії.

Деконструкція в історіографічному контексті несе позитивний заряд і означає створення нових смислів.

Методологічну основу дослідження склали водночас загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, наступності, ціннісного та системного підходів. При вирішенні завдань дослідження нами застосовувалися також принципи міждисциплінарності, контекстуалізації, сцієнтизму, сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного й логічного, інтерпретації, єдності змістовного та формально-логічного аналізу. Центральним, з-поміж названих, є *принцип історизму*, який передбачає розгляд будь-якого явища в його саморозвитку під впливом різноманітних факторів. Дотримання цього універсального правила історіографічного пізнання передбачає зокрема аналіз й інтерпретацію будь-якої наукової концепції, з урахуванням конкретно-історичних умов її появи, а також її оцінювання, порівняно із попереднім станом історичної науки в ракурсі відповідної етноісторичної проблематики. Завдяки цьому, було розкрито спадковість розвитку знань з порушеної в дисертації проблематики, тобто історію формування та подальший розвиток окремих концептуальних підходів стосовно етнічної історії спільнот східних слов'ян у домонгольську добу.

Однією з базових методологічних засад дисертації є *принцип міждисциплінарності*, зумовлений насамперед з'ясуванням етнічної й історичної специфіки формування та розвитку тих спільнот, які в історіографії класифікуються, як «слов'янські» або вужче – «східнослов'янські», й що передбачає залучення не лише суто історіографічного, але й у значній мірі теоретично-методологічного інструментарію етнології. Загалом, на сучасному етапі історіографічна наука має вже досить широке предметне поле, розгалужені напрями пошуків і галузі історіографічного знання. Відтак, вона змушена враховувати множинність поглядів, оцінок, підходів, що досить часто робить предметом її зацікавлення саме міждисциплінарні сюжети та дозволяє залучати до пошуку методики інших наукових галузей. Солідаризуємося і з І. Колесник, що, крім іншого, принцип міждисциплінарності означає здатність історика створювати власний ідейно-методологічний простір, у межах якого стає можливим значно глибше розв'язання певної дослідницької проблеми чи

наукового завдання [367, с. 29]. До того ж дослідники, націлені на діалог з іншими дисциплінами, формують широке коло спілкування з представниками інших наукових напрямів, створюючи тим самим розгалужену мережу комунікацій у науковому полі історичної науки [410, с. 36]. В результаті, істотно вдосконалюється традиційний дослідницький інструментарій і розширюється джерельна база, створювана вже власне такими істориками.

Таким чином, міждисциплінарність є окремим важливим концептом історіографії, завдяки чому вся історична наука по суті отримує зв'язки з іншими дисциплінами. З огляду на останнє, сучасна практика історичних досліджень визнає не лише евристичну здатність власного дослідного поля, але й адекватну варіативність у цьому процесі інших наукових підходів. Враховуючи досвід інших дисциплін, історія поступово перетворюється на сферу пізнання людського суспільства в усій його просторово-часовій динаміці. Відрадно, що й українська історіографія повністю відображає окреслену тенденцію, що на думку Л. Зашкільняка, демонструють тенденції зближення й інтеграції історичних досліджень з такими соціально-гуманітарними науками, як етнологія, соціологія, економіка, антропологія, лінгвістика, психологія, культурологія тощо, а методи та інструментарій цих наук дають змогу історикам отримувати більш повне та всебічне уявлення про зміни поведінки людських спільнот у часі та просторі, виводячи наслідки людських діянь зі стану індивідуальної та колективної свідомості [286, с. 5].

Принцип системності орієнтував нас на врахування багатофакторності етноісторичного й історіографічного процесів, а відтак, і на комплексне осмислення відповідних історичних знань. На основі принципу об'єктивності були залучені ті джерела, що максимально адекватно відображають науковість історичної думки в усіх її компонентах, адже історіографічний аналіз не позбавлений суб'єктивного сприйняття й оцінки тих чи інших праць. Посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз всієї сукупності історіографічних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Водночас принцип об'єктивності дозволив аналізувати порушену проблематику в усій цілокупності її емпіричної бази, через неупереджений

підхід до поглядів сучасних фахівців, зі з'ясуванням наукової вартісності цих поглядів у конкретних етноісторичних реконструкціях. У свою чергу системний принцип був спрямований на зображення цілісності сучасного історіографічного процесу з озвученої проблеми, з урахуванням специфіки розвитку сучасних «східнослов'янських» національних історіографій і окресленням багатоманітності зв'язків думок фахівців з етноісторичного минулого «слов'янських» спільнот. Здійснюючи історіографічний аналіз наукової літератури, присвяченої етнічній історії спільнот східних слов'ян нами застосовано також класичний проблемно-тематичний підхід, без якого з'ясовувати «нове (сучасне) історіописання», особливо за умов методологічного плюралізму, неможливо. Нарешті, правило ціннісного підходу націлює дослідника на пошук і виявлення таких ідей, положень і уявлень в історичній думці, які не втратили свого значення для її сучасного та майбутнього розвитку.

Методи дослідження. З огляду на специфіку об'єкту і предмету дисертації, застосування всіх зазначених принципів досягається через залучення загально-, спеціально- та конкретно-наукових *методів*. До першого блоку відносяться аналіз, синтез, дедукція та індукція. Водночас залучені такі методи, як історико-генетичний, історико-типологічний, історіографічно-ситуаційний, текстологічний, ретроспективний, типологізації, класифікації, періодизації тощо. Так, типологічний метод сприяє встановленню видового та жанрового розмаїття джерел. Хронологічний метод дозволяє, за параметрами виявлення відповідних джерел, вибудувати їх у відповідній послідовності появи. Застосування культурно-антропологічного методу в історіографічному дослідженні сприяє розкриттю позиції автора конкретного історіографічного джерела, за постановки проблеми та підборі аргументів на захист своєї схеми. Синхронний метод застосований для аналізу праць одного історичного періоду, але з протилежними методологічними підходами. Просопографічний метод дозволяє ґрунтовніше дослідити біографії окремих вчених як невід'ємної складової історії історичної науки. Натомість метод дискурсивного аналізу передбачає встановлення кореляції між змістом історіографічного джерела, результатами наукового дослідження та соціокультурним контекстом розвитку історичних подій і процесів.

Процес пізнання від зовнішніх явищ, неістотних деталей і виділення сутності предмету чи певного явища дозволяє виділити зокрема наукові поняття, що відображають загальні властивості та зв'язки явищ дійсності в історіографічній або етнологічній сферах, чому плідно сприяє зокрема метод абстрагування. Проблемно-хронологічний метод дозволив виділити у сучасному історіографічному процесі декілька основних періодів слов'янської етноісторії, які складають предмет вивчення фахівців, але водночас і декілька проблемних ніш цього етноісторичного процесу – етногенез слов'ян, їхня «прабатьківщина», етнодиференціація, розселення, «літописні племена», «давньоруська народність» тощо. Серед методів історіографічного синтезу в дослідженні чималу роль відіграє сцієнтистський метод, завдяки якому наголос ставиться на усвідомленні внутрішньої логіки історіографії, механізмів виникнення та зміни етноісторичних ідей і концепцій. Пізнання специфіки сучасного історіографічного процесу, зокрема в царині етноісторичних реконструкцій, значно збагачують і різноманітні міжсдисциплінарні методи (антропологічний, соціологічний, культурологічний).

Одним із найбільш евристичних засобів став антропологічний метод «включеного спостереження» (participating observation), що можливий винятково для дослідження історії (й історіографії) сучасності, в якій дослідник виступає не лише спостерігачем, але й учасником подій, а відтак, й об'єктом історіографічного аналізу. З погляду епістемології, у такий спосіб сучасність стає тією епохою, в межах якої неможливо відділити об'єкт спостереження від спостерігача, а світогляд історика безпосередньо є ключовим елементом наукового історичного дискурсу. Включене спостереження фактично спрямовується на встановлення й означення зовнішніх реалій буття певного співтовариства (у нашому випадку – професійного, істориків) і їхнього впливу на змістове наповнення відповідних структур діяльності (приміром, наукових поглядів, концепцій). Такий підхід дозволив нам аналізувати динаміку сучасних історіографічних процесів у трьох «східнослов'янських» соціогуманітарних дискурсах із позицій так званої «історіографії другого рівня».

Головним же методом дослідження є *компаративний* (порівняльний), який дозволив зіставити розвиток історичних знань стосовно однієї

проблематики у різних історіографічних дискурсах. Під історіографічною компаративістикою ми загалом розуміємо особливу методику, побудовану на інструменті порівняння як універсальному засобі реконструкції й інтерпретації розвитку історичної науки, що передбачає з'ясування умов, масштабів і цілей зіставлення двох або більше історіографічних систем. Крім цього, лише завдяки порівнянню сучасної історіографії з попередньою традицією історієписання, поглядів різних істориків (і за генерацією, і за «національністю»), напрямів, шкіл, монографічних праць, можна встановити реальний приріст наукових історичних знань, новизну й оригінальність трактування окремих проблем, а також відповідні слабкі місця та перспективи подальшого студіювання.

Компаративний метод дає також можливість виходити за межі явищ, які досліджуються, та, на основі аналогій, робити широкі історіографічні узагальнення, встановлювати паралелі, що набуває неабиякого значення в контексті реконструкції етноісторичних процесів, які реалізовувалися в масштабному просторово-часовому форматі. Зрештою, він допускає застосування усіх інших історичних та історіографічних методів, не зумовлюючи суперечностей і конфліктних зіткнень поміж ними. Порівняльний метод корисний і за аналізу фундаментальних праць, дозволяючи звертатися до інших, зіставних праць, в тому числі й тих, на які вони містять реакцію, і за розбору статей, які спричиняють дискусії. Компаративний інструментарій у такий спосіб дозволяє скласти цілісну картину, побачити, як із протиставлення різних підходів до трактування суто історичного матеріалу та різних способів аргументації з'являлися нові елементи уявлень про етнічне минуле східнослов'янських спільнот зокрема.

Порівняння історіографічних процесів належить безсумнівно до фундаментальних евристичних процедур, оскільки приводить до появи нових смислів, які непомітні у кожному зіставному об'єкті окремо. Подібний ефект виникає завдяки новому контексту, що виникає за рахунок конотативного шлейфу, котрий створюють порівнювані події й явища. Компаративний дискурс у такий спосіб поєднує референтні феномени (те, що порівнюється) із семантичними явищами писемності (риторичні фігури) та репрезентується в особливому типі наративу, котрий, на думку Ю. Троїцького, можна позначити

як *компаратив* [851, с. 32]. Останній поєднує наративні частини з генералізуючими описами, що прагнуть до метафоричного типу семантичної організації. Таким чином, в історичній компаративістиці перевага надається контекстуальним підходам, на чому наголошують і західні фахівці [943, p. XIX–XXI]. Такий прийом сприяє водночас і зростанню комунікативності в межах історіографічних дискурсів, що відображається в посиленні «діалогу культур», визнанні «культурного поліморфізму», «теоретичного екуменізму» й актуалізації уваги до локального та національно-регіонального [366, с. 15].

Істотне значення окреслена методика покликана відіграти саме в межах розвитку сучасної української історіографії, особливо враховуючи, що деінсталяція окремих «ексклюзивістських» складових новітнього національного канону має відповідати реаліям європейських інтеграційних процесів [284, с. 149; 282, с. 9; 202, с. 436; 325, с. 65; 182]. Істотний потенціал саме української історії в межах методології *histoire croisee* відзначає зокрема А. Каппелер [973, p. 64]. Суголосною така ситуація є й заклику німецького методолога історії Й. Рюзена щодо створення міжкультурної компаративної історіографії, котрий передбачає максимально «щільний опис» національних історіографій. Тим більше цей воістину грандіозний задум, вірогідно, не позбавлений присмаку утопії, приваблює окресленням контуру довготермінової програми співтворчості істориків у межах планетарного наукового співтовариства [736, с. 535]. Позаяк реалізація такої ідеї може надати і значно відчутнішу динамічність дослідженням в галузі безпосередньо української історії та її прискореній інтеграції до широкого тла загальноєвропейського та світового історичного контекстів. Відтак, компаративний підхід здатний відіграти вагому роль у формуванні нових історичних мислення та свідомості.

Поєднання різних методів у дисертації дозволило глибше проникнути у сутність предмету дослідження, чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми та сформувати вмотивовану стратегію дослідження. Залучена сукупність методів позитивно вплинула на ґрунтовний аналіз сучасного історіографічного процесу, присвяченого реконструкціям етнічної історії спільнот східних слов’ян домонгольської доби. Врахування різноманітних (у тому числі й позанаукових) факторів сприяло також розширенню кола історіографічних фактів відносно

заявленої проблематики. Наявний методичний арсенал дав можливість охарактеризувати не лише специфіку формування сучасних історіографічних дискурсів у пострадянських «східнослов'янських» країнах, але й розкрити їхні складові, зокрема еволюцію теорій, концепцій, ідей, тлумачень, інтерпретацій, трансформацію інституцій та парадигм. Оскільки сьогодні зросла необхідність переосмислення методологічних основ реконструкції етнічної історії, збільшується й значення ідентифікаційної функції власне історіографії. Водночас малоартикульованою проблемою залишається ставлення істориків до етнологічної теорії як основи таких реконструкцій, а отже, цілком логічним з нашого боку буде окреслення ситуації і в цьому сегменті наукового пізнання.

Сучасний стан етнологічної науки. Теоретичне пояснення «етнічного» становить сьогодні одну із ключових проблем у масштабі світової гуманітаристики. Незважаючи на популярність концепцій, які заперечують історичну реальність існування етнічних спільнот у минулому і тепер, якраз «вибух» етнічності кінця XX – початку XXI ст. засвідчив цілковиту безпорадність такого релятивістського підходу до цієї сфери, зокрема в емпіричному вимірі. На сучасному етапі процеси «етнічного ренесансу» та одночасної їм «глобалізації» зумовлюють істотне переосмислення існуючих теоретичних схем, методологічних принципів, які раніше визначали «етноісторичне» бачення науковців і тим більше вирішення в політико-ідеологічному дискурсі так званого «національного питання». З огляду на це, дотепер актуальним залишається теоретичне обґрунтування чималої кількості явищ і феноменів, пов'язаних зі сферою етнічного буття людських спільнот як у сучасному світі, так і в перспективі їх історичного становлення та розвитку.

Методологічні трансформації в межах гуманітарних дисциплін, пов'язані зі змінами філософських світоглядних установок другої половини минулого століття, дозволяють, принаймні, констатувати неможливість створення єдиної універсальної теорії, котра б визначала все антропологічне пізнання минулого і теперішнього, а до того ж «узгодити» в єдиній матриці всі вияви етнічного, соціального та біологічного в життєдіяльності людини та людських спільнот. Крім відчутної полідисциплінарності, етнологія позначається й помітною поліваріантністю наявних на сьогодні теоретичних концепцій та

інтелектуальних моделей, які можна згрупувати у дві наукові парадигми – примордіалізм і конструктивізм. Безперечно, кожна з них має і позитивні, і негативні сторони, але це радше свідчить не про неспроможність кожної із них пізнати «етнічне», а лише про недосконалий евристичний інструментарій, наявний на нинішньому етапі наукового розвитку. Переконані, потрібні кардинально якісні перетворення у цьому сегменті епістемології, адже й надалі ситуація перебуватиме в «глухому куті», коли «політична актуальність» проблеми провокує «модний дискурс», який замість наукових результатів веде до надмірного «перевиробництва» (приміром, неймовірне зростання кількості «теорій націоналізму» в західній гуманітаристиці останніх десятиліть) знання.

Аналіз розвитку етнологічної думки переконує нас у тому, що в пострадянських «східнослов'янських» історіографіях досі багато в чому її теоретично-методологічний рівень пізнання є по суті продовженням історіософських концепцій німецького романтизму кінця XVIII – середини XIX ст., зокрема гердерівських уявлень про «душу народу» (Volksselle) та «дух народу» (Volksgeist), що перетворило «народ»/«етнос» на окремий суб'єкт історії. Уявлення про ці спільноти як окремий «організм» (іноді навіть як «біологічний») зумовило істотний вплив на етнологію XIX–XX ст. саме природничих концепцій – еволюціонізму та дифузіонізму. Істотно розвинули етнологічну теорію й погляди представників інших гуманітарних наук, передусім, соціології та психології. Втім, у межах західної науки окремої науки етнології так і не з'явилося, а відповідну проблематику тут досліджують представники різних відгалужень антропології – соціальної та культурної.

Натомість у вітчизняній науці з імперських часів формується окрема дисципліна – «етнографія», що в радянський період розвивалася надзвичайно нерівномірно й лише з 1960-х рр. отримала можливість формувати власне теоретичне бачення сфери етнічного, в межах необхідності обґрунтування «нової історичної спільності» – «совєтського народу», котрий прагнула «сконструювати» комуністична партія Радянського Союзу. Результатом стала поява так званої «теорії етносу», основним автором якої був Ю. Бромлей. Показово, що попри надмірне соціальне навантаження феномену «етносу», вченому, зрештою, також не вдалося уникнути його біологізації, передусім, у

запровадженні однієї з ключових його ознак у вигляді ендогамії. Суцільна ангажованість політично-ідеологічними аспектами та евристична обмеженість винятково принципами марксистської методології не дозволили радянським ученим істотно вплинути на світову етнологічну думку.

З другого боку, саме «теорія етносу» досі залишається найбільш вживаною дослідниками етнічного минулого в межах пострадянських історіографій [295, с. 327], щоправда без переосмислення її основних постулатів, зокрема й її примордіальної сутності. Адже в такому ракурсі «етнос» розуміється як початково визначена група людей із певними культурними особливостями (мова, звичаї, самоназва, самосвідомість), але й зумовлену біологічними аспектами (популяція, ендогамія, кровна спорідненість). Однак спроби біологічної інтерпретації етнічності в теорії етносу, наявні на нинішній момент в академічному дискурсі, навряд чи можна визнати переконливими, що яскраво демонструє їхня цілком справедлива критика з боку опонентів, хоча це й не означає, буцімто, така теорія не має права на існування [862, с. 207].

Паралельно, у західній гуманітаристиці сформувалися діаметрально інші підходи до трактування феномену «етнічного». Крім «примордіального» розуміння, тут набув популярності так званий «конструктивістський підхід», який вважає це явище ситуативним у дійсності та штучно сконструйованим у візії дослідників або політиків, які у такий спосіб прагнуть використовувати відповідні «конструкти» у власних цілях. Не сприймаючи категорії «етнос» як окремого універсального типу «етнічної спільноти», західні вчені натомість оперують значно абстрактнішим поняттям – «етнічність», що розуміється то як «етнічна група», то як «етнічна ідентичність», то як своєрідна форма соціальної організації культурних відмінностей.

Звернення до відповідної теоретично-методологічної основи у пострадянській російській етнології пов’язане насамперед із наступником Ю. Бромлея на посаді директора Інституту етнології та антропології РАН В. Тішкова [827]. Критикуючи теорію попередника, він відзначає, що «совєтська теорія етносу значною мірою підлаштовувалася під державну національну політику», що зумовило чимало невідповідностей і схоластичність

теоретичних побудов [824, с. 41]. З огляду на це, він закликав відмовитися від визначення та сприйняття «етносу» як «певної епохальної соціальної форми», оцінюючи його радше як інтегративну соціальну функцію [825, с. 59–60, 116]. Втім, амбівалентність трактування поняття «етнос» і суперечливість конструктивістської позиції цього автора зустріли чимало критичних відгуків на його інновації [632; 781]. Загалом, ситуація у сучасних пострадянських історіографіях, присвячених теоретичним постулатам етнологічної проблематики виглядає доволі невтішно. З одного боку, відмовившись від «совєтської теорії етносу», дослідники так і не запропонували нічого нового, але з іншого – вони в більшості так і не сприйняли підходів, пропонованих західною антропологією. Остання, зрештою, також не є настільки добре розробленою, щоб стати взірцем для оновлення етнологічної теорії. Тим більше, як зауважує Е. Сміт, «те, що ні науковий, ні еклектичний різновиди глобальної культури не знайшли широкого й тривалого резонансу, наводить на думку, що умови для постмодерної відміни націоналізму ще не настали» [791, с. 125].

Західні інтелектуали відзначають також банальну неуважність до відповідної «етнологічної» термінології, але водночас і небажання дослухатися один до іншого, аби знайти спільні точки доступу між своїми етнологічними концепціями [924, с. 169]. Не в останню чергу це стосується, приміром, доволі плутаного розуміння дослідниками поняття «примордіалізм» (primordial – первісний, споконвічний), коли мова йде винятково про біологічну сутність феномену «етнічного». Проте, до таких поглядів належать і ті вчені, котрі займають винятково соціологічну позицію, заперечуючи їхню так звану «штучну сконструйованість» пізнішими інтелектуалами. Всі примордіалістські теорії загалом можна умовно об’єднати в дві течії: культурно-історичну та соціобіологічну. Найбільш відомим представником останньої є американський соціолог П. ван ден Берге, котрий запропонував розуміти етнічність як наслідок генетичної схильності людини до родинного відбору, що в соціобіології має назву «непотизм». Окрім цього, він оцінює етнічність як розширену форму природного відбору та вихідний інстинктивний імпульс, що закладений у генетичному коді людини [940, p. 18, 25]. Відтак, саме родинний відбір відіграв вирішальну роль у формуванні етнічних груп і власне феномена етнічності,

хоча в процесі еволюційного розвитку розширених кровноспоріднених груп родинні зв'язки поступово розмивалися й ставали дедалі більш фіктивними [939, p. 403–404; 80, с. 91–92].

Течія соціобіологічного примордіалізму найбільш критикована у сучасній антропологічній літературі, в тому числі й представниками історико-культурного його напряму. Найбільш вразливим є постулат щодо «підсумкової пристосованості», зумовленої генетичною спорідненістю, адже ми ніколи не знаємо, з ким (крім, нашої родини) та якою мірою пов'язані генетичною спорідненістю й якщо ми запрограмовані на допомогу тільки тим, хто нам генетично рідний, то як ми впізнаємо цю «спорідненість» [997, p. 148]? Так само й уявлення про те, що індивідуальний родинний відбір повільно еволюціонував у ході переростання сімейності на етноцентризм і в етнічні групи, виглядає правдоподібним здогадом лише за умови, що до уваги береться решта факторів – завоювання, міграції, шлюби з представниками інших етнічних груп. Упродовж часу індивідуальний «родинний відбір» все більше стає рудиментарним фактором і щоб збагнути вплив і пристрасть етнічних зв'язків, нам варто звернутися до чогось ще. Точкою відліку для цього Е. Сміт вважає іншу версію примордіалізму – культурну [788, с. 277–278]. Неприпустимим при цьому є й ігнорування суто історичних аспектів формування етнічних спільнот [790, с. 28].

Втім, навіть критики примордіалізму подекуди визнають тривкість і пов'язувальну здатність багатьох етнічних спільнот й їхню вперту живучість упродовж століть, хоча й не здатні пояснити цей феномен [1001; цит. за: 798, с. 53–54, 78]. На нашу думку, проблема полягає в теоретично-методологічній та історико-хронологічній обмеженості конструктивізму, котрий зосереджений насамперед на феномені «нації» та яку не вважає пов'язаною з етнічною спільнотою домодерної доби, але натомість наполягає на «модерному» (з XIX ст.) інтелектуальному (тобто, штучному) конструюванні обох цих явищ. Найвідомішими представниками цієї течії є Б. Андерсон, Ф. Барт, П. Брасс, Е. Ґеллнер, Е. Ґобсбаум, Д. Ґоровіц, Л. Грінфелд та ін. Згідно їхніх переконань, етнічність є уявним або вигаданим феноменом, має мінливий, ситуаційний характер і є соціальною реакцією на модерні процеси глобалізації [324, с. 18].

Проте, конструктивісти досить часто ставлять себе у суперечливе становище, заперечуючи онтологічність етнічного, але водночас зауважуючи його повсякчасну присутність в донаціональну епоху. Приміром, Дж. Бройї визнає: «Мало би існувати *дещо таке* (курсив Дж. Бройї. – К. І.), до чого націоналісти могли б апелювати» [99, с. 206, 208]. На жаль, англійський дослідник чомусь не наважується сказати, чим же було це «дещо таке».

Навіть «класик» конструктивізму Е. Ґеллнер визнавав, що вже у Стародавній Греції ті, хто називав себе «еллінами», розуміли контраст «своєї» та культури варварів і мали «відчуття єдності» – своєрідний «грецький шовінізм» [175, с. 48]. Крім цього, британський соціолог не заперечує, що й «у рамках доіндустріальних структур існували націоналістичні почуття» [205, с. 186]. Не відкидає вчений і реального існування феномену «етнічності», котра засобом політизації в модерному суспільстві стає все тим же «націоналізмом», але формується вона саме в «доіндустріальних цивілізаціях» як суто культурна специфіка [176, с. 96]. Схожі погляди демонструє й Е. Ґобсбаум, не заперечуючи існування в минулому «етнічності в геродотовому сенсі», яка «була, є і може бути чимось, що зв'язує разом людей у *щось*[*] (? – К. І.), що можна назвати *протонаціями* (? – К. І.)» [183, с. 17, 87]. Таким чином, не важко помітити, що однією з базових проблем конструктивістських схем є все та ж нерозробленість етнологічної термінології.

Понятійна неузгодженість істотно ускладнює дискусію поміж примордіалістами та модерністами. Проте, навіть якщо «нація» була вигадана, то сам факт, що цей процес тривав століттями й чимало етносів, змінюючись, зберігали впізнавані риси, засвідчує, що не можна ігнорувати наявність і вплив «протонаціональних спільнот» Е. Ґобсбаума на сучасні нації. Тільки пильніша увага до культурних витоків сучасного націоналізму, здатна пояснити, чому досі стільки людей ототожнюють себе з певною нацією [870, с. 68]. І чому інші соціальні зв'язки не можна порівняти за атрактивністю із почуттям приналежності навіть до «уявленої спільноти» (відомий концепт Б. Андерсона [19, с. 22])? Якщо основний постулат Е. Ґеллнера «саме націоналізм винаходить нації, а не навпаки» покликаний наголосити не лише «штучність», але й

[*] Тут і далі виділення курсивом у цитатах наші, якщо спеціально не зазначено, що це зробив відповідний автор.

другорядність цієї спільноти, то конструктивістська візія Б. Андерсона зовсім не означає, що такої спільноти в реальності не існує [550, с. 71].

Одним із найбільш суперечливих постулатів конструктивізму, що істотно обмежує його евристичний потенціал, на нашу думку, є якраз ігнорування його адептами фактору історії в процесі формування людських спільнот. Прихильники конструктивістської концепції виступають, перш за все, проти історико-культурної реальності етносу, який, на їхню думку, є певна наукова абстракція. Остання, буцімто, містить у собі певну кількість соціальних зв'язків людей, які інколи знаходять необхідність самоідентифікації в історико-культурному смислі. Однак чому так відбувається й що лежить в основі цієї необхідності – про це конструктивісти мовчать [280, с. 4]. Відтак, вони виступають передусім проти примордіалістської (за суттю – історичною) складової етносу, елімінуючи в такий спосіб історію розвитку людського суспільства, зокрема й одну з форм цього розвитку – етногенез [281, с. 23–24]. Поруч із цим, і пояснення складного соціального феномену етнічності в категоріях лише перманентного ситуативного вибору виглядає однобоко та явно суперечить соціальній практиці [739, с. 5]. Показово, що найбільше поширення течія конструктивізму набула переважно в «емігрантських» країнах (США, Канада, Австралія та ін.) [743, с. 98]. Цю обставину якраз можна пояснити відсутністю історичної вкоріненості домінуючих в них нині етнічних спільнот (або націй), що й сприяє стереотипу про їхнє «винайдення». Загалом, конструктивісти надто переоцінюють значимість свідомої діяльності людей у процесі виникнення етнічних спільнот [130, с. 7].

Не важко, загалом, переконатися, що більшість концепцій етнічності фактично не спростовують одна іншу, що залишає надію на створення в майбутньому єдиної теорії, причому з куди істотнішим врахуванням саме історичного контексту розвитку етнічних спільнот. Доволі продуктивним у такому контексті можна визнати теоретичний підхід британського історика та соціолога Е. Сміта. Не вважаючи процес націєтворення нарочитим «вигадуванням», він закликає колег займатися реконструкцією давніх етнічних взаємозв'язків і почувань, із подоланням «блокувального презентизму», тобто прилаштовуванні подій минулого винятково до переконань та інтересів

нинішнього покоління. Адже, історично обмежений презентистський погляд просто не витримує перевірки історичною наукою. Натомість етнічні основи сучасних націй можна зрозуміти тільки через вивчення колективних культурних ідентичностей упродовж *la longue durée* (тривалого часу) [791, с. 79–80]. У такому ключі не витримує критики й погляд на «націю» як на «винайдену традицію», адже чимало істориків наголошують: лише «націоналізм» є сучасним явищем, але основи націй як спільнот простежуються в глибокому минулому, приміром, в добу античності [789, с. 256–257], а ще більше – у середньовіччі [999, p. 195].

У розрізі основної проблематики нашого дослідження – аналізу сучасних реконструкцій етнічної історії спільнот східних слов'ян – концепція Е. Сміта, як своєрідна культурологічна спроба поєднання примордіалістського та конструктивістського підходів, названа ним «перенніалізмом» (*perennial* – вічний) [996, p. 12–15], становить на сьогодні найбільш оптимальну (але далеко не безгрішну) теоретичну версію історико-етнологічного пізнання. Власну концепцію «етнічних витоків націй» вчений обґрунтовує насамперед тим, що вже в «домодерні епохи, навіть у стародавньому світі, присутні вражаючі паралелі з "модерною" ідеєю національної ідентичності та характеру, зокрема в поглядах давніх греків, римлян, єгиптян і біблійних народів» [996, p. 11]. Зважаючи, що англійська мова не має потрібних термінів для позначення «етнічної спільноти», окрім довільного та розмитого «people» (народ), таким самим неоднозначним Е. Сміт вважає й грецьке «етнос». Відтак, найбільш прийнятним для цього він називає французький термін «ethnie» («етнія») [996, p. 22], що навряд можна назвати вдалим вибором, хоча б тому, що лінгвістично він походить все одно від давньогрецького «етносу». Не має він чіткого обґрунтування власне й у сучасній французькій гуманітаристиці [863, с. 52–53].

Стосовно «етносу» Е. Сміт виділяє два виміри його «історичні»: історична пам'ять доконечна для його тривалого існування; плюс він є продуктом певних історичних сил і може зазнавати змін та розпаду [792, с. 29; 997, p. 13]. Такі спільноти не є «даностями», адже є винятково історичними та соціальними, а не природними феноменами. У той же час етнічні спільноти є незмінною та фундаментальною властивістю людського суспільства впродовж

усієї писаної історії й саме через це здаються їхнім членам одвічними («перннiальними») [997, p. 159–160]. Крім себе, до прихильників такого підходу, британський учений зараховує також Дж. Фішмана, У. Коннора, Д. Ґоровіца, Дж. Армстронга. Аналізуючи їхні погляди, український історик Г. Касьянов слушно наголошує, що вони висувають вагому низку аргументів, із якими важко не погодитись, і передусім, стосовно відчуття кожною людиною з дитинства духовного зв'язку з членами своєї етнічної спільноти, котрий несе велике емотивне значення, залишаючись упродовж усього життя, незалежно від того, усвідомлений він чи ні. З другого боку, дискусії поміж примордіалістами та конструктивістами триватимуть і надалі, допоки не буде знайдений баланс між факторами, котрі є визначальними для представників обох цих етнологічних напрямів [327, с. 86–89, 91].

Етноісторичні реконструкції. Одним із базових понять нашого дослідження є «*етнічна історія*», під якою ми розуміємо, по-перше, процеси формування та подальшого розвитку конкретних етнічних спільнот, які згадуються як в писемних, так і усних джерелах, а по-друге – як субдисципліну історичної науки, що базується на полідисциплінарній теоретично-методологічній основі, залучаючи зокрема надбання, крім власне історії й етнології, також археології, етнографії, демографії, лінгвістики, антропології, генетики тощо. Водночас ми чітко розмежовуємо поняття «етнічна історія» та «етногенез», оскільки останній є лише частиною (етапом) першого. Тобто, етнічна історія включає весь історичний час існування певної етнічної спільноти та весь спектр етнічних процесів як на внутрішньому, так і на зовнішньому (міжетнічна сфера) рівнях, що дозволяє простежити в історичному контексті різноманітні трансформації відповідної спільноти (спільнот), їхню динаміку та міжетнічні взаємовпливи. Відтак, предметом етнічної історії виступає етнічна спільнота (етнос) в її історичному розвитку, а по суті її історія, а об'єктом є міжетнічні відносини в довготривалій історичній перспективі (від первісності до сучасності). Наукове дослідження етнічної історії однієї (або кількох) спільноти, включаючи й процес її (їхніх) етногенезу, ми позначаємо поняттям «*етноісторична реконструкція*».

Для сучасної гуманітаристики дотепер головною теоретичною

проблемою залишається невизначеність сутності поняття «*етнос*» як явища та людської спільноти, а також з'ясування історичної втіленості феномену етнічності. На цьому тлі невирішеним завданням залишається також типологізація та класифікація різних етнічних таксонів, якими оперують дослідники (приміром таких, як «рід», «плем'я», «союз племен», «народність» тощо), узгодження їхніх етнічних параметрів із конкретними історичними спільнотами (в тому числі, «слов'янськими»). Потребує істотного вдосконалення як «вітчизняний» етнологічний понятійний апарат, так і його сутнісне узгодження із категоріальною специфікою західної антропології, зокрема ґрунтовніше інтегрування до етнології концепцій «етнічності», «етнічної ідентичності», а також подолання метафізичного сприйняття суб'єктності етнічних спільнот, їхньої невиправданої (а радше, декларованої, а не аргументовано доведеної) біологізації, врахування можливої ситуативності етнічності та її мобілізаційного потенціалу в межах окремих маніпуляцій політичних еліт як минулих, так і сучасної епох. Нарешті, варто більшу увагу приділити реальному (а не постульованому) міждисциплінарному синтезу в межах вироблення когерентної теорії етнічного.

На наш погляд, заперечувати історичну реальність етносів недоцільно, попри те, що на теоретичному рівні інтерпретувати це багатовимірне явище складно. Водночас слід пам'ятати, що всі спроби інтерпретації сутності етносу як суто соціального чи як суто біологічного явища зазнали краху. Виваженим має бути і категоріальний підхід, чим далеко не завжди може похвалитися (як ми побачимо далі) й сучасна пострадянська історіографія. Однією з основних похибок дослідників є синонімічне застосовування таких понять, як «етнос», «народ», «нація» та навіть «плем'я», «народність», які хоч і стосуються «етносу» безпосередньо, проте далеко не тотожні йому. Більшість істориків і надалі застосовують поняття «етносу», як правило, інтуїтивно, без будь-якого пояснення змісту, котрий вони в нього вкладають, що відчутно ускладнює й сприйняття їхніх етноісторичних реконструкцій. Натомість фахівці мали б давати уточнення, котрі мають здійснюватися, на думку В. Лісового, шляхом формулювання деяких теоретичних настанов, що визначали б загальні параметри застосування цього терміну, а дослідник, який має справу з

конкретними історичними ситуаціями, має взагалі здійснювати конкретизацію ad hoc, аби такі концепції були евристичними [460, с. 48].

Переконані, попри всю справедливу критику «совєтської теорії етносу» та її в цілому слабку придатність у рамках емпіричних досліджень етнічної історії конкретних спільнот, не варто все ж таки беззастережно відмовлятися безпосередньо від поняття *«етнос»*. При цьому, ми наполягаємо на тому, що останній не є суто примордіальним (ані в біологічному, ані в соціальному вимірі), але існує як історичний феномен, зумовлений різними зовнішніми та внутрішніми чинниками, внаслідок процесу, відомого в етнології як «етногенез». Відтак, не можна говорити, що «етнос» є універсальною спільнотою в межах людської історії, але й не виступає її окремим суб'єктом, будучи, радше, способом самоорганізації людей. Важливе уточнення: така спільнота не є сталою та незмінною, а відтак, зазнає постійних метаморфоз і може припинити окреме існування через дію несприятливих чинників. Етнос не визначають (і тим більше не формують) окремі ознаки, але натомість він володіє певною сукупністю останніх, наділяючи їх «етнічним» змістом, внаслідок чого вони стають його зовнішнім виявленням.

Поєднання «етносу» із соціальною системою («соціум») зумовлює історично різні типи «етносоціальних» спільнот на різних історичних етапах – «плем'я», «народність», «нація» тощо (це, втім, не означає обов'язкової та саме такої стадіальності, хоча й не заперечує її). Формально можна висловити гіпотезу, що останні три типи етносоціальних спільнот (у жодному випадку вони не можуть бути класифіковані як «етнос», оскільки радше є соціумами, «колонізованими» етнічністю) властиві тим «типам суспільства», що відомі в історичній науці, як первісне (плем'я), аграрне (народність) та індустріальне (нація). Звісно, це припущення потребує окремого, більш ґрунтовного дослідження та розширеної аргументації. Заслуговує на увагу також погляд, згідно якого саме в первісності етнос став своєрідним способом адаптації груп людей до навколишнього середовища, оскільки через соціалізацію людський вид втратив біологічну здатність передачі цієї функції, що спостерігається в решти тварин. Не виключено, що, внаслідок поступового збільшення кількості носіїв етнічної ідентичності, її істотного територіального розширення,

ущільнення мережі інфозв'язків (особливо в модерну епоху), «етнос» перетворюється на «уявлювану спільноту», а в дійсності залишається тільки його «етнічність» (ethnicity) і сформований століттями «комплекс міфів», який оприявнюється в історичній і національній свідомостях.

Саме історичні дослідження останніх двох століть переконливо довели, що вже зі стародавньої доби людство структурувалося за різними видами етнічних спільнот. Це засвідчили й тисячі етнонімів, які дійшли до наших днів у різноманітних писемних джерелах, а також терміни в різних мовах, які з'явилися на позначення того феномену, що ми його іменуємо «етносом» (у слов'янських мовах – це «народ», у греків, крім «етносу», також «ethnikos» і «gens», у латинян – «natio», у євреїв – «goyim» тощо). Примордіальна цінність первісного способу соціальної організації людства у вигляді родини зумовила наступне психологічне та соціокультурне сприйняття «своєї» етнічної групи (в який би спосіб вона не утворилася) як такої, що також заснована на кровній спорідненості, посилену, як правило, міфом про «спільного предка».

В цьому контексті ми погоджуємося з аналогією Д. Ґоровіца, котрий відзначив сприйняття етнічних спільнот їхніми членами як «надродин» із вигаданим спільним походженням і пов'язаністю зі спільними предками [970, p. 81]. Схожим чином «етнос» («етнію») визначає й Е. Сміт – «група людей, яка має спільне ім'я, спільні міфи про походження, культуру, пов'язана з певною територією та має почуття солідарності» [996, p. 32]. На думку У. Коннора, навіть сучасна нація відчуває «спадкову спорідненість» і також становить собою по суті «розширену родину» [944, p. 202]. При цьому етнічні зв'язки в ній відносяться до сфери психології та є нераціональними, що й зумовлює надзвичайно емоційні почуття до «своєї» етнічної/національної спільноти, демонстрація яких може доходити навіть до бажання померти за неї. Не можна не погодитись із Е. Смітом, що, зрештою, «потрібні глибокі практичні дослідження етнічної спорідненості, а не просто твердження про апріорно природний чи емоційний зміст таких зв'язків» [791, с. 55].

Одним із головних аспектів озвученої проблематики, котрий потребує докладного з'ясування, залишається процес етногенезу, чому, як це не дивно на перший погляд, практично не приділяється увага фахівцями з різних дисциплін.

Поки ж доводиться погодиться з М. Брайчевським, що «походження народів – одна з тих історичних проблем, які можна визнати вічними й яка досі далека від остаточного розв'язання» [91, с. 173]. Формально етногенез позначає формування певного етносу та подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж *етногенез* – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, й об'єднаної спільними господарськими та екологічними інтересами на певній території, котрій приписується сакральний статус.

Проблема етногенезу становить собою окрему сторінку людської історії, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. Очевидно, що етнічність містить у собі, поряд із соціальним, і надсоціальний (або позасоціальний) зміст, що робить етнос особливим соціумом, який також зберігає певну природно-біологічну складову. Остання, на думку І. Зарінова, є наслідком етногенезу, що в історичному контексті становить поступову трансформацію кровної спорідненості в соціокультурну [281, с. 19]. Основною ознакою етнічності виступає етнічна самосвідомість, яка визначається самоназвою етносу та відповідною ідентичністю. Деформація цих компонентів призводить до зникнення етносу. На жаль, в гуманітаристиці досі немає комплексного дослідження феномену етногенезу ані на теоретичному, ані на емпіричному рівнях. Усі невеличкі розвідки в цьому напрямі етнологів, антропологів і археологів суто гіпотетичні та опубліковані ще в радянський час на початку 1980-х рр.

Таким чином, *етнічність* – це не просто продовження колишньої спорідненості, а спосіб, яким створюється колективна ідентичність, коли відданість спорідненості, традиціям і решті засобів загальної культури виходить на значно ширшу арену, де більша частина взаємин не організується вже тією ж спорідненістю та культурою, чого достатньо всередині групи [320, с. 93]. Має рацію в цьому контексті й Л. Клейн, який вважає, що етнос не є категорією ані соціології, ані біології, але соціальної психології. Людей об'єднує в етнос ідея спільного походження, але ця ідея не окремого вождя чи дослідника, а

«народна». І вже потім до цієї ідеї підшукують матеріальні ознаки (мова, культура, релігія тощо), що й робить етноси різними та такими, що не мають універсального комплексу ознак [925]. Психологічна складова проблеми етносу полягає також у тому, що суб'єктивна приналежність до такої спільноти задовольняє по суті відразу дві потреби: в самобутності та груповому захисті, що й формує емоційну глибину етнічної ідентичності. Саме цей феномен аффіліації часто веде до біологічного редукціонізму сутності етносу, коли «спокуса "кровної спорідненості" і потужна, і зручна як утопія спільної крові для визначення єдиної форми того, що нею не володіє – множинності різних людей» [882, с. 211].

Отже, етнічна історія – це наука, що застосовує комплексний метод, а будь-який учений, котрий на цьому спеціалізується, має більш-менш рівномірно володіти знаннями з етнології, етнографії, археології, лінгвістики, антропології тощо [77, с. 180]. Інтеграція названих і решти наук вимагає також і досконалого синтезу різноманітних джерел [340, с. 17]. Однак кожна із цих дисциплін має власну специфічну методику та джерела, що далеко неоднозначно висвітлюють проблематику етногенезу, але на практиці, як правило, дослідники віддають перевагу якомусь одному із типів джерел, чим мимоволі спрощують реальну картину минулого. Відтак, попри неодноразові заклики до комплексного підходу, в дійсності спеціалісти, які займаються етногенетичною проблематикою, аналізують відповідні питання досить однобоко. Нижче ми неодноразово переконаємося, що подібні пустопорожні декларації досі є характерною рисою пострадянських історіографій. Об'єктивною причиною такого становища і надалі залишається цілковита нерозробленість самого поняття комплексного підходу та пов'язаної з ним методики, яку досить часто підміняють банальним і механічним сполученням висновків, пропонованих різними дисциплінами, нерідко ще й із відбором більш «зручних» для конкретної схеми результатів [549, с. 24]. З другого боку, ігнорування висновків суміжних дисциплін є шляхом до наукової самоізоляції та обмеження евристичних потенцій власної науки.

Нерелевантними доводиться визнати й концепції, присвячені аналізу етнічності (частіше – націоналізму), взагалі сконструйовані в позаісторичному контексті та з ігноруванням методики історичної науки, що особливо поширено у сучасній західній гуманітаристиці, передусім у межах все тієї ж соціології.

Потрібний більш реалістичний погляд на подібні речі, а не безапеляційне заперечення очевидного, з оголошенням його якимось науковим затьмаренням, вигадкою, забобоном. Тому головний недолік модерністського підходу до пояснення етнічних явищ зумовлений передусім історичною поверховістю відповідної методики дослідження, а подекуди й банальним її ігноруванням.

Істотною проблемою в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду є їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях та пов'язана насамперед із не зовсім правомірним ототожненням стародавніх етносів із окремими археологічними культурами. Щоправда після Другої світової війни археологам і представникам суміжних дисциплін, зацікавлених у дослідженнях проблематики етногенезу, довелося істотно переглянути застарілі підходи та методики. Втім, кардинально ситуація в означеній галузі не змінилася дотепер, хоча нові підходи помітно дискредитували претензії археології на «самоврядність» у проблематиці етногенезу. Зокрема значно був підважений так званий ретроспективний метод, усвідомлюваний археологами переважно в лінгвістичному ключі – як пошук попереднього культурного предка певної археологічної культури. Однак, на відміну від певної мови, будь-яка культура має не одного, а багато предків і визначити їх лише засобами археології, звісно, неможливо. Відтак, претендуючи на висування цілісних концепцій етногенезу, археологи фактично реконструювали винятково культурогенез, який хоч і може сприяти у дослідженні етногенезу, далеко не охоплює всю його проблематику [340, с. 16].

У сучасних пострадянських історіографіях, зокрема й присвячених етнічній історії спільнот східних слов'ян, багато в чому продовжують панувати принципи, котрі Л. Клейн визначив як «палеоетнологія» й «археологічна етногенетика» [341, с. 43–45], базовані на інтуїтивних припущеннях учених, що викопні матеріальні артефакти дають можливість реконструювати історію певного етносу, хоча жодних об'єктивних джерел для цього просто не існує. Попри ненауковість і безпорадність такої методики, вона і досі домінує в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які довільно конструюються археологами. Останні ж безпідставно наділяють етнічними ідентичностями такі фантоми, як

«слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Проте, навіть радянські археологи досить швидко усвідомили, що тотожність «археологічна культура = етнос» є доволі вразливою, а відтак і сумнівною в теоретичному вимірі, особливо коли мова йде про «поліетнічні культури».

Спрощене ж розуміння процедур реконструкції давнього етносу та побудована на цьому розумінні методика археологічних досліджень вступає у суперечності й зі сучасними уявленнями про етнос і етнічні процеси. Оптимізм же археологів, підчас упевнених у безумовних можливостях вивчення етногенезу дописемних періодів історії, уявляється, зрештою, значною мірою перебільшеним [293, с. 156]. Своєю чергою, й студіювання сучасних етноархеологів доводять, що необхідно відмовитися від спрощеного погляду на етнічну реконструкцію давніх спільнот [254, с. 19–20; 328, с. 4, 71]. Насправді ж, в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів «безпосередньо» виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими. Не витримує критики й досі (як не дивно) популярний принцип німецького археолога початку XX ст. Г. Косінни: «ein Volk – ein Topf» («один народ – один горщик») [331, с. 147]. У «слов'янській» археології це особливо помітно під час встановлення «племінної» приналежності культур, згідно так званих скроневих кілець. Особливо ситуація ускладнюється з врахуванням тієї обставини, що дотепер археологи не мають однозначного трактування тієї категорії, котру іменують як «археологічна культура» [337, с. 214–219], а тим більше немає жодного теоретичного пояснення її тотожності «етносу» – дефініція якого також досі залишається палко дискутованою.

Серйозні теоретично-методологічні труднощі пострадянської «слов'янської» археології, в тому числі їхня чимала політична ангажованість, доволі резонно критиковані сьогодні американським археологом румунського походження Ф. Куртою. З другого боку, його студії становлять добрий приклад для подолання застарілих проблем у сучасних «східнослов'янських» історіографіях, передусім відносно етнічної інтерпретації формування та розвитку спільнот, які стали базовими для формування сучасних етносів і яких відносять до східних слов'ян. Безперечно, пропонована ним концепція не є бездоганною, але все ж становить непогану альтернативу для вивчення цієї

сторінки історії Східної Європи. Сутність його теорії зводиться до того, що «слов'ян» у розумінні сучасної історіографії не існувало до VI ст., коли вони були «винайдені (invention)» візантійськими книжниками, заради класифікації «нових» варварів, які стали тоді в Подунав'ї помітною військовою силою, будучи поліетнічним конгломератом, але який з часом прийняв цей етнонім. Звідси, історик пояснює й доволі пізню появу окремої «слов'янської свідомості» (вперше – у Повісті врем'яних літ (далі – ПВЛ), початок XII ст.), що теж була лише інтелектуальним конструктом [953, p. 344–350].

Частково застосовуючи інструменталістську етнологічну теорію стосовно маніпуляцій елітами етнічністю, Ф. Курта прагне деконструювати міф про слов'ян як одвічну спільноту, що зародився в романтичній науці другої половини XIX ст., але остаточно сформувався у радянській історіографії повоєнної доби. Автор наполягає на домінуванні дотепер лінгвістичного бачення проблематики «походження» слов'ян, що своєю чергою стало потужним інструментом для радянської «культурної політики». Не змінили такий дискурс й новітні археологічні дослідження, котрі досі виводять «слов'ян» із тацитових «венедів» початку I тис., але й прагнуть максимально задавнити їхні витоки в залізному й навіть бронзовому віці, конструюючи так звану «прото-балто-слов'янську спільноту», неправомірно виводячи «етногенез» з індоєвропейської мовної сім'ї [953, p. 6–11]. Водночас серед сучасних лінгвістів зростає дедалі більше сумнівів у наявності в минулому окремої «прабатьківщини» праслов'янської мови і ця концепція теж варта переосмислення [954, p. 130; 938, с. 30].

Відтак, археологи та історики мусили коритися лінгвістичній версії, а їхнім завданням були лише відповідна ілюстрація цієї схеми та підлаштовування під неї відомих подій і фактів ранньосередньовічної історії. Така методика радянських фахівців кваліфікується американським археологом як примордіалізм, за яким учені не мали пояснювати виникнення «слов'янської» етнічної специфіки, але тільки описувати її, шукаючи певні матеріальні артефакти. Остаточно радянська археологія стала «наукою про етногенез» із появою теорії етносу Ю. Бромлея [100] й «відтепер, тривалість зразків матеріальної культури систематично інтерпретуються як етнічна безперервність». Тому сучасна історіографія досі пересичена впевненими

припущеннями про стародавні етноси, більшість із яких спирається на теоретично недосконалі уявлення щодо етнічності та її сутності [953, p. 28, 34]. Дивує дослідника й той факт, що радянські археологи базували свої дослідження по суті на теорії Г. Косінни про тотожність етносу як раси й археологічної культури, висновки якого були доволі неоднозначно залучені до нацистської ідеології в Німеччині 1930–40-х рр. [947, p. 218]. Водночас американський славіст зауважує прихильність до таких теоретично-методологічних принципів і серед частини сучасних західних гуманітаріїв [945, p. 2507].

Ігнорування писемних джерел VI ст. змусило археологів шукати «слов'ян» у болотах Прип'яті та вигадувати міграції, в результаті яких вони, начебто, опинилися згодом на Балканах, хоча жодні джерела це не підтверджують. Щоправда Ф. Курта не стверджує однозначно, буцімто «винайдення» слов'ян візантійськими авторами було суто белетристикою, а отже, не слід відкидати «реального» етносу з ім'ям «склавини», що міг бути відомим і візантійцям [950, p. 56–57, 59]. Так само заслуговує на увагу й погляд цього археолога відносно невиправданого скепсису, пов'язаного з можливостями археології бути допоміжним джерелом в етноісторичних реконструкціях, а тому він закликає розцінювати матеріальну культуру як важливий елемент у встановленні етнічної ідентичності давніх спільнот [945, p. 2508, 2509]. Причому дедалі більше археологів на Заході усвідомлюють важливість дослідження стародавньої етнічності, а відповідні новітні спроби демонструють уникнення вченими в таких студіях крайнощів і примордіалізму, і конструктивізму. Розвитку цього дискурсу сприяють і дослідження впливу археологів як наукової еліти на сучасні націоналістичні концепції та рухи [948, p. 537, 541].

Досить показовою в такому сенсі є й дискусія поміж Ф. Куртою та німецьким археологом С. Братером, яка розгорнулася в останні роки, з приводу того, що останній у категоричній формі заперечує будь-які можливості археології допомогти встановлювати етнічну ідентичність «племен» [941; 942; 946; 952]. Критикує позицію німецького фахівця і Л. Клейн, наголошуючи, що попри окремі позитивні аспекти конструктивізму для археології, загалом, як наукова концепція – він помилковий [334, с. 154–155]. І. Гаріпзанов, П. Гірі, П. Урбаньчик також схиляються до того, що цілковите заперечення будь-якої

етнічності в ранньому середньовіччі неможливе та недоцільне, адже неможливо проігнорувати величезний пласт накопичених на сьогодні і археологічних, і джерельних доказів її присутності [961, p. 14; 962]. Дж. Холл також вважає надто радикальним заперечення ролі археології у встановленні етнічної приналежності давніх спільнот, але водночас закликає докорінним чином переглянути цю роль. Приміром, артефакти все ж таки можуть застосовуватися як емблематичні знаки для встановлення етнічних кордонів, як це дозволяють зробити дослідження мовних і релігійних маркерів [968]. Не позбавлена сенсу й думка Ф. Курти, що етнічність у середньовіччі (зокрема й поміж слов'ян) була як і нині також «соціально-культурною формою соціальної мобілізації, що використовувалася для досягнення конкретних політичних цілей». Водночас вона була й аспектом щоденної практики, яку П. Бурдьє називає «габітусом», хоча й він був пов'язаний із маніпуляціями матеріальною культурою [951, s. 33–34].

Покращити евристичні можливості східноєвропейських історіографій у царині дослідження етнічного минулого спільнот східних слов'ян міг би й досвід інших західних концепцій. Скажімо, істотний потенціал у такому ракурсі мають дослідження Дж. Холла щодо специфіки етнічної ідентичності в Античній Греції [968] або проблема міграції й ідентичності остроготів, аналізована П. Еморі [935]. Сподіваємося, в майбутньому більшу увагу пострадянських науковців привернуть і напрацювання так званої «Віденської школи історичної етнології» та полеміка з її баченням специфіки ранньосередньовічного етногенезу «варварських племен», пропонована сьогодні прихильниками конструктивістської теорії. Загальний історіографічний огляд розвитку теоретичних концепцій представників цієї школи нещодавно запропонував зокрема А. Шпірт [908].

Віденська школа почала формуватися ще в 1960-х рр., з метою розвінчання телеологічних інсинуацій «вчення Косінни» відносно стародавніх спільнот і мала від початку доволі помітний конструктивістський потенціал. Її фактичним засновником був Р. Венскус (1916–2002), який переконував, що етнічність ранньосередньовічних «племен» («gens») мала не біологічний, а ситуативний і суто інструментальний характер, залежний від політичного моменту, тому такі спільноти мали гетерогенний характер і постійно

видозмінювали ідентичність. Гуртувалися ці «племена» навколо харизматичного вождя та включали істотну кількість «іноетнічних» воїнів-дружинників, які й виробляли відповідний етногенетичний міф про походження такої спільноти. Цей етнічний дискурс учений називав «Gentilismus» і вважав, що він охоплював те населення, котре підпадало під владу такої еліти [1007]. Попри сучасну критику цієї концепції істориками, погоджуємося з Д. Алімовим, що її реальний аналіз саме в етнологічному контексті досі залишається desiderata майбутніх студіювань [16, с. 102].

На сучасному етапі ідеї Р. Венскуса розвивають його не менш відомі у світовій гуманітаристиці учні – Ґ. Вольфрам [150; 1008; 1009] і В. Поль [990; 991]. Однак їхні погляди доволі різко критикуються представниками так званої «торонтської школи» [961, p. 2–3], які наголошують, у першу чергу, на сумнівній адекватності «етнічної» реальності, котра вміщена в пізньоантичних писемних джерелах і заперечують найменшу етнічну субстанціональність у минулому. В такому ключі зокрема висловлюються В. Гоффарт [967], А. Мюрей [981], до яких приєднуються сьогодні також А. Джилєтт [964; 963, p. 243, 249], П. Хізер [969, p. 33–35], Р. Касперський [975, p. 220–223, 240; 976, s. 429]. Зі свого боку, В. Поль дивується такій явно запізнілій реакції західного наукового світу на теоретичні постулати «віденців», як і намаганням звинуватити його та колег у дотриманні примордіалістського бачення, покликаного, буцімто, продовжувати доведення стародавньої «германської» етнічної ідентичності в «косіннівському» дусі [992, p. 221–223]. Показово, що на конструктивістському підході В. Поля та Ф. Курти до ранньосередньовічної етнічності останнім часом побудовано кілька досліджень російських істориків. Хоча не всі їхні спроби доводиться визнати вдалими. Приміром, доволі неочікувано їхні напрацювання інтерпретує П. Стефанович, заявляючи, що «ідея “давньоруської народності” як етносу *зберігає цінність* (? – К. І.) і сьогодні» [796, с. 48, 50–51].

Не наважується остаточно відійти від постулатів примордіалістів (зокрема поняття/явища «етногенезу») й Д. Алімов [17, с. 7–8, 11]. Дослідження останнього багато в чому перегукується зі схожою монографією австралійського історика Д. Джино [958; 13; 224], котрий зі свого боку відзначив, що надихнув його на її написання твір щодо «винайдення слов’ян»

Ф. Курти. Дотримуючись конструктивістської методології, дослідник спробував нетрадиційно дослідити походження ідентичності хорватів, заперечуючи при цьому версію міграції слов'ян у Далмацію (і взагалі на Балкани) періоду переселення народів [958, p. 40–42]. При цьому він намагається деконструювати й попередню історіографію стосовно етногенезу хорватів, яку іменує «іллірійським метанаративом». Основна ідея Д. Джино полягає в тому, що слов'янська мова та ідентичність хорватів сформувалися завдяки перебуванню Далмації та її населення кілька століть під владою Аварського каганату, в межах якого існував своєрідний «аварський культурний континуум». У цьому контексті він також наслідує ідею Ф. Курти, який намагається реанімувати гіпотезу Г. Ланта й О. Пріцака, що саме слов'янська мова була lingua franca і в Аварському каганаті, і на підлеглих йому теренах [954, p. 132–133]. Окреслений підхід може посприяти зокрема й у розвитку ідеї стосовно первинного формування «слов'янської ідентичності» саме в Центральній Європі (Моравія), звідки «слов'янська свідомість» уже транслювалася й у межі спільнот «східних слов'ян».

Насамкінець треба відзначити, що однією з істотних проблем сучасної історіографії залишається невиправдана політизація стародавньої етнічності, причому в контексті сучасних міжнаціональних відносин. Доволі часто дослідники некоректно біологізують давні етноси, в тому числі й «слов'янські», уникаючи одночасно будь-яких теоретичних роздумів з приводу феномену етнічної ідентичності в давнину та можливостей її реконструкції засобами сучасної науки. Недостатньо артикульованими залишаються й суто термінологічні проблеми, приміром трактування таких понять, як «рід», «плем'я», «союз племен», «вождівство», «народність» тощо. Подальшого вдосконалення вимагає й теоретичний базис етнологічної науки, покликаний допомогти міждисциплінарним студіюванням етнічної специфіки спільнот, які мешкали в ранньому середньовіччі та в дописемний період своєї історії. Наявні дискусії з цього приводу у новітньому гуманітарному просторі дозволяють дивитися з оптимізмом на подальший розвиток цієї галузі пізнання.

1.2 Джерельна база дослідження

Основною передумовою реалізації мети дослідження стосовно аналізу етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасних історіографічних дискурсах України, Білорусі та Росії є формування репрезентативної джерельної бази. Без цього принципово неможливо сподіватися на досягнення поставленої мети та виконання дослідницьких завдань. Залучені джерела відповідають авторській концепції та методологічним засадам визначеної тематики, а їхній відбір та інтерпретація здійснювалися з урахуванням міждисциплінарної специфіки. Проблема репрезентативності вирішувалася шляхом залучення максимально адекватної сукупності джерел, представлених трьома історіографічними традиціями.

Забезпечення відповідної джерельної повноти досягалося завдяки встановленню історіографічної евристики в наявних наукових публікаціях та формуванню дворівневої джерельної бази. Перший рівень становлять історіографічні джерела, що відображають безпосередньо процес наукових етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян на етапі до монгольської навали. Інший рівень містить джерела, що дозволяють репрезентувати своєрідність саме сучасної інтелектуальної культури й умов, за яких відбувається дослідження означеної проблематики та які визначають її новітній історіографічний контекст у трьох «східнослов'янських» історичних дискурсах.

Класифікуючи джерельну базу пропонованого дослідження, ми виходили з того, що всі історіографічні джерела містять історіографічні факти, тобто відомості, що дозволяють реконструювати історію історичної науки та відтворити конкретну історіографічну ситуацію. При цьому історіографічні джерела відтворюють і характеризують історіографічний процес у нерозривному зв'язку з реаліями, з конкретним розвитком сучасного суспільства, що надає додаткові можливості для пізнання історіографічної ситуації й осмислення її впливу на продукування історичних знань. Історіографічні джерела відразу виступають готовими носіями наукових знань, хоча й далеко не рівнозначних за своїм рівнем і достовірністю інформації. Тим

не менше, у сукупності вони створюють ґрунт, на якому, за належного «обробітку», можуть «проростати» нові знання, цього разу про розвиток самої історичної науки або дослідницький процес у певній її сфері [314, с. 199]. Проте, сучасна історіографічна наука поки ще не виробила універсальної схеми класифікації історіографічних джерел, оскільки для кожного історичного періоду властиві свої специфічні їхні різновиди.

Основу джерельної бази нашого дослідження становлять передусім опубліковані джерела, тобто конкретні твори істориків, пропоновані у найрізноманітнішому вигляді – монографії, статті, рецензії, доповіді на наукових конференціях та інших форумах, виступи в дискусіях, дисертації, їхні автореферати, навчальні підручники, посібники, словники. При цьому нами враховувалася специфіка окремих джерел, позначена позанауковими впливами (зокрема ідеологічного характеру), що вимагало додаткових зусиль із їхньої верифікації. Певну суб'єктивність джерельна інформація набуває також під впливом культурної специфіки «свого часу» та суспільних уявлень, що також деформує сприйняття в ній історичної дійсності. Однак будь-який текст, внаслідок цих процесів, не втрачає статусу історіографічного джерела, навіть коли проблема інтерпретації таких джерел усвідомлюється автором як проблема інтерпретації інтерпретацій. Застосування наявної джерельної бази дозволило враховувати нам важливу пізнавальну цінність усіх видів історіографічних джерел, які дозволяють простежити розвиток новітньої історичної науки, влив на різні історіографічні дискурси, встановити евристичний потенціал окремих концепцій в межах визначеної проблематики, зокрема й відносно етноісторичних реконструкцій давнього минулого, внесок конкретних істориків у розвиток історичної науки.

Окремо варто відзначити, що, оскільки специфіка пропонованого нами історіографічного дослідження зумовлена вивченням періоду сучасності, постільки вона характеризується «безархівністю» доступної джерельної бази. Крім цього, особливість такої хронологічної ситуації дозволяє виділити й інші своєрідні нюанси притаманні їй у джерелознавчому контексті. Так, історіографу сучасності доступні для аналізу «найновіші» (підчас, у режимі «on-line») матеріали преси, телебачення, радіо, web-мережі, масові інтерв'ю,

дискусії, опитування тощо. Хоча, з другого боку, варто враховувати й ту обставину відносно «джерельної бази сучасності», що для неї навіть поки не існує всіх можливих джерел, позаяк більшість учасників теперішнього історіографічного процесу живі та перебувають в активному творчому процесі, а відтак, приміром, мемуари, спогади не написані, листи та щоденники не опубліковані, багато інтерв'ю ще не проведено тощо. Попри достаток інших видів джерел, які компенсують досліднику сучасності відсутність архівних матеріалів, названа специфіка створює й інші труднощі, приміром, це вимагає обрання коректного вектору наукового дослідження для здійснення максимально репрезентативної вибірки джерел, з урахуванням критичного підходу. За таких умов, дослідник зіштовхується ще й з ефектом лавиноподібного наростання кількості джерел, а відтак, приречений на те, аби не «втопитися» в усе зростаючому їхньому обсязі, виробити механізм відбору ключових текстів і відсіювання другорядних.

Зважаючи на спрямованість нашого дослідження реконструювати історіографічні дискурси сучасності, акцент, зроблений саме на опублікованих працях, підкреслює якраз важливість цього виду джерел, що дозволяють інтерпретувати порушену проблематику в контексті відносно тривалої традиції. Адже тільки опубліковані матеріали окреслюють загальну територію відповідного наукового дискурсу, тоді як неопубліковані ресурси (приміром, чернетки або щоденникові записи) стосуються переважно внутрішнього світу історика та не мають безпосереднього впливу на сучасний історіографічний процес. Тим більше кількість новітньої друкованої літератури, присвяченої проблематиці слов'янської етнічної історії має надзвичайно розлогий обсяг і навіть звичайна її бібліографія зайняла б окремий солідний том. Відтак, ми свідомо прагнули визначити все ж таки магістральні праці та блоки окремих сюжетів, хоча й не вважаємо цю спробу остаточною й ідеальною. Звісно, при цьому, в роботі враховувався максимально широкий спектр авторів, які пропонують новаторські погляди та нетривіальні підходи до окресленої тематики. Особливу увагу ми намагалися приділяти і дискусіям, присвяченим окремим епізодам етноісторичних аспектів слов'янської минувшини, що також характеризують спрямованість новітнього історіографічного дискурсу в цій

сфері. Враховуючи масштабність проблематики, ми не прагнули створення вичерпного каталогу всіх наявних із теми творів і відстеження всіх історіографічних подій, але натомість – зосередження на вузлових моментах і тих історіографічних сюжетах, що інтерпретуються як найбільш репрезентативні з погляду етноісторичної реконструкції минулого спільнот східних слов'ян.

Окрім поділу залученої джерельної бази на два рівні, означених нами вже вище, в роботі застосовано ще два класифікаційні критерії, що дозволяють розподілити наявні джерела за функціональним і принципом походження. Так, за формально-функціональною ознакою, джерела поділяються на монографії, колективні праці, статті, дисертації, автореферати дисертацій, матеріали різного рівня наукових форумів, рецензії, відгуки, посібники тощо. За критерієм походження, джерела групуються відповідно на українські, білоруські та російські, що зумовлено окремими дискурсивними практиками новітніх національних історіографій у пострадянських країнах, що й зумовлює їхній сучасний історіографічний контекст, який визначає певну «національну» спрямованість джерел.

Домінуючу за кількістю та найважливішу за інформативністю частину джерел становить їхня перша («опорна») група, де зосереджені власне ті праці, що присвячені конкретним спробам етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян у сучасних історіографічних дискурсах. До неї входять опубліковані твори різних жанрів таких авторів: *а) «українська» група* – В. Балушок, В. Баран, М. Брайчевський, І. Винокур, Я. Дашкевич, Л. Залізняк, Я. Ісаєвич, Д. Козак, О. Комар, С. Конча, М. Котляр, Б. Магомедов, О. Моця, С. Пачкова, С. Плохій, О. Приходнюк, О. Сухобоков, Р. Терпиловський, О. Толочко, П. Толочко, Н. Юсова; *б) «білоруська» група* – А. Бєлий, С. Віцязь, В. Вяргей, А. Дзермант, А. Єгарєйченка, М. Єрмаловіч, Е. Загарульский, Я. Звяруга, Р. Казлова, А. Кравцевіч, А. Латишонак, О. Лявко, П. Лисенко, І. Марзалюк, В. Мартинов, А. Мікуліч, А. Мєдвєдєв, В. Насєвіч, М. Піліпенка, С. Рассадін, А. Рогалєв, І. Салівон, Г. Сємянчук, Л. Тєгако, С. Тємушев, І. Чаквін, В. Шадиро, Г. Штихов; *в) «російська» група* – Р. Агєєва, Т. Алєксєєва, Є. Балановская, О. Балановскій, М. Васільєв, І. Гаврітухін, А. Горскій,

І. Данілєвскій, С. Іванов, І. Ісланова, Л. Клейн, В. Конєцкій, А. Кузьмін, А. Лаушкін, Г. Лєбєдєв, Н. Лопатін, Д. Мачінскій, А. Назарєнко, А. Обломскій, В. Пєтрухін, В. Пузанов, С. Санкіна, В. Сєдов, О. Трубачов, А. Фурасьєв, Є. Шмідт, М. Щукін.

Цифрові технології сучасності дозволяють нам виділити в окрему групу джерел *електронні публікації* як названих вище, так і інших авторів. Загалом варто звернути посилену вагу на цю глобалізаційну тенденцію, адже початок на сучасному етапі «цифрової ери» неминуче впливає й на творчість істориків, що в джерелознавчому контексті мусить враховувати й історіографія. Адже люди дедалі все менше залишають писемні тексти, але натомість шаленими темпами зростають обсяги електронної (в тому числі й наукової) інформації, істотна та важлива частина якої сьогодні вже не фіксується в паперовому вигляді, оскільки передається новітніми засобами комунікації (e-mail, телефон, смс тощо), що відчутно нівелює традиційні поняття «історичне джерело» або ж «опубліковане історіографічне джерело». Для джерелознавства та історичної методології загалом така ситуація становить серйозний виклик і вимагає якнайшвидшого переосмислення поняття «електронне джерело», з відповідними теоретичними контекстами його верифікації.

Відтак, комп’ютер і мережа Інтернет сьогодні стають все вагомішими засобами наукового розвитку, істотно допомагаючи в дослідженні та прискорюючи його. У статусі нового виду джерел зокрема вже сьогодні можна застосовувати офіційні сайти державних і наукових інституцій, що надають швидкий доступ до документації, котра має аналогічне значення з писемною. Водночас Інтернет все активніше використовується як майданчик для наукових форумів, доступного для усіх бажаючих, що формує цілковито інший інтелектуальний простір, зокрема пропонуючи цілком новий формат для дискусій поміж ученими, адже руйнує адміністративні, географічні кордони та дозволяючи організувати справді масштабну колективну роботу гуманітаріїв для вирішення різноманітних дослідницьких проблем. Важливим видом «електронного джерела», що застосовувався нами в пропонованій праці, стала так звана «інтернет-періодика», хоча й досі не здійснений багатофакторний аналіз особливостей і властивостей матеріалів мережевої періодики як

історичного чи історіографічного джерела. Крім цього, необхідно враховувати також той факт, що інтернет-простір є банком не лише текстових джерел, але й відео-, фото-, фономатеріалів, які містять важливу інформацію в тому числі й щодо заявленої нами проблематики (приміром, інтерв'ю, коментарі, виступи на конференціях дослідників тощо).

Разом із тим, переважну частину джерел, залучених нами до дослідження історіографічного дискурсу відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян, становлять традиційні опубліковані твори істориків, з-поміж яких доволі важливу групу становлять *рецензії* на праці, присвячені цій проблематиці. Як відомо, для вивчення історії історичної науки рецензія є джерелом першорядного значення [933, с. 106]. При цьому рецензії дають можливість дослідникові реконструювати та проаналізувати як етично-психологічні особливості взаємин між ученими в академічному середовищі, так і основні тенденції науково-історичного процесу, специфіку пізнавальної ситуації, поширення наукової інформації, рецепцію різноманітних теорій, методологічного інструментарію. Поліфункціональність цього виду публікації водночас не тільки відображає творчі зацікавлення дослідника, його індивідуальні нахили й особисті взаємини з колегами, а й виявляє провідні тенденції історіографічного процесу, фіксує пізнавальну ситуацію, показує стереотипи й упередження, що мають місце в інтелектуальному середовищі, виявляє новітні ідеї та підходи.

Схожі функції виконують також матеріали круглих столів і дискусій, особливістю котрих як історіографічних джерел із заявленої проблематики є участь у деяких із них представників всіх трьох сучасних історіографічних дискурсів, що надає ширшу перспективу для компаративної інтерпретації окремих дослідницьких тенденцій, принципів концептуалізації та особливостей позиціонування українських, білоруських і російських істориків у відповідних трендах. У такому контексті доволі важливим необхідно визнати, скажімо, матеріали круглого столу «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», проведеного за ініціативою редколегії провідного часопису «Український історичний журнал» 2000 р. у Києві. В роботі цього «круглого столу», крім українських фахівців, взяли участь, що надзвичайно важливо, й представники

російської та білоруської новітніх історіографій (Д. Козак, О. Моця, Р. Терпиловський, О. Толочко, В. Ричка, А. Горскій, В. Сєдов, Г. Штихов, Е. Загарульскій та ін.). Показово, що обрана тематика для обговорення становить чи не найбільш контроверсійну для східноєвропейської історичної науки тему – плин етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі, що, звісно, зафіксувала розмаїття поглядів і підходів істориків із різних країн, але водночас і окреслила стан і перспективи подальших студіювань цієї проблематики.

Серед жанрів історіографічних джерел, не менш важливе значення, порівняно з іншими, мають і дискусії. Виникаючи завдяки професійній історичній комунікації, дискусія сама сприяє її інтенсифікації, безумовно впливаючи на процес досягнення наукою відповідної мети. Водночас окремі дискусії, включені нами до джерельної бази, містять чималий інформативний потенціал, сприяючи глибшому осягненню поля дискурсу відносно специфіки етноісторичного минулого східнослов'янських спільнот. У такому ключі зокрема нами аналізувалися полемічні висловлювання, котрі спричинила концепція етнічного розвитку середньовічного населення в межах білоруських теренів, запропонована 2003 р. могилівським істориком І. Марзалюком. У межах української історіографії подібного звучання набула дискусія поміж археологом Л. Залізняком та історіографом Н. Юосовою, з приводу науково-історичної евристики радянського концепту «давньоруська народність» у межах саме новітньої гуманітаристики.

Другий рівень джерельної бази, покликаний з'ясувати інтелектуальну атмосферу сучасного історіографічного процесу та його контексти в різних національних традиціях, утворює комплекс наукових досліджень, аналіз яких дозволяє встановити розуміння загального становища сучасних історіографічних дискурсів у Білорусі, Росії, Україні та основних імпульсів, які визначають відповідний концептуальний мікроклімат у межах озвученої етноісторичної проблематики. До цієї когорти належать зокрема праці, присвячені методологічним і теоретичним аспектами етнологічного та етноісторичного спрямування, а також твори, якими сучасні дослідники препарують особливості новітнього історіографічного процесу як у загальному вимірі, так і стосовно нинішніх наукових спроб етнічних реконструкцій

слов'янської минувшини. Важливим джерелом у такому ракурсі стали твори таких учених, як С. Арутюнов, Т. Вілкул, І. Вєдюшкіна, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, І. Зарінов, Я. Калакура, Д. Карєв, Г. Касьянов, А. Кібінь, І. Колесник, В. Масненко, Є. Мєльнікова, Л. Рєпіна, А. Смалєнчук, Г. Сагановіч, Ю. Чернявська, С. Чешко, В. Шнірельман, О. Шутова, Н. Яковенко та ін.

Окрему групу в межах цього блоку становлять праці, зосереджені на верифікації відповідної джерельної бази пропонованим етноісторичних реконструкцій, у межах якої можна також відзначити частину, зосереджену на перекладах, публікації та коментуванні писемних джерел іноземного походження, в яких містяться відомості стосовно етногенетичних процесів середньовічної доби, в тому числі й у середовищі спільнот східних слов'ян. Не менш важливий сегмент другого рівня джерельної бази становлять студії, переважно теоретично-методологічного характеру, опубліковані сучасними «не-східнослов'янськими» авторами, але які дозволяють більш рельєфно усвідомити специфіку етноісторичних реконструкцій у межах саме сучасних «східнослов'янських» етноісторіографічних дискурсів. Зокрема, мова йде про (в тому числі й перекладені східнослов'янськими мовами на сучасному етапі) праці таких учених, як Ф. Анкерсміт, Ф. Барт, В. Вжосек, Е. Ґеллнер, Е. Ґобсбаум, М. Грох, Е. Доманська, Т. Еріксен, Г. Іггерс, У. Коннор, Ф. Курта, Р. Лінднер, Й. Рюзен, Е. Сміт та ін.

Таким чином, можемо констатувати, що залучена до дослідження джерельна база, сформована джерелами різного походження та характеру, є достатньо представницькою і може бути основою для досягнення визначеної мети та вирішення конкретних дослідних завдань. Загалом, джерела, на яких побудовано пропоноване дослідження, репрезентативні та різноманітні, а їхня інформативність далеко не вичерпана.

1.3 Розробленість проблеми в історіографії

Будучи не лише однією з найважливіших, але водночас і однією з найгостріше дискутованих тем у сучасних «східнослов'янських» історіографіях, етнічна історія східних слов'ян дотепер не набула в їхніх межах

ґрунтовної історіографічної рефлексії. Переконані, наявність останньої передусім дозволила би багатьом фахівцям у цій царині побачити в цілокупності напрями розвитку означеної проблематики, можливі хибні підходи, теоретично-термінологічні слабкості, вади категоріального інструментарію та шляхи його нормалізації, основні «білі плями», котрі заслуговують першочергової дослідницької уваги та чимало іншого. Ситуація ускладнюється також супутніми світоглядними змінами у становленні цього сегмента науки пострадянської доби. Загалом, сучасні дослідники досить поверхово аналізують цей пласт власної історіографічної рефлексії, доводиться також відзначати і майже цілковите незнання (а почасти й відверто свідоме ігнорування) ними здобутків і проблем у цій галузі «сусідських» історіографій.

Приміром, гродненський історик Д. Карєв вважає головною драмою сучасної білоруської історії незавершеність процесу національно-культурного Відродження, котрий обірвався в середині 1990-х рр., внаслідок «спроби влади влити “нове вино у старі БРСР-івські міхи”» [321, с. 259]. При цьому варто відзначити, що саме цей дослідник чи не єдиний, хто сьогодні здійснив спробу порівняльної інтерпретації білоруської й української історіографій у контексті їхніх націотворчих функцій, щоправда лише для XIX – початку XX ст. Одна з небагатьох дослідників становища сучасної білоруської історіографії О. Шутова також змушена констатувати невтішну картину. Білоруські історики, на її небезпідставну думку, «якщо й визнають необхідність існування історіографії (але тільки як історії історичної науки й у жодному випадку не як епістемології), то цікавляться тільки власне білоруською історіографією, або в кращому випадку – вивченням історії Білорусі за кордоном» [913, с. 142]. Безпосередньо все це стосується й сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов’ян.

Прикрою очевидністю є той факт, що більшість дослідників цього сегменту минувшини, як правило, уникають серйозного історіографічного аналізу проблеми або й відверто ігнорують цю засадничу частину будь-якого історичного дослідження, посилаючись на масштабність і складність відповідного студіювання. Негативним явищем треба визнати і формальний підхід дослідників до сучасної історіографії проблеми, котрий виявляється у поверхових, абстрактних згадках як правило, кількох праць з означеної проблематики. У

такому стилі подані зокрема невеликі статті А. Литвинського [455–459]. С. Тємушев, досліджуючи утворення «Давньоруської держави», приміром, виділяє окремий підпункт – «Сучасна історична наука щодо проблеми». Однак, запропонована білоруським істориком сучасна історіографія у виданні 2014 р. на п'яти сторінках обмежується працями винятково 1990-х рр. При цьому ним не згадана жодна праця білоруських авторів [810, с. 102–107].

Симптоматично показовою у цьому контексті є й праця, спеціально присвячена історії етнологічних досліджень білорусів, презентована як окремий (третій) том десятитомного видання про етнічну сутність цієї спільноти, підготовленого провідними фахівцями Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору Академії наук Білорусі. Згаданий том опублікований 1999 р., а його автором і редактором виступив В. Бандарчик [75]. Втім, у структурі свого дослідження останній навіть не виділив окремим етапом період незалежного існування сучасної білоруської історіографії проблеми, включивши натомість її у попередній – радянський, окресливши як етап 1920–90-х рр. Подібне ноу-хау можна пояснити якраз тим, що цей «провідний» академічний історіограф на момент публікації відповідного тому виявився цілковито необізнаним із новітніми трактовками етногенезу білорусів. Адже весь період 1990-х рр. у цьому майже 400-сторінковому фоліанті форматом А-4 вмістив згадки аж про дві монографії (етнолога М. Піліпенка (колеги В. Бандарчика та співробітника того ж Інституту) і філолога Т. Мікуліч), а також одну колективну синтезу, поспіхом видану в 1994 р. співробітниками білоруського Інституту історії. Багато про що промовляє й відсутність бібліографії наприкінці цього тому, присвяченого якраз історіографічній проблематиці.

За відсутності у білоруській науці комплексних історіографічних досліджень праць пострадянської доби щодо етнічної історії східних слов'ян, ми мусимо звертатися до відповідних реакцій на праці окремих фахівців. окрема мова йде про такі стилістичні жанри, як передмови до монографій, рецензії на окремі праці, критичні зауваження безпосередньо у дослідницьких текстах, присвячених конкретним питанням у рамках теми. З урахуванням наявності у сучасній білоруській історіографії двох своєрідних таборів, які умовно можна визначити як «офіціозний» і «нонконформістський» (або ж

«литвинський»), критика їхніх представників один одного також може розглядатися як своєрідна історіографічна рефлексія новітніх поглядів у межах проблематики, що досліджується. В останні роки найбільш помітною була дискусія відносно творчого доробку історика І. Марзалюка та його поглядів щодо новітнього історіописання, котре він визначає як «міфи відродженської історіографії» [516]. Окремі аспекти доволі розлогої в проблемному спектрі теми етнічної історії східних слов'ян, які в контексті критики привертають увагу білоруських фахівців, також дають певне уявлення про нинішній історіографічний дискурс стосовно неї.

Отже, аналіз історіографічної рефлексії з боку сучасних білоруських дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян у межах новітнього гуманітарного дискурсу в Білорусі засвідчує, що поки цей сегмент історичної науки залишається поза серйозною увагою, не має більш-менш цілісного відображення та потребує окремого спеціального дослідження. Білоруські фахівці доволі поверхово та, як правило, фрагментарно й вибірково цікавляться доробком своїх колег у цій царині, не прагнуть простежити основних тенденцій, властивих означеній етноісторичній проблематиці, ні на теоретичному, ні емпіричному рівнях. Чимало праць мають застарілу однобічну методологічну оснащеність, а їхні автори, будучи явно ангажованими ідеологічними постулатами, швидше не аналізують різні погляди та підходи до тих чи інших версій етногенетичного спрямування, а виступають у ролі суддів і борців із фальсифікаціями.

Аналіз сучасної російської історіографії, присвяченій етнічній історії східних слов'ян домонгольського періоду, також засвідчує, що в її межах дотепер немає комплексного дослідження саме історіографічного блоку проблеми ні щодо поглядів нинішніх авторів, ні щодо дослідницького процесу попередніх періодів. Як правило, російські дослідники проблеми обмежуються лапідарними історіографічними оглядами, в яких згадуються лише ті студії, що стосуються конкретної дослідницької перспективи, але ігнорується ширший історіографічний контекст, який дозволив би значно ґрунтовніше оцінювати ситуацію. Доводиться із сумом констатувати також те, що більшість російських дослідників взагалі ігнорують історіографічний аспект проблеми. В результаті,

поза увагою російських учених залишається і чималий пласт відповідної наукової літератури, продукований сьогодні поза межами Росії.

Певне уявлення стосовно сприйняття сучасними російськими фахівцями новітньої історіографії означеної проблеми певною мірою надають рецензії на окремі видання, дискусії поміж науковцями, критика деяких концепцій, які в той чи інший спосіб присвячені етнічній історії східних слов'ян. Навіть така «вагома» для російської гуманітаристики тема, як «історія Київської Русі», донедавна також залишалася без помітної історіографічної рефлексії [714, с. 20]. А. Дворніченко констатує: «Історіографія Київської Русі ще не написана, але цей факт не викликає здивування, оскільки у нас немає ще й історіографії вітчизняної історії загалом» [217, с. 9]. Втім, далі закликів до історіографічного аналізу, в тому числі й проблематики етнічної історії слов'ян, справа поки що не йде.

Єдиним помітним дослідженням, присвяченим сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян стала захищена 2015 р. кандидатська дисертація Ю. Кучіна. В ній аналізуються погляди радянських і пострадянських дослідників на «етнічні утворення слов'янського населення Східної Європи раннього середньовіччя», а простіше кажучи – на «літописні племена» східних слов'ян. Крім іншого, автор теж відзначив цілковиту відсутність історіографічного висвітлення цієї тематики в межах російської історичної науки [436]. У контексті нашого дослідження поява цієї праці є доволі позитивним явищем, оскільки дозволяє побачити рецепцію російського історіографічного процесу ним самим, так би мовити зсередини. Відносно пропонованого дослідження Ю. Кучіна можна відзначити декілька принципово важливих деталей. Насамперед, можна констатувати цілковиту тяглість радянської історіографії до новітнього російського гуманітарного простору і на концептуально-теоретичному рівні, і на рівні окремих дослідників. Подібний підхід зумовив і певний історіографічний парадокс у названій дисертації. Її автор неодноразово наголосив, що його предметне поле присвячене винятково російській історіографії, але, скажімо, він постійно апелює до праць українських дослідників (П. Толочко, Н. Юсова, Л. Залізняк), включаючи їх в орбіту «вітчизняних» (тобто, сучасних російських – для нього) студій [436, с. 252–253].

На жаль, автор обійшов увагою й компаративний аспект, цілковито проігнорувавши погляди не-російських фахівців на проблему «літописних племен» східних слов'ян, у тому числі українських і білоруських. З другого боку, це лише яскравіше продемонструвало ефект цілковитої залежності сучасної російської історіографії проблеми від радянської традиції. Дослідження Ю. Кучіна дозволяє сподіватися на продовження пошуків у напрямі осягнення історіографічного багажу знань у царині з'ясування етноісторії слов'ян. Принаймні, це демонструють публікації автора в науковій періодиці [431–435], а також поява його монографії [437]. Певний спонукальний момент до поглиблення досліджень у цьому напрямі містить і стаття німецького історика Д. Шорковіца, присвячена огляду пострадянської російської історіографії щодо походження східних слов'ян, зокрема контексту її подальшої політизації [905, с. 3–4; 994, s. 569–570].

Загалом сучасні російські історики змушені констатувати доволі слабкі позиції власної історіографії проблеми слов'янства та початку Русі. Згідно з міркуванням А. Кузьміна, «в цій галузі наші знання все ще вельми обмежені», тоді як «суперечки досі тривають в основному навколо одних і тих же фактів і аргументів, що й три століття тому, а "авторитетні" думки часто підміняють і факти, і наукові концепції» [428, с. 430]. Не можна не погодитись із С. Івановим, який вірно вказує, що в російській історіографії більшість фахівців відразу та некритично погоджуються з реконструкцією слов'янського етногенезу В. Сєдова, тоді як «його гіпотеза не єдина та не в усьому бездоганна». Принаймні, не меншу доведеність має й гіпотеза М. Щукіна, котрий пропонує шукати «колиску слов'янства» в південній частині лісостепової зони Східної Європи [292, с. 24]. Останній зі свого боку не менш слушно зауважує, що жодна із запропонованих гіпотез в історіографії проблеми не несе цілковитого задоволення [919, с. 118].

На думку В. Солов'я, російська історіографія досі цурається теоретизування та навіть концептуальної зрозумілості, спонтанно тримаючись позитивістської позиції, що багато в чому знецінює її досягнення [793, с. 21, 89]. Не дивує відтак та гостро негативна реакція російських науковців, котру зумовила поява 2001 р. книги Ф. Курти, який запропонував суто конструктивістську версію

відносно «етногенезу» слов'ян у стилі «винайденої традиції/ідентичності» [953]. Показово, що чимало російських фахівців сприйняли «нетипову» книгу Ф. Курти досить агресивно, розцінюючи її заледве не як концепцію, що посягнула на «священну» візію російської історіографії на слов'ян як давній етнічній моноліт [912], який через «єдність» так званої «давньоруської народності» втілений тепер у нації/етносі росіян. Окреслений епізод вкотре засвідчує надзвичайну заполітизованість сучасної російської історіографії, й передусім тієї її частини, що стосується етнічного становлення слов'янських спільнот, яка за імперською традицією й досі іменується в ній частіше, як «початки Русі». Наголошують на такій специфіці й деякі сучасні російські науковці. Приміром, Л. Клейн підкреслює той факт, що розвиток археології в Росії ще з імперських часів визначався передусім «загальною ситуацією в країні», яка визначає й очікування від неї – «а отже, атмосфера в археології залежить від політики» [336, с. 23]. Сучасна ж наука в РФ, на думку пітерського археолога, взагалі «цілковито підігнана під владу та хиріє на очах» [338, с. 7].

Нещодавно іжевський історик В. Пузанов припустив, буцімто, «однією з важливих особливостей пострадянської історіографії є та обставина, що вона розвивається за нових етнополітичних умов, зумовлених розпадом СРСР і становленням, на основі колишніх союзних республік незалежних національних держав». Звідси, на його переконання, в кожній із них має бути створена власна «національно-орієнтована» історіографія [714, с. 109]. Дивує, що дослідник, який вигадав якусь «сучасну східнослов'янську історіографію», досі вважає відсутніми такі «національні історіографії» в пострадянських країнах, але при цьому не зауважує тієї обставини, що якраз у сучасній Росії досі відсутні навіть натяки на процес формування якраз «національно-орієнтованої історіографії», а тим більше красномовно мовчить про причини її відсутності.

Загалом, з'ясувати сприйняття російськими фахівцями власної історіографії етнічної історії східних слов'ян можна лише засобом точкового аналізу персональної критики одних дослідників іншими, що спорадично та фрагментарно виявляється у рецензіях, дискусіях, замітках з приводу ювілеїв, некрологах або ж у ході полеміки на сторінках студій із означеної проблеми. Чи не найбільше уваги в такому ракурсі приділено зокрема гіпотезам В. Сєдова.

Проте, наявні історіографічні студіювання мають несистематичний характер, з'являються спонтанно, характеризуються спрощено-оглядовим і описово-бібліографічним характером, а відтак, не містять ґрунтовних висновків і серйозних порівнянь різних історіографічних традицій, передусім сусідніх країн. Історіографічні огляди в рамках означеної теми, пропоновані російськими дослідниками, мають переважно побіжний і випадковий характер. Згадуються, як правило, окремі концепції, критикуються певні нюанси, пов'язані з етнічною історією слов'ян.

Виходячи з доволі слабкого ступеню авторефлексій білоруської та російської історіографій етнічної історії східних слов'ян, можна стверджувати, що в межах сучасного українського гуманітарного дискурсу ця тематика має найбільш артикульоване вираження. Водночас не можна однозначно визнати задовільну розробленість і систематизованість озвученої проблематики в її межах – радше навпаки – помітна кількість відповідних студій далеко не відповідає очікуваній якості пропонованого історіографічного аналізу, зокрема й стосовно новітніх не-українських сегментів цього дослідницького процесу. Не зайвим буде зауважити й той факт, що у пропонованих історіографічних працях українських авторів основна увага, як правило, приділяється або суто етногенезу української спільноти, або окремим фрагментам проблематики, що досліджується. На цьому тлі доводиться констатувати й такі самі «родові» недоліки сучасної української історіографії, означені вже нами відносно решти східнослов'янських історичних наук. Мова йде про цілковите ігнорування відповідного історіографічного багажу, незнання ані «своєї», ані «сусідніх» літератур у цій царині, а також переважання бібліографічної стилістики в побіжних і поверхових описах останніх.

Тим не менше у значній кількості досліджень, спеціально присвячених етнічній історії східних слов'ян, досить часто доводиться відзначати цілковиту відсутність будь-якого аналізу історіографії – як загальної, так і сучасної. Деякі дослідники взагалі свідомо відмовляються від такої операції, вважаючи її цілковито незаслужено й помилково такою, що позбавлена сенсу. Промовистим у такому контексті зокрема є пасаж етнолога В. Балушка, який недалекоглядно вважає, що «детальний історіографічний огляд *сам по собі* (?! – К. І.) не

набагато наблизить нас до розв'язання проблеми українського етногенезу». Втім, з другого боку, він сам же ж наголошує, що «історіографія походження українського етносу заслуговує на самостійне дослідження, причому не одне» [43, с. 9]. Нещодавно вчений змінив свій підхід, запропонувавши під тиском колег, зрештою, невелику розвідку, присвячену історіографії етногенезу українців [44, с. 239], яка, втім охоплює лише незначний сегмент порушеного питання. Чимало істориків також свідомо уникають аналізу історіографії, посилаючись то на її надмірну обширність (відтак, начебто, її треба досліджувати окремо), то на брак місця в пропонованих публікаціях (навіть формату окремої монографії), то на відповідний доробок колег (хоча підчас це хибні відсилання).

Аналізуючи сучасну українську історіографію проблеми східнослов'янської етнічної історії, можна відзначити доволі ґрунтовне просування у напрямі її об'єктивізації, позбавленої упередженості та телеологічних інсинуацій. Про це йдеться й у вступному слові від Редколегії «Українського історичного журналу» до «круглого столу», проведеного 2001 р. на тему – «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі» [250, с. 3], – до речі, єдиному поки що науковому заході подібного рівня, в межах якого обговорювалися новітні підходи до означеної проблематики представниками всіх сучасних східнослов'янських історіографій. Опубліковані в часописі тексти (а також їхня розширена перепублікація в збірнику «Ruthenica» у 2002 р.) засвідчили, з одного боку, розмаїття поглядів і підходів учених із України, Білорусі та Росії до характеру, змісту та сутності етнічних процесів на Сході Європи за доби середньовіччя, а з іншого – своєрідно окреслили стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у країнах означеного регіону.

Наявний доробок представлений, як правило, лапідарними характеристиками тих дослідницьких практик, які формують новітній образ української історіографії означеної проблематики. До них передусім відносимо опубліковані студії історіографічного жанру, в яких ці питання обговорюються спеціально, а також характеристики праць окремих вчених, або окремих проблем, які відносяться до шерегу явищ, пов'язаних з етноісторичною специфікою східнослов'янської минувшини, рецензії, передмови, вітальні нариси, некрологи. Певною мірою історіографічний аналіз проблеми присутній

безпосередньо у студіях тих сучасних українських науковців, які спеціально присвятили дослідження етнічній історії спільнот східних слов'ян. До них належать праці таких фахівців, як В. Баран, Л. Залізняк, Д. Козак, С. Макарчук, О. Моця, В. Ричка, Р. Терпиловський, П. Толочко та ін. Окремо слід виділити спеціальні історіографічні дослідження у цій царині Н. Бондаренко [88] та Н. Юсової [927], де коротко подано аналіз і сучасних студіювань відносно слов'янського етногенезу та концепції давньоруської народності. Втім, щодо сучасної історіографії проблеми він викликає досить суперечливі враження.

Частково уявлення про сучасну історіографію етнічної історії східних слов'ян додержавного періоду містять праці археологів – як правило, невеликі за обсягом оглядові нариси відповідної наукової літератури [59, с. 5–27; 55, с. 203–210; 66, с. 75–83; 418; 820, с. 15–20; 842, с. 231–240]. Корисні вони також тим, що означена проблематика в історіографічному розрізі подається в загальному контексті розвитку етноісторичної думки від набуття нею наукових форм, тобто починаючи з XIX ст. У такому ж ключі варто відзначити й студіювання як окремих аспектів східнослов'янської етнічної минувшини, так і авторських наукових концепцій на різних етапах розвитку історичної науки теперішніми істориками, що загалом свідчить про актуальність цієї тематики та евристичний підхід учених до її інтерпретації саме в історіографічному ракурсі.

Однак, поряд із цим, доводиться констатувати і значну кількість студій, присвячених безпосередньо окремим аспектам сучасної української історіографії відносно східнослов'янського етногенезу, котрі, на жаль, не відрізняються якісним і ґрунтовним аналізом. Натомість такі праці демонструють дослідницьку поспішність, некомпетентність (історіографічну, археологічну, етнологічну, термінологічну) їхніх авторів, а звідси – поверховість, описовість, вибірковість, суперечливість і тенденційність, властиві пропонованим у них висновкам і матеріалам. У більшості, за своєю жанровою сутністю, вони становлять не аналітичні історіографічні студії, а поверхові анотовані бібліографічні описи праць інших дослідників. Відтак, ми не вбачаємо необхідності детально зупинятися на цих «студіях», хоч їхні назви [452–454; 888–893; 906–907] й створюють ілюзію глибокої історіографічної розробленості тематики українського етногенезу, зокрема й на рівні сучасного дискурсу. Крім цього,

вони глибоко тенденційні, схематичні, описові, присвячені тільки певному колу дослідників, позбавлені будь-якого теоретично-методологічного базису та не надають уявлення про сутність сучасної української історіографії проблеми.

Спорадичністю позначені й нечисленні та побіжні історіографічні характеристики окремих аспектів проблематики етнічної історії спільнот східних слов'ян, досліджуваних сучасними українськими фахівцями. Якщо в білоруській історіографії такими наріжними темами виступають етногенез білорусів і теорія «балтського субстрату», а в російській – прабатьківщина слов'ян і норманська/антинорманська версії походження «русі», то в українській найбільше «історіографічної уваги» доробку колег за таким проблемним принципом приділяють етногенезу українців і валідності/ міфологічності «давньоруської народності». Водночас відсутність історіографічної рефлексії в новітній історичній науці України позначає й тематику, котра поки що слабко артикульована в її гуманітарному дискурсі.

Загалом, не важко переконатися, що аналіз сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольського періоду є переважно фрагментарним, як правило, поверховим, побіжним, стосуючись або доробку конкретного дослідника, або окремих аспектів з означеної проблематики. Крім цього, сучасним українським ученим досить часто не вдається уникнути надмірної емоційності у характеристиках поглядів колег. Ще одним не зовсім позитивним явищем необхідно визнати практичну необізнаність (чи свідоме ігнорування?) із сучасними напрацюваннями у сфері етногенезу східних слов'ян фахівцями із сусідніх країн.

Доречно зауважити, що в зарубіжній історичній науці тема історіографічного аналізу сучасних етноісторичних досліджень «східнослов'янських» науковців практично відсутня. Як правило, вона представлена лапідарними згадками окремих сюжетів концепцій етнічної історії спільнот східних слов'ян таких учених, як В. Сєдов, М. Щукін, М. Брайчевський та ін. У такий спосіб їхні погляди побіжно згадуються в працях Ф. Курти, С. Франкліна, Дж. Шепарда, Д. Джино [953; 947; 960; 958]. Поодинокими є й огляди відносно конкретних проблем, як, наприклад, аналіз лінгвістичних гіпотез походження назви «русь», пропонованих американським філологом А. Даниленком [955], в межах якого

щоправда розглядається вся наявна література, а не лише «східнослов'янська». Єдиною студією, що спеціально присвячена окресленій проблематиці, є невелика розвідка німецького історика Д. Шорковіца 2000 р. [994, s. 569–601]. Однак, попри декларoване останнім прагнення з'ясувати «переоцінку пострадянської історіографії» відносно «походження східних слов'ян і утворення Київської Русі», дослідницький фокус цього студіювання обмежений винятково російською історіографією 1990-х рр. і не містить аналіз праць з цієї проблеми вчених з інших «пострадянських» країн.

Таким чином, пропоноване нами дослідження ґрунтується на методологічному плюралізмі, зумовленому міждисциплінарною сутністю проблематики етнічної історії. Однією з особливостей дослідження «сучасної історіографії» ми вважаємо її імагологічну функцію, що сприяє встановленню óбразу «сусідських» історіографій на рівні їхнього бачення етнічного минулого «сусідніх» (і власного) етносів. Міждисциплінарна специфіка теми та її вивчення у форматі відповідних дискурсів новітніх «східнослов'янських» історіографій змушує констатувати, що для сучасної гуманітаристики дотепер головною теоретичною проблемою залишається невизначеність сутності поняття «етнос» як явища та людської спільноти, а також з'ясування історичної втіленості феномену «етнічності». На цьому тлі невирішеним завданням залишається також типологізація та класифікація різних етнічних таксонів, якими оперують дослідники.

Окрему сторінку людської історії становить і проблема етногенезу, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. Водночас, залишаючись по суті однією з центральних тем пострадянських історіографій, етнічна історія спільнот східних слов'ян дотепер не набула в їхніх межах ґрунтовної історіографічної рефлексії як студій сучасного, так і попереднього періодів, що дозволяє констатувати її цілковиту нерозробленість. Виходячи з доволі слабкого ступеню авторефлексій білоруської та російської історіографій етнічної історії східних слов'ян, можна упевнено стверджувати, що в межах сучасного українського гуманітарного дискурсу ця тематика має найбільш артикульоване вираження. Хоча не можна однозначно визнати задовільною розробленість і систематизованість названої проблематики.

РОЗДІЛ 2
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИЧНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯН

2.1 Джерелознавчі проблеми білоруської історичної науки

Проблематика етнічної історії східних слов'ян, як і будь-яка інша історична проблема, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі та вдалій теоретичній оснащеності подібного етноісторичного дослідження. На превеликий жаль, доводиться констатувати, що помітна більшість сучасних білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот ігнорують не тільки наявну історіографію цих аспектів пізнання минулого, але й доволі поверхового підходять до аналізу як джерелознавчого, так і аналітично-теоретичного її аспектів, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Здебільшого, в працях присутнє поверхове постулювання важливості всіх видів джерел, наголошується необхідність їх комплексного залучення, але, як правило, відсутні їх джерелознавчий і аналіз, і синтез, і тим більше критика.

Прагнення до уникнення джерелознавчого аналізу білоруськими дослідниками можна частково пояснити особливостями дуалістичного становища сучасної білоруської історіографії. Усвідомлення девальвації колишньої «єдиноправильної» методології відповідної практики (коли готові «рецепти» правильного трактування джерел продукувались у союзному центрі), а водночас і широкий методологічний плюралізм, властивий нинішній історичній науці, зумовлюють не лише фахову розгубленість, але й провокують бажання досліджувати минуле «як колись». Цьому сприяє й безпосередній ідеологічний клімат у Білорусі останніх десятиліть, а відтак, значна частина її гуманітаріїв продовжують мислити цілком у дусі «старої» («партійної») ідеології, що веде до багато в чому контроверсійних спроб написати нову «об'єктивну» історію, але без переосмислення джерел і дослідницьких методик.

Непродуктивність подібного підходу очевидна, адже, як підкреслює провідний російський джерелознавець О. Медушевська, якраз «у марксистській парадигмі історичне джерело розглядається як сховище фактів, потрібних історику для побудови (реконструкції) інваріантного минулого» [210, с. 10], а в межах сучасної білоруської історіографії – нерідко й наперед визначеного кінцевого варіанту.

Щоправда треба враховувати й специфіку означеної проблематики, адже у більшості її аспектів, передусім письмові джерела, взагалі відсутні, тому дослідникам доводиться зосереджуватися на непрямих свідченнях, суміжних з історією, гуманітарних дисциплін, джерела яких дозволяють проводити відповідну етноісторичну реконструкцію минулого. Однак і в такому випадку частина вчених взагалі уникає будь-якого аналізу джерел своїх реконструкцій, або обмежується поверховим і абстрактним переліком дисциплін, матеріали яких залучаються. Промовистою в останньому випадку є відповідна нотатка С. Рассадіна в дослідженні, присвяченому «слов'яногенезу»: «Нашим "будівельним матеріалом" стали численні факти з галузі антропонімії, археології, античної та середньовічної історії, історичної лінгвістики, номадознавства, орієнталістики, скіфології (? – К. І.), славістики, топонімії, тюркології, епіграфіки, етногеографії, етнографії тощо» [721, с. 13]. Які конкретно «численні» факти дала автору кожна з перелічених дисциплін, не відзначено, як і не повідомлено, в який спосіб археолог препарував відповідні джерела.

На комплексному підході до формування джерельної бази дослідження етнічної історії східнослов'янських спільнот акцентує увагу й етнолог М. Піліпенко, справедливо відзначаючи необхідність «співставлення даних багатьох наук – антропології, археології, лінгвістики, етнографії, фольклористики, історії, географії тощо». Вчений переконаний, що можливості їхніх джерел при цьому чомусь «дозволять визначити зв'язки між ними й у такий спосіб покажуть рух етнічних процесів, тобто зміни етнічних спільнот» [676, с. 14]. Конкретних прикладів, яким чином відбувається подібна «джерельна хімія», він, на жаль, не наводить, оскільки його декларація доволі сумнівна. Не менш проблематичною виглядає його думка, згідно якої «дані археології дозволяють простежити еволюцію місцевої матеріальної культури, чиї зміни є складовою етнічних процесів». Обмеженість археології в

реконструкції етнічних трансформацій давнини є загальновідомим фактом, але автор «нової концепції» виникнення Білорусі про це мовчить, хоча відзначає обмежені можливості у такому контексті лінгвістики (зокрема й топоніміки), фольклористики й етнографії [676, с. 15–17]. Не менш лапідарно М. Піліпенко згадує й про можливості писемних джерел, але обмежується лише констатуванням очевидності, що вони містять важливу інформацію. При цьому ні яку саме інформацію, ні про які власне джерела йдеться етнолог не говорить.

Дехто з дослідників, навпаки, схильний не довіряти даним суміжних наук, наполягаючи на важливості якогось конкретного джерела. Так, скажімо, гомельський філолог А. Рогалєв, хоч і «не нехтує інформацією (втім, знову не відзначається про яку саме інформацію йдеться. – К. І.), котру дають археологічні дослідження й історичні джерела», переконаний, що першим «пропонує екскурс у далеке минуле Білорусі на основі цільного, системного аналізу етнічної топонімії» [728, с. 12]. На жаль, і цей вчений не вважає за потрібне пояснити, зокрема, в чому полягають переваги «цільного аналізу» (і що це, зрештою, таке), а головне – чим відрізняється «топонімія» від «етнічної топонімії» й відповідно, які існують (і чи існують) критерії для їхнього розмежування. Єдина обіцянка автора з цього приводу виглядає туманно та малопереконливо: «Мовний (топонімічний, етнонімічний) матеріал, яким ми будемо оперувати, говорячи образно, “озвучить” історичне “дійство”, розверне його перед дослідником і дасть можливість судити про конкретні народи *навіть у тих випадках, коли про них немає жодних свідчень у джерелах історичних*» [728, с. 14]. Не більше джерелознавчої конкретики знаходимо й у праці іншого білоруського філолога – Т. Мікуліч, яка запропонувала реконструкцію формування білоруської самосвідомості: «Джерелами для написання монографії послужили *деякі* (? – К. І.) пам’ятки давнього “руського” письменства» [559, с. 4].

Єдиним, хто «нетипово» багато уваги приділив огляду джерел з історії раннього середньовіччя, хоч і не спеціально щодо етнічної історії спільнот східних слов’ян, у сучасній білоруській історіографії, є історик С. Тємушев. Досліджуючи «генезу державності» Київської Русі, останній у першій частині своєї праці (у 2014 р. вийшло друге її видання, щоправда тепер у Москві)

аналізує якраз можливості різних видів джерел, у тому числі й щодо «етнічної ситуації у Східній Європі» напередодні появи цього державного формування [809, с. 7–75; 810, с. 9–91]. Не важко, проте, помітити, що поза увагою вченого залишився більш ранній період історії слов'ян, пов'язаний із етногенезом безпосередньо спільнот слов'ян східних.

З другого боку, не можна не відзначити як позитив – ставлення до джерел, який містить посібник С. Тємушева. В ньому, крім огляду відповідної інформації у давньоруських літописах, він розглядає також інформативність інших писемних джерел, зокрема західноєвропейських текстів щодо відомостей про русів, творів візантійських, арабських і перських авторів, де також згадуються східні слов'яни та руси. Важливо, що мінський історик акцентував увагу і на інших джерелах з проблеми – насамперед на археологічних, які, з його погляду, дозволяють уточнити в тому числі етнічні процеси та етнічну карту ареалу розселення східних слов'ян. Одночасно вчений закликає бути обережним в інтерпретації археологічних знахідок, оскільки подекуди такі інтерпретації набувають досить довільної форми. Тільки комплексне застосування різних видів джерел, на його переконання, за врахування всіх фактів (а не ігнорування неугодних і таких, що не вписуються у схему даних), дає можливість найбільш об'єктивного висвітлення відповідних процесів [809, с. 55, 75].

Подібні застереження далеко не тривіальні, враховуючи, що дослідження етногенезу слов'ян, особливо дописемної доби, базуються фактично винятково на інтерпретаціях викопних старожитностей, що містить істотну небезпеку ілюзорних реконструкцій етнічних і етносоціальних процесів давнини. Аналіз джерельної бази сучасних праць білоруських фахівців, які пропонують власні версії реконструкції етнічної історії слов'ян, переконує нас у тому, що більшість із них базуються якраз на археологічних джерелах. Як правило, це власні напрацювання білоруських археологів, колекції яких подекуди формувалися впродовж кількох останніх десятиліть, а також відповідні матеріали, зібрані попередніми поколіннями вчених. Наприклад, можна виділити подібний підхід до формування джерельної бази у монографії А. Єгорейченка, присвяченій археологічній культурі штрихованої кераміки [240, с. 4]. Праві, зрештою, й ті вчені, котрі вважають, що кількість не завжди

переростає в якість, особливо відносно археологічних артефактів. Потрібно погодитись із А. Мєдвєдєвим, який вважає погляд В. Сєдова, згідно якого поява нових категорій знахідок доби Великого переселення народів (у тому числі на теренах Білорусі) засвідчила прихід сюди слов'ян, надто поспішним і малообґрунтованим [538, с. 42].

Обмеженість етнологічних реконструкцій за археологічними артефактами чудово усвідомлюється більшістю фахівців. Скажімо О. Макушніков, хоч і констатує, що його дослідження базується «на основі комплексного аналізу письмових, археологічних, нумізматичних, картографічних та інших джерел», переконаний – «археологічні пам'ятки є найбільш значимими у вирішенні поставлених завдань, оскільки вони найчисельніші та постійно поповнюються» [502, с. 4–5]. Однак при цьому справедливо зауважує, що їх основна можливість – розкриття розвитку передусім матеріальної культури, тобто встановлення соціально-економічного рівня давніх спільнот, а от вирішення проблем духовної, етнічної спрямованості значно скромніші.

Втім, ця обставина не зупиняє деяких білоруських археологів у пошуках «слов'янської етнічності». Так, П. Лисенко заявляє: «Без перебільшення можна сказати, що на сьогодні археологічні матеріали стали основним джерелом наших знань щодо загальних явищ у житті населення всієї території Білорусі» [476, с. 6]. Більше того він переконаний, що «археологічна наука у вирішенні етнічних питань слов'янських племен має у теперішній час надійні критерії», до яких доволі сумнівно зараховує лише три – «тип житла, особливості поховального обряду, характерні етнічні прикраси (особливо багато сумнівів у фахівців зумовлюють якраз «етнічні прикраси». – К. І.)» [478, с. 6, 37]. Своєю чергою В. Шадиро також переконаний, що «тільки завдяки даним археології можна простежити деякі процеси, що відбувалися в ті часи на Білорусі (у цьому тексті мова йде безпосередньо про етнокультурні процеси І тис. і їхнє місце в етногенезі білорусів. – К. І.)» [886, с. 86]. В основній праці з цієї проблематики вчений зауважує, що робить подібну реконструкцію «на підставі своїх багаторічних досліджень, а також використовуючи матеріали попередніх і сучасних дослідників». Завдяки цьому, він «спробує вирішити низку проблем, пов'язаних з етнокультурним розвитком населення Подвіння» [887, с. 10].

В історіографії давно точиться дискусія щодо етновизначального потенціалу археологічних артефактів, причому більшість фахівців твердо переконані у його відсутності. Справді, доволі сумнівним виглядає, скажімо, посилання на особливості кераміки як етнодиференціюючий критерій, але водночас така ситуація засвідчує й надзвичайну бідність джерельної бази відповідних досліджень і, як наслідок, – хисткість етноісторичних висновків, які пропонуються кимось із дослідників. Ми також вважаємо, що більшість матеріальних решток, особливо керамічні вироби, відображають не етнічну специфіку давнього населення, а передусім локальні (регіональні) відмінності або всередині однієї, або між сусідніми культурами. За відсутності чіткої етнічної ідентифікації «племен» Східної Європи залізної доби у творах античних авторів, намагання співставлення з ними конкретних археологічних культур, відомих сьогодні, також виглядають доволі проблематично, а подекуди й відверто фантастично.

Не менш дискусійними виглядають спроби примусити говорити тих таки античних авторів «сучасною мовою». Доволі наївними є й спроби «звинуватити» їх у некомпетентності, як це робить, приміром, Е. Загарульський, запевняючи, що, згідно археологічних відомостей, візантійський історик Йордан відносно слов’ян помилявся та «схоже був слабко обізнаний про попередню етнічну історію степових районів Східної Європи» [266, с. 203]. Водночас не можна не відзначити, що саме цей учений серед сучасних білоруських археологів присвятив найбільше уваги джерелознавчому аналізові проблеми походження слов’ян і розселення їх на теренах Білорусі. Насамперед, він визначає можливості різних видів джерел у такому дослідженні, справедливо відзначаючи: «Вирішення будь-якої наукової проблеми залежить від кількості та якості доступних джерел і від рівня розвитку самої науки. Тому варто розглянути, якою мірою питання етногенезу фіксуються джерелами та можуть вирішуватися засобами різних наук» [266, с. 7].

Крім власне археологічних джерел, Е. Загарульський аналізує можливості лінгвістики, наголошуючи, що головна слабкість лінгвістичного джерела в етногенетичних реконструкціях – відсутність чіткої хронологічної прив’язки, що робить неминучим союз лінгвістики з археологією. Особливе значення

вчений відводить при цьому гідроніміці, вважаючи, що за відповідними назвами водних об'єктів можна виділити окремі ареали, котрі колись замешкували носії окремих індоєвропейських мов. Щоправда сам же змушений обмовлятися: «Нема, однак, єдиної думки щодо того, як застосовувати гідронімічний матеріал у пошуках прабатьківщини населення, котре залишило пов'язану з ним гідронімію» [266, с. 10–16].

Окремий розділ монографії 2012 р. Е. Загарульський спеціально присвятив з'ясуванню сприйняття слов'ян античними авторами, адже на сучасному етапі з'явилася можливість зіставити їхні свідчення з висновками щодо слов'янського етногенезу інших наук. Попри солідну історіографію окресленого питання, білоруський фахівець вважає, що його завдання «не в тому, щоб переповісти думки істориків з приводу вміщених у них фактів, а в тому, щоб вкотре звернутися до самих фактів, які б дозволили отримати уявлення стосовно території, замешкуваної тоді слов'яни». При цьому він наголошує на поганій обізнаності давніх авторів із цього питання, фрагментарності, неточності та суперечливості повідомлень про слов'ян у їхніх творах. Бентежить дослідника і той факт, що давні автори могли не знати етноніму, яким самі себе називали слов'яни, та користувалися назвами, які їм дали інші народи. Тому й назви, під якими слов'яни були відомі в інших народів, не лише могли бути різними, але й не мали нічого спільного із слов'янською самоназвою. Для прикладу, Е. Загарульський аналізує імовірність належності слов'янам одного з етнонімів, наведених у праці Геродота (неври, будини, меланхлени, різні види скіфів), доходячи, зрештою, висновку, що жоден із них слов'янам не належав [266, с. 29, 31].

Спроба огляду джерел, здійснена Е. Загарульським радше в межах загальноприйнятих правил традиційного історичного дослідження як один з його необхідних структурних елементів, виглядає, на жаль, малопереконливо, адже не містить серйозного джерелознавчого аналізу та критики. Ознайомлення з концепцію етногенезу слов'ян, запропонованою цим автором, засвідчує, що джерела ним застосовуються тільки на підкріплення завчасно сконструйованої схеми. Подібні підходи властиві й іншим дослідникам, які й надалі працюють у методологічних межах позитивізму. Не бажаючи переосмислювати власні ані

теоретичні, ані джерелознавчі підходи, вони тим не менш досить часто збиткуються щодо істотної кількості «білих плям» у минулому та виділяють навіть окремі недосліджені аспекти, пов'язані із означеної проблематикою.

Показовим щодо цього можна вважати застереження, вміщене в одному з томів найновішої «Археології Білорусі» (1999): «Однак представлена до уваги читачів праця, – йдеться у вступі, – розкриває й ті питання, котрі ще не мають остаточного вирішення, в ній міститься ряд дискусійних положень і висновків, *особливо це стосується проблем етнічної історії*» [31, с. 9]. Один із авторів цього тому – А. Мєдвєдєв – в окремій статті ще на початку 1990-х рр. також наголосив на низці недоліків у вивченні населення Білорусі залізного віку, особливо наголосивши на безсистемному вивченні археологічних культур, без урахування впливу на них як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що зумовлює відсутність бодай якоїсь концепції розвитку населення цього періоду [588, с. 16–17]. Від того часу минуло вже кілька десятиліть, але ситуація залишається такою самою.

Ускладнюють її й інші чинники, пов'язані із браком джерелом. Наприклад, від 1986 р. дотепер неможливо проводити розкопки в територіально великій зоні радіоактивного ураження. Однак чимало білоруських регіонів, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, також залишаються без ґрунтовного археологічного вивчення, що могло би внести суттєві корективи в побудови відповідних концепцій. Впливають на сучасний історіографічний процес і неоднозначно трактовані у формі теоретичного спрощення компоненти так званого «балтського питання», коли замість реальних джерел на передній план виходять інтуїтивні уявлення дослідника та його патріотичний ентузіазм.

Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій. Характерний підхід демонструє, скажімо, А. Багданович: «Дослідження етнічної ідентичності середньовічного білоруського населення, – вважає він, – неможливе без вивчення великої кількості історичних джерел. У літописних зводах містяться важливі відомості щодо розселення східнослов'янських

племен... У той же час у них вельми погано висвітлений початковий період історії східних слов'ян: літописці обмежуються лише загальними зауваженнями та описами» [33, с. 145]. На жаль, на цьому аналіз джерелознавчого аспекту етнічної самосвідомості за літописами автор і завершує.

Присутні у сучасному білоруському гуманітарному дискурсі й спроби пошуку «сенсацій» у вигляді заперечення автентичності давньоруського літописання. Не менш показовою обставиною є те, що автор подібного винаходу – математик (до речі, родом з України) А. Ільїн. На думку останнього, автором ПВЛ був монах Києво-Печерського монастиря, але не Нестор, а Кассіан, який жив у середині XV ст. і написав цей твір на замовлення князів Олельковичів (Семена та Михайла), буцімто, через бажання цих магнатів укласти унію з католицькою церквою. При цьому припускається, що «кассіанова» ПВЛ можливо написана на основі попереднього Київського літопису, автором якого в XII ст. можливо й був Нестор [294, с. 102–104, 108–109].

Чому ж останній не міг написати ПВЛ? Виявляється, А. Ільїн, посилаючись на російського «історика» (насправді він філософ, автор концепції «російського космізму» [218]) В. Дьоміна (назви його «історичних» книжок вже багато чого пояснюють – «Таємниці російського народу», «Таємниці Всесвіту», «Русь гіперборейська», «Русь сакральна», «Історія Гіпербореї», «Дракони. Міф і реальність» тощо), котрий з легкістю вигадав, що літописець був «першим слов'янофілом» і «панславістом», своєю чергою, з математичною легкістю вирішив, що такою складною ідеологією чернець у XII ст. володіти не міг, а отже, Нестор – не є автором ПВЛ. На жаль, подібні фантазії не є предметом критики в межах сучасної білоруської історіографії, а відтак, виступають за замовчуванням в очах громадськості її складовою.

На іншому полюсі проблеми знаходиться позитивістська прямолінійність прочитання ПВЛ, внаслідок чого її автору приписують заледве не сучасний диплом етнолога. Наприклад, саме так до проблеми підходить археолог П. Лисенко, переконуючи: «Не треба автора літопису підозрювати у недостатній компетентності чи тенденційній упередженості... Широчінь географічних знань і правильність (! – К. І.) використання основної етнічної ознаки (мови) знімають питання про некомпетентність автора літопису.

Об'єктивність і безпомилковість поділу племен за різними етнічними групами не дає підстав підозрювати в тенденційності або викривленні етнічної картини... З урахуванням цієї зауваги, треба визнати віднесення літописцем перерахованих слов'янських племен до слов'янської мовної й етнічної спільноти компетентним і кваліфікованим». Звісно, після такої сентенції для дослідника вже остаточно «знімається питання щодо етнічної належності дреговичів» [478, с. 66–67], попри те, що автор ПВЛ про це зовсім нічого не говорить! Більше того, як підкреслює етнолог М. Піліпенко, в літописі, навпаки, присутня чимала плутанина зі східнослов'янськими етнонімами, зокрема й щодо назв «полочани» та «кривичі» [679, с. 36].

Власне бачення історії у сучасних термінах вкладає в уста «Нестора» й С. Тємушев, запевняючи, що літописець «мовою XII ст. сформулював проблему формування Давньоруської держави та виникнення давньоруського етносу» [809, с. 9–10]. Хоча далі вчений справедливо відзначає цілковиту подібність ПВЛ до біблійної схеми, що для середньовічних християнських авторів було загальним риторичним прийомом, але ж у ньому ніхто не порушував проблем щодо початку формування якого-небудь етносу. Загалом позитивістське трактування змісту ПВЛ у праці С. Тємушева зумовлене поглядами та припущеннями інших дослідників її тексту, зокрема А. Шахматова, Д. Ліхачова, І. Фроянова, Б. Рибакова, П. Толочка, В. Пєтрухіна, В. Мількова та ін. Вважаємо, консервування в історіографії старих дослідницьких практик і методик зовсім не сприяє її подальшому розвитку, посилюючи натомість стагнацію та прирікаючи на безперспективне майбутнє.

Не зайвим для білоруських дослідників було б пам'ятати правило, сформульоване ще у XVIII ст. першим дослідником давньоруського літописання А. Шльоцером, котре стало по суті його науковим кредо відносно критики тексту ПВЛ: нічому не довіряти, в усьому сумніватися [308, с. 123]. Не зайвим було б і ознайомлення із іноземним трактуванням джерел стосовно етнічної історії слов'ян [966, s. 38–47]. Варто було би також звернутися до критичних підходів у з'ясуванні джерелознавчої сутності цього літопису, пропонованих сучасними істориками І. Данілєвскім і О. Толочком. Так, перший наголошує на тому, що досі в історіографії панує підхід до її тексту,

запропонований ще А. Шахматовим, коли за межами кругозору дослідника залишається значний комплекс проблем, пов'язаних із смислами та значеннями, важливими для тогочасного автора. Результатом же такого підходу стає некритичне сприйняття інформації, закладеної у дійсному, з погляду історика, тексті літопису й тим самим проблема достовірності тексту підміняється проблемою його справжності. На думку І. Данілєвского, саме «з цим пов'язаний "наївно-історичний" підхід до сприйняття літописних свідчень, їхнє буквальне повторення в історичних дослідженнях» [210, с. 178].

З огляду ж на розходження понятійно-категоріального апарату, в якому ми фіксуємо наші уявлення про світ з уявленнями періоду, коли творив літописець, відповідна реконструкція може здійснюватися винятково на конвенціональному, метафоричному рівні, але й це буде лише наближеним образом, спрощеною моделлю, котра ніколи, з погляду московського дослідника, не зіллється з «тим» світом. Однак і надалі вчені продовжують спроби примусити літописця говорити на невідомій йому мові – не суттєво якій: марксистській, веберівській, тойнбіанській тощо [210, с. 180, 183].

Набагато критичніше до ПВЛ як історичного джерела закликає ставитись О. Толочко, наголошуючи, що цей твір був написаний надто пізно, аби мати такий статус. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодними достовірними джерелами, які ми знали би сьогодні, літописець не володів. Це видатний літературний твір, – переконує київський дослідник, – але зовсім недостовірна історія й жодних причин продовжувати базувати на ньому наші знання про минуле не існує [832, с. 10]. Історія походження русі та діяння перших київських князів, викладені у ПВЛ, написаній ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром у 1116 р., становить собою класичне origo gentis [795, с. 515] – жанр середньовічних повістей «про походження народів». Однак цінність подібних творів для реконструкції минулого народів невелика і наука давно навчилася поводитися з ними як з культурними артефактами, визнаючи за ними лише значення пам'яток історичної уяви своєї епохи [832, с. 17].

Заслуговує на увагу також та обставина, що ніяких «попередніх» («початкових») зводів у ПВЛ не було, а їхнє вигадування, розпочате наприкінці XIX ст. А. Шахматовим, було передусім ознакою романтизованої історіографії

та прагненням до штучного задавнення початку літописання (саме з таких ідеологічних міркувань цей процес тривав і в межах історіографії радянської). Не варто довіряти й літописній хронології, котра, за спостереженнями О. Толочка, не тільки помилкова у певних фрагментах, але й становить собою цілковито штучне утворення – а по суті, вигадана літописцем. Відтак, «для реконструкції дійсного минулого IX–X ст. ця обставина, зрозуміло, фатальна» [832, с. 43, 59], в тому числі, й для реконструкції так званої «етнографічної карти», запропонованої у ПВЛ. Безумовно, Сильвестр виявився великим майстром, який створив чудову історію та чудовий літературний твір, але правий О. Толочко, що саме неабиякі літературні вартості цієї праці роблять її цілковито непридатним історичним джерелом з ранньої історії Русі [832, с. 100].

Таким чином, сучасна білоруська історіографія проблеми етнічної історії східних слов'ян поки що не може похвалитися серйозним джерелознавчим аспектом її розробленості. Доволі часто фахівці взагалі ігнорують цей сегмент дослідження, або підходять до нього формально та поверхово, що, звісно, істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Недостатньо артикульованою залишається й обмеженість етноісторичних реконструкцій за археологічними артефактами, хоча більшість фахівців чудово усвідомлює відсутність їхнього етновизначального потенціалу. Не додає оптимізму й рівень текстологічного аналізу писемних джерел у межах сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян, пов'язаний так само, передусім, з поверховими оглядами проблемних місць у літописах і застосуванням застарілих методик щодо їх інтерпретацій.

2.2 Верифікація джерел російськими істориками

Джерельна база для наукової реконструкції етнічної історії східних слов'ян у домонгольський період залишається головною проблемою для всієї сучасної історіографії, в тому числі й російської. Особливо це стосується дописемного етапу «слов'янської» історії, в межах якого дослідники вимушені покладатися по суті винятково на дані археології та надзвичайно приблизні етноісторичні реконструкції мовознавців. Домінування ж у дохристиянську добу серед

спільнот слов'ян поховального обряду у вигляді кремації цілковито нівелює «джерельні» можливості фізичної антропології та порівняно молодої наукової дисципліни етногеноміки (геногеографії), хоч їхні висновки на основі непрямих даних у цій площині мають безсумнівно важливе наукове значення.

Поява писемних пам'яток, в яких відведено й місце для давніх слов'ян, також не вирішує проблему етногенезу останніх, адже ці згадки переважно мають фрагментарний, неконкретний, а підчас і суперечливий характер. Не кращим є становище джерел й відносно дослідження етнічного розвитку спільнот безпосередньо східних слов'ян додержавного періоду, що породжує чимало дискусійних моментів. Складною для аналізу є й «етнологічна» складова давньоруського літописання, що, своєю чергою, породжує чимало спекуляцій відносно етнічних і етносоціальних процесів, які відбувалися в межах києворуського періоду. Значна частина фахівців чітко усвідомлюють цей шерег джерелознавчих труднощів, а в російській історіографії їм надається традиційно багато уваги.

Останнє виявляється зокрема у процесі ретельної підготовки (переклад, історичні та філологічні коментарі, науковий апарат) до публікації якнайширшого корпусу писемних джерел відносно історії слов'ян, що сягає своїми витоками ще імперської доби (В. Латишев, А. Гаркаві, М. Ростовцев, В. Тізенгаузен та ін.). Причому це стосується не лише відомого «Повного зібрання руських літописів», але й іноземних творів. За радянського часу чималий внесок у розвиток джерельної бази проблеми здійснили В. Бартольд, В. Пашуто, Б. Рибаков, Я. Щапов та ін. В. Пашуто зокрема очолив у 1970-х рр. групу спеціалістів, метою якої були підготовка та видання корпусу іноземних писемних джерел з історії Східної Європи від античності до монгольської навали [651].

Результатом стало започаткування серії «Найдавніші джерела з історії народів СРСР», яку сьогодні (під назвою «Найдавніші джерела з історії Східної Європи»; нараховує наразі 27 томів (для нашої тематики найбільш цінними є такі дослідження, надруковані останнім часом: [220; 383; 385; 543; 592; 690])) продовжують видавати такі російські науковці, як Є. Мєльнікова, Т. Джаксон, Г. Глазиріна, І. Коновалова, Н. Щавєлєва, А. Назаренко, А. Подосінов,

М. Бібіков та ін. Завдяки цьому, до наукового обігу увійшло чимало цінних документів, доступних раніше лише обмеженому колу фахівців, які в оригіналі могли черпати відповідну інформацію з творів античних, візантійських, арабських, латиномовних, скандинавських авторів. Надзвичайно важливою у цьому контексті слід визнати й п'ятитомну хрестоматію, підготовлену вказаними російськими фахівцями, та присвячену компактному (вперше в історіографії) зосередженню письмових джерел з усіх регіонів античного та середньовічного світу, що містять найцінніші відомості стосовно проблем етнічної історії слов'ян та «походження Русі» [232–236]. Необхідно відзначити, що видання містить також фахові коментарі цих творів, написаних різними мовами (давньогрецька, латина, єврейська, арабська, перська, давньоісландська тощо).

Разом із тим, не можна не погодитись із Є. Мєльніковою, що використання цих зарубіжних джерел становить істотну складність і не тільки через мовний фактор. Справа, насамперед, у специфіці відображення ними подій, які відбувалися в чужому для їхніх авторів світі. При цьому інтерес до країн тогочасної Східної Європи далеко не завжди мав цілеспрямований і систематичний характер, а тому відомості в них часто випадкові, хоч і доволі цінні. Крім цього, вони позначені специфічними стереотипами опису цього регіону: «варварський світ» в античній і візантійській літературі, героїко-міфологічні діяння – в давньоісландській тощо. З огляду на це, необхідно враховувати, що «безпосереднє використання зарубіжного джерела без ґрунтовного дослідження його контексту, як правило, веде до його невірної інтерпретації та створення історіографічних міфів» [541, с. 11].

Непересічною подією для сучасної історіографії став також вихід друком окремого компендіуму (в двох томах) письмових джерел, присвячених винятково проблемі етногенезу та ранньої історії слов'ян, підготовлений провідними спеціалістами Інституту слов'янознавства РАН – С. Івановим, Г. Літавріним, Л. Гіндіним та ін. [753]. Запропонований «Звід» має розлогий фаховий коментар кожної пам'ятки, преамбули до неї, а оригінальні тексти в ньому подаються паралельно із російським перекладом. За зізнанням його укладачів, метою зібрання стало прагнення покращити «висвітлення додержавного періоду історії слов'ян як особливої етнічної спільноти».

Побудову обох томів визначив хронологічний принцип появи відповідних текстів. У перший з них (охоплює проміжок від I до межі VI–VII ст.) включені твори (або ексцерпти) Плінія, Тацита, Птолемея, Пріска, Йордана, Прокопія Кесарійського, Іоана Малали, Іоана Ефеського, Менандра, Маврикія та ін. У другому томі (кінець VI – початок IX ст.) джерела поділені на три великі групи – грецькі, латинські та східні. Однак склад уміщених тут пам'яток відрізняється значно більшим жанровим розмаїттям, а, крім історіографічних трактатів, у виданні присутні космографії, житія святих, актові матеріали, епістолярій. Значно ширшим є й географічний ареал, зайнятий уже на той момент слов'янами, а відтак, істотно розширилися й джерела інформації про них.

Звід найдавніших пам'яток про слов'ян важливий також тому, що лише порівняльно-історичний аналіз текстів, пропонований у коментарях до них, дозволяє відрізнити актуальний історичний факт від книжної традиції або навіть вигадок, якими сповнені розповіді тогочасних істориків про «варварські» народи, до яких відносилися й слов'яни. З погляду М. Бібікова та В. Пєтрухіна, доволі природним і необхідним у цьому виданні виглядає гіперкритицизм коментаторів відносно «слов'янства» венедів і антів, оскільки в науці настав час подолати щодо цього чимало «штампів». Адже підхід, коли є лише прагнення «прикріпити» за можливості найбільшу кількість фактів до історії слов'ян, властивий для епохи становлення слов'янознавства, зараз виглядає надто прямолінійним і спрощеним [82, с. 112].

Показово, що до «Зводу» не були включені джерела сумнівного змісту, як, наприклад, твір Захарія Рітора, що свого часу, «з легкої руки» Б. Рибакова, навіть увійшов в історичні підручники як одне зі свідчень походження «русі» (так звані відомості цього сирійського автора VI ст. про «народ ерос (рос/рус)»). У дійсності, це один із багатьох «фантастичних» народів, до складу якого входили амазонки, песиголовці, карлики тощо. Згадані рецензенти цього видання не менш позитивним моментом у ньому вважають також «обережність у винесенні історичних вердиктів, відмову від спрощених атрибуцій, демонстрацію у деяких випадках суперечливостей, пропонованих різними вченими, рішень». Окрім цього, доволі тонким і вдумливим є ставлення дослідників до «головних атрибутів стереотипу опису слов'ян». Філологічні аспекти коментарів і

атрибуцій «Зводу» важливі як відносно етимологічних аспектів, так і за аналізу етнонімії, передусім слов'янської і з нею пов'язаної [82, с. 116].

Інша справа, на чому наголошує М. Васільєв, що наявні письмові джерела, зокрема й ретельно відібрані, перекладені та прокоментовані у нещодавно виданому «Зводі найдавніших письмових відомостей про слов'ян», очевидно, сьогодні навряд чи здатні дати відповідь на питання про початок слов'янської етнічної історії якраз через свою недостатність. Сподіватися ж на збільшення їхнього фонду вже не доводиться. Відтак, на думку московського історика, подальший рух у розробці проблеми можливий тільки на основі вдосконалення теоретичного інструментарію етнології та конкретних дисциплін, які займаються етногенезом та ранньою історією слов'ян [115, с. 5], із чим важко не погодитись. Однак цей варіант розвитку історіографічного процесу можливий тільки, якщо припустити факт доволі пізнього етногенезу слов'ян, тобто, вже за «писемної» доби, тоді як чимало дослідників наполягають на його початку значно раніше – в залізному (а подекуди й – бронзовому) віці.

У цьому випадку основним історичним свідченням і надалі залишатимуться джерела археологічні. Однак, як ми вже вище відзначали, археологічні (речові) артефакти надзвичайно обмежені у своїй інформативній спроможності відносно етноісторичних реконструкцій. Не більш продуктивним видається й шлях механічного зіставлення аналізу археологічних і лінгвістичних джерел. Навіть у спосіб, пропонований В. Сєдовим. Останній і в ранніх, і пізніших студіях, присвячених дописемному періодові слов'янської минувши, запевняє, що всі свої історико-археологічні висновки та побудови обґрунтовує винятково матеріалами археології, незалежними від даних інших наук. І лише під час реконструкції історії слов'ян ці висновки він зіставляє із висновками, отриманими як від лінгвістики, так і представниками інших, суміжних наук [767, с. 43; 771, с. 3]. Проблема, втім, якраз у тому, що, приступаючи до дослідження, він все одно вже знає, які саме дані ці науки запропонували та напрями, якими вони до цього прийшли, а це безсумнівно визначально (можливо й вирішально!) впливає вже на його власні висновки, котрі, звісно ж, тепер підтверджуються ще й висновками «суміжних дисциплін».

Схожі труднощі відносно інтерпретації археологічних джерел у сучасній

російській історіографії помітні на рівні дослідження києворуського періоду, де, крім зіткнення наукових концепцій, часто домінують суспільно-політичні погляди, а боротьба ідей визначається сучасною політичною кон'юнктурою. При цьому, на думку Н. Макарова, складність вивчення й історичного «трактування» археологічних старожитностей IX–X ст., з якими доводиться мати справу археологу, не завжди очевидна для інших гуманітарних наук. Між тим, це вельми специфічна галузь, що вимагає спеціальних навиків і методів. Зрештою, російський науковець все одно констатує: «Звісно, в археологічній картині ранньої Русі завжди залишатиметься елемент суб'єктивного бачення історичної ситуації» [494, с. 89].

Чимало сучасних російських археологів переконані, що їхня дисципліна робить визначальний внесок у джерельний фонд проблеми етнічної історії слов'ян [869, с. 26]. Справді, від середини XX ст. речові джерела, завдяки активній польовій роботі археологів, зростають кількісно щороку, але вони дозволяють передусім встановити рівень розвитку господарства, побуту та деякі звичаї тих культур, які гіпотетично оголошують «слов'янськими». Водночас матеріальні пам'ятки цілковито безпорадні якраз у встановленні етнічної ідентичності того стародавнього населення, котре їх залишило. Відтак, успіхи археології не мають створювати історіографічну ілюзію, буцімто, вона спроможна сьогодні дати відповідь на всі питання етнічної історії східних слов'ян зокрема, тим більше реконструювати цей процес у всіх деталях. Можна погодитись із тими російськими спеціалістами, які зауважують: «Як би не розросталися археологічні матеріали, навряд чи вони коли-небудь дозволять з'ясувати конкретні обставини появи Рюрика на східнослов'янській Півночі або надати вичерпні аргументи, що підтверджують або спростовують історичну реальність його фігури, а археологічна картина історії ранньої Русі – не хроніка подій» [496, с. 496–499].

Таким чином, історична інтерпретація викопних старожитностей, хоч і дозволяє науковцям пропонувати на основі їхнього аналізу певні висновки щодо соціальної специфіки тих спільнот, які вони репрезентують і навіть встановлювати взаємини із сусідніми спільнотами, але ні етнічну, ні соціальну історію таких спільнот лише засобами археології відтворити неможливо. Однак

до сьогодні у більшості праць, присвячених етнічній історії слов'ян, зокрема й у російському соціогуманітарному просторі, домінує якраз означений підхід, коли відповідні реконструкції та висновки базуються суто на співставленні матеріальних артефактів, що відразу робить їх науково малопереконливими. Суперечливість інтерпретацій однакових археологічних матеріалів, а також довільно встановлені археологами етнічні ідентичності давніх культур зумовлює сьогодні в історіографії появу численних версій етногенезу слов'ян і їхньої етнічної історії, позбавлених будь-якого джерелознавчого аналізу та наповнення, але «аргументованих» при цьому подібними сумнівними висновками археології, котрій приписується неабиякий науковий авторитет.

Ще одним видом джерел, який час від часу застосовують дослідники етнічної історії східних слов'ян є антропологічні та генетичні дані. При цьому самі антропологи підкреслюють обмеженість таких операцій: «За вирішення історичних проблем етногенезу, – наголошує, скажімо, Н. Цвєткова, – писемні джерела й археологічні дані набагато інформативніші, ніж антропологічні матеріали» [875, с. 18]. Варто при цьому враховувати відносність фізіологічних особливостей людей щодо їхньої етнічності та пам'ятати, що біологічні особливості жодним чином не визначають етноісторичні процеси [11]. В останні два десятиліття значно науково просунулася й популяційна генетика, що досліджує ДНК-маркери, в тому числі й у межах етнічної антропології. У такий спосіб, на думку О. Балановського, молекулярно-генетичне вивчення популяційних генофондів людства дедалі більше стає ще одним історичним джерелом [37, с. 195]. Проте, досі в межах всієї історіографії етнічної історії східних слов'ян (а відтак, і у російській також) немає жодної наукові студії, автор якої спромігся б підійти до вирішення означеної проблематики, згідно даних популяційної генетики. Фахові історики, як правило, не володіють тими специфічними знаннями та методиками, котрі необхідні в такому випадку для верифікації біологічних і генетичних маркерів та їхньої інтерполяції на етнічні процеси та ідентичності стародавнього населення.

З огляду на це, сучасні російські історики традиційно більше уваги приділяють все ж таки писемним джерелам. Найбільш ранніми з них, які фіксують «слов'янські» етноніми та топоніми, є твори римських авторів I–II ст.

н. е. – Плінія, Тацита, Птолемея й так звана «Певтингерова карта (таблиця)». Саме ці автори першими називають плем'я «венедів» у Східній Європі (Повіслення), котре чимало фахівців розцінюють як представників давніх слов'ян. На думку А. Подосінова, попри популярність «прослов'янської» аргументації цієї концепції, її необхідно переосмислити, уникаючи прямолінійних і однозначних висновків [689, с. 60–61]. Згідно з міркуваннями І. Данілєвского, спрощеність формули «венеди – слов'яни», виведена з римських джерел, у свою чергу змушує багатьох археологів (зокрема й В. Сєдова) «шукати» перших слов'ян саме у басейні Вісли й відповідне «порочне коло у доказах тут очевидне» [209, с. 31].

Схожу позицію демонструє і Ф. Шелов-Ковєдяєв, наголошуючи, що етнонім венеди був досить поширеним у тогочасній Європі та Малій Азії, але при цьому ніколи не був самоназвою слов'ян. Він зафіксований на Балканах (Іллірія й Епір), в Італії (м. Венеція), Франції, Британії, а похідні від нього топоніми є на теренах Німеччини та Італії. Швидше за все, цей етнонім у різний час позначав різні етноси (як правило, германські та кельтські), але аж ніяк не слов'ян [895, с. 32–34]. Так само дослідник не погоджується з досить поширеною думкою, що, порівняно з Плінієм, Тацит дає яснішу та нову інформацію щодо локалізації венедів. Аналіз же твору останнього свідчить, що свої відомості про венедів він або прямо запозичив із Плінія, або вони використовували одне (невідоме тепер) джерело. Таким чином, резюмує науковець, римські «писемні джерела не дають твердих підстав для судження про безсумнівне слов'янство венедів/венетів, згаданих Плінієм, Тацитом і Птолемеєм» [896, с. 41–43].

Подібні суперечливості античних і візантійських джерел доволі часто в історіографії веде не до аналізу їхньої специфіки, як цілком слушно вважає М. Бібіков, а до підміни «споживацьким» пошуком «збігів» між даними певного фрагменту відомостей про слов'ян (або навіть окремих слів, якщо це етнікон чи топонім) та матеріалами археології, гідронімії, що веде до безкінечного збільшення теорій слов'янського етногенезу, розміщення венедів тощо [83, с. 79]. На жаль, при цьому ще й мало хто зважає на специфіку етнонімії, котру містять ці джерела, в тому числі чималу їхню плутанину, котра характерна для давніх

авторів. Така мішанина, на думку В. Буданової, могла мати кілька причин – і погана обізнаність автора, і замисел його праці, і вплив вкоріненої традиції, приміром, топоси та штампи відносно опису варварських племен [101, с. 88]. Досить довго у візантійській історіографії застосовували й етноніми спільнот, які зникли, до тих, хто заселив їхні терени, наприклад «гунами» довго називали інших кочовиків, які з'являлися на Дунаї, в тому числі й аварів [662, с. 10]. Навіть перший «національний» історіограф, яким, на думку В. Пєтрухіна, був готський автор VI ст. Йордан, свій власний етнос іменує античним «гети», аби з більшими підставами приписати йому звитяги скіфів [673, с. 179].

Попри те, що у сучасній історіографії доволі міцні позиції має погляд на ототожнення якраз Йорданом слов'ян із частиною венедів, А. Анфєртьєв стверджує – це не має нічого спільного з реальною історією. Навіть та обставина, що прибалтійські фіни називають сусідніх слов'ян венетами, не переконлива, адже ця назва походить ще зі скіфської доби та спочатку стосувалася інших сусідів – реальних венетів Тацита. Коли на ці землі пізніше переселилися слов'яни, назва перейшла на них [22, с. 132]. Однак найбільше заперечень у сучасній російській історіографії зумовлює інший постулат названого науковця – припущення, що анти не були східними слов'янами [22, с. 159].

Так, М. Грацианскій розчарований цим коментарем і зауважує, що його автор не має власного погляду на питання й тому обмежується фактично тільки згадуванням випадкового та нечисленного набору старих гіпотез. До числа безумовних недоліків цього пасажу входить і відсутність розгляду в ньому основних гіпотез походження етноніму анти, передусім іранської гіпотези М. Фасмера, що домінує в науці [201, с. 33]. Не погодилися з висновками А. Анфєртьєва й редактори «Зводу», де вміщено відповідні коментарі, – Г. Літаврін і Л. Гіндін, які у Передмові відзначили: «Редактори у ряді випадків не поділяють позиції авторів-коментаторів; зокрема А. Анфєртьєв, майже не аргументуючи своєї позиції, відмовляється бачити слов'ян в "антах" і Йордана, і Прокопія» [178, с. 15]. Проте, найбільш детально «Гетику» Йордана проаналізувала сучасна російська дослідниця Є. Скржинська [784].

Ранні візантійські джерела містять і важливу інформацію стосовно спільноти, відомої під назвою «рус/рос». Значення цього терміну, близьке до

позначення певної професії, на думку М. Бібікова, зафіксоване у візантійських військових і морських трактатах X ст., де «роси» являють собою воїнський контингент, який використовує особливі кораблі *дроміти* (Псевдо-Сімеон та Продовжувач Феофана) [83, с. 102]. Він же підкреслює, що вже в часи Костянтина Багрянородного (перша половина X ст.) етнікон «рос» став звичним для візантійської традиції. Втім, його походження у візантійських джерелах – суперечлива проблема, котра породила величезну за обсягом історіографію, характеризуючись не менш значною кількістю гіпотез [233, с. 158].

Певну увагу російські дослідники приділяють і східним джерелам, насамперед середньовічній арабській географічній літературі. Водночас доводиться констатувати, що у свідченнях арабських авторів про слов'ян немає інформації, що безпосередньо стосувалася саме їх, а окремі згадки мають спорадичний характер. Т. Калініна зокрема відзначає, що за цими матеріалами можна тільки зрозуміти, що арабські автори знали про існування слов'ян у різних частинах Європи, але не завжди чітко уявляли собі їхнє місцеперебування [318, с. 220]. І. Коновалова закликає більшу увагу звернути на твори географа XII ст. ал-Ідрісі, котрий прагнув звести в одне ціле всі відомі на той момент географічні знання, в тому числі й щодо «етнополітичної історії Східної Європи». Разом із тим, дослідниця констатує, що й досі немає перекладу російською його основної книги «Книга стомленого у мандрах областями» [384, с. 3].

Аналіз цього твору переконав дослідницю, що відомості про землі русі, якими володів ал-Ідрісі, не були зведені ним у цілокупний опис країни та її населення. Зокрема свідчення щодо давньоруських міст розкидані по всьому твору, що пов'язано, з одного боку, зі специфічною структурою його книги, а з іншого – з тим, що інформація ал-Ідрісі про Русь походила з різних джерел, дані яких арабський географ не завжди міг узгодити [383, с. 134]. Не залишається поза увагою російської історіографії й так звана проблема «острова русів», поширена у середньовічній арабській літературі від першої згадки про нього в «Книзі коштовностей» Ібн Русте (903–925 рр.) до творів XVII ст. Від XIX ст. дотепер в історіографії робилися численні спроби локалізації цього «острова», що зумовило появу значної кількості (переважно

непереконливих) версій. На думку І. Коновалової, в цьому контексті треба враховувати вельми розлогий смисловий діапазон тогочасних арабських географічних термінів, а тому вона переконана – «в дійсності під “островом русів” могла розумітися будь-яка ділянка суходолу, що омивалася водою» [387, с. 189; 388, с. 213]. Не більше конкретики містять арабські твори й відносно «трьох груп русів», які мешкали на ньому [386, с. 146–147], а відтак, проблема цієї «історіографічно нав’язливої теми» залишається невизначеною.

Арабо-персидські джерела містять також певну інформацію й про різноманітні відносини середньовічних східноєвропейських етносів, у тому числі й слов’янських. Т. Калініна припускає, скажімо, що їхнє співіснування могло стати умовою виникнення тут «контактної зони» [319, с. 81]. Не менш цінними є й їхні відомості про військову та торгівельну діяльність «русів», дані про їхні походи на слов’ян, службу останніх у русів. Припускає дослідниця і той факт, що у творах східних авторів можливо зафіксоване існування племінних княжінь східних слов’ян [317, с. 32]. Дотепер чимало дискусій у російській історіографії породжує й етнонім «ас-сакаліба», котрим араби називали слов’ян. Т. Калініна вважає, що він є похідним від грецького і римського «склавос», тобто «невільник» [318, с. 212]. Натомість Д. Мішин відзначає значно складнішу етимологію та еволюцію протягом століть цього поняття, хоча також погоджується, що в етнічному контексті «сакаліба» пов’язані насамперед зі слов’янами [554, с. 8–9, 308].

Особлива увага у сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов’ян приділяється письмовим джерелам скандинавського походження. Це зумовлюється як гострим протистоянням у форматі так званої «норманської проблеми», так і популярною у новітній історіографії Росії темою Ладоги як «першої столиці Русі», попри те, що вона була заснована якраз скандинавами в 750-х рр. і називалася спочатку *Aldeigja* [181, с. 464]. З другого боку, інформація, що міститься скажімо у сагах, на думку дослідників, навряд чи може адекватно відображати реальні етносоціальні процеси та відносини, що мали місце навіть на Півночі Русі. Т. Джаксон відзначає також те, що зокрема ісландські саги доволі красномовно мовчать про скандинавське походження «руської» династії [219, с. 140, 164]. Помітним недоліком скандинавських

джерел є їхня доволі пізня поява, а тому інформація щодо давнини потребує обережного аналізу.

В останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. можна відзначити й істотне зростання уваги російських джерелознавців до відображення «проблеми русі», представленої у письмових пам'ятках західноєвропейського походження. Досить важливим джерелом, якому приділяється неабияка увага фахівців, для реконструкції етнічної мапи Східної Європи середини IX ст. є так званий «Баварський географ» (титул: «Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii») – анонімна географічна записка зі скрипторію швабського монастиря Райхенау (на Боденському оз.). По суті вона становить собою перелік (більшість етнонімів не піддаються чіткій ідентифікації) як вважають слов'янських спільнот [589, с. 47–48], що мешкали на Схід від Франкського королівства та на Захід від Дніпра. Зокрема, згаданий у ньому етнос «*ruzzi*», дослідники схильні ототожнювати з «руссю», а це істотно підважує теорію про його скандинавське походження [235, с. 29]. Водночас у ньому взагалі не згадані в'ятичі, кривичі, радимичі, сіверяни та словени [187, с. 281]. Значна кількість інших етнонімів, зафіксованих у документі, дотепер зумовлює чимало дискусій істориків і філологів відносно й їхньої географічної локалізації, й щодо приналежності конкретним спільнотам. Показовим прикладом є довільна саме етногенетична інтерпретація цього джерела сучасними польськими медієвістами [1006, s. 77].

Не менш дискусійним є й найраніше (838 р.) свідчення про народ «рос» (Rhos) та їхнього «кагана» (chacanus), зафіксовані абатом Сен-Бертенського монастиря Пруденцієм у так званих «Бертинських аналах» (лат. Annales Bertiniani), що становлять хроніку з історії франків у період 830–882 рр. У них згадується посольство до франкського короля Людовіка I від візантійського імператора Феофіла, з яким і прибули загадкові «роси», котрі до того невідомо звідки прибули до Константинополя. На думку А. Назаренка, вони прибули з Києва, хоча у новітній історіографії присутні також гіпотези, базовані передусім на даних археології (Д. Мачінскій, К. Цукерман), що «каганат росів» перебував у Ладозі, що втім важко ув'язати із тюркським походженням титулу («каган») правителя цих «росів» [235, с. 20]. Крім цього, у російській

історіографії постійно тривають дискусії з приводу того, чи свідчить згадка цього титулу в джерелі про те, що у «росів» уже була окрема держава – каганат [717, с. 7]? Показово, що «ладозьку» прописку каганату «росів» у сучасній польській історіографії відстоює В. Дучко [957, p. 11; див. також: 956, s. 169–208], за що критикується зокрема Ф. Куртою [949]. Отже, порушена проблематика має актуальність не лише в межах східнослов'янських дискурсів.

Традиційно дискусійними для російської історіографії залишаються й «етнологічні» реконструкції історії східних слов'ян, базовані на аналізі власне повідомлень давньоруських писемних пам'яток. Давньоруські писемні джерела в найповнішому обсязі нещодавно були опрацьовані у форматі анотованого каталогу-довідника, виданого під редагуванням Я. Щапова, що дозволяє ознайомитися з усіма текстами (цілком або у фрагментах), написаними давньоруською мовою [677]. Відносно проблеми, що досліджується нами, варто визнати основним джерелом давньоруський літопис, відомий під назвою «Повість минулих літ» (найновіші видання: [686–688]; найновіші дослідження: [12; 211; 553; 668]). Відомості останньої про етнічну історію східних слов'ян на сучасному етапі розвитку історичної науки визнаються, як правило, доволі гіпотетичними, але так чи інакше становлять собою цінне джерело з етнонімії та етногеографії Східної Європи кінця I – початку II тис.

Стосовно початку літописання в Київській Русі сьогодні існує кілька версій, з яких найбільш популярною досі є гіпотеза А. Шахматова [894]. Згідно з останньою, ПВЛ передував інший літопис, так званий «Початковий звід», складений у 1093–1095 рр. ігуменом Печерської Лаври Іоанном, знайшовши втілення у Новгородському першому літописі молодшого зведення. Більше того в основу «Початкового зводу», начебто, був покладений ще більш ранній літопис – печерський звід 70-х рр. XI ст. Никона, котрому передував «Найдавніший звід» 1039 р. Критику пропонованої схеми у різний час демонстрували В. Істрін, Д. Ліхачов, А. Кузьмін, О. Толочко та ін. Натомість продовжують розвивати сьогодні «версію Шахматова» А. Гіппіус [179], В. Пєтрухін [665] і чимало інших дослідників.

Для розуміння «етнологічної» складової ПВЛ, на нашу думку, важливе значення має усвідомлення її залежності від суцільної релігійної свідомості

давньоруських книжників. Тому ми цілком солідаризуємося із висновком А. Гіппіуса, що «в етногеографічному вступі “зводу 1072 р.” історія Русі була експліцитно включена у перспективу біблійної історії, а через спільного предка київські поляни та новгородські словени були віднесені до Яфета, посівши у такий спосіб місце у всесвітній “таблиці народів”» [180, с. 55]. Водночас треба враховувати той факт, що давньоруська «історична школа» чудово усвідомлювала значення конкретних фактів. Відтак, слідом за В. Пєтрухіним, можна вважати, що «літописці маніпулювали своїми текстами у відповідності з політичними вимогами моменту» [655, с. 94–95]. Крім цього, ними керували й світські інтереси, а отже, немає підстав не припускати те, що деякі епізоди могли навіть спеціально вигадуватися.

На жаль, чимало сучасних істориків (у тому числі й російських) у свою чергу доволі часто маніпулюють вже літописними текстами, довільно та некоректно інтерпретуючи інформацію книжників. Нерідко у такий спосіб автору літопису приписують володіння/створення ідеології «всеслов’янської» єдності/спільності або звинувачують/схвалюють у прихильності до так званої «дунайської» теорії походження слов’ян. Зокрема В. Пєтрухін вважає, що літописця передусім хвилювала «тема єдності слов’ян, яких об’єднували спільні культурні традиції», а тому він «побудував концепцію єдності “слов’янської мови” (етнолінгвістичної спільності)» [654, с. 11; 662, с. 11].

У схожому ключі трактує давньоруський літопис і А. Кузьмін, вважаючи, що «етнічні традиції» на Русі дозволяли різні відповіді на «гострі політичні питання», а тому «в літописі з’явилися дві взаємовиключні версії» початку русі. Одна з них виводила русь з Дунаю до Києва, де вони стали полянами, інша – визнавала їх одним із варязьких племен, «покликаних» у Новгород на княжіння. Тому досі ніхто не може відповісти на конкретні питання: хто такі варяги, і хто така русь, бо й «у самому початковому літописі цими етнонімами позначається не завжди одне й те саме» [424, с. 209]. І все ж таки «висхідною» дослідник вважає «поляно-руську версію», що передбачала вихід слов’ян і русі з придунайського Норіку та яка в київському літописанні «явно передує варяго-руській версії, покладеній в основу літописання новгородського (існувало тривалий час без перехрещення з київською традицією)» [429, с. 437]. Допускає

дослідник й існування інших версій «початку русі» [426, с. 199]. Суперечки між літописцями з цього приводу, на цілком безпідставну думку А. Кузьміна, тривали в XI – на початку XII ст. і, зрештою, «в літописному зводі опинилися обидві версії.., а його текст наче застиг у недоробленій і частково зруйнованій формі» [427, с. 216]. У такий спосіб обидві версії визначили й суперечки у сучасній історіографії.

Будучи апологетом «антинорманістської» версії «початку русі», А. Кузьмін у відповідному ключі препарує й інформацію ПВЛ. Так, він переконує, що у ньому етнонім «варяги» позначає три різні етноси, а найраніше значення стосується всього населення так званого волго-балтського шляху. Інші два значення були внесені до літопису пізніше та позначали одну із германських спільнот (поряд із англами, готами, свеями й урманами (норвежці)). Однак сам дослідник все одно вважає, що варяги це той народ, який був відомим ще римлянам у IV ст. як «варіни» або «верінги», тоді як сам етнонім означав «люди, які живуть біля моря» (від індоєвроп. «вар» – вода). З VIII ст. основним напрямом їхнього переселення стало східне узбережжя Балтики, куди вони переселялися з окремими групами русів, які жили на цьому узбережжі та о. Рюген. Звідси у ПВЛ, на його переконання, й виникло подвійне найменування переселенців – варяги-русь: «При цьому ПВЛ спеціально обмовляється, що русь – це не шведи, не норвежці і не датчани. Отже, у середині IX ст. слов'яни ім'ям "варяги" називали племена вже різного (? – К. І.) етнічного походження» [425, с. 88–91]. Цілком протилежну ментальну карту літописця відносно Балтики як центру тогочасних комунікацій пропонує Є. Мєльнікова [542, с. 152–155].

Не залишається поза увагою сучасної російської історіографії й проблематика аналізу етнічної самосвідомості давньоруських літописців. З'ясовуючи коло спільностей, з якими вони себе ототожнювали, Д. Добровольський дійшов висновку, що в цьому контексті можна виділити шість напрямів їхньої самоідентифікації. Найчастіше – це розгляд себе як «частини локального співтовариства, котре позначалося важкозрозумілим поняттям "Руська земля"». Іншим найуживанішим самовизначенням була релігійна самосвідомість. Далі дослідник відзначає загальнолюдське мислення

та стверджує, що книжникам було властиве уявлення «про мовну тотожність слов'ян», а також «корпоративна свідомість братії Києво-Печерського монастиря». І лише двічі літописець говорить про «своїх» як групу, пов'язану спільним походженням [226, с. 20–21].

Попри розуміння літописцями такої категорії, як «народ», для їхнього самоопису етнічність була цілковито непотрібна. Аналіз їхніх текстів переконав ученого: «Розуміння "наших" як певної міжпоколінної єдності, пов'язаної спільністю походження, не було ані системоутворюючим у структурному відношенні, ані властивим вже першому твору з історії Русі. Книжники знали про існування різних етносів, але до другого десятиліття XII ст. не відносили себе до жодного з них, орієнтуючись переважно на категорії іншого порядку» [226, с. 22–23]. Таким чином, думка щодо «прабатьків і коріння» не мала для літописців основоположного значення, а це, згідно Д. Добровольського, «не дозволяє вважати етнічні витоки чи ідею свого народу головними для літописної творчості як такої» [227, с. 93].

У протилежному ключі інтерпретує проблему етнічної самосвідомості Нестора Н. Толстой, переконуючи, що вона являла собою «досить складну та цілісну систему, яка складалася з ієрархічно впорядкованих компонентів» [850, с. 446]. Істотні недоліки цієї доволі штучної схеми піддав резонній критиці зокрема В. Долгов [228, с. 8–9]. Водночас на підтримку схеми Н. Толстого виступив інший іжевський історик – В. Пузанов, доволі сумнівно приписуючи літописцю «виражений слов'янський етноцентризм». Не менш бездоказовим виглядає й його припущення, що «в домонгольській Русі поняття "*слов'янин*" *як самоназва давньоруського населення*, очевидно, відігравало більшу роль, ніж прийнято вважати» [711, с. 89]. Пропонована думка явно дисонує із його запевненням – «не будучи етнологом, не ризикну брати участь у дискусії щодо природи слов'янської спільноти в ранньому середньовіччі» [786, с. 12]. Правий І. Данілєвскій, стверджуючи, що чимало російських істориків досі намагаються примусити літописця говорити на незнайомій йому мові – веберівській, тойнбіанській, марксистській тощо, а також ставляться до нього запанібрата, пояснюючи де він «помиляється», що описує «невірно» та «нелогічно» і навіть наставляють «на вірний шлях» [209, с. 13–14].

Бажання примусити літописця відповідати сучасним етнологічним уявленням про етнічні процеси демонструє зокрема Є. Мєльнікова, гадаючи, що «питанням “звідки є пішла земля руська” *літописець формулює завдання обґрунтування єдності походження східного слов’янства, тобто етногенетичний аспект самоідентифікації*», а крім цього, ще й «сприймає східних слов’ян *як частину слов’янського етносу* (? – К. І.) та *прагне підкреслити* їхню втягненість у *ширший етнокультурний контекст*» [540, с. 70]. Ще жорсткіше ставить «логіку» літописця на службу власним прагненням С. Міхайлов: «Раціональним зерном у викладі Нестора є постановка питання про причини становлення *російської державності* у *міжплемінному етнічному середовищі слов’янської півночі*», тим більше «Нестора підтримав офіційний історіограф Російської імперії Н. М. Карамзін» [552, с. 22, 23].

Так само проблематичним і не зовсім науково коректним є й доволі популярний у сучасній російській історіографії підхід до встановлення рівня та специфіки етнічної самосвідомості загальної маси населення Київської Русі засобом аналізу літописного твору. Адже у розпорядженні дослідників не так багато джерел, до того ж написаних досить вузьким і своєрідним колом авторів. В результаті, як вважає В. Пузанов, «є велика небезпека того, що погляди одного-двох книжників можуть бути сприйняті за “картину світу” давньоруського суспільства загалом» [712, с. 9]. Більш доречним і продуктивнішим за такого підходу є аналіз окремих джерел і реконструкція індивідуального сприйняття середньовічного автора в контексті епохи або полісемантичності самого сприйняття.

Наскільки складною та відмінною від «інтелігентської» могла бути етнічна самосвідомість пересічних мешканців Русі яскраво демонструє зокрема дослідження О. Бєлової [78]. При цьому варто пам’ятати, що «ідея власного народу», на думку Д. Добровольського, для «київських “історіографів” XI – початку XII ст. була суто маргінальною, а в основі їхньої самосвідомості чи не головне місце посідала космополітична ідея приналежності до роду людського взагалі» [225, с. 61]. На рівні ж розрізнення «своїх» та «інших/чужих», передусім сусідніх етнічних спільнот, найбільш помітна якраз релігійна свідомість у форматі «правовірні/іновірці». І як констатував А. Лаушкін, «неконфесійні епітети, які

характеризують ці народи, зустрічаються в літописі не часто» [443, с. 128–129].

Водночас, на основі літописної інформації, дослідники все більше впевнюються, що книжники не досить чітко володіли інформацією щодо етногеографічної ситуації в тогочасній Східній Європі, а тому «не змогли повідомити всю необхідну читачу етнологічну інформацію за один раз». Згідно міркувань Д. Добровольського, це означає, що ні складені літописцями різнопланові та неповні переліки племен східних слов'ян (до ПВЛ вміщено п'ять таких списків), ні загалом увесь її вступ «не можна розцінювати як більш-менш задовільний виклад того, як давньоруські літописці сприймали світ» [226, с. 18]. Крім цього, невирішеною джерелознавчою проблемою в цілому залишається сам так званий «етногеографічний» або «історично-етнографічний» вступ до ПВЛ, зокрема його авторство, час та обставини появи. На думку все того ж Д. Добровольського, цей «вступ» з'явився не раніше другого десятиріччя XII ст., тоді як «загальна літописна "етнологія" сформувалася не пізніше кінця XI ст.» [226, с. 20].

Практично не зустрічаються у давньоруському літописанні й етногенеалогії, будучи радше винятком, аніж звичайним способом характеристики етносу. В. Вєдюшкіна вважає, що очевидно книжники віддавали перевагу якимсь іншим прийомам для ідентифікації племен і народів. У той же час зовсім обійтися без вказівок на походження, згадуваних у ПВЛ, народів, хоча б у найзагальнішому вигляді, літописець все ж таки не міг, відтак, і слов'яни, коли автору знадобилося плавно перейти до розповіді про їхнє розселення, зрештою виявилися яфетитами. Ту обставину, що вчені етногенетичні конструкції відігравали у сучасній літописцеві традиції значно більшу роль, відображає зокрема його розлогий коментар відносно зарахування половців до нащадків Ізмаїла. Показовими щодо цього є й, уміщені до ПВЛ, етнонімічні легенди з приводу походження та розселення радимичів і в'ятичів – «від ляхів», хоча про їхнє «лехітське» походження згадок немає. Попри актуальність проблематики, у сучасній історіографії досі відсутнє ґрунтовне дослідження саме етногенетичних відомостей у ПВЛ, у тому числі й з погляду їхньої взаємодії з іншими способами презентації етносів і книжної традиції [121, с. 52, 56–57; 122, с. 39–42].

Уявлення про «етнос» як спільноту, пов'язану спільністю походження, все ж таки мало певне значення для літописців. Останню обставину засвідчує й шерег понять («рід», «плем'я», «язик», «земля», «синовє» тощо), якими вони оперують відносно тих чи інших спільнот, описуваних у тексті. Проте не варто підходити до ПВЛ із сучасними етнологічними, а тим більше – політологічними шаблонами, оскільки у центрі уваги тогочасних книжників були не етнос і держава (як і не етнічні, і не політичні взаємини), а, швидше за все, та країна («земля»), що з кінця X ст. стала християнською. Зрозуміти давньоруського літописця – це багато в чому означає усвідомити той світ, у якому він жив і творив. Слідом за А. Лаушкіним, переконані: «У світогляді літописця найважливішу роль відігравав релігійний аспект його свідомості. Віра чинила істотний вплив як на історичне "бачення", так і на історичне мислення. Безсумнівно, уважне вивчення цього релігійного аспекту є необхідною умовою для реконструкції світогляду книжників Давньої Русі» [442, с. 1].

На далеко не бездоганну думку В. Живова й А. Щавєльова, «релігійний компонент» був лише складовою етнічної самосвідомості ранніх літописців (які визначають умовного «колективного Нестора»), але саме їх «християнський» світогляд постійно вступав у конфлікт з іншими компонентами етнічної свідомості – «родовою» та «племінною», створюючи доволі непослідовну картину різних самоототожнень [251, с. 177, 179; 915, с. 111]. На наш погляд, не зовсім коректно ототожнювати релігійну свідомість із етнічною, як і «включати» ці різні види самоідентифікації одне до іншого у вигляді складових частин, оскільки це цілком самостійні феномени. Ми можемо говорити лише про ступінь домінування одного із цих видів ідентичності й чимало дослідників дедалі більше переконуються, що саме конфесійне світобачення літописців посідало першість в їхніх історіографічних творах.

Характерна для середньовічних історичних творів неуважність до етнічних назв, створює для дослідників і чимало труднощів у з'ясуванні, вміщеної до ПВЛ, етнонімії. Означена специфіка, як підкреслює воронезький філолог Г. Ковальов, надзвичайно ускладнює роботу з відновлення найдавніших слов'янських етнічних назв, які могли б дати відповідь на питання про те, якими були перші етнічні назви у слов'ян [345, с. 30]. Згідно спостережень

А. Горского, етнонімія вступної частини ПВЛ може бути пов'язана з двома авторами, що помітно на прикладі різних трактувань таких «племен» східних слов'ян, як полочани та кривичі [190, с. 54–55]. Деякі російські дослідники навіть припускають, що саме «полоцьким» діалектом був написаний першопочатковий текст ПВЛ [86, с. 229]. Це тим більше інтригуюче, адже у літописі кривичі ніде прямо не віднесені до слов'ян, а їхня мова не вказана, що, скажімо з погляду Г. Лєбєдєва, говорить про можливість існування якоїсь перехідної балто-слов'янської групи діалектів, до якої вони входили [449, с. 106].

Більшість дослідників вважають при цьому, що за кожним «племінним» етнонімом обов'язково стоїть якась етнокультурна або політична спільнота-денотат. Втім, правий А. Щавєльов, що для адекватного розуміння структури території спільнот східних слов'ян переддержавного часу більше підходить ідея їхньої різнорівневості та різнотипності, тобто серед них були і общини, і вождівства, і великі племена і навіть етносоціальні групи [914, с. 26]. В. Пузанов переконує, що в літописі навіть відобразилася своєрідна «градація етносів за рівнем престижності». Причому ця ієрархія стосується не тих, кого Нестор іменує «інші язиці», а якраз східнослов'янських «племен», у якій відповідна градація відбувається за критерієм «поляни – неполяни» [715, с. 26]. Заслуговує на увагу й тематика порівняння «удачливості» тих чи інших етнонімів у межах «варваської» ментальності та її вплив на ранньосередньовічну історіографію [710, с. 11]. Конфесійний світогляд давньоруських літописців також багато в чому визначив іноетнічні óбрази, що помітно при описі протистоянь із варягами та хазарами [711, с. 88]. Іжевський спеціаліст навіть допускає, що перекази, пов'язані з розселенням слов'ян і перемогами над аборигенами, залишилися поза увагою літописця через ідеологічні міркування, адже не вкладалися в біблійне русло історії [713, с. 172]. Варто при цьому враховувати і той факт, що під впливом біблійних матриць східнослов'янські «племінні» міфи могли бути істотно переформатовані літописцем. Водночас такі середньовічні «origo gentis» могли накладати на ці міфи або й заміщувати їх вигаданими етногенетичними конструкціями, натхненними поточним «книжним знанням», або й сполучати обидва ці елементи у складну амальгаму [15, с. 193].

Окремою джерелознавчою проблемою, що також зумовлює численні дискусії в сучасній російській історіографії етнічної історії східних слов'ян, є інтерпретація, постійно застосовуваних у ПВЛ понять «русь» і «Русь». Втім, всі фрагменти літопису, що стосуються походження та «етнічної приналежності» цих категорій, як підкреслює І. Данілєвскій, «давно перетворилися на суцільний жмут загадок, досі нерозплутаний вченими до кінця» [209, с. 52]. Заслуговує на увагу щодо цього зокрема підхід В. Пєтрухніа, виходячи з орієнтування ПВЛ на Священну історію в біблійній традиції: «В біблійній Таблиці народів, – стверджує він, – кожний "язик" згадується двічі: перший у зв'язку з походженням від конкретного нащадка Ноя, інший – з "реальним" історично-географічним розташуванням. Цьому принципу відповідає й подвійна згадка Русі в космографічному вступі ПВЛ: спочатку серед варягів, у зв'язку із варязьким походженням, потім – у Східній Європі, де "постала є" Руська земля (нерозпізнання цього принципу космографічного опису зумовило у сучасній історіографії уявлення про "дві концепції" походження Русі)» [661, с. 220].

Озвучене спостереження вкотре змушує констатувати необхідність надзвичайно обережного ставлення до ПВЛ, як історичного джерела, особливо в контексті реконструкції етнічного минуло східнослов'янських спільнот. Відтак, правий Д. Добровольський, що основною функцією літопису було не задоволення людської цікавості у сфері історичного пізнання, а, в першу чергу, оцінювання всього минулого з погляду християнської моралі [225, с. 46]. Більшість же «авторських» згадок книжників епізодів із дихотомією «ми/наш» у ПВЛ, як справедливо констатує І. Вєдюшкіна, була прямо пов'язана зі спільністю загальнохристиянською. Навіть «типове для ПВЛ протиставлення "ми – половці", перш за все, виражає саме *релігійну, а не етнічну* складову самоототожнення... Показовий приклад містить уже вступна частина, де після екскурсу про вдачі народів, сказано: "Мы же христиане елико земель"» [120, с. 6]. Так само й П. Стефанович відзначає, що автор ПВЛ дивиться на половців винятково в релігійно-есхатологічній перспективі [797, с. 276].

На цій же обставині акцентує увагу В. Долгов, характеризуючи літописний так званий «історично-етнографічний нарис», насамперед, як «історично-богословський» [228, с. 9; 229, с. 203]. Так само й більшість випадків

застосування в ПВЛ понять «Русь» і «Руська земля», пов'язані не з етнічним контекстом, а з церковним життям [119, с. 106]. На релігійній тональності «несторового» терміну «Русь» наголошує й західна гуманітаристика [980, с. 195–196]. Підтверджує це й продовження відповідної традиції у польській середньовічній хронографії, де, згідно спостережень Д. Карнаухова, думки щодо походження та номінації «руських народів», як правило, зводилися до розмірковувань про їхнє місце в «біблійній» генеалогії народів світу [322, с. 57]. Разом із тим, ми категорично не погоджуємося з тими дослідниками, котрі відносять літописне поняття «християнин» до сфери етнонімії та політонімії, як це робить, приміром, А. Лаушкін [441, с. 30–32].

Таким чином, попри значну увагу з боку сучасних російських дослідників до джерел з історії східних слов'ян, проблема їхнього етногенезу та етнічного розвитку у домонгольський період дотепер залишається багато в чому штучно сконструйованою та схематизованою. Головною причиною такого становища є якраз недостатня репрезентативність джерельної бази проблеми. Попри активні археологічні дослідження останніх десятиліть, ця наукова сфера також не в змозі відповісти на головні питання, пов'язані зі слов'янською етноісторією. Коло писемних джерел незначне за обсягом і містить, як правило, суперечливу, фрагментарну та не завжди достовірну інформацію. На жаль, для багатьох російських дослідників характерною є й довільна інтерпретація джерел, а також ігнорування ґрунтовного джерелознавчого аналізу.

2.3 Джерелознавчі підходи українських учених

Складність реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби у першу чергу зумовлюється, як ми могли вже вище переконатися, надзвичайно вузькою джерельною базою. Не є винятком і сучасна українська історіографія проблеми, представники якої також змушені постійно покликатися на цю обставину, пропонуючи власні версії чи то відносно формування спільності слов'ян, чи безпосередньо ведучи мову про етногенез українців. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські

фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля. Водночас упадає в око те, що у теперішній українській гуманітаристиці відсутні окремі сегменти джерелознавства щодо слов'янської етноісторії. Так, доволі скромно представлені аналітичні інтерпретації лінгвістичних і антропологічних джерел, загалом відсутні дослідження в царині генетики.

В процесі етнологічного студіювання середньовічної історії «східного слов'янства» українські науковці традиційно частіше звертаються все ж таки до літописної традиції, хоча й усвідомлюють важливість інших видів джерел. У такому контексті досить слушною є думка М. Котляра, котрий зауважує, що в цій сфері дослідницька специфіка зумовлена невеликим колом літописів, яке склалося півтора століття тому. Тому в перспективі є лише два шляхи: по-перше, знаходити й обґрунтовувати раніше не встановлені зв'язки між фактами, явищами, а по-друге – оригінальне прочитання й інтерпретація вже відомих відомостей, із залученням археологічних пам'яток і вдосконаленням дослідницького інструментарію [413, с. 6–7]. З другого боку, навряд чи варто надто довго інтерпретувати однакові тексти, адже це може позбавити їх будь-якої джерелознавчої цінності та перетворити на кон'юнктурні артефакти.

Не менш важливим завданням є й демістифікація сучасними вченими сфальсифікованих джерел, особливо, коли вони становлять практично фундамент якоїсь із основоположних концепцій. У цьому ракурсі гранично вдалою треба визнати докторську дисертацію О. Толочка, присвячену розвінчанню «російської історії», сконструйованої В. Татіщевим у середині XVIII ст., на основі, зокрема, так званого «Іоакимівського літопису», ним самим же і сфальсифікованим [835]. Звідси, й цілком закономірний висновок українського історика: «"История Российская" – найбільша (й судячи з тривалості – найуспішніша) містифікація в російській історії» [831, с. 22], внаслідок чого всю подальшу «канонічну» російську історіографію (що є вельми показовим) можна також визначати як містифіковану. Попри те, що вже М. Карамзін називав цей «літопис» «жартом Татіщева», дотепер російські історики в більшості вірять (!) у його автентичність (вище ми вже відзначали патріотично-гнівні, але професійно-безпорадні інвективи Д. Мачінского щодо цієї книги О. Толочка). Більше того ще від середини XIX ст. стало зрозуміло,

що «Іоакимівський літопис» – твір пізнього походження і символічним є те, що насамперед В. Татіщева підвів «опис народів» – «надто явною була його залежність від етногенетичних фантазій польських хронік XVI ст.» [831, с. 199].

Вельми популярною як «сенсаційне» історичне джерело в 1990-х рр. серед гуманітаріїв, зокрема українських, стала і так звана «Велесова книга». На жаль, дотепер до неї некритично-поважно ставляться й деякі досить респектабельні науковці (як правило, філологи, філософи, «технарі»), іменуючи її не інакше, як «безцінна літературна пам'ятка українського народу дохристиянського періоду» [934, с. 5]. Прикро, але деякі дослідники намагаються на її основі вигадувати «нову» етнічну історію східних слов'ян додержавної доби, а подекуди відшукують з-поміж них і «давніх укрів», і «трипільців-українців», і «державу Дулібію», і т. д. Дехто навіть вважає «вперте та войовниче» несприйняття цієї «пам'ятки» не тільки ненауковим підходом, але й чомусь заполітизованим [596, с. 78]. Втім, слідом за Г. Грабовичем, М. Котляром, Г. Півтораком, П. Толочком і рештою професійних істориків і філологів, ми теж вважаємо це «джерело» відвертою підробкою. Навіть для сучасних українських лінгвістів «не залишається щонайменших сумнівів стосовно фальсифікаційної природи цієї "пам'ятки"» [475, с. 115]. Більше того дехто з них цілком притомно вбачає в цьому «симулякрі історії» навіть «російський імперський наратив» [185, с. 212], свідомо вживлений у цей текст його найімовірнішим автором – російським білоемігрантом у Бельгії, інженером-хіміком Ю. Миролюбовим упродовж другої чверті XX ст.

В історіографії проблеми присутній і певний скепсис щодо неписемних джерел у реконструкціях середньовічної етноісторії. Однак доволі часто історики обмежуються лише фрагментами джерел, одночасно нехтуючи встановленням їхнього походження, семантики, «духу часу» створення тощо. Натомість, як зауважив О. Пріцак, цю специфіку підмінюють конструкціями, що відбивають смаки та політичні переконання власне дослідників, які до того ж «запасаються даними німих дисциплін, таких як археологія, пристосовуючи їх до своєї теорії» [704, с. 32]. Певною мірою ці труднощі усвідомлюють і археологи, наголошуючи, що відсутність слов'ян у писемних джерелах до VI ст. провокує чимало дискусійних питань, але все одно наполягають на

критичній важливості даних своєї дисципліни у цій сфері наукового пошуку [347, с. 266; 500, с. 69–70; 845, с. 6–7], переконуючи навіть у «перевазі археології над іншими науками, задіяними в дослідженні процесу етногенезу слов'ян, через постійне збільшення джерельної бази» [648, с. 137].

Солідаризуються із такою позицією і деякі історики, наголошуючи, що досі в історіографії з етносоціальної специфіки, зокрема Давньої Русі, «незатребуваним залишається колосальний потенціал матеріалів археології» [726, с. 37]. Проте, варто пам'ятати, що історику часто важко розібратися в археологічних тонкощах і він по суті вибірково та довільно застосовує напрацювання своїх колег. Адже археологи, як правило, прагнуть побачити у своїх знахідках відображення явищ і подій, відомих якраз із джерел письмових і праць самих істориків. Погоджуючись із В. Арістовим, вважаємо, що було би досить промовистим побачити історію Русі, написану винятково на археологічному матеріалі, зі свідомою сепарацією від письмової історії [25, с. 484]. Втім, поки що подібні праці, присвячені зокрема дописемному періоду етнічної історії слов'янських спільнот і базовані переважно на матеріалах археології, позначені переважно абстрактно-схематичними та гіпотетичними побудовами.

Залучення археологічних джерел до етноісторичних реконструкцій вимагає врахування й теоретично-методологічної специфіки їхньої інтерпретації. Динаміка змін у царині теорії та методології доволі швидка, а відтак, нагромаджені колись викопні артефакти, зумовлювалися по суті зовсім іншими уявленнями. Як відзначає А. Филипчук, наші попередники сформували таку джерельну базу, яка давала відповіді на тогочасні наукові запити, але «користуватися нею зараз без перевірки та вдосконалення під кутом нинішніх теорії та методики – означає регресувати в аспектах методології дослідження, що прямим чином впливає на інтерпретацію джерел» [864, с. 65–66]. Так і підсумовуючи дослідженні етнічної історії Східнокарпатського регіону, Д. Козак змушений констатувати, що викладений більш як на шестистах сторінках матеріал не вичерпує проблему етногенезу слов'ян у цьому краї, що зумовлено якістю відповідної джерельної бази. Тоді як цю якість визначає передусім «недостатньо розроблена теоретична база археологічної науки» [350, с. 483].

Більшість же українських археологів справедливо наголошують, що

справжній прорив у розширені джерельної бази так званої «ранньослов'янської археології», а також її наукова інтерпретація мали місце в останній третині XX ст. Насамперед мова йде про нові культури, відкриті у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, на Лівобережжі Дніпра, завдяки чому вдалося заповнити чимало хронологічних лакун у припустимій зоні формування східнослов'янських спільнот. Своєю чергою, це дало змогу побудувати типологічно-хронологічні колонки безперервного етнокультурного розвитку давнього населення на українських теренах, у тому числі й предків етносу українців [58, с. 3]. З другого боку, в останні десятиліття процес активних польових робіт у цьому напрямі практично припинився і не лише в Україні (і не завжди це пов'язано з причинами економічного характеру, скажімо, румунські археологи «свідомо» незацікавлені у пошуках і дослідженні «слов'янських» пам'яток на своїй території [148, с. 49]).

Нагромаджені ж артефакти попередніх років спрямовувалися переважно на пошук «праслов'янських» культур. Тому, як ми зможемо далі переконатися, безпосередньо дослідження «слов'янських» археологічних культур середини – другої половини I тис. досліджені не надто ґрунтовно. Така сама ситуація спостерігається й відносно застосування нових методик фіксації й аналізу джерел I–V ст., а це «могло б суттєво поглибити наші знання про час, який передував "великому розселенню слов'ян"» [74, с. 235]. Щоправда не можна не відзначити й важливі дослідження в цьому напрямі останніх років, проведені українськими археологами (О. Сухобоков, Б. Магомедов, Я. Баран та ін. [799, с. 204; 490, с. 10; 71, с. 31–32, 45–46]), саме з урахуванням нових теоретично-методичних аспектів інтерпретації археологічних джерел відносно етнокультурних реконструкцій.

Традиційно «проблематичними» для історіографії етнічної історії східних слов'ян є антропологічні джерела – точніше їхня фактична відсутність, пов'язана зі звичаєм кремації покійників, поширеного у всіх слов'янських спільнотах до прийняття ними християнства. І як би провідний на сьогодні український антрополог С. Сегеда не намагався переконати істориків у винятковості саме антропологічних джерел і їхній «інформативності» щодо етногенезу українців [756, с. 1], доводиться визнати більш слушною думку

Т. Рудич: «На жаль, антропологія має у своєму розпорядженні меншу джерелознавчу базу, ніж археологія, [адже] матеріалів для краніології не залишилося» [735, с. 47]. Втім, нехтувати сучасними даними і антропології, і генетики все ж не варто.

Певну увагу в межах студіювання етнічної історії спільнот східних слов'ян нинішні українські дослідники приділяють і писемним джерелам так званого «іноземного» походження, хоча не можна сказати, що такий дискурс є сьогодні надто динамічним. Як правило, у сучасній українській історіографії проблеми цьому присвячені невеликі розвідки, що мають переважно гіпотетично-інтуїтивний характер. Навряд чи переконливим можна визнати й загальні посилання, згідно яких відсутність слов'ян зокрема в античних джерелах пов'язана із неуважністю римських і візантійських авторів, які, буцімто, не помічали існування «етносу слов'ян у глибинах Європейського континенту» [351, с. 9]. Дискусійною виглядає й оцінка письмових джерел тільки за критерієм наявності в них «слов'янських» етнонімів, як пропонують О. Сминтина і П. Пригаріна [787, с. 136], адже це у жодний спосіб не поглибить відтворення етнічних процесів давнини. Тим більше за такими «етнонімами», приміром, у візантійських авторів часто стояли «етнічні кліше», котрі далеко не завжди збігалися з реальною ідентичністю описуваного ними населення, в тому числі й «слов'янського», котре й за часів Русі ними іменовано «тавроскіфами» [149, с. 123; 309, с. 55].

Не уникають українські фахівці і спроб етнічних реконструкцій східнослов'янських спільнот на основі «Баварського географа». Так, привертає увагу сучасна інтерпретація деяких етнонімів, що містить назване джерело, пропонована Л. Войтовичем. Приміром, він, слідом за І. Крип'якевичем і Я. Ісаєвичем [420, с. 29, 81, 84; 307, с. 75–80], відкидає версії ототожнення спільноти «*zeriuani*» із сіверянами чи сербами (сорбами), але натомість вважає, що так позначені «черв'яни», тобто плем'я, пов'язане з «градами червенськими» найдавніших літописів. З другого боку, важко погодитись із припущенням львівського історика, що, згадані в «Баварському географі», «*ruzzi*» (майже одностайно ідентифікуються дослідниками з «*русами*») становили «дніпровський київський каганат, який виник після звільнення *полян*

від зверхності хозарів» [144, с. 57, 59; 145, с. 21, 23; 146, s. 58, 61; 147, с. 114], оскільки «каганат русів» прямо не згаданий у жодному відомому джерелі. Тим більше він сам же зауважує наскільки довільними та патріотично детермінованими можуть бути інтерпретації «переліку народів» із цієї пам'ятки [143, с. 20].

До речі, проти ототожнення *ruzzi* «Баварського географа» з «Руським каганатом», але в інтерпретації В. Сєдова, свого часу виступив і В. Баран, зауважуючи істотні різночитання цього джерела відомими вченими (Й. Геррманн, Г. Ловмяньський, О. Пріцак, О. Трубачов, А. Назаренко). Слушним є й висновок українського археолога з цього приводу: «Етнікони з етнообластей, де велика кількість їх не піддається перевірці та не може бути визначена, надто ризиковано, а то й просто неприпустимо ставити в основу історико-археологічних реконструкцій» [56, с. 85–87]. Необхідно водночас брати до уваги ту обставину, що «ruzzi/руси», згадані в джерелі, не обов'язково мали бути «слов'янами». Скажімо, С. Конча припускає, що фрагмент «Ruzzi Forsderen Liudi Fresiti» міг стосуватися скандинавських купців і військових найманців у Східній Європі, назагал відомих як «руси», котрі були пов'язані з дніпровськими торговельними комунікаціями [406, с. 24]. Оригінальними слід визнати й трактування цього історика деяких арабських джерел стосовно «русів» [405].

Головна ж увага українських істориків щодо джерельної бази етноісторичних реконструкцій минулого спільнот східних слов'ян традиційно найбільш прикута до давньоруського літописання й у першу чергу до ПВЛ. Навіть російські дослідники змушені констатувати, що сьогодні в Україні наявний вельми потужний історико-філологічний напрям Київської школи східноєвропейської історії [583, с. 310]. До такої констатації А. Мусіна спонукала остання монографія Т. Вілкул, присвячена формуванню та функціонуванню раннього київського літописання та хронографії, полеміка навколо яких не вщухає дотепер. Київська дослідниця досить резонно наголошує на тому, що від джерелознавчих питань залежать питання й суто історичні [138, с. 5]. Так, важливими проблемами є хронологія появи записів з історії Русі (чи вони були сучасними подіям, про які в них ішлося, а чи були віддалені від них у часі), ступінь моделювання або навіть конструювання оповіді за «книжними» історичними наративами (перекладними візантійськими

хроніками та історіями), що зумовлює оцінку достовірності давньоруських історичних повідомлень.

Незважаючи на істотний прогрес у дослідженні літописних зводів, дотепер наукові аргументи та арсенал доказів відносно проблеми по суті залишаються такими ж, як і в XIX ст. [127, p. 276]. Одним із найпринциповіших, базових питань джерелознавства давньоруського періоду є полеміка щодо так званого «Початкового зводу», в якій чітко виокремлюються два «табори». Перший – прихильники гіпотези О. Шахматова – пропонує трактувати зводи із записами за IX–XI ст. – ПВЛ, Новгородський перший літопис молодшої редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Представники протилежного «табору» (із сучасних учених – це О. Толочко [1004], Д. Островський, Дж. Лінд, А. Бобров, Т. Вілкул та ін.) переконані, що НПЛмл є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ, зробленою у XIV чи XV ст. Схожі ідеї, аналізуючи зокрема сучасну історіографію проблеми та характеризуючи основні постулати обох «таборів», підтримує й В. Арістов [23, с. 9, 12; 24; 26, с. 73–74]. Безпосередньо Т. Вілкул доводить, що «традиційні шахматовські положення не підкріплені достатніми доказами, а свідчення джерел дозволяють виробити іншу схему взаємин ранніх пам’яток літописання та хронографії» [138, с. 5–6, 384]. Відтак, ідею збереженого в НПЛмл Початкового зводу, що начебто «передував» ПВЛ, варто відкинути, враховуючи свідчення пізнього походження новгородського літопису [139, с. 443].

З новою силою в українській історіографії розгорілася й дискусія відносно авторства ПВЛ, насамперед між Петром і Олексієм Толочко. Якщо перший і далі наполягає, цілком у дусі шахматівської гіпотези, що автором тексту був Нестор, то інший знаходить переконливі докази, що все ж таки літопис написав ігумен Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр [847, с. 60–61; 846, с. 130–139; 833, с. 154–165]. Відносно останнього важливі докази наводив і О. Пріцак [705, с. 225]. Усе це не може не турбувати дослідників середньовічної східнослов’янської історії, оскільки істотно підважує авторитет ПВЛ саме як джерела для етноісторичних реконструкцій. Адже, за своєю сутністю такий твір навряд чи може вважатися літописом у власному розумінні слова. Як

зауважував М. Брайчевський – це, радше, «історичний трактат, пронизаний червоною ниткою ідеологічних концепцій» [93, с. 618]. На думку Т. Вілкул, будучи лише пам'яткою літератури, ПВЛ не є джерелом, із якого відомості черпаються безпосередньо [126, с. 14]. Слабко розробленою залишається й проблема запозичень літописцем інформації із зовнішніх текстів, яка багато в чому визначила його «інтелектуальну конструкцію», пропоновану читачеві [25, с. 483].

Найбільш вдало ці та інші аспекти відносно «головного літопису» Русі не так давно інтерпретував О. Толочко: «ПВЛ була створена на початку XII ст. і від подій, з яких вона починає розповідь, її відмежовують два з половиною століття. Її повідомлення в більшості легендарні або взагалі вигадані й жодних достовірних джерел літописець не мав. Його розповідь вибудовується в характерну для середньовічних хроністів "повість про походження": звідки прийшла правляча династія та як набула підвладний їй народ. *Це видатний літературний твір, але цілковито недостовірна історія*. Жодних причин надалі базувати на ньому наші знання про минуле не існує». За збігом обставин, цей класичний середньовічний «origo gentis» був єдиною версією про походження Русі, котрий у незмінному вигляді був успадкований з XVIII ст. науковою історіографією. Тому навіть у сучасних викладах історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби «ми маємо справу по суті з літописною легендою, що викладена "науковою мовою"», тоді як «історична реконструкція має ґрунтуватися на джерелах іншого роду: сучасних подіям і не оповідних» [832, с. 10–19].

Зважаючи на останню обставину, не доводиться особливо дивуватися, що відносно ПВЛ в історіографії присутні численні маніпуляції, про що частково мова вже йшла вище. Насамперед, це бажання побачити в «Повісті» підтвердження своїх поглядів або ж прагнення примусити її автора бути сучасником і говорити по суті від імені дослідника. Приміром, М. Котляр без жодного сумніву переконує, що «Нестор *визначив чільне завдання* з'ясувати походження давньоруської народності та її (? – К. І.) державності» [416, с. 31; 413, с. 389], але, думається, що реальний «Нестор» був би вельми здивований, якби про це дізнався. Досить проблематичним є й твердження, що він передав провінційним літописцям «*прогресивну ідею* народної єдності», а тому вони, начебто, «сприймали Київську Русь як *єдине етнічне ціле*» [842, с. 249; 847, с. 275].

Адже, крім суто етнологічної некоректності пропонованих формулювань, у текстах давньоруських літописів немає жодного підтвердження цим позитивістським кабінетним реконструкціям сучасних істориків.

Так само декларативно та етнологічно загадково виглядають і заяви, що в ПВЛ позначені «етнографічні частини східнослов'янського етнічного масиву», тим більше усвідомлюючи, що «нам невідомі етнічні самоназви різних *груп* (? – К. І.) східних слов'ян», а їхні «етнічні найменування» ми знаємо тільки в інтерпретації літописця [567, с. 205; 578, с. 135]. Деякі українські дослідники взагалі примушують «говорити Нестора» як сучасного етнолога: «Феномен *Несторової моделі* (? – К. І.) походження слов'ян, – стверджує О. Приходнюк, – найбільш вірогідно пов'язаний із *патріотичним прагненням літописця* (? – К. І.) надати *більшого історизму слов'янству* (? – К. І.)» [698, с. 77]. Проте, за якими критеріями можна виміряти і «патріотичні прагнення» людини початку XII ст., і міру «історизму слов'янства», автор не повідомляє.

Таким чином, для сучасних дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян одним із важливих завдань має стати з'ясування тих етнологічних уявлень і понять, які містить і давньоруське літописання. Тим більше, враховуючи, що старокиївські книжники, окреслюючи картини сучасних їм світу та соціуму, «широко послуговувалися міфологізованими "історичними" переказами та генеалогіями» [727, с. 13]. Навіть «головний герой» ПВЛ – «Руська земля», походження якої стало засновком для літописця, як зауважив С. Плохій, набуває своєї конотації «єдності» лише наприкінці ПВЛ, що наводить на думку про її штучну «вписаність» у події ранньої руської історії [683, с. 39]. Однак і досі в історіографії етнічної історії східних слов'ян їхнє розселення, подане Сильвестром/Нестором, досить часто сприймається як своєрідна «етнографічна мапа», а літописна оповідь – як звіт вченого-етнолога, чим, за влучним означенням О. Толочка, «створюється ілюзія документованості та навіть науковості». В дійсності ж, ця «мапа» багато в чому побудована за біблійним зразком і «Сильвестр маніпулював нею для досягнення необхідних йому цілей», хоча, звісно, «його картина "племен" не зовсім вигадана» [832, с. 70, 81]. Певною мірою ситуацію щодо давньоруських «етноісторичних уявлень» прояснюють «етногенетичні погляди представників ранньомодерної

(XVI–XVII ст. – К. І.) духовної еліти, які повсякчас не розмежовують чітко генезис окремих слов'янських народів і слов'ян взагалі» [560, с. 2].

В контексті інтерпретації етнічної історії спільнот східних слов'ян сучасними українськими істориками, на основі буквального сприйняття літописного тексту, доволі показовими є спроби приписати «Нестору» створення так званої «дунайської гіпотези» їхнього походження. Причому історики ставляться до цієї «версії» надто максималістськи, навіть не намагаючись глибоко проаналізувати та порівняти цю легенду ні з іншими письмовими джерелами, ні з даними археології [698, с. 64]. Натомість коректнішою є думка О. і П. Толочко, згідної якої «дунайська прабатьківщина» слов'ян у ПВЛ є цілком свідомою ідеологічною конструкцією книжника, покликаною підвищити статус Русі в колі християнських народів, засобом її причетності до апостольської місії у слов'ян [836, с. 19]. Відтак, декларативні припущення, що автору ПВЛ «вихід слов'ян з Дунаю» знадобився аби підкреслити «державотворчий потенціал» цього регіону (начебто, тут з'явилися перші слов'янські держави) [54, с. 30], або відзначити його як важливу для всіх слов'ян арену боротьби з Візантією [85, с. 14] – не витримують жодної критики. Швидше за все, у Сильвестра/Нестора було лише одне джерело, де взагалі згадувалися слов'яни – так звані «Паннонські житія», що описують місію Кирила та Мефодія до слов'ян в Паннонію та Іллірик. Відтак, літописець вирішив, що саме звідси й розселився «словенський язик», тим більше його писемність створили якраз ці святі [832, с. 74–77].

Практично нез'ясованою дотепер залишається й проблематика етнологічної номенклатури ПВЛ, що дозволяє дослідникам цілком безпідставно маніпулювати (та вигадувати нові) сучасними категоріями, приміром, як згадувані вище «етнографічні частини єдиного східнослов'янського масиву» (хоча і в цьому разі немає жодного теоретичного пояснення тому, що означають поняття «етнографічна частина» (і чому саме «етнографічна»?!) та «східнослов'янський масив»). Так, історикам добре відомо, що давньоруське «язик» одночасно позначало і «етнос» («народ»), і «мову», але доволі часто, в залежності від власних дослідницьких стратегій, вони довільно обирають більш зручну конотацію, наприклад, коли прагнуть довести, що вся Київська Русь

була одним етносом, або спілкувалася єдиною мовою, а тому, буцім, сприймала себе «єдиним етносом». Проте, навіть «запеклі» прихильники концепту «давньоруської народності» змушені визнавати, що «всі ознаки етносу, згадувані давніми джерелами (? – К. І.), є дискусійними, а в сумі не дають підстав визначати етнічну спільноту» [413, с. 14].

Автор ПВЛ ніде не пояснює, що для нього значила, скажімо, така категорія, як «народ»? Очевидно, що для нього це було досить динамічне явище, ознаки якого постійно змінюються. Крім цього, не важко помітити, що він виділяє окремі східнослов'янські «племена», що відрізнялися для нього назвами, «законами предків своїх», тобто звичаями, та локалізацією в просторі [323, с. 42], але жодного разу не повідомлено як відбувалася етнічна ідентифікація на персоналістичному рівні. Втім, як зауважує Т. Вілкул, попри сучасну повсякденність слова «народ», у давньоруську добу воно мало цілковито інший зміст і в літописанні зустрічається не часто, маючи при цьому такий абстрактний (для сучасних дослідників) синонім, як «людії» [126, с. 52–53]. Заплутаністю характеризуються й інтерпретації терміну «плем'я», як щодо його розуміння тогочасними книжниками, так і в трактуваннях сучасними істориками, котрі застосовують його (хоч подекуди й умовно) по відношенню до спільнот східних слов'ян, згадуваних у літописі. Проблема тут полягає в тому, що ці спільноти, навіть згідно з літописними характеристиками, давно подолали стадію родового ладу й етнологічно вже не були «племенами», тим більше в «енгельсовому» розумінні, що досі панує в історіографії.

Попри зрозумілу, здавалося б, картину початкового «племінного» поділу східних слов'ян у літописі, дослідники наголошують якраз на суттєвій її історичній розмитості. Так, В. Ричка зауважує, що ми досі достеменно не знаємо до якого часу відноситься ця, вихоплена літописцем із забуття панорама та наскільки точно вона відбиває реалії їхнього переддержавного чи радше передполітичного історичного буття [727, с. 8]. Ситуація ускладнюється й тим, що в ПВЛ ці «племена» надзвичайно швидко зникають, як тільки утворюється Руська держава, а на їхньому місці з'являються спільноти з назвами, похідними від конкретних «адміністративних» центрів – «земель», що своєю чергою створює для деяких сучасних дослідників ілюзію «дивовижної етнічної єдності

Східної Європи». Звідси, за слушним спостереженням О. Толочка, роблять хибний висновок, що «племінна диференціація цілковито була витіснена новими ідентифікаціями, походження яких не пов'язане з додержавним періодом», але «ми знаємо, що літопис все ж таки обмовляється про старі назви "племен" навіть у XII ст., а отже, кривичі, в'ятичі – були все ще актуальною реальністю, що співіснувала, скажімо, зі смолянами» [830, с. 31; 829, с. 114].

Значно складнішою для сучасних східнослов'янських історіографій є проблема етноісторичної верифікації конкретних «літописних племен» у часі та просторі. Надмірна ж довіра до тексту книжника та незнання походження тієї чи іншої його інформації можуть заводити пошуки у геть глухий кут. Так, скажімо, не виключено, що відомий сюжет ПВЛ про те, як «обри примучили дулібів» (має на сьогодні окрему солідну історіографію вірогідностей, гіпотез і вигадок) стосувався не волинських, а паннонських дулібів і, швидше за все, був запозичений «Нестором» із епістолярію візантійських імператорів [702, с. 52]. Не менш заплутаною в різних літописних традиціях (київській і новгородській) є інформація про таку «загадкову» спільноту, як уличі, особливо їхня географічна локалізація [27, с. 173, 181–182]. Істотно підважує «етнічну карту» розселення спільнот східних слов'ян ПВЛ і сучасна археологія, точніше невідповідність даних обох цих джерел. Адже археологічні матеріали засвідчують цілком інше членування східних слов'ян – причому на значно крупніші спільноти (на Правобережжі Дніпра – Лука-Райковецька культура, а на Лівобережжі – Роменська). Спроби ж розділити ці масиви на значно менші складові, що відповідали б «літописним племенам» зумовлені лише прагненням підігнати їх під літописну карту [829, с. 112–113]. Приклад із «археологічною невловимістю» полян взагалі змушує серйозно замислитися і над можливістю таких практик у сучасній історіографії, і над вартісністю ПВЛ як історичного джерела. Відтак, правий О. Толочко, що ця «барвиста оповідь має бути здана до архіву, де вже понад два століття пиляться інші перекази про походження європейських народів» [832, с. 19–20].

З другого боку, давньоруське літописання може бути джерелом для дослідження специфіки етнічної та інших видів ідентичності, властивих населенню Русі. Останнім часом ця тематика стає все більш артикульованою в

українській історичній науці. Попри те, що писемні джерела по суті відображають свідомість переважно давньоруського елітарного прошарку, внаслідок чого, на переконання В. Балушка, «етнічна самосвідомість більшості давньоруського населення фактично випадає з поля зору» [43, с. 16], все ж таки реконструкція механізмів формування останньої можлива, що демонструє зокрема й студія О. Толочка, присвячена формуванню «образу чужинця» в домонгольській Русі, з чітким ствердженням безпорадності пошуку руської ідентичності тільки методом очікування прямих відповідей [837, с. 43].

Показовим щодо цього прикладом може бути інтерпретація розуміння «Нестором» поняття «слов'яни». Насамперед, слід зважати на його відсутність у фольклорі будь-яких «слов'янських» спільнот, адже – це винятково наукова абстракція на основі лінгвістичної спорідненості останніх. Упродовж усього середньовіччя «слов'яни», як вірно зауважує О. Толочко, посилаючись на працю Ф. Курти, «жили» винятково в історичній та географічній літературі візантійських книжників і були «продуктом категоризації з погляду зовнішнього спостерігача», тобто – це був «ярлик, винайдений візантійськими авторами з метою систематизації "світу варварів"» [832, с. 73].

Посилання ж дослідників на «словен новгородських» як ендоетнонім, зафіксований Нестором/Сильвестром, який має підтвердити, буцімто відому/властиву йому та населенню Русі «слов'янську ідентичність», також є проблематичним. Адже, як і «поляни», «словени» також є фіктивними племенем і етнонімом, введеними до ПВЛ свідомо, аби пояснити як «русь» опинилася в Середньому Подніпров'ї та позначити їхні території як уготовані апостольським благословенням. Тому й у літописі апостол Андрій пов'язаний тільки із цими двома територіями – Києвом і Новгородом, чим книжник спеціально вказує особливу роль, яку ці міста мали відіграти в майбутньому поширенні християнства. Дізнатися ж про етнонім «слов'яни» («словени») він міг тільки з візантійських джерел і те, що «Сильвестр так настійливо пов'язує слов'янство саме з мовою та грамотою, дозволяє безпомилково його ідентифікувати» [832, с. 74, 85, 91–92].

Наявність різних етнокультурних ідентичностей, які можна простежити в руських літописах, залишається й надалі важливим і перспективним завданням

для етноісторичного студіювання. До цього шерегу належить і проблема безпосередньо ідентичності «Нестора». Вище ми вже відзначали дискусії навколо неї у сучасній російській історіографії. В українській історичній науці це питання поки залишається слабко артикульованим. Нещодавно у такому ракурсі до нього підійшов С. Плохій, зауваживши, що немає підстав твердити, начебто літописець мав розвинену «полянську, себто племінну ідентичність», оскільки в його часи такої спільноти вже не було (а особливо, якщо врахувати, що такої спільноти взагалі ніколи не було, крім як в уяві самого «Нестора»). Відтак, з погляду українсько-американського історика, якщо літописець і асоціював себе з якоюсь конкретною групою, то це не плем'я, а етнокультурна і територіальна група, ім'я якій «русь» [989, p. 16, 19, 32–33; 683, c. 17, 21, 35].

На наше глибоке переконання, більшість «етнологічних» проблем, які загалом безуспішно намагаються вирішити в межах давньоруського періоду, зокрема й українські знавці теми, зумовлені не завжди чітким усвідомленням основної мотивації створення ПВЛ. Як уже відзначалося, нею все ж таки була не історично-пізнавальна допитливість Нестора/Сильвестра, а намагання утвердити русь як богообраний народ. Звідси, практично весь сюжет цього твору скомпонований відповідно до християнського світогляду його автора. Саме тому й «окремий народ» русь був сконструйований книжником не у форматі «етнологічної одиниці», а як конфесійна категорія – люди, яких об'єднав християнський звичай і схожість мови під владою династії Рюриковичів, від якої прийшло до того ж і нове ім'я цього «нового» народу – «русь». Причому першим про існування такого народу у середині XI ст. заявив якраз перший «слов'янський» київський митрополит Іларіон, по суті «заклавши основи міфу колективної християнської ідентичності Русі» [960, p. 213]. І саме цей проект ідентичності було розвинуто та поглиблено «Нестором» і рештою давньоруських літописців упродовж XII ст. [989, p. 28–29]. Правий С. Плохій і відносно того, що стереотип, згідно якого книжник начебто відображав/виконував ідеологію чи замовлення князя, не витримав дослідницької перевірки. Натомість єдина лояльність, яку виявляв автор ПВЛ – це захист інтересів Церкви [989, p. 42].

З огляду на це, не доводиться дивуватися тому, що й історію «свого

народу» літописець починає у цілковитій відповідності до старозавітної традиції – поділ землі між нащадками Ноя та розповідь про Вавилонське стовпотворіння. Згідно першого, пояснювалася етнічна різноманітність людства, іншого – його різноманітність лінгвістична. Безпосередньо у ПВЛ «обидві історії разом пояснювали, чому слов'яни не лише становили окрему породу людей, але й відрізняються від інших власною мовою» [832, с. 68]. Вище ми вже констатували ту особливість, що в літописі дуже швидко зникають окремі спільноти східних слов'ян, особливо після епізоду хрещення Русі, коли «вчорашні» поляни, сіверяни, кривичі, словени відразу перетворюються на киян, чернігівців, смолян, новгородців.

На слушну думку О. Толочка, така дивна і незвичайно швидка «етнічна» метаморфоза також пов'язана в першу чергу із релігійним контекстом «Повісті». Від початку її автор позначив різні східнослов'янські «племена» на основі того, що вони мають різні звичаї (живуть за «законами предків своїх»), але – це звичаї язичницькі, тоді як для Нестора/Сильвестра єдиним джерелом закону може бути тільки християнський бог і цей закон єдиний для всіх християн [832, с. 79–81]. Отже, саме із прийняттям християнства в Русі й з'являється для «Нестора» такий єдиний народ – але не «етнологічний», а «конфесійний», а нова – християнська – ідентичність, начебто, знищує всі «племінні» відмінності. Втім, чимало дослідників, як ми могли вже переконатися, відзначають, що старі «племінні» етноніми постійно виринають в ПВЛ упродовж усього XII ст.

Біблійні паралелі в літописі простежуються й відносно інших, на перший погляд, «етнологічних» сюжетів, що не дозволяє сьогодні підтвердити саме такий їхній статус. Навіть займенник «наші» застосовується «Нестором» винятково за церковною топікою до християн (або протиставляється не-християнам, приміром половцям чи булгарам) [128, с. 316]. Фактично за кожним реченням літописців стоїть певне біблійне положення. Попри таку очевидність, славістична медієвістика в сучасних східнослов'янських історіографіях, згідно спостереження Г. Виноградова, досі не наважилася на радикальне сприйняття феномену Руської державності саме як штучного символічного конструкту, котрим вона по суті й зображена в літописі. Історія ж

Давньоруської держави сконструйована в ньому цілком в межах християнських уявлень про ідеальну країну [131, с. 114, 115]. Скажімо, епізод із «тріумвіратом» Ярославичів (згідно заповіту Ярослава Мудрого, він поділив державу між трьома старшими синами) не можна пояснити ні специфікою етнічних процесів IX–XI ст., ні політичною історією. Однак, – на чому слушно наголошує О. Толочко, – такий поліцентризм чудово пояснюється слов'янською міфологічною троїстістю соціального устрою, що цілком суголосно із санкціонованою книжником біблійною традицією про поділ світу між трьома синами Ноя – Симом, Хамом і Яфетом [834, с. 41]. Відтак, інтерпретуючи ПВЛ важливо пам'ятати, що це не лише літературний твір історичного жанру, але й багато в чому богословського.

Таким чином, у сучасній українській історіографії, присвяченій етноісторичним реконструкціям минулого спільнот східних слов'ян, проблемі етнологічної притомності джерельної бази приділяється значна увага, зокрема й у частині її переосмислення. З другого боку, доводиться констатувати значну кількість теоретичних і методологічних слабкостей у такому ракурсі, пов'язану із силою етноісторіографічних стереотипів, які сформувалися відносно цієї галузі на попередніх етапах розвитку історичної науки в Україні. Мова йде і про маніпулювання джерелами на догоду власним дослідницьким схемам, і про стихійний позитивізм в аналізі джерел. Чимало труднощів зумовлені й браком різних видів джерел – антропологічних, генетичних, прямолінійною інтерпретацією матеріалів археології. Назріла також і потреба переосмислення наративних джерел, зокрема щодо їхньої придатності для етнологічних реконструкцій, з'ясування рівнів і видів ідентичностей, властивих спільнотам східних слов'ян і до-, і державного періодів. Показовим прикладом відносно останнього, є, на наше переконання, й відчутна конфесійна домінанта у давньоруському літописанні, що має багато в чому змінити погляди фахівців на етнічні процеси як в києворуський час, так і в постмонгольську добу, що зі свого боку може істотно вплинути й на кореляцію підходів до етногенезу сучасних етносів, які ми за звичкою досі іменуємо «східнослов'янськими».

2.4 Концептуальні труднощі сучасних східнослов'янських історіографій

Складність дослідження, зумовлена насамперед полідисциплінарністю проблематики етнічної історії східних слов'ян, передбачає, крім максимально репрезентативної джерельної бази, застосовування чітко сформульованих методологічних і теоретичних принципів, особливо у частині етнологічної реконструкції минулого стародавніх спільнот. Аналіз сучасної історіографії означеної проблеми переконав нас у тому, що більшість фахівців у цій царині знання по суті ігнорують і теоретичні, і методологічні компоненти студіювання. Як правило, при цьому немає навіть спроб пояснення, який конкретний смисл ними вкладений у ті етноісторичні поняття та категорії, що зустрічаються у працях з етнічної історії слов'ян, а тим більше – як вони співвідносяться в емпіричній площині з конкретними видами давніх спільнот.

Уникнення інтерпретації теоретично-методологічної специфіки етноісторичних досліджень супроводжується істориками переважно загальними згадками про те, що сьогодні історична наука перебуває в якійсь «кризі» або в кращому випадку робляться побіжні посилання на праці колег. При цьому чимало спеціалістів дотепер демонструють переважно радянські підходи до вирішення озвученого питання, оминаючи лише відверто ідеологізовані штампи. Значній частині спеціалістів не вдається через це уникати спрощених підходів до етнічних феноменів; не є винятком для них, на жаль, і спорудження доволі примітивних схем, базованих радше на ідеологічно-політичних міркуваннях, аніж на когерентних теоретичних постулатах. Ще більше пригнічує враження небажання дослідників застосовувати альтернативні методологічні парадигми, базовані на новітніх досягненнях світової історіографії. Істотною проблемою залишається й понятійно-категоріальний апарат сучасної історіографії, в тому числі й у частині етнотермінології.

Особливо складною в означеному ракурсі ситуація залишається в білоруській історіографії. Самі білоруські вчені змушені констатувати «особливо гостру форму» сучасної теоретично-методологічної кризи власної історіографії [604, с. 39]. При цьому важко не помітити, що останній досі притаманний переважно радянський стиль у царині методологічного та

термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. Відповідно, в її межах набули продовження й характерні риси, властиві радянській історіографії. В цьому контексті можна погодитись із українським істориком Я. Калакурою, що як у сучасній українській, так і в білоруській історіографії досі помітним і живучим є «синдром комунізації» істориків. Сутність останнього – це «методологічна колаборація, консервативне мислення, неприйняття нового, вороже ставлення до інших ідейних течій, ідеологій, до націоналізму, релігії, а також різні фобії, наприклад страх покарання за будь-яке відхилення від офіційної лінії, тощо» [315, с. 70; 313, с. 171].

Розриву із радянською історіографічною спадщиною у сучасної білоруської історіографії, на переконання О. Шутової, так і не відбулося. Передусім, завдяки державній підтримці, що надає перевагу «консервуванню» та відтворенню не лише штампів цієї спадщини, але й її стилю та підходів, одночасно, як і раніше, застосовуючи точкою референції Росію [913, с. 167–168]. Дослідниця визначає цей напрям як «слов'янський націоналізм» білоруського національного дискурсу, що демонструє передусім ностальгію за радянським часом [1003, с. 247].

Рудиментом «совєтськості» у сучасній білоруській історіографії лишається й безумовне визнання найвищої «авторитетності» саме російських дослідників, у тому числі й у царині теоретичних конструкцій, пов'язаних із етнологічними студіями. Водночас ними прикриваються, аби самотужки не розглядати відповідні питання. Красномовний приклад цього знаходимо у поясненні до монографії Т. Мікуліч: «Теоретично-методологічною основою книги є праці *відомих дослідників* у сфері теорії мови й етнічної свідомості, наукові концепції яких отримали *широке визнання у сучасній етнології*» [559, с. 4]. При цьому вчена подає і відповідний перелік імен, у якому «сучасну етнологію», з її погляду, презентують винятково московські радянські етнологи – Ю. Бромлей, С. Арутюнов, М. Губогло, М. Крюков і філолог Ф. Філін. Звісно, чекати новаторських теоретичних підходів до розкриття специфіки етнічної свідомості через мовний аспект (зокрема й білорусів) у пропонованій монографії не доводиться, тому в ній можна побачити доволі відому картину, коли на готову схему нанизуються потрібні факти і робляться наперед заготовлені висновки.

Методологічна розгубленість сучасних білоруських дослідників, за одночасного перебування в полоні марксистської схеми та намагання застосувати інший підхід, іноді призводить їх до вельми парадоксальних розчарувань. Скажімо, могилівський археолог Я. Рієр, аналізуючи мінливість «парадигм історичного розвитку», скрушно (хоча й не зрозуміло – з жалем, чи оптимізмом) нарікає, що «цивілізаційне сприйняття історичного процесу не виробило такого однозначного понятійного та пізнавального апарату, який був, наприклад, в історичному матеріалізмі» [724, с. 60]. Подібний світогляд за радянського часу призвів як відомо до суцільної уніфікації дослідницького стилю, за яким настала й остаточна інфляція «творчості» радянських істориків. Втім, не важко переконатися, що в Білорусі досі є чимало носіїв старих пізнавальних схем, які не транслюють радянські стереотипи у сучасність.

Сучасна білоруська історіографія загалом демонструє майже цілковите ігнорування «західної» теоретичної думки і в царині історіографії, і в царині етнології. О. Шутова переконана: «Якщо ми хочемо увійти до кола світової історіографії, то “вестернізація” неминуча, а для цього треба засвоювати і західну манеру історичного мислення – історичну епістемологію або історіографію» [913, с. 142, 144]. Водночас необхідно підтримати й справедливе застереження А. Нечухріна – досягнення методологічної «багатоманітності» на місці попереднього «єдиномислія» зовсім не означає істотного підвищення наукового рівня досліджень [603, с. 36]. Новітня білоруська історіографія, втім, дотепер перебуває у стані методологічного колапсу, спираючись переважно на старий формаційний підхід і стихійний позитивізм, доволі боязко звертаючись як до альтернативи – навіть до так званої «цивілізаційної парадигми». Щоправда робить це доволі механістично, за звичкою шукаючи в останній готові методологічно-теоретичні рецепти, котрі заледве не відразу сприятимуть виходу білоруської історіографії на якісно новий рівень, чого, звісно, бути не може.

Причому однією з основних проблем білоруської історіографії у застосуванні цивілізаційного підходу є якраз вирішення питання: до якої власне з цивілізацій належить Білорусь – західноєвропейської, православної чи ще якоїсь? Розуміння ж цивілізаційного підходу в такому ключі по суті становить собою підміну на «цивілізацію» понять «етнос» і «нація» (вельми показовою в

такому сенсі є назва розділу «Білорусь на тлі інших цивілізацій» у підручнику «Етнографія Білорусі» [860, с. 70]!). Прикладом заангажованого застосування цивілізаційного підходу в межах реконструкції етнічної історії східних слов'ян може бути зокрема текст О. Батраєвої щодо унікальності «східнослов'янської цивілізації», яка чомусь стала «заручником» міжцивілізаційного порубіжжя. З її статті стає зрозумілим, що винайдення чергової «цивілізації» (на цей раз «східнослов'янської») є все тим же намаганням сучасної білоруської історіографії вливати старе вино у нові міхи – на цей раз – спроба пошуку чергового «замінника» концепту «давньоруської народності» у вигляді «єдиного організму східних слов'ян» [72, с. 102–107].

Поверхове ставлення сучасних білоруських дослідників до проблем історіографічного, джерелознавчого та методологічного характеру цілком виявляються й у царині теоретичної оснащеності їхніх наукових студій, присвячених насамперед етнологічним аспектам минувшини. В кращому випадку ними згадуються окремі базові постулати радянської теорії етносу, але, як правило, без критичного переосмислення і її основних понять, і її концептуальної сутності. Більшість білоруських дослідників етнічної історії слов'ян взагалі уникають будь-яких теоретичних пояснень своїх реконструкцій, довільно оперуючи поняттями, навіть не з'ясовуючи їхнього смислового навантаження. Не рідкістю, на жаль, є поверховість, спрощеність, примітивність, однобічна заангажованість у застосуванні тих чи інших етнологічних конструкцій і термінів, цілковите незнання та ігнорування західних етнологічних концепцій, що, звісно, не покращує загальне історіографічне тло сучасної білоруської гуманітаристики.

Розвитку етнологічної думки в Білорусі вчені майже не приділяють уваги, а епізодичні статті, присвячені окремим аспектам проблеми, не дозволяють скласти цілісного враження. Приміром, студія М. Сакалової щодо сучасної білоруської історіографії термінів «етнос» і «нація» [744] зосереджена тільки на трьох працях (всі – колективні), опублікованих в 1994, 2000 і 2001 рр. Як не дивно, але по суті це досі єдина спроба такого аналізу, присутня у новітній гуманітаристиці Білорусі. Певну інформацію містять також періодичні статті-звіти щодо діяльності профільних інститутів НАНБ. Спорадично звертають

увагу на становище білоруської етнології представники інших наукових галузей – антропологи (у цьому сенсі останнім часом досить важливими є дослідження О. Марфіної [528; 530]), філологи, філософи, соціологи, культурологи. Щоправда за цією рефлексією ситуація виглядає невтішною, а сама дисципліна фактично не розвивається, через відчутну теоретично-методологічну стагнацію.

Однією з типових помилок є, скажімо, ототожнення таких понять, як «етнос» і «нація», що сприймаються єдиним явищем, але на різних етапах історичного розвитку. Вище ми вже відзначали, що це доволі дивно, адже радянська теорія етносу, на якій споруджена навіть «білоруська етнологічна школа» (Т. Мікуліч), чітко заперечувала подібне ототожнення. На слабкості етнологічних знань акцентують увагу колег і самі ж білоруські інтелектуали – філософи, соціологи, філологи. Так, У. Конан зауважує, що в Білорусі відсутня чітка, логічно вивірена етнологічна наука, являючи собою збірню легковажних гіпотез, замішаних на політичних міфах [378, с. 156]. Своєю чергою В. Булгакав закликає колег звернути, нарешті, увагу на твори Б. Андерсона, М. Гроха, Е. Ґелнера, Е. Сміта, Е. Ґобсбаума [103, с. 11]. На відміну від істориків, деякі білоруські соціологи намагаються вже аналізувати етносоціальну специфіку, із залученням теоретичного арсеналу західних концепцій, як це робить Т. Чуліцька [885]. Отже, доводиться припустити не брак знання іноземних мов чи доступу до відповідної літератури білоруських учених, а свідоме ігнорування та нехтування цим корпусом сучасних знань.

Не доводиться, відтак, дивуватися, що й самі білоруські фахівці змушені констатувати помітну етнологічну (передусім, саме термінологічну) неграмотність своїх колег [881, с. 7]. Схожу ситуацію щодо аналізу етнічної самоідентифікації білорусів в історіографії, «що призводить до серйозних непорозумінь», зображує й політолог Д. Мєльянцов [544, с. 60]. Історик Г. Галенчанка також зауважує, що попри всі позитивні зрушення в дослідженні історичних основ процесу формування білоруського етносу, і надалі залишається чимало концептуальних проблем, передусім розходження в теоретичному контексті [174, с. 9]. Слушно наголошує й Ю. Несцяровіч: «Найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної термінології» [602, с. 195]. З останнім у сучасній

білоруській історіографії є чимало проблем, а однією з причин цього варто визнати по суті нерозуміння (незнання?) дослідниками і основ теорії етносу, і теорій етнічності. Білоруські дослідники досить розпливчасто підходять до інтерпретації таких термінів, як «етнічність» і «національність» [748], «етнічність» і «націоналізм» [883].

Істотною теоретичною похибкою треба визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X–XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич, ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у *соціально-суспільному* (? – К. І.) розвитку етносу» [419, с. 176].

Плутаються у визначеннях базових етнологічних понять і білоруські історики. Характерний приклад цьому – дискусія з приводу доповіді І. Марзалюка «Від етносу до нації» на II науковій конференції БГТ (Могильов, листопад 2001 р.). Один із учасників поцікавився у доповідача: у чому, зокрема, полягає принципова відмінність між цими поняттями? Однак, замість дати пряму та конкретну відповідь, І. Марзалюк почав говорити про зовсім інші речі, розлого пояснюючи відмінності між «етнічністю», «національністю» й «етнічною свідомістю» [508, с. 173], що, в принципі, дозволяє припустити той факт, згідно якого, білоруський історик, швидше за все, просто не знає, в чому полягає ця «принципова відмінність». Зі свого боку, А. Дзєрмант також критикує І. Марзалюка, зокрема за «вульгарне» розуміння феномену етнічності: «Білоруська етнічність в дусі вульгарного (? – К. І.) примордіалізму вважається [І. Марзалюком] за існуюче вічно, “жорстко” детерміноване (хоча не зазначено чим. – К. І.) явище, коли знання білоруської мови або православне віровизнання свідчить про наявність непрозорого кордону між білоруським і литовським». Подібна «жорсткість» критики пояснюється тим, що А. Дзєрманту «більш адекватним для *опису етнокультурних процесів* (? – К. І.) здається (? – К. І.) сполучення конструктивістського та символічного підходів, згідно яких етнічна

ідентичність завжди залежала від конкретної ситуації й тому може бути окреслена як “ситуаційний конструкт”» [223]. Важко сказати, на якій підставі А. Дзєрмант збирається «сполучати» ідеї конструктивістів і символістів, особливо для «опису» етнокультурних процесів (причому залишається стійке враження про доволі поверхове знайомство цього «історика» з усіма трьома названими напрямами етнологічної думки). Адже перші взагалі заперечують будь-які етнічні явища як самостійні, а інші не так уже й далеко в теоретичному контексті відійшли від, критикованого ним, «вульгарного примордіалізму».

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі слабка теоретична база щодо можливостей етнічних реконструкцій, зокрема й у царині історії східних слов’ян. Слабкість обґрунтування співвимірності таких категорій, як етнос і археологічна культура, не дозволяють фахівцям чітко ідентифікувати населення тих чи інших культур. Не сприяють цьому й спроби штучного нав’язування етнічного змісту певним категоріям викопних артефактів, як то житло, прикраси чи специфіка ритуального обряду. Малопереконливими залишаються і версії слов’янського етногенезу, засновані на механістичному сполученні карт, які відображають ареали археологічних культур з лінгвістичними гіпотетичними побудовами відносно так званої праслов’янської мови, або ж гідронімії, чи то балтської, чи то слов’янської. Водночас незаперечним надалі залишається твердження, що тільки завдяки чітко сформульованим теоретичним постулатам можлива більш менш об’єктивна реконструкція етнічної історії слов’ян додержавного періоду.

Суперечливою залишається й теоретично-методологічна база дослідження цієї проблематики в межах сучасної російської історіографії. Історична наука у сучасній Росії, здобувши свободу від «директивних вказівок», на думку А. Лубського, знаходиться досі в епістемологічному пошуку, зіштовхнувшись із проблемою методологічної самоідентифікації. Таке «пошукове» становище супроводжується й певними когнітивними втратами, зокрема в історичному пізнанні стало багато дилетантизму, що породжує пізнавальний еклектизм у найгіршому смислі цього слова, а більшість методологічних новацій не відзначаються оригінальністю [474, с. 3–4]. Чимало російських істориків у гонитві за модою та сенсацією забули сьогодні про науковість і професійну

етику, а історична наука, згідно спостережень Н. Мінінкова, зазнала нашестя «навколонаукових маргіналів» [551, с. 17]. Відтак, не дивує той факт, що у Росії перестали довіряти історичним знанням, які до того ж стали аж занадто заангажованими та заідеологізованими, аби видаватися правдоподібними.

Стосовно етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасній російській історіографії не рідкісними є й відверто паранаукові «методологічні» й «теоретичні» підходи, засновані щоправда більше на фантазіях, аніж на науковому пошуку. Їхнім своєрідним «прабатьком» ще на початку 1990-х рр. став Л. Гумільов, запропонувавши псевдонаукову «концепцію етногенезу». Критика останньої, з погляду С. Панаріна та В. Шнірельмана, «можлива з найрізноманітніших позицій: і з ідеологічної, і з методологічної, і з формально-логічної», причому «участь у ній беруть представники найрізноманітніших дисциплін як гуманітарних, так і природничих» [904, с.7]. На жаль, далеко не всі російські фахівці адекватно реагують на подібні речі. Так, ще один «пітерський» археолог-аматор – Д. Мачінскій не втримався від спокуси реконструкції етнічної історії східних слов'ян засобами «космічної пасіонарності» [532, с. 461, 468–469, 483]. На фаховій некомпетентності деяких сучасних російських дослідників східнослов'янського етногенезу наголошує й відомий петербурзький вчений Л. Клейн [332, с. 10].

Доволі негативно, хоч і традиційно, у новітній російській історіографії сприймаються теоретично-методологічні «нововведення» із західної гуманітаристики. Етнотермінологічну невизначеність серед сучасних російських істориків засвідчило й нещодавно проведе часописом «SSBP» опитування стосовно сутності поняття «плем'я» [786, с. 4–5]. Єдиним поки що вченим у межах новітнього соціогуманітарного дискурсу в Росії, хто спробував (хоч і не безпосередньо щодо східних слов'ян) проаналізувати «етнічну» ідентичність населення Східної Європи (регіон Верхнього Понімання) поза «методологічною платформою примордіалізму», є молодий петербурзький історик А. Кібінь. Своє дослідження політичної, соціокультурної й етнічної історії слов'ян і балтів у VIII–XIII ст. (у межах означеного регіону) він побудував, за власним визнанням, на основі теоретичних конструкцій так званої «Віденської школи історичної етнології» (Р. Венскус, Х. Вольфрам,

В. Поль), в яких акценти зміщено з монолітних етнічних груп на суб'єктивні критерії формування та розвитку групових ідентичностей [329, с. 3–4, 10; 330, с. 120–121]. Нещодавно у схожому ключі представив дослідження етногенезу хорватів його колега Д. Алімов, «надаючи перевагу конструктивістському баченню як такому, що дозволяє найбільш адекватно сприймати та точніше описувати соціальну реальність», але й не відмовляючись остаточно від примордіалізму (есенціалізму) [17, с. 8].

Якщо ці поодинокі випадки певною мірою вселяють оптимізм відносно майбутнього розвитку російської гуманітаристики, то загальна її картина в теперішньому виглядає доволі суперечливо. Характерним слід визнати процес, коли із крахом марксизму-лєнінізму як наукової методології, сучасні російські науковці нашвидкуруч намагалися знайти йому бодай якусь універсальну за розмахом, хоч і паліативну схему. Так само як в білоруській, у російській історіографії таким надзвичайно популярним сурогатом став «цивілізаційний» підхід. Водночас не можна не погодитись із російським етнологом В. Шнірельманом, що «істотний попит на цивілізаційний підхід диктується зовсім не науковими, а ідеологічними та політичними факторами» [903, с. 198]. Однак уже на межі тисячоліть для багатьох інтелектуалів став очевидним факт неможливості ані заміни, ані синтезу, ані співіснування формаційного та цивілізаційного підходів як «фундаментальних» методологій пізнання.

Обширність наукової літератури, присвяченої етнічній історії східних слов'ян, у рамках сучасної російської історіографії, на перший погляд, мала би демонструвати міцні теоретичні побудови пропонованих концепцій. Однак на практиці ми мусимо констатувати цілком протилежну картину, коли лише одиниці фахівців наважуються теоретично пояснити специфіку своїх етноісторичних побудов. Більшість же російських істориків або взагалі мовчать, якими засадами вони керуються під час реконструкції східнослов'янської етноісторії, або ж посилаються на доволі суперечливу, так звану «совєтську теорію етносу». Дискусії, що відбуваються в цій площині, як правило, стосуються лише окремих понять і категорій, що застосовуються дослідниками відносно етнічних процесів середньовіччя.

Ігнорування ж дослідниками проблеми етнічної історії східних слов'ян

теоретичних аспектів, передусім етнології, зовсім не покращує ситуацію у цій сфері, але натомість породжує ще більшу кількість і без того розлогої її історіографії та множачи кількість малообґрунтованих версій і припущень. Звісно, частина російських істориків усвідомлюють подібну деформацію, але більшість їхніх колег і надалі вперто не хочуть чути раціональних підказок. Скажімо, ще на початку 1990-х рр. М. Васільєв зауважив, що наявні сьогодні джерела не здатні відповісти на питання початку слов'янської етнічної історії. Тому «подальше просування у розробці цієї проблеми можливе, швидше за все, лише на основі *вдосконалення теоретичного інструментарію етнології* та конкретних наук, які займаються етногенезом і ранньою історією слов'ян» [115, с. 5].

Однак, з усього шерегу праць, створених у межах російської історіографії за останні два десятиліття, лише в одній (!) монографії, присвяченій етнічній історії східних слов'ян, хоча б вміщено короткий нарис із основ теорії етносу та розглядаються теоретичні аспекти проведення відповідного етноісторичного дослідження дописемних спільнот. Мова йде про книгу В. Пєтрухіна та Д. Раєвського «Нариси історії народів Росії у давнину та ранньому середньовіччі» (1998) [664, с. 8–16, 22–28]. Принаймні, внаслідок теоретичного аналізу специфіки етнічної історії давнини, дослідники переконалися, що «етноісторичні процеси відображаються в явищах і фактах різноманітної природи й абсолютизація якогось одного з них може призвести до істотних викривлень реальної картини», а крім цього, «історія будь-якого народу завжди протікає у тісній взаємодії із сусідніми народами, причому в різних сферах – біологічній, мовній, культурній, – і ця взаємодія виявляється з різною інтенсивністю». Відтак, на думку вчених, «оцінка будь-якого сучасного народу як "особливо давнього", порівняно з іншими, по суті цілком неправомірна: його сучасні етнічні характеристики сягають *різних* (курсив авторів. – К. І.) народів минулого» [664, с. 15].

Певну увагу до етнотеоретичних аспектів у дослідженні початків слов'янства приділяє і згадуваний вище історик М. Васільєв. Зокрема в монографії «Язичництво східних слов'ян у переддень хрещення Русі» (1999) він зупиняється на інтерпретації ключових положень загальної теорії етносу. Увагу автора привернули в тому числі такі категорії, як етнос, етнічна

самосвідомість, етноформуючі й етнодиференціюючі фактори тощо [117, с. 268–269]. Реагуючи на дискусію, що розгорілася поміж М. Васільєвим і С. Івановим на початку 1990-х рр. у часописі «Славяноведение», з приводу початку етнічної історії слов'ян, російський етнолог С. Чешко виступив з критикою обох істориків, особливо в частині їхнього розуміння теоретичних параметрів і критеріїв, які вони застосували у своїх аргументах [884, с. 16–18]. Слушність міркувань цього етнолога може лише вітатися, хоча більшість сучасних істориків (і не лише російських) все одно прагне і надалі не помічати такої резонної критики, довільно конструюючи етнічні спільноти та процеси в далекому минулому. З другого боку, варто погодитись і з критикою самих істориків, які недвозначно натякають на слабкості теоретичних засад науки етнології [115, с. 4].

На наш погляд, остання обставина є чи не вирішальною у тій теоретично-термінологічній невпевненості, що властива сучасним східнослов'янським історіографіям у царині реконструкції етнічної історії давнини. Відсутність готових етнологічних рецептів і матриць (насамперед, відсутність чіткого теоретичного пояснення таких основних у подібних дослідженнях явищ, як «етнос» і «етногенез»), поряд із небажанням детально аналізувати, бодай, основні операційні категорії, зумовлює цілковите нерозуміння істориками та рештою гуманітаріїв специфіки етнічної сфери та її явищ. Типовою картиною в історіографії проблеми етногенезу слов'ян досі є мовчання дослідників, що вони конкретно розуміють саме під «етногенезом» і «етносом».

Елементарне теоретичне нерозуміння етнологічних категорій багатьма російськими істориками, а також традиція ставитися із надмірним пієтетом до паранаукових студій етнологічного характеру, авторства Л. Гумільова, зумовлює ще й таку негативну тенденцію, як «біологізація» етносу. В російському гуманітарному дискурсі це демонструють зокрема праці В. Мєркулова [545, с. 16, 18–19], В. Авдєєва, А. Сєвастьянова [3; 754; 755], А. Ельоза [923, с. 103–104, 121], В. Солов'я [793, с. 32–36, 52, 63–64, 87] та ін. Проте навіть провідні російські «етногенетики» виступають проти подібного підходу [36, с. 10]. Гнівно критикує спроби біологізації етнічності й російський етнолог В. Тішков [826, с. 13–14]. Теоретична поверховість більшості сучасних студій, присвячених етнічній історії східних слов'ян у російському історичному

дискурсі практично оминає ще одну досить важливу полеміку, що визначає концептуальну дихотомію етнологічної науки. Мова йде про так звану суперечку між примордіалістами та конструктивістами, тобто поміж поглядами на «етнос» як на об'єктивну реальність vs штучний інтелектуальний конструкт. Така ситуація зумовлена тим, що і надалі більшість археологів та істориків розуміють етнос винятково в примордіалістському контексті (або як суто соціальний, або й як суто біологічний організм), незважаючи на те, що це постійно веде практично всі їхні пошуки в глухий кут, особливо, коли до певного етносу «приписують» якусь археологічну культуру або навпаки.

Археологія, на чому ми акцентували увагу вище, постійно потрапляє в перелік тих дисциплін, які пропонуються для комплексного підходу в дослідженнях етногенезу й етнічної історії слов'ян. Однак, залишаючись дисципліною передусім емпіричного характеру, археологія в російському гуманітарному просторі, порівняно з історичною наукою, пропонує ще менше теоретичних поглядів на означену тематику. Однією з істотних теоретичних слабкостей сучасної археології у студіюванні етнічної історії слов'ян є так званий ретроспективний метод, коли дослідник у пошуках об'єкту за культурними лініями рухається від більш-менш чітко встановленої «етнічності» певної археологічної культури до її витоків. Їхня ж слов'янська приналежність може бути доведена тільки за умови, що вони, будучи між собою близькими, ув'яжуться в типологічній і хронологічній послідовності зі старожитностями VI–VII ст., «слов'янськість» яких уже підтверджують деякі письмові джерела. На безперспективності подібної практики наголошує зокрема Л. Клейн, дивуючись, що цей метод досі привертає увагу фахівців [335, с. 12]. Втім, запозичений у лінгвістів, ретроспективний метод має один істотний недолік – розвиток культур і мов відбувається дуже по-різному: «Мови в основному розділяються і, порівнюючи їх, можна реконструювати їх предкові форми, прамови. Кожна мова має свого головного предка. Культури ж поділяються *та змішуються*, сплавлюючись у рівній мірі. У кожної культури *декілька* культур-предків і який із них співпаде з мовним головним предком – відразу визначити неможливо» [333, с. 45].

Не важко помітити, що теоретичний і методичний арсенал археології

досить вразливий і не може дати чіткі, несуперечливі висновки відносно етнічної ідентичності представників конкретних археологічних культур. Ситуацію ускладнює й та обставина, що досі ніхто з археологів не довів існування «слов'янської матеріальної культури» раніше старожитностей Праги-Корчак. Своєю чергою, це дає підстави уже лінгвістам не довіряти даним археології й особливо гостро критикує їх О. Трубачов [856, с. 54–55, 60–61]. Крім цього, в російській археології дотепер немає більш-менш чіткої теорії міграцій, завдяки якій, подібні висновки археологів могли б претендувати на наукову достовірність, а тому й досі всі розмови про давні переселення людей мають винятково гіпотетичний характер.

Одним із найважливіших факторів, який визначає сучасну історіографію етнічної історії східних слов'ян, зокрема й російську, є термінологічно-понятійний апарат, що застосовується дослідниками до цієї специфічної царини минулого. Відразу необхідно відзначити, що ситуація з цим сегментом у новітню добу може бути охарактеризована нами, як термінологічна анархія, що погіршується водночас цілковитим нехтуванням з боку дослідників будь-яких, бодай поверхових, пояснень, який зміст вони вкладають у ті чи інші етноісторичні категорії. Довільно з етноісторичною термінологією поводяться й російські археологи, приміром, В. Сєдов, у деяких творах якого на одній сторінці можна побачити наступні суперечливі поняття, котрі не пояснюються у жодний спосіб: «праслов'янський період», «етнодіалектні групи», «територіальні утворення», «праслов'янське етноутворення», «племінна назва», «племінні утворення», «праслов'янські дуліби» [758, с. 107]. Загалом, доводиться констатувати відчутну недосконалість понятійно-категоріального апарату, а також кричущу недбалість і згубну заангажованість сучасних російських дослідників у доборі та трактовці етноісторичних понять.

Сучасні українські фахівці в окресленій царині, на жаль, також не завжди дотримуються чітко сформульованих методологічних орієнтирів і теоретичних постулатів. В цілому, для сучасної української історіографії цієї проблеми властиві схожі труднощі, визначені нами відносно історіографій білоруської та російської – застарілі рудименти «радянського позитивізму», розгубленість перед методологічним плюралізмом, нерозуміння та небажання застосовувати

новітні західні підходи, свідома самоізоляція в межах національного наративу тощо. З другого боку, не можна не відзначити й істотних проривів у методологічному пізнанні минулого, що демонструє відкритість української історіографії до змін у цій площині. Серед спеціалістів, які найбільше вплинули на зміну дослідницьких підходів у сучасній українській історіографії, варто назвати Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, І. Колесник, О. Толочко, Н. Яковенко та багатьох інших. Хоча однією з проблем для багатьох сучасних українських істориків і надалі залишається невизначеність і конфлікт методологій, що виявляється в їхньому «плаванні» між залишками радянського нормування та новими підходами до історіописання [315, с. 76]. Не в останню чергу саме з цим пов'язане й однобічне методологічне трактування проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян, що, крім політизованих деформацій, набула на новітньому етапі ще й помітної «націоналізації».

Від 1990-х рр. у межах історичної науки України окреслилися й два «табори» науковців у дослідженні етнічної історії східних слов'ян, які за методологічними пріоритетами можна, згідно спостереження Г. Касьянова, назвати «примордіалістами» та «модерністами». Перший досі є домінуючим в українській історіографії напрямом, що передбачає пошук, передусім українського етнічного коріння, в максимально можливій давнині. В такому ракурсі виділяється «біологічний» варіант примордіалізму (Л. Залізняк), «культурницький» (А. Пономарьов) і «політико-генетичний» (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич) [327, с. 264–270]. Хоча більш вдалою відносно методологічних засад новітньої української історичної науки видається класифікація, запропонована польським дослідником Т. Стриєком. Останній виділяє в ній три течії – консервативну (епігонська щодо радянської версії), офіційну (компромісну) та критичну, що дотримується нових (так званих «постмодерністських») методологічних підходів, властивих провідним світовим історіографіям [287, с. 304, 307].

Прикметно, що «табір» так званих «модерністів» узагалі (!) не звертається до теми етногенезу будь-яких спільнот, які мешкали на українських землях до XVII–XVIII ст., чим, на наше глибоке переконання, позбавляє себе важливих підстав на достеменне пізнання специфіки формування української ідентичності в «еру націоналізму». Поодинокі спроби підійти до етнічної історії

спільнот східних слов'ян із «нетрадиційних» методологічних позицій не можна визнати надто переконливими. Загалом, можна відзначити лише дві такі спроби за весь період розвитку незалежної української історіографії: пропозицію О. Толочка аналізувати «давньоруську народність» у форматі уявленої спільноти [829, с. 116; 830, с. 32] та працю С. Плохія про формування домодерних ідентичностей в Україні, Білорусі та Росії, на основі «перегляду усталеної в історіографії традиції розглядати східнослов'янські народи як примордіальні утворення» [683, с. IX–X]. Не надто обнадійливим є й заклик В. Ткаченка інтерпретувати історію Русі засобами «світ-системного аналізу» І. Валлерстайна [828, с. 150–152]. Авторське новаторство цих істориків, втім, жодним чином не наближає вирішення ключової проблеми: ким за етнічністю були «східні слов'яни» в переддержавний час і як їхня ранньосередньовічна ідентичність вплинула на модерні нації?

Період методологічного розвитку української історіографії останніх двох десятиліть визначається фахівцями як «перехідний» – від заідеологізованого історіописання до дискурсів, притаманних світовій історичній науці. Показово, що ці зміни відбуваються на тлі загальнонаукової революції в історичній галузі пізнання, а феномен теперішньої перехідної доби в Україні позначений суттєвою деідеологізацією, розкутістю наукової думки та інтеграцією до світового наукового простору. Все це відображається в першу чергу на чутливішому ставленні українських спеціалістів до нових методологій, на покращенні їхнього концептуального апарату, змушує їх бути більш самокритичними щодо «вироблення історичного знання» та глибше «занурюватися» в теоретичні проблеми історіографії. Підтвердженням цьому є той факт, що останніми роками в українській історіографії чимало досліджень проводилося на рівні світових стандартів, із залученням некласичних методів та презентацією оригінальних результатів [369, с. 27; 282, с. 8; 1010, s. 110–111].

Серед істориків побутує думка, що брак джерел з певної тематики має компенсуватися досконалістю та витонченістю теоретичного інструментарію. Проте, стосовно реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі сучасними українськими гуманітарями, цього, на превеликий жаль, сказати не можна. Своєрідною виправдальною стратегією в цьому контексті є зокрема

загальні нарікання на слабкість застосування у відповідних студіюваннях так званого комплексного підходу. Зі свого боку, В. Балушок (до речі, один із небагатьох у сучасній українській історіографії вчених, який досліджує етногенез та етнічну історію українців на ґрунтовній теоретичній основі) вважає, що ігнорування міждисциплінарного емпіричного матеріалу нинішніми істориками пов'язане не так із браком у них відповідної кваліфікації, як із їхньою надмірною заідеологізованістю та заполітизованістю [51, с. 14].

Доволі прохолодно українські археологи ставляться й до етногенетичних реконструкцій лінгвістів, що в принципі є загальною тенденцією для сучасних «східнослов'янських» історіографій. Вказуючи переважно на неспроможність мовознавців визначити час досліджуваних ними процесів і точний територіальний ареал мовних контактів, істотною проблемою є також те, що часто діаметрально протилежні концепції у слов'янській лінгвістиці дозволяють, зрештою, археологу довільно обрати будь-яку з них і припасувати до власних поглядів [811, с. 30]. На сьогодні, зрештою, не існує конкретного механізму інтерпретацій на рівні виходу археологічних даних із експлікативної частини дослідницького процесу та залучення інформації інших наук, у тому числі й мовознавства [864, с. 63]. Зі свого боку, лінгвісти також зауважують недосконалість методик археологів. Натомість П. Толочко наголошує, що й лінгвісти далеко не самодостатні в етногенетичних побудовах і «так само здійснюють такі ж незграбні вилазки до стану археології» [838, с. 69].

Так само в більшості віртуальним є й загальний теоретичний рівень сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян. Показово, але ще в 1960-х рр. М. Брайчевський зауважував, що радянській історіографії неприпустимо говорити про етнічні процеси києворуської доби, не маючи розробленої теорії етногенезу [96, с. 17]. Сьогодні можемо констатувати, що за півстоліття після цього картина майже не змінилася. Як білоруським і російським, українським дослідникам нині також властиве в більшості цілковите ігнорування будь-яких теоретичних засад, але насамперед етнологічних. Хоча, порівняння трьох пострадянських історіографій переконує, що якраз українські фахівці звертаються до цієї проблематики значно частіше, проте не завжди ці спроби можна назвати вдалими. Таку ситуацію, згідно міркувань

В. Балушка, можна пояснити тим, що більшість учених, які присвячують студії окресленій проблематиці, за своєю вузькою спеціалізацією не є етнологами чи етнографами, а «тому досить часто не володіють етнологічною теорією та етнографічним фактичним матеріалом» [43, с. 30–31; 51, с. 39–40].

На наше переконання, мало зарадить просуванню досліджень у цій царині й застосування крайнього релятивізму, коли етнічна минувшина взагалі заперечується як історичне явище. Приміром, саме так до проблеми підходив О. Пріцак [706, с. 198, 209]. Істотно збіднює розробленість теми й банальне небажання українських істориків ґрунтовно аналізувати етнотеоретичну проблематику. Характерним прикладом зокрема може бути науковий доробок П. Толочка. Відомий учений вже більше тридцяти років тримається поглядів (хоч і переважно суперечливих) на етнічну історію Київської Русі в ракурсі так званої «концепції давньоруської народності», викладеної ним у кількох монографічних дослідженнях і десятках наукових статей. Однак у жодній із цих студій Петро Петрович жодного разу навіть не спробував обґрунтувати ні термінологічну сутність широко вживаних ним понять і категорій (передусім – «народність», «етнос», «етнокультурна спільність», «етногенез» тощо), ні пояснити взагалі, що таке «етнічна специфіка», звідки вона береться, як впливає на суспільну чи державну сферу й навпаки, ні тим більше – на основі чого можна провести в середньовіччі межу між «етнічним» і «неетнічним». У такому контексті вельми показовим стає його твердження, що «об’єктивно проблема етнічного розвитку Русі *не належить до надто складних*» [836, с. 288].

Необізнаність істориків із теоретичними аспектами етнології зумовлює різні контроверсійні припущення. Приміром, відносно так званої «безетнічності» населення Київської Русі, котру припускає О. Моця [564, с. 23], пояснюючи її тим, що відносно того періоду, начебто, «ще не можна говорити про існування російської, української та білоруської націй чи хоча б народностей» [570, с. 67]. Не вельми коректним є й наступне припущення автора: «Мабуть, на Русі 90 відсотків люду не мали ніякого поняття про загальноетнічну єдність» [578, с. 200]. Упевнені, в такому ракурсі мова має йти про всі 100 %! Однак, крім того, що і нація, і народність не є суто етнічними спільнотами людей, а отже, не обов’язково повинні мати спільну етнічність (скажімо, сучасна американська

нація), безетнічність неможлива вже як явище в соціальному просторі, адже іноетнічні спільноти чітко відрізняють «ми» від «вони».

Критикує пропоновану концепцію «безетнічності» населення Київської Русі й Л. Залізняк, визначаючи основні недоліки «ранньосередньовічної концепції україногенези» [277, с. 9]. У свою чергу ми не можемо погодитись із твердженням останнього, що «етнічний поділ людства – видова ознака homo sapiens», адже етнос – не біологічна популяція. Важко погодитись і з іншими теоретичними «новаціями» у сфері дослідження етногенезу східних слов'ян, пропонованими цим ученим. Передусім, це стосується певних «універсальних законів етнічного розвитку європейських народів», невідповідність яким, буцімто, становила головну проблему радянської історіографічної концепції етногенезу східних слов'ян [276, с. 49]. Відчуваючи, напевно, надмірну претензійність терміну та концепту «універсальні закони етнічного розвитку», Л. Залізняк згодом запропонував дещо обтічніше (проте, не менш дискусійне) поняття – «визнані в Європі етнологічні принципи» [277, с. 6]. Шкода, але дослідник не повідомляє, ким ці принципи з європейських учених запропоновані (а відтак, у статті нема жодного на це посилання) та наскільки вони суголосні вітчизняній етнології в теоретичному контексті.

У форматі загальної теорії етносу власні погляди на етногенез (переважно українців) у новітній історіографії запропонували також А. Пономарьов [692, с. 20, 55, 58], Ю. Павленко [638, с. 105; 639, с. 9–24], В. Балушок. Останній означеній проблематиці присвятив уваги найбільше, досить докладно сформулювавши авторську візію у кількох монографіях і статтях, присвячених українському етногенезу. Прагнучи встановити універсальну причину, що зумовлює виникнення етносів, етнолог пропонує чимало корисних спостережень і міркувань у теоретичній площині. Скажімо, заслуговує на увагу його думка, що етнічне виступає соціокультурним механізмом адаптації людства до певних і природних, і соціальних умов. З огляду на це, науковець припускає, що в просторовому вимірі основним компонентом такої адаптації стали так звані «етногенетичні ніші», котрі детермінують і появу конкретного етносу, і його етнічної культури як засобу адаптації до навколишнього світу й як засобу етнодиференціації [43, с. 16–20]. Не менш позитивним треба визнати

й прагнення фахівця максимально коректно та чітко визначити етнотермінологію, котрою він оперує під час аналізу української етногенетичної ніші та безпосередньо етногенезу українців.

Сучасна пострадянська історіографія етнічної історії спільнот східних слов'ян переконує нас у тому, що домінуюча більшість відповідних реконструкцій у цій царині належить саме археологічним студіюванням. Водночас, на прикладі етнологічної притомності білоруської та російської археологічних наук, аналізованих нами вище, ми могли побачити, що верифікація етноісторичного минулого засобами археологічних матеріалів і методик є вельми проблематичною та м'яко кажучи неточною. Не є винятком у цій ситуації й становище археології української, в межах якої також поки не спостерігається ані потужного теоретично-методологічного базису самої науки археології, ані притомних етнологічних концепцій для відповідних археологічних реконструкцій. З другого боку, це свідчить і про те, що історіографія не конче мусить чекати від археології означених кроків, оскільки це не становить її основне евристичне призначення, тим більше фахівцям зрозуміло, що археологічні джерела – не етнічні й не етнологічні.

Для фахівців з будь-якої галузі гуманітаристики завжди непростим завданням є навіть оглядова характеристика етнічних процесів у домодерний період. Так само й для археологів надзвичайно складно реконструювати стародавні соціальні структури, а тим більше окремий «етнос», враховуючи, що для цього явища навіть немає сталої дефініції. Наукова фрагментованість археології, зрештою, зумовлює, на думку В. Отрощенка, той факт, що будь-які історичні реконструкції на археологічному матеріалі завжди залишатимуться тільки гіпотетичними [636, с. 51], а тому науковці змушені будуть задовольнятися переважно половинчастими висновками.

Слабкість сучасної української теоретичної археології (зокрема відсутність навіть зародкового стану її власної історії й історіографії [823, с. 298]) зауважують чимало спеціалістів. У розрізі нашої тематики найбільшою теоретичною проблемою археології є співмірність понять «археологічна культура» та «етнос». Причому вже на першому етапі такого аналізу досі залишається маса перепон, пов'язаних із термінологічною аморфністю того, що

називають «археологічною культурою». Більше того в археології навіть немає однозначного підходу до того, що саме можна називати цим терміном [105, с. 11–12; 648, с. 137] і яка методологія дозволяє її виділяти з-поміж викопних артефактів. Більшість дослідників настільки звикли до цієї категорії, що навіть не враховують її наукову абстрактність. У цій же площині не меншу проблему становить і категорія «спільності» (як правило, «культурно-історичної» або «етнокультурної»), що також нерідко застосовується археологами до певної групи старожитностей, але термінологічного визначення якої досі немає.

За таких обставин, доводиться констатувати, що на сучасному етапі для розвитку зокрема слов'янської археології найголовнішим завданням залишається розробка та впровадження цілком інших теоретичних підходів. Передувати цьому має досконале узгодження археологічних і етнологічних понять, адже, «відсутність узгоджених розумінь базових понять – етнос і етнічні процеси поміж українськими археологами, – зумовлює і різні методичні підходи, і різні висновки» [20, с. 7]. Слабко розробленою в українській археології залишається й міграційна теорія, зокрема вплив на археологічну культуру прийшлого населення, його взаємодія з автохтонами, технологічні та демографічні нюанси тогочасних міграцій. Особливо це помітно на тлі дискусій відносно генези та сутності зарубинецької культури, з чим зокрема пов'язана і так звана «міграційна концепція походження слов'ян» [499, с. 48–54; 500, с. 69–70; 641, с. 5–7]. Поза серйозним науковим аналізом залишається й проблема розселення у середньовіччі власне слов'ян, а також сутність і конкретні етноісторичні наслідки цього «міграційного процесу», як, зрештою, й того явища, котре відомо в історіографії, як «Велике переселення народів».

Таким чином, прагнучи закріпити за собою пріоритет у вивченні проблеми етногенезу слов'ян, сучасна українська археологія повинна якомога скоріше змінити своє ставлення до методологічних і теоретичних орієнтирів, зокрема в інтердисциплінарному форматі. Натомість поки що ми не можемо виділити жодну археологічну теорію чи праксеологічну методику, когерентну розв'язанню проблеми етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольської доби, що істотно підважує й пропоновані етноісторичні висновки археологів.

Аналізуючи теоретично-методологічний рівень сучасної української

історіографії, передусім тієї частини, що присвячена етноісторичному минулому спільнот східних слов'ян, ми постійно натрапляємо на зауваження багатьох українських фахівців відносно слабкого понятійно-категоріального апарату в цій галузі. Попри це, не можна не відзначити, що прагнення до кардинального поліпшення сучасного наукового лексикону з-поміж українських фахівців майже не спостерігається. Відтак, досі поширеними є поняття та категорії, властиві ще історично-етнологічному розумінню ери позитивізму та рудименти «істматівського» глосарію. Нехтування цією проблематикою, окрім неможливості налагодження нормального фахового діалогу поміж ученими, створюють також ілюзію вседозволеності в поняттєвій сфері, що водночас веде до появи в межах української історіографії безлічі некоректних, беззмістовних, а подекуди й безглуздих термінів і означень. Доволі сумбурною є, в першу чергу, етнологічна термінологія, причому як на рівні спеціальних словникових видань, так і в межах конкретних студій, присвячених реконструкції етнічного минулого спільнот східних слов'ян.

РОЗДІЛ 3
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЕТНОІСТОРІЯ В БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ПАНОРАМНИЙ ОГЛЯД

3.1 Археологічні реконструкції

За радянською традицією, більшість уваги етнічній історії східних слов'ян у сучасній білоруській історіографії приділяють археологи. Втім, не можна сказати, що у Білорусі склалася щодо цього якась окрема наукова школа. Натомість означена проблематика висвітлюється фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкту дослідження того чи іншого археолога – як правило, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. У «синтезованому» вигляді відповідні концепції походження слов'ян і їхнього розселення на території Білорусі представлені у нечисленних колективних монографіях, які мало чим відрізняються від збірників статей різних авторів, а тому часто містять суперечливі твердження, розходження в трактовці однакових явищ і процесів. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, погляди якого ми детальніше проаналізуємо дещо згодом.

Крім останнього, у сучасній білоруській історіографії етнічної історії східних слов'ян можна виділити праці таких учених, як В. Бєлявець, В. Вяргей, А. Єгорейченко, Е. Зайковський, Я. Звяруга, П. Лисенко, О. Лявко, А. Макушнікав, А. Мєдвєдєв, Л. Поболь, С. Рассадін, В. Шадира, Г. Штихов, та ін. Щоправда всі вони не досліджують етнічну історію слов'ян у загальному вигляді, зосереджуючись на її окремих аспектах. У цьому розділі немає потреби детально з'ясовувати погляди цих вчених на озвучену проблематику, адже нами це робиться повсякчасно в інших частинах дослідження. Зокрема про це йдеться під час аналізу історіографічних студій білоруських фахівців, археологічних матеріалів як сучасного історичного джерела, теоретичних можливостей археології в етнологічних дослідженнях і, звісно, за розгляду основних

складових проблеми східнослов'янського етногенезу – походження слов'ян, балто-слов'янського симбіозу, союзів племен, етнічних процесів давньоруського часу та походження безпосередньо етносу білорусів. З другого боку, доречною виглядатиме коротка характеристика деяких досліджень у цій сфері.

Характерною ознакою всієї слов'янської археології (в тому числі й білоруської) є те, що, попри фактичну неможливість етнологічної реконструкції тільки на основі матеріальних решток, дослідники не можуть утриматися від спокуси наділити їх якоюсь етнічною ідентичністю. Звідси будь-які версії етногенезу слов'янських спільнот мають винятково штучний і гіпотетичний характер. Відсутність писемних джерел і серйозних теоретично-методологічних основ, на жаль, часто «дозволяє» археологам на власний розсуд приписувати стародавньому населенню певні (ще й нерідко сучасні) етнічні характеристики, політичні вподобання та навіть ментальні імперативи.

Часто такі «версії» покликані уґрунтувати поточні ідеологічні переконання того чи іншого археолога. На рівні сучасної білоруської археології це помітно доволі яскраво. Якщо автор є прихильником створення «національної» версії історії – то мова йде про раннє формування окремого білоруського етносу або ж його складових і, як правило, в межах так званої «теорії балтського субстрату». Якщо ж учений прагне демонструвати лояльність до нинішнього політичного режиму в Білорусі – то ми вже бачимо більш «совєтську» візію, тобто формування слов'ян відразу як монолітного етносу, з якого телеологічно неодмінно виокремлюється його східна частина, що невдовзі перетворюється в не менш монолітний «давньоруський етнос» («народність»), з якої лише в післямонгольський час з'являється етнос білорусів. У такому варіанті «балтський субстрат» уже відсутній, а літописні кривичі, дреговичі, радимичі є «східнослов'янськими» племенами, а не окремими етносами зі слов'янською (чи іншою) ідентичністю.

Окреслена вище дихотомія, звісно, є умовною, адже зустрічаються дослідники, котрі намагаються балансувати поміж цими підходами або ж прагнуть завуалювати свою позицію загальним посиланням на складність проблеми етнічної історії слов'ян. Приміром, С. Вяргей в одній із колективних монографій з археології Білорусі зауважила, що питання етнічної історії є

традиційно складними для цієї галузі науки. Тому у пропонованому виданні під час створення «відповідної схеми етнокультурного розвитку» дослідники прагнули комплексно підходити до джерел, широко залучаючи дані інших гуманітарних наук [155, с. 433]. Водночас більшість із білоруських археологів, навряд чи підходить до проблеми зі свідомим прагненням ідеологічних зловживань, а радше залишається в межах радянської звички шукати витоки «сучасних етносів/націй» у «сивій давнині» й відповідно застосовує той науковий інструментарій, який їм передали їхні «радянські» вчителі. Така методологічна установка залишалася домінуючою й на початку формування білоруської історіографії в умовах державної Незалежності, адже «питання походження білорусів та їх етнічної сутності набуло особливої актуальності, що привернуло увагу гуманітаріїв до проблеми взаємин балтів і слов'ян» [457, с. 198].

Стосовно етнічних процесів на теренах Білорусі в залізному віці, то більшість сучасних фахівців сходяться на тому, що їхнім стрижнем були взаємовідносини балтів і слов'ян. Однак чіткої етнічної атрибутації більшості тогочасних археологічних культур в цьому регіоні історіографічно немає й бути, звісно, не може. З другого боку, не важко помітити, що етнічна історія білоруських земель на цьому етапі так чи інакше пов'язана з археологічними культурами балтського конгломерату місцевого населення. Остання обставина якраз і зумовила на сучасному етапі неабияку популярність «субстратної теорії». Вона, втім, досі не має ані теоретичного обґрунтування (попри загальновживаний щодо цієї ідеї ярлик «теорія»), ані чіткої концептуальної оформленості, заснованої на джерелах. Натомість можна виділити кілька ліній розвитку цього підходу, за якими проглядаються і мирний етнічний симбіоз, і агресивна асиміляція, і «перемога» балтів над слов'янами, а відтак, дехто вигадує для сучасних білорусів навіть «балтську етногенетику».

Серед найбільших апологетів «балтського субстрату» можна назвати білоруського археолога *Георгія Штихова* (Георгій Васілевіч Штыхаў, 1927–2018), який більшу частину життя працював в Інституті історії НАНБ. Згідно його досліджень, картографування відповідних старожитностей свідчить, що географічний ареал давньобалтських поселень у Східній Європі передував старобілоруському населенню, а це «наперед визначило участь балтського

субстрату (підоснови) в подальшому формуванні місцевих популяцій, топоніміки, антропологічних рис». З кінця VII ст. відбувалося широке проникнення слов'ян в області, де знаходилися балти, що зумовило слов'янізацію дніпровського балтомовного населення й невдовзі вже простежувалося за зовнішнім виглядом кривичів-полочан, дреговичів і радимичів [910, с. 323, 325]. З другого боку, асимілювалися в ході цього процесу не лише балти, але й останні деінде асимілювали слов'ян. Хоча саме «слов'янізація» виявилася потужнішою, а відтак, слов'яни (хоч і етнічно «доповнені» балтами) стали основним населенням білоруських земель.

Оскільки, як зауважує археолог, білоруський етнос формувався внаслідок поступової асиміляції слов'янськими племенами балтського населення, постільки при цьому мало відбуватися взаємопроникнення слов'янської та балтської мов, культур і ментальностей [911, с. 36]. У найповнішому вигляді його позиція знайшла відображення у монографії 1992 р. «Кривичі», написаної за матеріалами розкопок курганів VI–XIII ст. з території колишнього Полоцького князівства. Отже, Г. Штихов одним із перших у сучасній історіографії почав відстоювати тезу, згідно якої етнічна специфіка білорусів була визначена ще до утворення Київської Русі, внаслідок асиміляції слов'янами балтських племен. Наслідком цього процесу стала поява «пранародності» кривичів, які впродовж VII–XIII ст. транслювали так званий «балтський субстрат» уже безпосередньо до етносу білорусів. Причому кривичі від початку формувалися як слов'янська етнічна спільнота (мова йде про кілька хвиль слов'янської колонізації), хоч і зі значним балтським впливом [909, с. 94–107].

На жаль, щодо цього «впливу» археолог не зауважує чітко, яку саме «специфіку» слов'яни перейняли у балтів і в який спосіб вона виявляється у білоруській етнічності. Адже натяки на запозичення слов'янами балтських лексичних форм, вплив матеріальної культури та обряду поховання (який кардинально змінився із поширенням християнства на білоруські терени) навряд чи можуть переконати в цьому. Доволі проблематичним (про що мова вже йшла вище) є і термін «пранародність» відносно спільноти кривичів, як і тлумачення Г. Штиховим цього етноніму від імені міфічного прародителя Крива. З другого боку, уважніший аналіз етнічного походження кривицьких

племен, їхньої матеріальної та духовної культури дозволили автору вже на початку 1990-х рр. цілком справедливо заперечувати «існування» в межах Київської Русі так званої «давньоруської народності» як окремого «східнослов'янського етносу».

Багато в чому таку позицію Г. Штихова визначило загальне «патріотичне» піднесення щодо формування «нової» національної історіографії Білорусі, через здобуття нею незалежності. Відомо, що до приходу до влади А. Лукашенко цей археолог очолював зокрема Білоруську асоціацію жертв політичних репресій (припинила існування в 1999 р.). Проте далеко не всі фахівці виявили бажання переосмислити попередній історіографічний досвід, а тому чимало хто з археологів попередньої генерації досі демонструють «совєтське» бачення етнічної історії східних слов'ян. У такому ключі до проблеми підходить і *Петро Лисенко* (Пётар Фёдаравіч Лысенка, нар. у 1931 р.). Останній чимало уваги присвятив ще одному «союзу племен» з території Білорусі – дреговичам, яких етнологічно характеризує доволі обтічно – «племінне об'єднання» [477, с. 120].

На його думку, ця спільнота навіть створила окреме «феодальне етнічне князівство» зі столицею в Турові. Вважаючи, що тільки засобами археології можна реконструювати етнічну специфіку «літописних племен», дослідник тим не менше слушно наголошує на умовності терміна «плем'я». Хоч і вбачає в ньому «велику етнічну організацію» для стадії «виникнення феодальної організації». Цілком достатнім для етнічної ідентифікації давнього населення П. Лисенко вважає встановлення специфіки поховального обряду. Відтак «для вирішення етнічних питань» він чимало уваги присвятив вивченню курганних старожитностей. Не менше уваги дослідника в цьому напрямі зосереджено й на іншому доволі суперечливому елементі «слов'янської» матеріальної культури – так званих жіночих скроневих кільцях. Називаючи давньоруського літописця вельми компетентним щодо інтерпретації давньої східнослов'янської етнології, археолог відразу «знімає питання щодо етнічної приналежності дреговичів – вони належали до слов'янської етнічної спільноти (групи)» [478, с. 10–11, 37, 62, 67–68]. Однак найбільш дискусійним у цьому твердженні виглядає якраз останнє поняття, тим більше автор не роз'яснює, що він має на увазі під цією «спільнотою/ групою». Не рятує ситуації й загальне посилання на зовнішню подібність

матеріальної культури дреговичів артефактам празької археологічної культури.

Упродовж останньої третини XX ст. цій культурі на території Білорусі багато уваги приділив *Леонід Поболь* (Леанід Давыдавіч Побаль, 1924–2004). Виходячи з концепцій відомих радянських археологів В. Даниленка й О. Мєльніковської щодо «слов'янськості» зарубинецької та милоградської культур, він доводив, що пам'ятки київського типу (Абідня, Грині, Чаплін і Почеп) є прямим продовженням зарубинецької культури. З неї, що підкреслює також О. Лявко, Л. Поболь виводив і окремий «східнослов'янський етнос» [451, с. 9]. При цьому археолог наполягав, що саме на території Турівщини племена зарубинецької культури залишалися етнічно найбільш «чистими», оскільки уникли культурних впливів і з боку скіфського Лісостепу, і з боку балтських племен культури штрихованої кераміки [685, с. 87]. У сучасній археології небезпідставно вважається доволі проблематичним говорити про моноетнічність «зарубинців», а тим більше пов'язувати їх зі слов'янською ідентичністю, про що свого часу мова йтиме детальніше.

Значно зваженіший підхід в етнічній інтерпретації зарубинецької та милоградської культур серед новітніх білоруських археологів продемонстрував *Сергій Рассадін* (Сяргей Яўгеньевіч Рассадзін, 1958–2017). Запропоновував він також і власну версію «слов'яногенезу», викладену в окремій монографії 2008 р. Варта уваги зокрема його засторога щодо можливої поліетнічності милоградської культури, котру складали і слов'янські, і балтські племена, як і те, що матеріальна культура цілком не придатна для встановлення етнічної належності давнього населення, особливо будучи єдиним джерелом у таких реконструкціях. Не набагато коректнішим джерелом, з погляду гомельського археолога, є й лінгвістичні дослідження (передусім, гідронімії), в тому числі й милоградського ареалу [720, с. 71–76].

Істотною проблемою у дослідженні етнічної історії слов'ян, на його думку, є помітна політична детермінованість окремих теорій, зокрема маніпуляції з географічним розташуванням так званої «прабатьківщини», а також довільне трактування слов'янських етнонімів, скажімо, назви «венеди». Тоді як античні автори могли називати цим іменем не лише слов'ян. У цьому руслі справедливою є й критика гіпотези Матвєєвої-Сєдова щодо «слов'янського»

характеру поволзької іменьківської культури, неприхованою метою чого є довільне та штучне створення російської «прописки» слов'янської прабатьківщини. Сам же С. Рассадін дотримується «прип'ятської» версії її розташування, де внаслідок етнічного симбіозу балтських племен із юхнівської культури та германців (племена бастарнів) із зарубинецької культури на початку нашої ери розпочався процес, який дослідник назвав не досить вдалим терміном «слов'яногенез». У результаті, сформувалися перші слов'янські археологічні культури – колочинська, пеньківська та празька [721, с. 135–142, 166–168, 207–210, 235, 271–272, 283–286]. Показово, що, пропонуючи чергову гіпотетичну схему слов'янського етногенезу, автор уникає подальшої етнічної історії білоруських теренів, не говорячи нічого ані про «союзи племен» другої половини I тис. н. е., ані про формування власне білоруської етнічної спільноти.

Проблематика балто-слов'янського симбіозу в археологічному контексті є також предметом наукового студіювання *Вадима Шадиро* (Вадзім Іосіфавіч Шадыра, нар. у 1947 р.). Досліджуючи етнокультурні процеси в межах Білоруського Подвіння I тис. н. е., він дійшов висновку, що до його середини тут стабільно мешкало балтське населення. Цю ситуацію порушили масові міграції європейських племен періоду Великого переселення народів, передусім союз «венедів», який складали германці й який переселився з Вісло-Одерського міжріччя на сучасні білоруські землі. Будучи учнем Г. Штихова, він тим не менше не погоджується з ним щодо слов'янської атрибутації кривичів, а натомість відносить їх саме до «венедів-германців» (лише через пізнішу слов'янську асиміляцію початкові «криви» отримали суфікс «-ичі»). Слов'яни ж у Подвіння почали проникати лише з VI ст., з Півдня та являли собою представників празької культури. Однак у чому В. Шадиро погоджується зі своїм вчителем, так це у тому, що наприкінці I тис., внаслідок балто-слов'янського симбіозу, з'явився «зародок білоруського етносу» [886, с. 86–90; 887, с. 114–116, 124, 132–133 та ін.]. Водночас дослідник акцентує на тому, що питання слов'янського розселення на білоруських теренах досі залишається доволі дискусійним. Не менш проблемною видається й спроба археолога визначення кривичів, дреговичів і радимичів як «адміністративно-територіальних соціумів».

Проблемі слов'янського розселення на території сучасної Білорусі та етнічним взаєминам поміж ними та балтами чимало уваги присвячує також *Олександр Мєдвєдєв* (Аляксандр Міхайлавіч Мядзведзеў, нар. у 1960 р.). На його переконання, слов'яни тут з'явилися доволі пізно, а до кінця I тис. н. е. домінуючим населенням були балти, до яких він зараховує більшість місцевих археологічних культур – штрихованої кераміки, милоградську, київську, довгих курганів, банцеровську, колочинську. Важливим зауваженням археолога варто визнати ту обставину, що із приходом слов'ян, не обов'язково мав відбутися етнічний симбіоз останніх із балтськими племенами, а отже, теорія «балтського субстрату» має бути істотно переосмислена, тим більше чимало фактів свідчить не про мирну взаємодію цих етнічних елементів, а про доволі ворожі стосунки, передусім з боку слов'ян. Правий дослідник і в тому, що досі так звані «балтські» культури реконструйовані надзвичайно поверхово, а зміни в їхній культурі періоду Великого переселення народів не варто безапеляційно приписувати винятково слов'янам, оскільки в міграціях брали участь і германці (зокрема вельбарська культура), і балти. Так, саме слов'янська міграція з Півдня (празька культура) виявилася визначальною, але асиміляція ними балтів тривала довго, подекуди до XIII ст. [536, с. 59; 537, с. 288–297; 538, с. 42; 585, с. 19, 22; 587, с. 12, 18; 588, с. 15–37]. На жаль, детальніше цей процес учений не аналізує.

Важливими для сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду є й праці інших білоруських археологів. До таких безумовно належать студії В. Вяргей, присвячені київській та празькій археологічним культурам [154; 156; 157]. Чимало корисних спостережень відносно балто-слов'янських відносин у залізному віці містять і праці А. Єгорейченка [239–241], присвячені культурам штрихованої кераміки, а також загальній етнокультурній ситуації на білоруських землях цього періоду. У цій же царині важливими залишаються й етнологічно-археологічні реконструкції, пропоновані відомим білоруським археологом Я. Звяругой [288; 289]. Звісно, це далеко не повний перелік авторів, які у новітню добу причетні до формування теми ранньої етноісторії слов'ян у білоруській гуманітаристиці, але як уже відзначалося, до них ми також будемо звертатися в ході нашого дослідження, зокрема й до праць Е. Загарульського, огляд яких потребує детальнішого огляду.

3.2 Концепція етногенезу східних слов'ян Е. Загарульського

З-поміж праць сучасних білоруських істориків, присвячених етнічній історії східних слов'ян домонгольського періоду, єдиною ґрунтовною її версією є концепція *Едуарда Загорульського* (Эдуард Міхайлавіч Загарульскі, нар. у 1928 р.), яка не так давно набула цілісного вигляду в двох ґрунтовних монографіях [258; 266]. Тому вона, крім іншого, є по суті найновішим здобутком білоруської історіографії окресленої проблематики. Ці дві праці стали логічним підсумком багаторічних пошуків науковця відносно слов'янського етногенезу. Автор за науковим фахом є передусім археологом, що й визначило специфіку його аналізу етнологічного контексту теми (теоретично-методологічний потенціал і сучасної білоруської археології, й праць зокрема Е. Загарульського, розглядався нами у попередній частині, тому тут ми не будемо повторюватися).

Загалом його концепція характеризується доволі «консервативним» підходом, багато в чому (й, передусім, ідейно та структурно) зумовленим концепцією московського археолога В. Сєдова. Найпомітнішою схожістю є зокрема «західна» (так звана «вісло-одерська») локалізація ними «прабатьківщини» слов'ян. Однак, на відміну від останнього, білоруський фахівець доволі сумнівно пропонує шукати витоки окремої слов'янської етнічної ідентичності не в залізному віці, а ще в бронзовій добі (IV–III тис. до н. е.). При цьому автор (як і В. Сєдов) всіляко підкреслює, що поява окремого «слов'янського етносу» мала на меті «закономірну» трансформацію вже у середньовіччі в монолітний «східнослов'янський етнос», який втілив свою осібність в окремій єдиній державі – Київська Русь. Втім, і ці двоє (як і вся радянська історіографія) так і не змогли пояснити, як і чому за такої міцної «єдності» з'явилися три осібних східнослов'янських етноси.

Дослідницькі пошуки щодо ранньої історії слов'ян Е. Загарульський почав ще в середині 1950-х рр., навчаючись в аспірантурі Інституту історії АН Білоруської РСР та працюючи після її завершення тут же, в секторі археології. З 1962 р. він став викладачем Білоруського державного університету, де невдовзі очолив кафедру археології, етнографії та допоміжних історичних дисциплін, а

також працював деканом історичного факультету. Відносно зацікавлень етнічною історією східних слов'ян, то, скажімо, колеги вченого відзначають, що вперше він звернувся до цієї тематики наприкінці 1960-х рр. [106, с. 291; 238, с. 104]. Проте, не можемо цілковито з цим погодитись, адже першим викладом поглядів Е. Загарульського щодо означеної тематики став підручник з археології Білорусі, опублікований 1965 р. [256], і який до кінця століття залишався чи не єдиним у цій царині в усій республіці.

На цьому етапі науковець ще змушений був визнавати теоретичну недосконалість етноархеологічних реконструкцій, оскільки «питання етногенезу надзвичайно складні та теоретично ще не достатньо опрацьовані», внаслідок чого, «не завжди окремі деталі формування тих чи інших етнічних груп уловлюються археологами». Щоправда вже тоді Е. Загарульський справедливо зауважував нетотожність археологічної культури й етносу, підкреслюючи, що питання етнічної історії не можуть вирішуватися лише на основі археологічних джерел. Відтак, фахівець, слідуючи етнологічним стереотипам, підкреслював, що «основою етносу є мова», а тому важливе значення мають реконструкції лінгвістів, зокрема у сферах давніх топо- та гідроніміки. Аналізуючи ж етнічну специфіку східнослов'янських племен, зокрема кривичів, дреговичів, древлян і радимичів (тоді їх автор розцінював ще як слов'ян, про що мова ще йтиме нижче), він стверджував: «В археології східнослов'янських племен безсумнівний інтерес являє проблема встановлення етнічних ознак, властивих окремим племенам і визначення на основі їхнього картографування племінних територій» [257].

Однак багато в чому поспішні та поверхові погляди на означену проблему, очевидно, змусили Е. Загарульського прискіпливіше підійти до її дослідження. Поступово ним була розроблена й обґрунтована оригінальна концепція слов'янського етногенезу, що вперше набула порівняно завершеного вигляду в монографії «Давня історія Білорусі» (1977), на основі якої, він згодом здобув ступінь доктора наук. Залучивши дослідження таких відомих лінгвістів, як Ф. Філін, В. Мартинов, Л. Берг, С. Бернштейн, археолог дійшов висновку, що мова праслов'ян сформувалася у середньоєвропейській області північніше Карпат і «попередньо прабатьківщину слов'ян можна розмістити між Ельбою

та Віслою» [260, с. 50]. Крім цього, дослідник уперше пов'язав «праслов'ян» із археологічною культурою кулястих амфор, що існувала в III тис. до н. е. також і в цьому географічному ареалі, загалом досягаючи зокрема й «української Волині». Розглядаючи тогочасний процес індоєвропейської міграції, вчений зауважив, що, оскільки окремі пам'ятки цієї культури відкриті на території білоруського Понімання та у верхів'ях Прип'яті, постільки й західні (особливо південно-західні) райони Білорусі мають бути включені до ареалу прабатьківщини слов'ян [260, с. 53]. Разом із тим, чимало аспектів етногенетичного минулого і давніх, і східних слов'ян у цей час залишалися ще нез'ясованими, що не дозволяло й Е. Загарульському уникнути приблизних інтерпретацій у цій площині.

Незважаючи на певні неточності та контроверсійні постулати, не можна не відзначити, ту обставину, що науковець не обмежував дослідницьку лабораторію тільки кабінетними розмірковуваннями, а намагався відшукати окремі елементи для власних реконструкцій на практиці. Зрештою, він дотепер знаний насамперед як один із найкрупніших «польових» археологів Білорусі. Так, під його керівництвом проведені найбільші розкопки ранньосередньовічного Мінська, хоча чимало років він присвятив дослідженню й інших подніпровських міст і замків, а особливої уваги заслуговують розкопки Віщинського замку XII–XIII ст. (сучасна Гомельська обл.), упродовж 1976–1985 рр., результати яких опубліковані окремою монографією [259]. Поряд із цим, Е. Загарульський проводив і розкопки окремих курганів східних слов'ян у Заславлі, Новосадах, Сенниці, а у зв'язку з розробкою етнічних процесів, дослідник чимало уваги присвячував і більш раннім пам'яткам, зокрема розкопував городища залізного віку – Кістені та Малишки.

Зі зникненням радянського методологічного диктату в історичній науці, Е. Загарульський остаточно зосередився на дослідженні проблеми етногенезу східних слов'ян. Вже у середині 1990-х рр., аналізуючи етнічну атрибутацію культур другої половини I тис. н. е., він змушений був визнати, що «археологічні пам'ятки Білорусі, котрі передували давньоруському періоду, дотепер найменш вивчені, по-різному визначається їхня етнічна приналежність», тоді як саме вони «безпосередньо належать до проблеми

розселення слов'ян у Білорусі й тих етнокультурних процесів, які мали важливі наслідки не лише для місцевого балтського населення, але й для східних слов'ян» [265, с. 24–25]. З набуттям Білоруссю незалежності, як ми пам'ятаємо, у середовищі її істориків набула популярності теорія етнічного споріднення (а подекуди й тотожності) етносу білорусів з балтами. Паралельно з'явилася й концепція прадавності білоруського етносу на території Білорусі. Обидва напрями Е. Загарульський вважав неприйнятними, а тому активно полемізував з їхніми апологетами.

Оновлений варіант методологічно «модернізованої» концепції етногенезу східних слов'ян був запропонований ним 1998 р. у навчальному посібнику для студентів – «Західна Русь: IX–XIII ст.». Автор переконував, що це було необхідно зробити передусім тому, що «в радянській історичній науці відносно цього панували песимістичні погляди», а «пріоритет надавався штучно створеним схемам». Одночасно він відзначав помилковість радянської історіографії стосовно заперечення міграції східних слов'ян із Заходу на Схід, що розцінювалося як «вигадки реакційних істориків» [255, с. 3, 13]. З другого боку, вчений і надалі (причому не менш «штучно» та «схематично») стверджував, що епоха Київської Русі ознаменувалася появою етнічної спільноти нового типу – давньоруською народністю. При цьому Е. Загарульський демонстрував упевненість, що всі спроби критики в цьому напрямі зумовлені зростанням цікавості до національних проблем, а ще частіше – «бажанням розмежувати етноси, підрізати їхнє споріднене коріння, зменшити ступінь близькості» [255, с. 218]. На жаль, подібну тенденційну риторику відносно народності Русі дослідник не змінив дотепер, запевняючи, що це для нього очевидний історичний факт, хоча й не повідомляючи, де він зафіксований.

На початку XXI ст. з поглядами Е. Загарульського відносно умов формування давньоруської народності більш детально могли вже ознайомитися й українські фахівці у царині східнослов'янського етногенезу, завдяки Міжнародному «круглому столу», проведеному редакцією часопису «Український історичний журнал», під егідою Інституту історії України НАНУ, матеріали якого також були розміщені у збірнику «Ruthenica» за 2002 р. Оголосивши неприйнятними «гнівні напади» та «голослівні заперечення» щодо

цього концепту, білоруський археолог спробував переконати, що «безсумнівний факт реального існування давньоруської народності зовсім не означає, що у цьому питанні відсутні недосліджені аспекти» [262, с. 105, 107].

Передусім, фахівця не влаштовувала версія радянської історіографії відносно цієї гіпотези, згідно якої, утворення «спільної» народності відносили до XI ст., на основі східнослов'янських «літописних племен» у межах однієї держави, внаслідок зміцнення внутрішніх (економічних, політичних, культурних) зв'язків. З погляду Е. Загарульського, така ідея була породжена помилковим уявленням щодо автохтонності слов'янського населення на всіх обширах Давньоруської держави, а тому «виглядає парадоксальною, зумовлюючи навіть сумніви». Більше того вчений сумнівається й у тому, що так звані кривичі, дреговичі, в'ятичі тощо взагалі були слов'янськими союзами племен (хоча раніше, як ми згадували вище, він однозначно виявляв їхню східнослов'янську етнічну специфіку). Водночас переконує, що задовго до появи Київської Русі східні слов'яни мігрували на її майбутні терени вже як окрема етнічна спільнота, що й становила собою те, що іменується сьогодні «давньоруською народністю», або «східнослов'янським етносом», який, зазнавши дію різних сил, врешті-решт, «накопичив елементи, які вели до диференціації, що стало причиною поступового розділення його на три народи» [262, с. 107–111].

Саме тому Е. Загарульський вважає за необхідне розпочинати аналіз етнічної історії слов'ян від появи на європейському континенті спільноти індоєвропейців, міграція яких сюди припала на кінець III тис. до н. е. Ще раніше з цього приводу археолог зауважував: «Оскільки слов'яни вилонилися з попередньої їм спільноти, початок слов'янського етногенезу слід пов'язувати з початком диференціації цієї спільноти» [264, с. 155]. Для білоруського вченого найбільш вірогідною причиною виникнення слов'ян, як і балтів, і германців, була потужна етнічна міксація, що зумовила розладнання індоєвропейських діалектів і сприяла появі окремих конкретних індоєвропейських мов. Приблизно у середині III тис. до н. е. частина цих племен розселилася у Середньому Подніпров'ї, де змішалася з племенами місцевої неолітичної (дніпро-донецької) культури, утворивши нову археологічну культуру – середньодніпровську, котра на початок II тис. до н. е. почала енергійне

розселення на Північ, охопивши значні терени сучасної Білорусі, заклавши основу майбутнього етносу балтів [258, с. 16; 264, с. 157, 162].

Уже цей факт, начебто, переконує в тому, що слов'яни не були давнім населенням означеної території, тоді як археологічні культури довгих курганів, банцеровсько-тушемлинська та колочинська (мешкали тут до появи літописних слов'ян), на глибоке переконання Е. Загарульського, були за етнічністю балтськими та проіснували тут до X ст., поки не змішалися зі слов'янами, котрі розселилися в цих межах вже за часів Київської Русі [261, с. 15, 25–26]. Більше того він запевняє, що навіть на території сучасної України до V ст. слов'ян ще не було, коли вони мігрували сюди із Заходу. Аналіз же лінгвістичних версій стосовно прабатьківщини слов'ян, ствердив думку вченого, що її треба шукати західніше балтів. Це підтверджують зокрема дані загальнослов'янських географічної та зооботанічної лексик, що відображає середовище існування слов'ян у період їхньої мовної монолітності. Цим та іншим умовам на той час, як ми вже могли переконатися вище, згідно концепції Е. Загарульського, відповідала археологічна культура кулястих амфор, ареал якої охоплював досить значні простори Європи – майже повністю басейни Ельби, Одера, Вісли, українську Волинь, середній Німан і верхів'я Прип'яті [266, с. 105–106, 125; 258, с. 33–36].

Особливий інтерес для встановлення етнічного характеру цієї культури становлять ті елементи, які вказують на народження нового етносу в ареалі слов'янської прабатьківщини та відповідають часові появи слов'ян. Перш за все, мова йде про її гібридний характер, зобов'язаний інтенсивному змішуванню старого та нового населення, адже її субстратом стала місцева неолітична культура лійчастого посуду, відома тут ще з середини IV тис. до н. е. Новим же якраз стало прийдешнє індоєвропейське населення. Відтак, Е. Загарульський упевнено переконує: «Все це дозволяє припустити, що саме носіїв культури кулястих амфор можна ототожнювати з першими слов'янами» [258, с. 38]. Надалі в хронологічному контексті спостерігалося «слов'янське» етнокультурне наслідування таких археологічних культур, як тшинецька (II тис. до н. е.), лужицька (середина II – середина I тис. до н. е.), пшеворська (середина I тис. до н. е.) та празька. Однак, через міграції сусідніх племен балтів і германців, уже на початку II тис. до н. е. слов'яни втратили частину своїх земель

на Півночі та Заході, й на відносно компактній території мешкали до середини І тис. н. е., коли почалася їхня велика міграція за межі прабатьківщини та швидке проникнення у Південно-Східну та Східну Європу як одного народу, з єдиною спільнослов'янською мовою та культурою [258, с. 491].

Помітна міграційна активність слов'ян була частиною відомого в історії феномену «Великого переселення народів». Причому причин для цього, на думку Е. Загарульського, було декілька: перенаселення, що вимагало розширення життєвого простору; потяг розвиненого вже військового прошарку до збагачення, шляхом пограбування інших племен і, передусім, Рима, який уявлявся «казковою країною» й політична агонія котрого в той час також стимулювала до походів «варварів»; наявність водночас на Сході (відносно слов'ян) вільних земель, придатних до землеробства; фактор тиску інших етносів (зокрема аварів/обрів); навіть істотне погіршення клімату, пов'язане з похолоданням. Таким чином, є підстави вважати, що причин слов'янською міграції було декілька, а їхній вплив не був рівнозначним [258, с. 39–40]. Втім, необхідно погодитись із білоруським дослідником, що, хоч деякі з них мали локальний характер, але враховувати потрібно всі.

Внаслідок же великого переселення слов'ян, празька культура поширилася на територіях майже всіх сучасних слов'янських держав. Проте, наскільки це б не дивувало, її не можна віднести до розряду добре досліджених, адже спеціальне вивчення цієї культури почалося лише в другій половині XX ст. і поки ще не має солідної історіографії. Тоді як саме її східний ареал (варіант), очевидно, став основою для утворення етнічної специфіки східних слов'ян. Показово, що, прагнучи інтерпретувати цей процес в етноісторичному ракурсі, Е. Загарульський звертається до «Повісті минулих літ», доволі сміливо заявляючи, що «літописець не лише намітив хід слов'янського розселення, але й відтворив основні етапи етногенезу східних слов'ян» [258, с. 48]. Упевненість у початковій єдності слов'ян і локалізації їхньої прабатьківщини у більш західному, середньоєвропейському регіоні (басейн Дунаю), начебто, повністю підтверджується сучасними даними. Як би там не було, а внаслідок розселення слов'ян на території сучасної Південної Білорусі та Північної України, вони втратили початкову племінну структуру, активно перемішувалися між собою,

утворюючи нові територіальні спільноти з новими етнонімами, а також інтегрувалися з місцевим неслов'янським населенням, що й формувало, буцімто, окремий, але «єдиний східнослов'янський етнос» [258, с. 50–51].

Цілком зрозумілим є й прагнення дослідника докладніше з'ясувати етнічні процеси середньовічної доби на території передусім Білорусі. Виходячи з аналізу археологічних і лінгвістичних матеріалів, Е. Загарульський стверджує, що саме р. Прип'ять досить довго залишалася природним рубежем, який відокремлював слов'ян від північних балтських племен, і лише поява Київської Русі створила сприятливі можливості для слов'янського розселення північніше цієї річки, що почалося в X ст. Лише відтоді балти цього регіону були втягнені у процес слов'янського етногенезу, котрий не міг не відчути впливу інокультурного населення. Показовою у цьому контексті є ситуація із запозиченням у балтів етнонімів «дреговичі», «кривичі» та «радимичі», але як слушно зауважує вчений, «слов'яни від цього не перетворилися на балтів». Оскільки ж «для слов'янського населення ці назви були не племінними, а територіальними, обласними», постільки вони «були зручними для позначення певних територій широкої країни Русь і вживалися до XII ст.» [258, с. 73, 76]. Відносно ж терміну «Русь», то білоруський фахівець упевнений у його слов'янському походженні, а отже, не приймає, ані норманської, ані іранської версій.

Етнічні ж процеси і в Київській, і в Білій Русі, що також уже нами відзначалося, Е. Загарульський пов'язує винятково з концептом «давньоруська народність», в якій схильний вбачати єдиний східнослов'янський етнос, що утворився вподовж V–X ст., після великого переселення слов'ян, у межах українсько-білоруського Полісся. З другого боку, як це не дивно, дослідник сам, до речі, вельми слушно, неодноразово підкреслював, що народність – «це не лише етнічна, але й соціальна історична спільнота людей, характерна для суспільства з новою, порівняно з первісним, соціальною та політичною структурою (а не винятково етнічною. – К. І.)» [див., зокр.: 263]. Відтак, не до кінця є зрозумілою позиція дослідника щодо того, чим же була давньоруська народність: етносом чи етносоціальним (а оскільки мова йде про спільноту в межах однієї держави, то читай: політичним) організмом, для якого, безперечно, спільними були територія, мова, релігія, але які не є визначальними

для етносу як спільноти (наприклад, цигани не мають спільної території, але є етносом; швейцарці її мають, але розмовляють чотирма мовами, сповідують різні віри і теж є етносом; тощо).

Не менш проблематичним видається посилання автора, внаслідок сучасної «ненаукової» (як йому видається) критики «давньоруської народності», на доволі сумнівні «фундаментальні дослідження у світовій науці.., котрі розкрили сутність давньоруської народності» [258, с. 463]. Адже увесь цей «світовий фундамент», згідно пропонованих ним посилань, представлений винятково (!) радянськими науковцями, «об'єктивність», «незаангажованість» і «нетенденційність» яких, до речі, неодноразово «підтримані» та «поціновані» й самим Е. Загарульським. Своєю чергою, можемо закинути й білоруському історику необізнаність (чи ігнорування?), скажімо, з дискусіями відносно означеної проблеми у сучасній українській історіографії, наприклад, з боку Н. Юсової, Л. Залізняка, С. Макарчука, П. Толочка та ін.

Останній, до речі, будучи одним із найбільших апологетів реальності давньоруської народності в українській історіографії, цілковито не сприймає версію, запропоновану Е. Загарульським. Ось як висловлюється з цього приводу український академік: «Доволі несподівану трактовку ядра давньоруської народності запропонував останнім часом Е. Загорульський... Ядром східного слов'янства та його мови, як йому здається, був невеликий регіон у межах півдня Білорусі та півночі України... Погодитись із запропонованим розумінням ядра давньоруської народності зовсім неможливо. І справа тут не лише в необґрунтованому зміщуванні меж історичної Руської землі.., але й у неможливому трактуванні механізму складання самої народності. Він виявляється надзвичайно простим, схожим на поширення Руссю тієї ж влади Рюриковичів. У білорусько-українському Поліссі був сформований (і слід гадати, безмежний) давньоруський народ, який уже в IX–X ст. став швидко заселяти простори Східної Європи й у такий спосіб вийшла величезна давньоруська народність. Ні писемними, ні археологічними джерелами таке розселення не підтверджується. Та й не було у цьому, порівняно невеликому, Поліському регіоні стільки людей, щоб населити ними всю Русь» [839, с. 26].

Відчуваючи певну вразливість власної концепції давньоруської народності, Е. Загарульський, зрештою, змушений пом'якшити риторику на її «захист», запевняючи, що, наведені ним, дані засвідчують: етнічні процеси на Русі були складними та різноспрямованими [258, с. 489]. На початку Давня Русь являла собою поліетнічне утворення з трьох частин: слов'янської у Середньому Подніпров'ї, балтської у Верхньому Подніпров'ї та фіно-угорської на Півночі держави. У X ст., внаслідок активних міксацій, сталася «перемога слов'янського етнічного компоненту та слов'янізація Русі». У цьому контексті дивує й наступний висновок білоруського археолога, який не зовсім «вписується», на наш погляд, у його концепцію: «Слов'янізація балтів, які мешкали на території Західної Русі, *виявилася непоміченою* (? – К. І.) й у писемних джерелах не була відзначена. Літопис взагалі нічого не пам'ятає та не знає про балтів на землях Західної Русі» [258, с. 493–494]. Тоді, можливо, їх там уже довгий час узагалі не було? На жаль, ані літопис, ані твір Е. Загарульського нічого конкретного не повідомляють і щодо того, звідки ж узялися на теренах Русі такі етноси, як українці, білоруси та росіяни, як і щодо того, куди дівся «єдиний східнослов'янський етнос» – «давньоруська народність» і чому він так мало проіснував?

Отже, не важко переконатися, наскільки складною та заплутаною є проблематика етнічної історії східних слов'ян домонгольського періоду. Очевидно, не вирішує її остаточно й, запропонована білоруським ученим Е. Загарульським, концепція, котру ми прагнули проаналізувати та репрезентувати максимально широко. Звісно, як і будь-яка інша гіпотеза, вона не позбавлена слабких місць і неузгодженостей. Проте, наскільки близько фахівцеві з Білорусі вдалося підійти до означеної етноісторичної істини, з огляду на брак відповідних джерел і суцільну гіпотетичність висновків, сказати неможливо. Нашим завданням не є ані підтвердження, ані спростування, висловлених ним постулатів і припущень. Однак не можна не відзначити головні вади такого підходу – суцільний схематизм і телеологію, котрі зводять усі потуги автора до вгадування, але частіше – вигадування основних сторін «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці прозорості.

3.3 Історико-етнологічні версії

З-поміж сучасних білоруських істориків, жоден не присвятив окремої уваги проблемі етнічної історії слов'ян або ж навіть етногенезу безпосередньо білорусів. Всі ці питання розглядаються ними побіжно або в контексті інших дослідницьких проблем, як правило, у вигляді своєрідного тла, котре окреслюється пунктирно та не стає окремим об'єктом аналізу. Навіть ті гіпотези, що ми аналізуватимемо нижче, не можуть претендувати на статус окремих концепцій, оскільки не базуються ані на окремій теоретичній основі, ані на ґрунтовній джерельній базі та подаються у кращому випадку як схематичний набір певних припущень та інтуїтивних міркувань. Не виключено, що істориків ця складна проблематика не приваблює, передусім, якраз через відсутність належної джерельної бази, слабкість теоретичної етнології (одночасно зі складністю її розроблення) та традиційну довіру до етноісторичних реконструкцій у цій царині археологів.

Показовим прикладом подібного підходу до проблеми може бути зокрема творчість *Миколи Єрмаловіча* (Мікола Іванавіч Ермаловіч, 1921–2000), який зробив відчутний вплив на всю новітню білоруську історіографію. З огляду на це, ставлення дослідника до означеної проблематики також набуло статусу своєрідного історіографічного канону для білоруських істориків молодшої генерації. Проте, у відомій монографії «Старожитна Білорусь» етнічна історія східних слов'ян подається ним доволі стисло та являє по суті синтез поглядів радянських археологів, причому винятково тих, хто були апологетами «західної» прабатьківщини слов'ян (В. Сєдов, П. Трєтьяков, В. Булкін). Водночас Микола Іванович так і не визначився остаточно із певною версією їхнього етногенезу, посилаючись на те, що «питання походження слов'ян вельми складне та заплутане і поки ще далеке від наукового вирішення» [248, с. 21].

Він погоджується з думкою про кілька хвиль слов'янської колонізації на територію сучасної Білорусі, але більш детально веде мову про вже відомі з літопису спільноти дреговичів та кривичів, які на його переконання, «відіграли першорядну роль у формуванні білоруського народу». Дискусії відносно етнічної належності цих «союзів племен» автор не аналізує, хоча схиляється,

зрештою, до їх слов'янської ідентичності. Відзначаючи, що білоруські терени стали «місцем винятково інтенсивного слов'янського заселення та розселення», М. Єрмаловіч вважає, що, крім кривичів і дреговичів, важливими компонентами етногенезу білорусів стали також радимичі, дуліби, древляни, сіверяни та «чимало виселенців із поморських слов'янських земель» [248, с. 22–40].

Не оминає увагою він і проблему слов'яно-балтських взаємин на цьому етапі, вважаючи чомусь слов'янську колонізацію балтських теренів «етнічною революцією», внаслідок якої, буцімто, починається «самозародження білоруського народу та його саморозвиток». При цьому М. Єрмаловіч припускає, що відносини між слов'янами та балтами були далеко не мирними, а спротив останніх «окупації» зумовив остаточну загибель їхніх поселень. Остання обставина, проте, не завадила автору доводити, що поява східнослов'янських етносів завдячує якраз дії різних етнічних субстратів, до взаємодії з якими були причетні якраз «літописні племена». Отже, М. Єрмаловіч по суті визначив пріоритет у новітній білоруській історіографії саме «субстратної теорії» – «факти (? – К. І.) вказують, – наголошує дослідник, на жаль, не вказуючи про які факти безпосередньо тут йдеться, – що не можна применшувати роль балтського субстрату в утворенні білоруського народу». Схожу модель він пропонує для великоросів (фіно-угорський субстрат) і українців (іранський субстрат), даючи сумнівний, але безапеляційний висновок: «Інший субстрат – інший народ» [248, с. 43–45].

Білоруський історик-аматор накреслив контур ще одного сучасного історичного міфу, притаманного сучасній історіографії – версія про те, що етнос білорусів є не слов'янами, котрі зазнали балтського впливу, а навпаки – слов'янізованими балтами. Не погоджується Микола Іванович і з тим, що асиміляція балтів слов'янами, начебто, завершилася до XII–XIII ст., але натомість переконує, що цей процес тривав набагато довше й «уже тоді, коли сформувався білоруський народ» і «навіть мав місце у зовсім недавньому минулому – у нашому (XX. – К. І.) столітті». Ще однією етногенетичною легендою з-під пера автора стала теза, згідно якої літописні «полочани» становили собою вже в добу перед Київською Руссю «першу за часом *модель білорусів*», оскільки являлися «першим результатом» змішування в єдину спільноту дреговицького,

кривицького та радимицького населення [248, с. 46–56].

Одночасно констатація такого осібного етнічного процесу на білоруських теренах дозволила М. Єрмаловічу поставити під сумнів навіть саму можливість утворення в межах Русі спільної «давньоруської народності». А. Латишонак вважає, що саме через це «так ненавиділи Єрмаловіча радянські, російські та тубільні прихильники “давньоруської народності”», а також тому, що «цей напівсліпий пенсіонер без професійної освіти зробив більше для історичної свідомості білорусів, аніж цілий легіон істориків» [440, с. 58, 59]. Своєю чергою, сучасні «офіційні» академічні етнологи Біолрусі також поставилися до цієї гіпотези досить вороже [75, с. 303]. З іншого – «нонконформістського» боку сучасної білоруської історіографії, зокрема Г. Сагановіч, далеко небезпідставно назвав його підхід до ВКЛ як білоруської держави «паранауковою версією» [740, s. 82].

Відстоюючи цю свою головну «версію», М. Єрмаловіч називає також помилковою думку, що етнос білорусів сформувався у межах ВКЛ упродовж XIV–XV ст. Навпаки, стверджує він, – утворення ще до цього саме «білоруської народності» та її консолідація навколо «нової державності у Наваградку» якраз і стали головною передумовою появи ВКЛ. Телеологічність пропонованої схеми очевидна, зокрема історик вважав, що оскільки утворенню цієї держави «посприяла слов’янська колонізація балто-литовських земель і асиміляція їхнього населення, і що пануючою культурою в ній стала білоруська культура, а державною мовою білоруська, то все це характеризує цю державу насамперед як білоруську» [247, с. 25, 56].

Відтак, «теорія балтського субстрату» в такій версії етногенезу білорусів створювала якраз той необхідний історіографічний «субстрат», на якому «білоруськість» ВКЛ набувала одночасно і балтського, і східнослов’янського звучання, тим більше М. Єрмаловіч припускав, що білоруси були таки слов’янізованими балтами, а не навпаки. Втім детально автор цю концепцію так і не розвинув. Невдовзі цю ідею підхопили ще кілька білоруських істориків-аматорів, зокрема А. Дзєрмант і С. Санько [221; 222], про що мова йтиме дещо згодом. Однак і їхня спроба не пішла далі загальних (і переважно популістських) декларацій, залишаючись малообґрунтованою гіпотезою, що

більше нагадує квазінаукову ідеологічну вигадку.

Дотепер версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, хоч і популярна в науковому співтоваристві істориків Білорусі, поки так і не набула завершеного концептуального ґрунтовного оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії. Як правило, вона слугує своєрідним тлом/ідеєю, довкола якого/якої фахівці конструюють свої версії минулого або є своєрідною точкою відліку для поверхового пояснення ними етнічної специфіки білорусів. Характерним прикладом є підхід В. Орлова та Г. Сагановіча. Так, вважаючи, що обшири, зайняті кривичами, дреговичами та радимичами, окреслили зону майбутньої етнічної території Білорусі, вони побіжно заявляють: «Специфікою ж, яка виокремлювала її серед інших східнослов'янських територій, став виразний балтський етнічний вплив» [29, с. 7]. Як і більшість їхніх колег автори, втім, не пояснюють, у чому саме полягає ця «виразність». Схожу позицію бачимо й у синтетичній версії історії Білорусі авторства Г. Сагановіча, згідно з яким, саме локальні варіанти банцеровської археологічної культури (на його переконання, балтської за етнічною належністю) «стали тією основою, на якій з приходом слов'ян почали формуватися нові етнічні спільноти. Таким чином, – підсумовує автор, – балтомовні племінні угрупування виявилися субстратом (підосновою) білоруського етногенезу» [741, с. 16–17].

Балтський субстрат у сенсі стрижневого чинника білоруського етногенезу розглядає і Г. Семянчук, підкреслюючи, що з появою у IX–X ст. сталих укріплених поселень із адміністративними функціями (Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Турів) слов'янізація місцевого люду в більшості білоруських регіонів істотно посилилася. Внаслідок цього сформувалися нові етнічні спільноти, відомі за джерелами як дреговичі, радимичі та кривичі, в культурі та мові яких змішалися слов'янські та балтські елементи. Це були «вже етнічні групи *нової якості* (? – К. І.), в яких переважали слов'янські риси» [782, с. 18].

Виходячи з положень «субстратної теорії», власну «етнічну» періодизацію історії Білорусі вибудовує й А. Кравцевіч. На думку останнього, саме VI ст. – це перший рубіж в етнічній історії білорусів, пов'язаний із появою на білоруських теренах слов'ян і початком процесу балто-слов'янських контактів,

характерною особливістю яких, начебто, була їхня хронологічна нерівномірність. Якщо на Подніпров'ї й у Подвінні цей процес завершився в XII–XIII ст., то в Поніманні він тягнувся аж до середини XX ст., але «скрізь результат був однаковим – поширення етнічної білоруської території». Саме тому – стверджує вчений – «процес балто-слов'янських контактів можна однозначно оцінити як найзначніше (<*буйнейшае*>) явище в історії країни» [419, с. 176]. Втім, як і більшість його колег, він також оминув увагою пояснення сутності та змісту цих «балто-слов'янських» контактів, як і механізму відповідних трансформацій у появі нового етносу.

Не так давно А. Кравцевич, спільно з А. Смалєнчуком і С. Токтєм, запропонували, так би мовити, «порубіжний» варіант «субстратної теорії». Вони трактують поняття «порубіжжя» як зону давнього культурно-цивілізаційного конфлікту Заходу і Сходу Європи. Виходячи з цього, дослідники намагалися «розглянути вплив цивілізаційного Порубіжжя на процес етногенезу білорусів, на формування білоруської нації й особливості її менталітету та культури пам'яті». Водночас етнос, що створив Білорусь – «країну багатопланового порубіжжя», – сам «сформувався на етнічному Порубіжжі й по суті є продуктом міжетнічного контакту східних балтів зі східними слов'янами» [417, с. 5]. Причому «виникнення білоруського етносу, – на думку цих дослідників, – пов'язане з найбільшим явищем європейської історії – Великим переселенням народів», по завершенні якого (рубіж X–XI ст.) «можна вже оцінювати наслідки розселення слов'ян», зокрема на території Білорусі. Адже «тут як результат балто-слов'янської взаємодії сформувалися нові етнічні утворення – субетноси, що в наступні століття злилися в білоруський народ» [417, с. 7, 14, 16–17].

Крім них, певну прихильність до «субстратної теорії» у сучасній білоруській історіографії демонструють також Л. Дучиц [237, с. 15–30], А. Медведєв [586, с. 10–15], С. Морозова [523, с. 36] та ін. Хоча, звісно, далеко не всі погоджуються визнавати правомірність подібного напряму пошуку. Вістря критики щоправда спрямовується не так на заперечення самої гіпотези, як на констатацію незначної міри й ступеня впливу балтських субстратних елементів культури та мови на етнічні особливості білорусів. Частина опонентів переконує, що такий вплив

був невідчутним, інші наголошують на стадіальній непослідовності теорії субстрату. Приміром, етнолог І. Чаквін вважає, що давні культурно-мовні особливості, які з'явилися у східнослов'янського населення Білорусі в процесі асиміляції балтів, творилися спочатку в союзі племен кривичів, дреговичів і радимичів, а потім у «західній групі давньоруської народності», тому не перейшли безпосередньо від балтів до білорусів [878, с. 7].

Схожі погляди запропоновував ще один білоруський етнолог – М. Піліпенко, відзначивши себе і колегу І. Чаквіна, як авторів, що «по-новому» підійшли «до вивчення проблеми білоруського етногенезу» [680, с. 84]. Крім доволі слабкої теоретично-методологічної основи заявленого «новаторства», ця концепція була покликана фактично уґрунтувати стару радянську схему у злегка осучаснених термінах. Так, на думку М. Піліпенко, суттєві зміни в етнічних процесах на теренах Білорусі відбулися лише у VIII–IX ст., коли почалася їхня колонізація слов'янами, що мала вигляд активної асиміляції ними місцевих балтів. У результаті, сформувалися «нові слов'янські етнічні спільноти» – дреговичі, радимичі та кривичі, а відповідний «слов'яно-балтський синтез» відобразився в їхніх назвах. Ці спільноти не були ні племенами, ні союзами племен, а становили собою вже певні «протодержави» або «протонародності ранньокласового суспільства» [676, с. 31–36].

На цьому їхня окрема етнічна історія дослідником завершується, а натомість (з появою Київської Русі в X ст.) їхні долі об'єднуються ним уже в іншому руслі – «дреговичі, кривичі, радимичі були втягнуті (на жаль, автор не повідомляє чому і ким. – К. І.) в процес формування нового етнічного утворення – «загальносхіднослов'янської народності». Більше того навіть «несхіднослов'янське населення», а простіше – балти на території сучасної Білорусі також «взяли участь у формуванні нового східнослов'янського етносу». Водночас М. Піліпенко запевняє, що твердження про появу білорусів, внаслідок синтезу слов'ян і балтів, є помилковим, критикуючи зокрема В. Сєдова як автора «субстратної теорії» й наполягаючи на винятковій «спільносхіднослов'янськості» етносу білорусів [676, с. 44–45, 98, 101, 114, 121–122]. Крім відвертого та багато в чому застарілого схематизму, ця «нова концепція», опублікована М. Піліпенко ще раз через 10 років (хоч і у

скороченому вигляді) [678, с. 11–47], є по суті неприхованою спробою автора будь-що залишити «білоруський етнос» у «спільній колисці» з іншими спільнотами східних слов'ян, попри очевидні логічні пастки (зокрема, так і залишилося незрозумілим, куди ж і головне чому зникла етнічна специфіка «протодержав» кривичів, дреговичів і радимичів, і чому «балти» не вплинули на етногенез білорусів, а тільки на «давньоруську народність»?).

Апологетом і продовжувачем цього радянського історіографічного міфу у сучасній білоруській історіографії є також *Степан Тємушев* (Сцяпан Мікалаевіч Цемушаў, нар. у 1975 р.). Історик вже на початку своєї основної (поки що) праці «Початок Русі» (у форматі посібника для студентів), перевиданої під іншою назвою 2014 р. у Москві (перше видання 2008 р. побачило світ у Мінську) безапеляційно заявляє: «В межах Давньоруської держави – Київської Русі – відбувалося оформлення давньоруської народності, що стала основою для трьох сучасних східнослов'янських народів – російського, українського та білоруського» [809, с. 3; 810, с. 5]. Оголошений підхід цілковито визначив зрозуміло яку логіку нарису етнічної історії східних слов'ян додержавного періоду, котра, судячи із означеного наукового апарату, побудована винятково на судженнях московського археолога В. Сєдова. Принаймні, в підрозділі «Етнічна ситуація у Східній Європі напередодні створення Давньоруської держави» присутні посилання тільки на праці цього дослідника [810, с. 67–77]. Варто зауважити й відверто тенденційний підхід мінського дослідника до відповідної історіографії проблеми, що обмежена, як правило, іншими апологетами цієї концепції. Однак і праця самого С. Тємушева не набула помітної історіографічної уваги серед колег (єдиним відгуком на неї є рецензія Д. Мазарчука [493]) ні в Білорусі, ні в інших «слов'янських» країнах.

Отже, специфіка сучасної білоруської історіографії позначена сьогодні багато в чому кількома таборами, що зумовлені різними ментальними установками істориків. На двох полюсах перебувають представники «націоналістичної» та «пропагандистської» («проросійської») парадигм. У розрізі нашого аналізу відповідні тенденції представлені згаданими концепціями, з одного боку, скажімо студіями М. Єрмаловіча та Г. Штихова, а з іншого, – приміром, М. Піліпенко та С. Тємушева. Хоча, поряд із цим, не

можна не відзначити й «третю» сторону, тобто дослідників, які намагаються дотримуватися постулатів обох підходів, у тому числі й щодо етнічної історії східних слов'ян, прагнучи до, так би мовити, «компромісної» моделі. У більшості випадків щоправда подібна амбівалентність все ж таки тяжіє до «конформістськи-угодівської» версії, але в науковому контексті, внаслідок цього, конкретна дослідницька сфера набуває, як правило, доволі непередбачуваного вигляду.

В межах аналізу сучасної білоруської історіографії етнічної історії східних слов'ян доволі яскравим прикладом такої ситуації може бути творчість *Ігора Марзалюка* (Ігар Аляксандравіч Марзалюк, нар. у 1968 р.). Попри те, що основний науковий інтерес дослідника знаходиться переважно в пізнішій хронологічній лакуні етнічної історії білорусів у межах ВКЛ (XIV–XVII ст.), все ж як колишній археолог він не залишив поза увагою й загальну проблематику етногенезу білорусів, і специфіку етнічних процесів давньоруського періоду, й інші аспекти етнічної специфіки спільнот східних слов'ян у середньовіччі. Ще на початку III тисячоліття він «із сумом констатував відсутність якісного прориву в питаннях, пов'язаних із вивченням середньовічної історії нашої країни» [514, с. 144]. Однак сьогодні можна відзначити, що, залишаючись у рамках позитивізму та не випрацювавши чіткої теоретичної бази, цей історик також не здійснив помітного «прориву» в означеній сфері. Відтак, досі «здається, що без вирішення подібних проблем білоруська медієвістика ще довго не буде спроможна адекватно реагувати на "виклики" історіографій наших найближчих сусідів» [514, с. 145].

На цьому етапі І. Марзалюк розробляє чергову нову концепцію етногенезу білорусів, котру Ю. Нєсцяровіч не зовсім вдало запропонував іменувати «русінскай» [602, с. 196], тоді як точніше її можна назвати «релігійною» (або ж «конфесійною»), оскільки в основі середньовічної етнічної ідентичності спільнот східних слов'ян (передусім, звісно, білорусів) автор вбачає саме специфіку поширення християнства. Покликаючись на російського історика В. Пєтрухіна, йому навіть «здається абсолютно слушною теза про існування в XI–XIII ст. "параметрів колективної ідентичності Русі", що були характерні для всіх східнослов'янських земель». Незважаючи навіть на те, що «в

давньоруських літописах ми не знаходимо ніяких свідчень, які б дозволили говорити, що все населення Київської Русі мало спільну етнічну самосвідомість», він вважає, що натомість можна з легкістю говорити про його «етноконфесійну самоідентифікацію» [512, с. 8]. Отже, й у цьому випадку пропоновані підходи залишають досить двоїсте враження.

У 2003 р. «конфесійна концепція» І. Марзалюка була викладена окремою монографією [515], на основі якої він невдовзі захистив і докторську дисертацію [522]. У загальних рисах провідна ідея могилівського історика полягає в тому, що з етнографічної маси східнослов'янських «етнікосів» (на жаль, автор не пояснює, чому обрав саме цей термін), якими були кривичі, дреговичі та радимичі, впродовж IX–XII ст. (хоча і монографія, і дисертація обмежені чомусь X ст., і що автор також ніяк і ніде не пояснює) формуються «етнографічні параметри майбутньої білоруської спільноти». В XIII–XV ст. з'являється «білорусько-українська Русь», а безпосередньо населення білоруських теренів почало вживати до себе «загальну самоназву (ендоетнонім)» «Русь», «русін», «рускі» (не важко помітити, що декларована «загальність» такого ендоетноніму сумнівно-варіативна) у форматі «етноконфесіоніму», що своєю чергою свідчило про появу «старобілоруського етносу».

При цьому наголошено, що «населення українських земель у складі ВКЛ не мало окремої етнічної самосвідомості», а отже, виходить, тогочасні українці були складовою «старобілоруського етносу»? Православний «русінський нобілітет ВКЛ» навіть спробував уґрунтувати власну етноісторичну осібність у Білорусько-литовському літописі 1446 р., яким, начебто, проголошувалася етнополітична спадковість ВКЛ щодо колишньої Київської Русі, тобто «як "своя" держава». Хоча сьогодні це не дає права історикам називати ВКЛ суто білоруською державою. Після Люблінської унії 1569 р. як окремий етнос почали вже розвиватися українці, а натомість «старобілоруський етнос» почав оформлюватися у вигляді «рускай» нації, чому перешкодили події другої половини XVII ст. – так званий «Потоп», у результаті якого «старобілоруси» стали «етносом із неповноцінною соціальною структурою», через тотальну полонізацію шляхти та істотне скорочення кількості міщанства [515, с. 29–55; див. також: 508, с. 148–155, 163, 170; 511, с. 79–80; 517, с. 8–10; 509; 513; 520].

При цьому І. Марзалюк повсякчас підкреслює, що і «старобілоруський етнос» і «українське населення ВКЛ» мали тільки «етноконфесійну», а не «етнічну» самосвідомість/ідентичність, хоча на теоретичному рівні не пояснює чим вони різнилися в умовах середньовіччя й чому тогочасне населення не могло мати одночасно і конфесійну, і етнічну (і решту) ідентичності.

У попередньому розділі ми вже відзначали загальну слабкість етнологічної теоретичної оснащеності і всієї сучасної білоруської історіографії, і праць І. Марзалюка зокрема. Власне поверхова обізнаність останнього навіть із «класичною» теорією етносу (не говорячи про західну етнологічну думку) і зумовила ту теоретичну й термінологічну строкатість і невизначеність, котрими позначена вся його «концепція». Особливо це стосується застосування термінів «етноконфесіонім» й «етноконфесійний», які, попри враження уособлення в них модерного наукового оптимуму, насправді не містять жодного смислу й позбавлені будь-якої методологічної операційності в етноісторичних реконструкціях. Навіть творці теорії етносу від початку наголошували, що етнічні та релігійні явища в будь-яких формах не тотожні та взаємонезалежні й можуть впливати одне на інше винятково опосередковано. Поєднання ж їх під одним дахом (в одному терміні) очевидно взагалі позбавлене будь-яких евристичних можливостей. Адже якщо, згідно концепції І. Марзалюка, на той момент у Білорусі не було етносу та етноніму, то на якій основі сформувався *етно*-конфесіонім, для чого «конфесіоніму» потрібна приставка «етно» і чи не позначає він такі химери, як «етноконфесію» чи «конфесійний етнос»?

На жаль, усі ці неузгодженості залишилися поза увагою дослідника, хоча подекуди він окреслює ситуацію доволі коректно. Скажімо, коли зауважує, що назви «Русь» і «Руська земля» у так званому широкому розумінні «вживалися як конфесіонім» (але ж не «етноконфесіонім»!), позначаючи вірних Київської митрополії та як політонім – усіх підданих династії Рюриковичів [515, с. 23]. Втім, уже за кілька рядків він цілком бездоказово декларує, що «розповсюдження християнства привело до виникнення нової *етноконфесійної ідентичності* у східнослов'янському регіоні», що чомусь винятково християнізація «сприяла нівелюванню колишніх *племінних етнічних* відмінностей» і що «терміни "рускі" та "християнин" стали *взаємозамінними*

словами-синонімами» [515, с. 25]. Замість спроби простежити, в який спосіб відбувалося зближення двох різних (етнічної та конфесійної) ідентичностей, І. Марзалюк натомість позбавляє «старобілорусів» взагалі будь-якої етнічності (хоча з його слів виходить, що вона існувала вже на рівні східнослов'янських племен): «Таким чином, саме християнізація і постала на її базі *конфесійна самоідентифікація* уґрунтували в якості самоназви населення Білорусі *етноконфесіонім* "Русь"», задля якого він навіть вигадав окремий «етнологічний виверт» (позбавлений, звісно, будь-якого наукового (тим більше етноісторичного чи етнологічного) сенсу) – «етноконфесійний народ» [515, с. 31, 33].

Остаточно заплутавшись в неіснуючій «етноконфесійній» класифікації спільнот і назв, І. Марзалюк, зрештою, у традиційному для його концепції амбівалентному стилі, заявляє: «Безумовно *не можна* стосовно XIV ст. трактувати термін "русін" *просто як конфесіонім* і вважати, що він не мав жодного *етнічного наповнення*», хоча яким було це «наповнення» він не говорить. Однак учений і тут не втримався, аби не вжити черговий «етнологічний покруч» і, крім «конфесіоніма», «етноконфесіоніма», «політоніма» тощо, він оголосив назву «Русь» ще й «метаетнонімом» [515, с. 48] – у його (та В. Насєвіча – про що нижче) розумінні – етнонім, що одночасно з'явився в усіх етнічних спільнот східних слов'ян. На жаль, за усім цим термінологічним калейдоскопом різноманітних «-онімів», так і залишилося незрозумілим, коли ж з'явився «старобілоруський етнос», коли він зник і виник просто «білоруський етнос», яка між ними етнологічна/етноісторична різниця, чи мала білоруська етнічність/ідентичність ще якийсь вимір, крім конфесійного, і чому жодного разу ним не згадана «балтська» проблема етногенезу білорусів?

Дослідження І. Марзалюка, звичайно, не залишилося поза увагою сучасної історіографії, в тому числі й української (а в рецензії Д. Ващука ця монографія навіть названа «досить значним дослідженням у галузі соціальної історії» [118, с. 694]). Показово, що в білоруському часописі «Спадчына» ще до виходу книги у світ з'явилася анонімна (!) рецензія, в якій нема жодного критичного зауваження відносно запропонованої концепції [18]. Доволі толерантно до аналізу останньої підійшов зокрема А. Бєлий, акцентуючи насамперед увагу на її важливій «антилітвіністській» спрямованості, що зумовлює «больовий шок у

тих, хто схильний вважати білоруський національний міф назавжди окресленим». При цьому культуролог закликав табір «літвіністів» так само «виразно артикулювати», нарешті, свою концепцію без «суперечливих евфемізмів», відкрито та послідовно, як це зробила «русінська традиція в особі І. Марзалюка» [79, с. 136, 139]. У цьому випадку, крім загальноідейного значення його праці, ми так і не почули від А. Бєлого оцінки її фахової вартісності.

Значно критичніше до «Людзей даўняй Беларусі» підійшов один із найвідоміших сучасних білоруських істориків *Геннадій Сагановіч* (Генадзь Мікалаевіч Сагановіч, нар. у 1961 р.), висловивши чимало справедливих зауважень у доволі розлогій рецензії, котра спричинила відчутну (як для сучасної білоруської історіографії) полеміку. Якщо А. Дзєрмант саркастично називає підхід І. Марзалюка «вульгарним примордіалізмом», Г. Сагановіч пропонує куди влучніший варіант – «конфесійний примордіалізм». Основним же лейтмотивом критики мінського фахівця праці могилівського колеги є наголошення на «спрощеному підході до складних проблем», «великій кількості елементарних помилок», «термінологічно-понятійній невитриманості тексту» [742, с. 291, 294, 317]. Ми солідаризуємося з Г. Сагановічем й у тому, що не менш вразливими (до того ж і не зрозумілими) вадами монографії є відсутність у ній і аналізу історіографії проблеми, і репрезентації джерельної бази дослідження.

Відзначає він і ту обставину, що, задекларувавши на початку книги прагнення визначитися з «базовими поняттями», І. Марзалюк так і «не окреслив предмет своїх студій», до яких зарахував чомусь лиш дві категорії – «етнос» і «націю», «проігнорувавши основну етнологічну літературу» з цієї проблематики. Не запропонував дослідник і власного бачення цих сутностей. Відтак, Г. Сагановіча небезпідставно дивує та обставина, що вчений з позірною легкістю встановлює «наявність етнічної самосвідомості і на рівні “селянської культури”, і навіть “на рівні племен”», але «що потрібно розуміти під такою свідомістю, він не розкриває». Тоді як, – резонно продовжує мінський історик, – «виявлення самосвідомості становить головну проблему вивчення етносу, [хоча] в давній історії майже неможливо відшукати вірогідні дані про виразну колективну свідомість – це не дозволяє робити брак джерел» [742, с. 282–285].

Наголошує він також на відчутній методологічній рудиментарності рецензованої праці, попри те, що її автор оголосив свою прихильність до «історико-антропологічного підходу». Натомість же «пішов традиційним для радянської етнографії й археології шляхом апріорного наділення етнічною свідомістю людських спільнот найдавніших часів». Поставивши водночас «глобальні» дослідницькі завдання (назвати час появи етносу білорусів і на цій основі скорегувати відповідну етнічну періодизацію), І. Марзалюк чомусь уникнув історіографічного аналізу проблеми, «зробивши вигляд, що порушив ці питання вперше». Недвозначно Г. Сагановіч натякає й на відверто слабку джерельну базу для побудови означених автором реконструкцій, у тому числі відзначає непевність археологічних артефактів [742, с. 285–287].

Наголошується рецензентом, попри туманність формулювань і відсутність аргументації в праці І. Марзалюка, також той факт, що ним, зрештою, підтримується (хоч прямо ніде і не висловлене) існування «давньоруської народності». На цю ж обставину звертає увагу також Ю. Нєсцяровіч: «Не сприймаючи термін “давньоруська народність” і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігар Марзалюк пропонує “визначати Київську Русь як метаетнополітичну спільноту”. Тим самим він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку заперечує, тільки позначає її теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном» [602, с. 199]. Дісталося могилівському вченому і за ігнорування балтів, «без яких неможливо уявити етногенез білорсуів» і за необґрунтоване припущення, що пізніше їхнє хрещення в «руську» віру стало для них «ментальною та мовною рутенізацією (білорусизацією)». Останнє, на думку Г. Сагановіча, не лише не має сенсу, «але й спекулятивно, бо ніякої рутенізації не показано на конкретних фактах» [742, с. 290, 293].

Безперечно це далеко не всі претензії та зауваження, висловлені Г. Сагановічем у рецензії обсягом два друковані аркуші. Втім, навіть згадані з них дають підстави засумніватися у релевантності пропонованої І. Марзалюком концепції етногенезу білорусів. Останній повернувся до цього відзиву доволі несподівано аж через чотири роки, розмістивши коротку відповідь мінському опоненту у своїй черговій монографії [521, с. 3–17]. Ще за два роки

могилівський історик опублікував більш розгорнуте «спростування» упередженості щодо його твору, присвятивши візаві в черговій книзі окремий розділ під назвою «Сагановіч, великий та жахливий» [516, с. 84–131], де намагався розвінчати зауваги мінського колеги, звинувативши його в підсумку у фальсифікаціях, перекрученні поглядів і підтасовці фактів. Цього разу Г. Сагановіч не став продовжувати полеміку, як і оминув її увагою інший рецензент, що взявся характеризувати цю останню книгу І. Марзалюка, присвячену розвінчанню романтичних історичних міфів сучасної білоруської історіографії [73]. Відгукнувся з досить прохолодною критикою й А. Дзєрмант, пожуривши автора лише за «викривальницький порив», з яким він «накинувся на дослідників балтської спадщини в Білорусі», застосувавши стратегію «винятково ідеологічної контраргументації» [223].

Поглиблювати та доопрацьовувати свою концепцію І. Марзалюк не став, зосередившись переважно на критиці так званого «літвінізму» та його постулатів у сучасній історіографії [507; 510; 519]. За кілька років І. Марзалюк розпочав активну політичну кар'єру (депутат білоруського парламенту з 2012 р. дотепер), практично припинивши серйозну дослідницьку діяльність. Хоча кілька років тому він присвятив свою увагу історіографічному аналізові концепції слов'янського етногенезу відомого білоруського археолога Л. Поболя. У відповідній статті І. Марзалюк по суті цілковито погодився з поглядом археолога на проблему, одночасно (хоч і досить традиційно для себе) без доказів і фактів заявивши: «На нашу думку, немає жодних підстав і необхідності виводити *протослов'янську культурну спільноту* (? – К. І.) із поморської культури. Куди переконливіше виглядає припущення (? – К. І.) щодо претендента на цю роль населення милоградської культури. Сьогодні ми маємо *всі підстави* (які саме він не називає. – К. І.) припускати, що милоградське населення взяло участь у складанні зарубинецької культури, що була *від початку поліетнічною*» [518, с. 29]. На жаль, крім чергових термінологічних маніпуляцій, це суцільне «припущення» нічого у з'ясуванні питання не дає, але натомість веде до зміцнення чергового етноісторичного міфу («милоградці – протослов'яни»), які І. Марзалюк так завзято намагається розвінчувати останнім часом.

Зрештою, концепцію І. Марзалюка не можна поіменувати «новаторською», оскільки вона багато в чому базується на ідеях та недоведених інтуїтивних припущеннях (в тому числі із некритичним запозиченням деяких термінологічних і теоретичних казусів) іншого білоруського дослідника (про це І. Марзалюк щоправда мовчить) – *В'ячеслава Насєвіча* (Вячаслаў Леанідавіч Насевіч, нар. у 1957 р.), висловлених ще в 1990-х рр. Останній щоправда також не спромігся концептуалізувати власну версію етногенезу східних слов'ян (сам він називає її «венетською») у жанрі наукової монографії, хоча детально окреслив її в низці доволі розлогих статей, які нещодавно були видані окремим компендіумом [597] у винятково репринтному стилі. В нашому аналізі ми спиратимемося переважно на його оригінальні публікації, з приємністю відзначаючи, що більшість важливих текстів із відповідної проблематики містить і його персональний сайт [652]. Тут же розміщена і докладна автобіографія дослідника, до активу якого необхідно, насамперед, віднести організацію створення новітнього «Великого історичного атласу Білорусі» [153], який, на цілком справедливу думку Д. Ісаєва, є чудовим прикладом плідної чотирирічної спільної праці білоруських істориків, картографів і художників [304, 5].

Проте, як і могилівському історику, В. Насєвічу не вдалося уникнути багатьох суперечливих аспектів у схематичному конструюванні власної гіпотези щодо етногенезу білорусів і східнослов'янських спільнот загалом. Попри те, що він чудово усвідомлює складність цієї проблематики, ніякого теоретичного підґрунтя, особливо його етнологічної складової, ним так і не було запропоновано, тому (як і у випадку з І. Марзалюком) повсякчас залишається незрозумілим, що має на увазі автор під тим чи іншим терміном. Теоретична недбалість ученого яскраво помітна, скажімо, у його розумінні явища ідентичності. Так, він переконаний, що «білоруська ідентичність може мати дві форми», одна з яких несподівано передбачає можливість «вважати себе білорусом і одночасно представником більш широкого співтовариства (поляком, росіянином, «совєтським» тощо)» [607, с. 51]. Важко уявити, як можна бути одночасно білорусом і поляком (etc.; звісно, якщо мова не йде про різні ієрархії ідентичностей), але в медицині цей украй рідкісний психічний розлад (лише кілька людей у світі) називається «диссоціативний розлад

ідентичності», що навряд чи може бути властивий певній етнічній/національній спільноті. Амбівалентністю позначені й інші історико-методологічні переконання науковця на рівні теоретичного обґрунтування та безпосередньо в емпіричній площині (про це мова докладніше згодом).

Звертаючись до «об'єктивності історичного дослідження», В. Насєвіч справедливо вважає, що у сучасній науці давно віджив себе позитивістський підхід, коли дослідник по суті встановлював «істинний» вердикт. Особливо така ситуація стала помітною за доби постмодерну, зокрема й через методологічні погляди К. Поппера, передусім принцип так званої «можливості фальсифікації», коли твердження вважаються науковими, тільки якщо їх можна спростувати. Слушним зауваженням є і принцип В. Оккама, сформульований ще у XIV ст., згідно якого до науки «не варто вводити нові сутності без необхідності». Не менш раціональним є й підхід, коли формальна логіка пропонує відкинути певний постулат, якщо його внутрішня суперечність присутня у наступних ланках логічного ланцюжка [608, с. 47, 50–51, 56; 597, с. 12, 14–15, 18].

Однак білоруський дослідник далеко не завжди дотримується (а насправді – ніколи) озвучених принципів на рівні аналізу конкретних етноісторичних проблем. Доводиться констатувати, що його гіпотеза і позитивістська, і не піддається «фальсифікації», і грішить не зовсім вдалими термінами, і підчас характеризується спрощеним підходом, у рамках якого можна побачити далеко не одну внутрішню суперечність. Загалом, версію цього історика (за базовою освітою він журналіст) варто було б віднести до когорти аматорських студій (адже тільки їхнім авторам властиве переконання у власній компетентності в усіх наукових сферах), але він все ж таки має вчений ступінь кандидата історичних наук (щоправда його дисертація присвячена комп'ютерному моделюванню демографічних процесів у палеоліті), а відтак, відповідальний за рівень тієї галузі, що ми позначаємо як «сучасна білоруська історіографія». Безумовно назвати його підхід «псевдонауковим» не можна, містить він і чимало раціональних зерен, але методологічно-теоретичний базис все ж таки залишає бажати набагато кращого.

Вперше до проблематики етногенезу та етнічної історії східних слов'ян

В. Насєвіч звернувся у книзі, надрукованій 1993 р., побіжно ведучи мову про це в контексті появи Великого князівства Литовського. На цьому етапі він ще був не готовий відмовитися від радянської версії минулого, тому вважав, що «якась доля істини в концепції давньоруської народності все ж була» (хоча за рік уже стверджував неможливість її появи [601; 610]). Принаймні, це переконало його, що безпосередньо етнос білорусів з'явився вже у посткиєворуську добу, а конкретно – в межах ВКЛ. Критикуючи погляди М. Єрмаловіча, що останнє було «суто білоруською державою», а назва «литвин» виступала як самоназва білорусів, він натомість доводив, що «литва» – це один із балтських етносів, який поруч із частиною «русинів» стали основою цієї нової держави [599].

Така позиція змусила його спробувати детальніше з'ясувати, якою ж була самоназва білорусів у межах ВКЛ. Історик дійшов досить суперечливих висновків, які в такій же іпостасі згодом перекочували й до версії І. Марзалюка. Ще за десятиліття до цього В. Насєвіч почав переконувати, що на білоруських теренах доби ВКЛ назва «русь», хоч і була доволі поширеною, тим не менш мала кілька різних значень (які ми вже зустрічали в книзі його послідовника) – і метаетнонім, і суперетнонім, і субетнонім (хоча всі три варіанти і окремо, і тим більше одночасно позбавлені будь-якого сенсу (і теоретичного, і практичного) та радше є «новими сутностями» Оккама, котрі не варто настільки бездоказово запроваджувати), а крім іншого, «термін "русіни" мав ще й *конфесійний сенс*». Не менш заплутано він пояснював і -онім «литва», котрий «був не лише литовсько-білоруським політонімом, але й *одночасно* й одним із загальних литовсько-білоруських субетнонімів» [598, с. 97–98, 99].

Зрештою, це не допомогло автору адекватно пояснити, як за такого термінологічного асорті білоруси та литовці відрізняли один одного в межах єдиної держави, тим більше знаючи, що до складу ВКЛ входило не менш «руське» населення Правобережної України, котре (як ми пам'ятаємо) І. Марзалюк, слідом за В. Насєвічем, оголосив «безетнічним» і таким, що не мало відмінної, від тогочасних «білорусів» («старобілорусів» у версії І. Марзалюка) етнічної чи якої-небудь іншої свідомості. З огляду на це, доволі провокативним і цілковито етнологічно некоректним терміном треба вважати визначення ним Великого князівства Литовського як «двоетнічної держави»

[600]. По-перше, литовці, як уже згадувалося самим В. Насєвічем «лише один із балтських етносів», а до ВКЛ входили й інші. По-друге, таке умоглядне об'єднання і білоруського, і українського населення на цьому етапі в єдиний етнос (та ще й без очевидної етнічної самосвідомості) за своїм «позитивізмом» перевершує навіть радянську «давньоруську народність». Втім, природа цієї помилки очевидна – просто більшість білоруських істориків, нехтуючи і етнологічною, і лінгвістичною методиками, не знають елементарних речей і досі вважають такі історико-лінгвістичні штучні узагальнення, як «балти», «слов'яни», «кельти», «германці», «скіфи», «сармати» тощо окремими етносами.

Зіштовхнувшись з етнонімічними парадоксами відносно спільнот східних слов'ян у межах ВКЛ, В. Насєвіч цілком логічно вирішив з'ясувати їхню більш ранню етнічну історію, що зумовила відповідну етнонімію. Внаслідок цього, наприкінці 1990-х рр. він відмовився і від концепції «давньоруської народності», і від «теорії балтського субстрату» як заполітизованих. Проаналізувавши підходи до проблеми в дорадянській і радянській історіографіях, дослідник дійшов висновку, що, навіть попри ангажованість, «на основі "субстратної" концепції неможливо пояснити, чому нащадки прип'ятських дреговичів стали білорусами, а древлян і волинян – українцями», а «одночасно не витримує критики і концепція "давньоруської народності", на момент формування якої, начебто, зникли риси племінної своєрідності попередньої епохи», що спростовує навіть тривале існування різних діалектів у багатьох східнослов'янських регіонах. «Виходить, – резюмує автор, – жодна з концепцій не відповідає всій сумі фактів.., а появу трьох сучасних етносів можна порівняти з картинками, складеними з дитячих кубиків: складові ті самі, але складені вже у зовсім іншій комбінації» [606, с. 15–16, 17–18].

Основною причиною всіх попередніх дослідницьких поразок на цьому полі В. Насєвіч назвав невірну «висхідну установку», адже «пошук проходив винятково на рівні матеріальних факторів». Резонно посилаючись при цьому на загальновідомий факт, що головним критерієм етноідентифікації є етнічна самосвідомість (котру білоруський науковець знову ж таки цілком некоректно ототожнює з «національною ідеєю»), тобто «категорія нематеріального», він доволі несподівано закликає досліджувати вплив «ідей на формування

загальних (? – К. І.) рис матеріальної культури». Застосування пропонованого принципу відносно етногенезу спільнот східних слов'ян, проте, виявилося справою не менш ефемерною, ніж постулати обох концепцій, відкинутих автором від початку. Відтак, він змушений обмовлятися: «На теперішній стадії з'ясованості питання неможливо детально продемонструвати, тим більше в короткій статті, як саме ідеї змінювали етнічну карту Східної Європи. Можна спробувати вказати лише на основні етапи в еволюції цих ідей, з розрахунку на те, що механізм їхнього впливу буде простежений пізніше» [606, с. 19].

Важко сказати, в який спосіб прихильник думки, що «наївний позитивізм» своє в науці віджив, уявляє собі подібний «механізм» встановлення «національних ідей» у залізному віці (тобто, дописемному періоді для слов'ян), але не менш важко (в чому зізнається й сам В. Насєвіч) «побачити сліди ідей, які ведуть до утворення української чи білоруської народностей (чергові категорії, які автор залишає поза теоретичним поясненням. – К. І.) [навіть] у період слов'янських "княжінь"». Ще важче йому відмовитися від старих міфів, попри самим же встановлену їхню заполітизованість (таку саму двоїстість щодо «загальноруських» явищ ми вже спостерігали й у працях І. Марзалюка). Тому єдине, що на рівні «ідей» княжої доби знайшов білоруський історик, чимало дивує: «Саме в цей період остаточно (? – К. І.) сформувалася *загальноруська свідомість*, яка зберігалася потім протягом століть (не менш показово, що, застосовуючи минулий час, він так і не сказав, коли ж вона зникла, припинила "зберігатися". – К. І.)» [606, с. 19–20]. Погіршує ситуацію й те, що автор навіть не потрудився зауважити, як і на чому власне сформувалася така «свідомість».

У наступних його розвідках, на жаль, не важко помітити, що, уже забувши про «невірність установки» на матеріальний підхід як причину поразок у дослідженнях слов'янського етногенезу, він так само забуває й про критерій етнічної свідомості, вдаючись до умоглядних реконструкцій етнічних процесів і в бронзову, і в залізну добу. За останнє десятиліття В. Насєвіч ще більше заглибив (хронологічно) свою модель, піддавшись як і багато інших білоруських істориків спокусі відшукати прабатьківщину слов'ян, але так і не пішов далі концепції В. Сєдова, визнавши за нею ареал поморської (підкльошової) культури V ст. до н. е., визначаючи при цьому цілком

бездоказово її населення як «венетів», що отримали цю «ідентичність» від ще давніших італійських венетів з берегів Адріатики.

Відповідна підсумкова стаття була опублікована ним у 2010 р. [611], але поява цього тексту набула певного детективного відтінку, пов'язаного із «редакторською» діяльністю А. Тараса. Як зізнається на своєму сайті автор, останній, буцімто через плутанину у видавництві, помістив до збірки «обрізаний» варіант студії, механічно викинувши з неї перші два розділи, ілюстрації, карти, що зумовило порушення посилань і появу незрозумілих місць у наступному тексті. Не лише це шокувало В. Насєвіча: «Окрім цього, – продовжує він, – мій текст потрапив у компанію з кількома досить одіозними маніфестаціями "балтськості" білорусів (мова про статті В. Тітова, А. Дзєрманта та С. Санька, але потрібно визнати символічним, що А. Тарас помістив цей текст саме до істориків-аматорів. – К. І.), в обрамленні яких виглядає дещо двозначно (особливо після того, як була відрізана значна частина аргументації, що спростовує цю "балтськість"). Тому я вирішив викласти на сайті початковий варіант [статті], який готувався без обмежень обсягу» [610]. Своєю чергою, застосовуючи цей (повний) варіант статті, у посиланнях ми будемо позначати його в дужках як «авторську версію».

Пропонована в останній В. Насєвічем «венетська концепція» етногенезу слов'ян характеризується, на жаль, доволі прямолінійним схематизмом, цілковитою гіпотетичністю та теоретично-термінологічною недолугістю. Попри те, що сам автор вважає її «найбільш обґрунтованою та логічною концепцією походження білорусів», не доводиться дивуватися тій «хворобливості, з якою вона багатьма сприймається» у сучасній білоруській історіографії, зокрема й з боку А. Мєдвєдєва [610]. На наш погляд, основні проблеми цієї «концепції» можна побачити вже у Вступі до неї, передусім, на рівні термінології, котрою оперує В. Насєвіч, визначаючи «ключові віхи» білоруського етногенезу. Мова йде про такі категорії, у жодний спосіб не пояснені автором, як «етнокультурний фундамент етносу», «праслов'янський етнічний масив», «слов'янський етнос», «субстратне населення», «давньоруська цивілізація». Адже всі вони – фікція, штучні конструкти, котрі неможливо емпірично ані довести, ані спростувати, а це, за зізнанням білоруського

історика, означає, що вони не мають наукового статусу. Найбільш прикро, що він навіть не намагається з'ясувати, що міститься за цими словами.

Виступаючи дещо раніше доволі слушно проти створення етногенетичних схем на основі винятково матеріальних артефактів, в оновленій версії свого підходу В. Насєвіча, немов би підмінили. Оскільки тепер він цілком у дусі радянського наївного позитивізму ототожнює археологічні культури та етноси, довільно наділяючи перші етнічними ідентичностями та свідомостями (а подекуди цілком безпідставно навіть етнонімами, за принципом: якщо античні автори залишили для цього регіону якісь назви, то чому б їх не приписати якимсь археологічним культурам, скажімо, чому б не оголосити населення зарубинецької культури «бастарнами», а штрихованої кераміки – «естіями»?) або ж інтуїтивно встановлюючи їхню моно- чи поліетнічність. Тепер у нього «субстрати» визначають етноси «кельтів», «балтів», «слов'ян», які ніколи не були етносами. Вся його схема будується на припущеннях про масові міграції в різні періоди (кельтів, германців, кочовиків, зрештою слов'ян), які ніколи на рівні наукових фактів не були встановлені, а тим більше не визначений їхній вплив на етногенетичні процеси в Європі.

Цілковита телеологічність виявляється й у тому, що вигадана автором «венетська ідентичність» магічним чином мандрувала всією Європою, починаючи з I тис. до н. е. від Адріатики до Балтійського моря, продовжившись у зарубинецькій культурі, з якої перекочувала в київську, а потім у празьку, пеньківську та колочинську, несучи в собі зародок міфічного «праслов'янства» та якоїсь «загальнослов'янської мови». При цьому В. Насєвіч вперто мовчить, коли ж з'явилася остання, а головне – коли постав «слов'янський етнос», який, виявляється за даними геногеографії (!), на думку цього науковця, «на ранній стадії (а коли це?! – К. І.) свого існування *був дуже* (?! – К. І.) *однорідним* (звісно, не уточнено про яку «однорідність» ідеться: біологічну чи культурну? – К. І.)». Зрештою, дивує, що автор поступово редукує свою інтуїтивну модель до пошуку «біологічної чистоти» етносу, застосовуючи чергове безглузде з погляду етнології поняття, як «генофонд майбутніх білорусів». Більше того він вбачає у ньому водночас той «фундамент», на якому «історії *залишилося* спорудити *будівлю білоруського етносу*», а «*головним двигуном етногенезу*

стала відтепер *плавна еволюція* політичних і *релігійних* факторів» [611, с. 483].

Не володіючи сучасними методиками, ані історії, ані етнології, ані археології, ані лінгвістики, В. Насєвіч сьогодні вирішив ще більше «вдосконалити» свій «міждисциплінарний підхід», зосередившись на царині популяційної генетики, з метою вирішити, нарешті, проблему слов'янського етногенезу, але насправді (хоча, звісно, він у цьому не зізнається) – відшукати (хоча насправді – вигадати) філософський камінь «слов'янської ідентичності» у вигляді окремої хромосоми. Це підтверджує зокрема наступна фантазія мінського історика: «З цього погляду, *найбільш вірогідним претендентом на роль етносу* (? – К. І.), який залишив *єдиний генетичний слід* від Сардинії до Карпат і, *можливо,* Подніпров'я, є *кельти*» [609, с. 57]. Мусимо вкотре наголосити, що відомо кожному історику-початківцю: кельти – не етнос, рівно як германці, балти чи слов'яни. Тим більше не було і немає «етнічних» генів, хромосом, ДНК і гаплогруп, а проблематика взаємодії етнічного та біологічного потребує нейрохірургічної виваженості та делікатності від будь-якого гуманітарія, а не примітивної та необґрунтованої біологізації будь-якої етнічності. Як слушно зауважує російський археолог Л. Клейн, коли берешся за генетику та робиш міждисциплінарний синтез, «не треба думати, що у сусіда все просто та доступно», а для початку варто хоча б зрозуміти, «що означають гаплотипи та гаплогрупи, як вони намішані в популяціях, які переваги повногеномного дослідження та які є обмеження висновків щодо ДНК» [334, с. 135].

Теоретично-методологічна безпорадність сучасних білоруських істориків у царині етноісторичних реконструкцій не менш недолуго виявляється в іще одній «компромісній» версії відносно появи етнічної спільноти білорусів. Її запропонував *Сергій Вітязь* (Сяргей Пятровіч Віцязь, нар. у 1960 р.), перекресливши можливу евристичну долю цієї схеми вже самою назвою – «поліетнічна (індоєвропейська) концепція етногенезу білорусів» [141, с. 28] (добре, що цей майбутній доктор історичних наук [140] хоча б не вигадав черговий термінологічний перл, на кшталт «поліетногенез»). Згідно з нею, білоруський етнос по суті виступає у формі «листкового пирога», першим шаром якого є не більше не менше якесь «автохтонне» населення, котре мешкало на території Білорусі у XXVI–II тис. до н. е. Хоч науковець і не

пояснює, чому веде відлік саме з XXVI тис. до н. е., думається це пов'язано з першою найдавнішою стоянкою на теренах Білорусі в Юровичах (Гомельська обл.). Однак за такою логікою українцям має бути вже 1 млн. років – саме такий вік стоянки у Королево (Закарпатська обл.), але всім зрозуміло, що це – абсурд.

Загалом, С. Віцязем виділені сім «шарів»-періодів, які механістично накладені вченим один на інший: так, другий шар – балти, третій – іранці (скіфи в межах милоградської, поморської та зарубинецької культур; сюди ж (але чомусь не в окремий шар) включено і вплив кельтів), четвертий – германці (тут мається на увазі міграція готів через білоруські терени у III ст. і наступний можливий вплив черняхівців на слов'ян), п'ятий – розселення слов'ян (з празької культури); шостий – міксація балтів, слов'ян і германців (тут уже – нормани (шведи) – засновники Київської Русі) та, зрештою, сьомий – безпосередньо етнос білорусів, який сформувався впродовж XI–XIII ст., унаслідок феодальної роздробленості Русі, як «оригінальна місцева етнічна спільнота, що *вилучилася зі спільноруської спадщини*» [141, с. 32] (вже навіть через це, хоч і надзвичайно суперечливе твердження, стає зрозумілим, що білоруси мають приблизно таке саме етнічне відношення до автохтонів з XXVI тис. до н. е., як і вишенька на торті до бісквіту в його підошві).

Однак це зовсім не завадило С. Віцязю стверджувати на цій основі «концептуальний факт поліетнічного, спорідненого індоєвропейського походження білоруського етносу, в якому змістовну участь взяли балти, іранці, германці та слов'яни». Хоча знову ж таки, за такої логіки, явним «упущенням» стала відсутність у цьому «пирозі» кельтів, фракійців, іллірійців, не зрозуміло також як бути з неіндоєвропейцями – фіно-уграми, спільноти яких тривалий час фізично замешкували білоруські терени? На вершині цієї купи «індоєвропейських об'єднаних націй» автором розміщена ще одна есенціалістська «вишенька»: «Усе це, – білоруський історик, очевидно, має на увазі свою не наведену систему аргументації, – дозволяє розглядати Білорусь як *сховище стародавнього індоєвропейського генофонду*» [141, с. 33].

Не важко, отже, помітити, що і цей дослідник, як і багато його колег вже згадуваних нами вище, тяжіє насамперед до соціобіологічної вартісності білоруського/слов'янського етногенезу, розуміючи останній по суті як процес

природного відбору конкретних етносів. Проте прагнення дати швидкі та прості відповіді на неймовірно складні питання, що яскраво проступає й із наведеного вище епізоду, лише примітивізує та редукує цю важливу історичну проблематику, що охоче підхоплюють історики-аматори (це, до речі, підтверджує і передрук відповідної статті російською мовою через 15 років у часописі «Деды» [137]). Водночас це може мати куди гірші наслідки, коли, не дай Боже, подібну аргументацію візьмуться інструменталізувати певні політичні сили, що забажають, приміром, відстоювати «індоєвропейську чистоту генофонду білорусів», посилаючись при цьому на праці доктора історичних наук і його суспільний авторитет.

На жаль, як ми могли переконатися вище, не лише безпідставна біологізація етнічності сучасними білоруськими істориками є істотною проблемою в царині їхніх спекулятивних етноісторичних реконструкцій слов'янської минувшини. Багато в чому це зумовлено надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем їхніх, як правило, побіжних і поверхових праць. Складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні студії побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голослівними твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями. При цьому всі вони побудовані на таких сумнівних методологічних принципах, як біологічний примордіалізм, наївний позитивізм, есенціалізм і телеологія.

Не покращує сприйняття відповідного сегменту сучасної білоруської історіографії й рівень її суспільно-політичної заангажованості. З одного боку, історіографічну стагнацію зумовлює вперте тримання частини істориків за радянські історичні міфи як втілення нинішньої лояльності до пануючого політичного режиму в Білорусі, з іншого – їхнє розвінчання, заради створення нових, але далеко не переконливих етнологічних стереотипів. Дехто навіть примудряється на основі спростування вже «нових» білоруських етногенетичних міфів, закликати до повернення в матрицю радянського догматизму, з його рожевою мрією про «<*общерусский*>» етнос. Водночас ті, хто прагнуть триматися обох напрямів, пропонують винятково суперечливі

гіпотези слов'янського етногенезу, замість поглиблювати теоретичний та джерелознавчий рівень сучасної білоруської історіографії. З огляду на сказане вище, ми мусимо констатувати, що, на жаль, остання поки не може похвалитися якимись здобутками у царині реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й щодо власне етногенезу білорусів.

3.4 Погляди на проблему суміжних дисциплін

У студіях з етнічної історії східних слов'ян білоруські історики, етнологи й археологи досить часто наголошують на важливості застосування до цієї проблематики комплексного, міждисциплінарного підходу. Вище ми вже звертали увагу на цей аспект і встановили, що далі формального декларування такої необхідності справа по суті не йде. Почасти, через традиційне небажання білоруських істориків звертатися до здобутків інших гуманітаріїв (або й поверхове ставлення до їхніх історичних реконструкцій), але й водночас через доволі слабку рецепцію означеної проблематики в цих «інших» дисциплінах – білоруських лінгвістиці, антропології, генетиці. Ще однією причиною обмеженості в застосуванні полідисциплінарності є природна некомпетентність істориків у цих суміжних сферах. Хоча не кращим є рівень володіння етноісторичною теорією та методологією вчених-неісториків. Зі свого боку також відзначу, що не будучи фахівцем у сфері мовознавства та біології, не намагатимуся верифікувати їхні теоретично-методологічні побудови, зосереджуючи увагу винятково на етноісторичних висновках, які пропонуються фахівцями із цих галузей.

В історіографії проблеми етнічної історії слов'ян вже з XIX ст. особлива увага приділяється лінгвістичним дослідженням. У сучасному білоруському гуманітарному дискурсі цей сегмент проблематики, що досліджується, також не позбавлений уваги з боку науковців, причому не лише істориків. Скажімо, антропологи справедливо зауважують, що «мовознавство безумовно внесло та вносить значний внесок у дослідження слов'янського етногенезу» [807, с. 13]. Значно обережніше до цього «внеску» філологів ставляться археологи, справедливо наголошуючи на суперечливих аспектах їхніх етноісторичних

реконструкцій стосовно слов'ян. Не в останню чергу таке критичне ставлення сьогодні зумовлене досвідом радянського часу, коли науковці по суті довільно призначали багатьом археологічним культурам «слов'янськість», з метою максимального задавнення слов'ян у минуле Європи.

У такий спосіб слов'янами оголошувалися культури поліського неоліту, тшинецько-комарівська, скіфська лісостепова, пшеворська, зарубинецька тощо. Однак, як вірно наголошує С. Рассадін, передусім Б. Рибакову так і не вдалося пов'язати їхню автохтонність із празькою культурою й насамперед вивести останню із зарубинецької, тим більше відшукати для них спільного першопредка в бронзовому віці, навіть посилаючись на знамениту лінгвогеографічну концепцію слов'янської прабатьківщини Ф. Філіна. З цього приводу білоруський археолог констатує: «Лінгвогеографічні дані, які передусім належать до локалізації слов'янської прабатьківщини, неоднозначні та суперечливі. За бажання їх можна трактувати як завгодно» [720, с. 73]. Критикує білоруський вчений і надто велику довіру серед фахівців до гідронімії. Так само не дуже надійними, з його погляду, є й дані порівняльного мовознавства, котрі, хоч і дають певне уявлення про хронологічні межі відповідних мовних процесів, у той же час цілковито позбавлені точної територіальної атрибуції [720, с. 75].

Не переоцінювати значення лінгвістики у розкритті етногенетичного процесу закликає ще один білоруський археолог – Е. Загарульський. З його погляду, доволі вірогідною є ситуація, коли у такому процесі етноси можуть переходити на мову один іншого (мігранти на мову автохтонів або навпаки), не залежно від їх кількісного виміру, а це вже «не гарантує можливості встановлення точних співвідношень в етнічних компонентах». З другого боку, під час вивчення окремих археологічних культур, у жодному разі не можна ігнорувати висновків мовознавців, оскільки при цьому «розмова про етнос носить вгадувальний характер і позбавлена смислу». Навіть ретроспективний метод у такому випадку «не може дати відповіді на питання про слов'янство археологічних культур початкового періоду слов'янського етногенезу». Отже, – переконаний він, – «міркування з теорії слов'янського етногенезу та дані лінгвістики мають розглядатися як основоположні для формулювання гіпотези

про початок слов'янського етногенезу» [266, с. 11, 112–113, 347]. За такого підходу щоправда утворюється певний методологічний парадокс, який неможливо подолати, оскільки дані лінгвістики не верифікуються ні хронологічно, ні територіально, але без них археологічні культури не набувають жодної етнічної атрибуції.

Необхідно відзначити, що у сучасній Білорусі лінгвістична славістика не може похвалитися значним розвитком у царині етнічної історії слов'ян, а більшість фахівців сформулювали свої погляди та підходи до проблеми ще в радянський час. На нашу думку, саме ця обставина зумовлює тенденцію скорочення білоруських наукових студій у межах означеної тематики, публікація яких на сьогодні майже припинилася. Досить дивною така ситуація виглядає, з урахуванням наявності в країні окремої академічної установи – Інституту мовознавства ім. Я. Коласа, до структури якого входить окремий Відділ славістики та теорії мови. Аналіз публікацій його співробітників щоправда засвідчує, що головна їхня увага зосереджена передусім на специфіці власне білоруської мови. Втім, ще не так давно цей відділ очолював (в 1962–1990 рр.) знаний славіст, українець *Віктор Мартинов* (Віктар Уладзіміравіч Мартынаў, 1924–2013), на поглядах якого варто зупинитися детальніше.

Власне бачення проблеми прабатьківщини слов'ян В. Мартинов виклав у монографії «Мова у просторі та часі. До проблеми глотогенезу слов'ян», перше видання якої побачило світ ще 1983 р. Подальші дослідження та нові факти змусили дослідника переробити та перевидати її у 2004 р. [526]. Згідно теоретичної установки науковця, коли лінгвіст веде мову про «доісторичні етноси», то йому доступні обмежені дані, що зводяться тільки до матеріальної культури, мови та біологічної природи. При цьому, навіть об'єднані єдиною мовою спільноти не завжди мають єдину матеріальну культуру та навпаки, а тим більше вони не відзначаються антропологічною єдністю. Труднощі посилюються також через невизначеність у різних наукових дисциплінах критеріїв, що сприяли б діагностиці під час вирішення проблеми етногенезу. Саме для цього автор пропонує зосередити увагу як на проміжній меті – на «проблемі глотогенезу етносу». Крім сумнівності цієї категорії та припустимості, що в окремого етносу може бути окремий «глотогенез»,

В. Мартинов одночасно потрапляє в іще одну термінологічну пастку, оскільки називає «етносами» кельтів, германців, слов'ян тощо [526, с. 3], а це – неправомірний підхід.

Розглядаючи «глотогенез слов'ян як результат конвергентних і дивергентних процесів, що протікали на західнобалтійській мовній території», білоруський дослідник вибудовує схему, за якою прабатьківщиною слов'ян виступає вісло-одереське межиріччя в V–III ст. до н. е. Хоча зародження «протослов'янської мови» (і відповідного етносу) він відносить до XII ст. до н. е., коли в ареал лужицької культури почалося «мирне проникнення італійського етносу», але, на жаль, він не пояснює, що це за етнос. Натомість «первинним інгредієнтом протослов'янської мови» він називає протобалтську, відносно якої слов'янська має дочірній характер. Перетворення «протослов'янської мови» на «праслов'янську», на думку В. Мартинова, сталося в VI–V ст. до н. е., внаслідок вторгнення в ареал лужицької культури іраномовних скіфів, а остаточне формування, як відзначалося, відбулося в V–III ст. до н. е., під впливом мов германців і кельтів [526, с. 14–16, 93–96]. До речі, саме ту частину останніх, що поселилася в Прибалтиці, він вважає «венетами» античних авторів, але ця назва перейшла до слов'ян лише згодом [525, с. 134].

Не важко помітити, що пропонована еволюційна схема глотогенезу має досить умовний характер, а збірні поняття «слов'ян», «кельтів», «іранців», «балтів», «германців» не мали в реальності жодного етнічного навантаження. Не менш проблематичним виглядає прив'язування подібних мовних процесів до певних археологічних культур. На цій суперечності зупиняється й сам лінгвіст, у іншій праці зауваживши: «Ареали поширення мов і археологічних культур не співпадають... Саме тому ми відмовилися свого часу від вирішення проблеми слов'янського етногенезу лінгвістичними засобами... Надалі ми відмовляємося від археологічної аргументації за розгляду питання походження праслов'янської мови та її носіїв» [524, с. 164]. Утриматися від останнього В. Мартинову, зрештою, так і не вдалося, адже все одно «виникає питання, як перейти від глотогенезу до етногенезу, які методи необхідно залучити, аби співвіднести еволюцію мови з еволюцією культури». Одним із шляхів, на думку вченого, є також вивчення слов'янського міфу, що привело його у все те ж вісло-одерське

міжріччя часів скіфської інвазії VI–V ст. до н. е., котра «відділила західнобалтських предків слов'ян від давніх слов'ян» у межах пшеворської та зарубинецької археологічних культур [524, с. 166–167, 179–180].

Звісно, ми не можемо ігнорувати того факту, що мови балтів, германців, кельтів, іранців вплинули на мову слов'ян, але, скажімо, акцентування тільки на «скіфському» як на найважливішому компоненті (інгредієнті) такого впливу, що демонструє версія В. Мартинова, навряд чи припустимо. Так, лінгвісти встановили, що праслов'янська сакральна лексика має іранське походження, але, як скажімо цілком резонно стверджує С. Рассадін, де саме відбувся відповідний контакт з давніми іранцями, на Дніпрі чи на Віслі, вони так і не встановили. Хоч В. Мартинов відніс цей контакт у VI ст. до н. е. – в період скіфських походів на землі лужицької культури, але переконливих підтверджень саме такого датування так і не навів [720, с. 73]. Проблематичним видається й прямолінійний погляд В. Мартинова на праслов'янську як на «дочірнє» породження прабалтської мови. У лінгвістиці з цього приводу вже досить давно точаться гострі дискусії. Одні фахівці наполягають на їхній спорідненій близькості, інші ж – навпаки, доводять істотну відмінність поміж ними. Можна погодитись і з Ю. Юркенасом, що вести навіть мову про якісь особливі сліди балто-слов'янської прамови на сучасному етапі неможливо [926, с. 164].

Спробу реконструювати східнослов'янську (зокрема білоруську) етнічну самосвідомість у філологічному контексті у середині 1990-х рр. здійснила *Т. Мікуліч*. Науковець уже на початку книги відзначила, що особливість її студії визначила цілковита недослідженість обраної теми, а «метою монографії стало з'ясування специфіки взаємодії мови й етнічної самосвідомості, у тому числі можливих результатів для етнічної системи на прикладі етномовного розвитку населення Білорусі в ході її етноісторичного розвитку» [559, с. 3–4]. Суперечливе застосування етнологічної теорії та термінології, відзначені нами у попередньому розділі, загалом навряд чи дозволили авторці довести «визначальність» таких «етнічних прикмет», як окрема «етнічна мова», в поєднанні з таким досить мінливим критерієм, як етнічна самосвідомість. З другого боку, не можна не погодитись із філологом, що мова як одна із багатьох ознак етносу також впливає на формування свідомості, але, очевидно,

не тільки етнічної, як виходить зі слів цього фахівця.

Не покращила її концепції й доволі жорстка методологічна прив'язка до так званого діалектичного матеріалізму, зокрема й під час аналізу «діалектики етномовних процесів і етнічної самосвідомості білорусів», чому присвячений один із розділів монографії Т. Мікуліч. Обмеженість подібної реконструкції присутня й на рівні відповідної джерельної бази, оскільки перші письмові пам'ятки на білоруських теренах з'явилися лише в XI–XII ст., а отже, навіть діалектичний підхід у такому разі стає неможливим, через відсутність порівняння із мовою (-ами) попередніх етапів на цій території. Особливо це дисонує із твердженням ученої, що «мовні балто-слов'янські взаємодвідносини зумовили інновації в обидвох мовах», унаслідок активної колонізації балтського населення східними слов'янами в період до появи ВКЛ [559, с. 8–9, 59, 63].

Необхідно відзначити ще одну не зовсім позитивну тенденцію у межах сучасного білоруського мовознавства. На жаль, більшість білоруських лінгвістів, звертаючись переважно до «балтської» проблематики, ігнорують дослідження інших «східнослов'янських» колег, зокрема українських. Натомість у працях останніх є чимало корисних спостережень у тому числі й відносно білоруської мови, що демонструють хоча б студії відомого українського філолога-білорусиста Г. Півторака [637]. Водночас до історіографії проблеми намагаються вклинити аматорські розвідки, що створені філологами-любителями на нічим не підтвердженій інтуїції, але водночас доводять парадоксальні «теорії», приміром, гіпотезу І. Ласкова, що білоруські етнос і мова сягають корінням фіно-угорських мов і населення, яке було їхніми носіями [438; 439].

У середині 1990-х рр. з'явилася й досить сумнівна версія білоруського етногенезу гомельського лінгвіста *Олександра Рогалєва* (Аляксандр Фёдаравіч Рогалеў, нар. у 1956 р.), яка знайшла своє втілення в успішно захищеній докторській дисертації [729], окремій монографії, за її результатами [728] та низці інших публікацій [730–732]. Цілком у позитивістському дусі та з позицій «радянського примордіалізму», він переконує, що своїми студіями «намагається відтворити історико-культурне та соціально-політичне "тло", на якому відбувалося зародження, формування та розвиток білоруського етносу, складання білоруської народності з наступним перетворенням її в націю».

Вчений вважає, що його дослідження вирізняється полідисциплінарністю, а також новими дефініціями «старих» понять, таких як «етнос», «народність», «нація», й водночас введенням нових категорій, наприклад таких суперечливих, як «білоруси генетичні та негенетичні». Все це, начебто, дозволяє виділити «багатоманітних етномовних предків білорусів», починаючи з II тис. до н. е. та реконструювати чомусь «два “прообрази” білоруського народу та білоруської народності, визначивши початковий етап білоруського етногенезу» [728, с. 2]. Втім уважний аналіз його праць створює зворотне враження: жодних полідисциплінарних методів автор не застосовує (крім механістичних екстраполяцій з доволі науково сумнівних гіпотез), ніяких нових дефініцій не пропонує, а етнос білорусів подає як результат впливу космічних сил.

Насамперед, гомельський лінгвіст заперечує існування «давньоруської народності», але тут же пропонує користуватися не менш штучним терміном «давньосхіднослов’янська спільнота», визначення якій не дає та етноісторичну сутність якої пояснює досить амбівалентно – начебто, це поняття ширше, не становить етнічний «моноліт», але є мовним «монолітом», який треба чомусь називати «Східною Славією» (при цьому незрозуміло, чи були інші «Славії»), що виступала як «сукупність споріднених і не споріднених етнічних компонентів», втілюючи етнічну «єдність багатоманіття» східних слов’ян. Невдовзі автор уже стверджує, що «східнослов’янська єдність навіть у ті далекі віки не була абсолютною та не виявлялася в антропологічній, етнопсихологічній, мовній, культурній, етнографічній одноманітності». Хоча, на його думку, чомусь вже ареал зарубинецької культури став «прообразом східнослов’янської етномовної групи», де «закладалися основи *генетичної спорідненості* (? – К. І.) східних слов’ян» [728, с. 4, 40–42].

Не менш абстрактно А. Рогалєв визначає «етнос» як суто природне явище, цілком некритично застосовуючи гумільовську термінологію до етноісторичних явищ. Відтак, він зовсім безпідставно наділяє давніх слов’ян статусом «більш пасіонарного етносу», що зумовило появу «східнослов’янського (давньоруського) суперетносу», а внаслідок неназваних автором «політичних факторів», на основі останнього, буцімто, сформувалася якась «східнослов’янська народність». Уся ця «давньосхіднослов’янська

суперетнічна цілісність, яка об'єднала різноманітні слов'янські *діалектно-етнографічні угруповання* (що це таке автором, звісно, не пояснюється, як власне й їхні назви та територіальне розміщення. – К. І.) та неслов'янські "народці"» з X ст. почала чомусь називатися спільним ім'ям «Русь» [728, с. 6, 47, 93]. Свого часу, Г. Сагановіч не менш справедливо назвав фантазією спробу А. Рогалєва довести, що вже в X ст. Полоцьке князівство називало себе «Біла Русь» [303, с. 164].

Вінчає всі ці нестримні етнологічні фантазії філолога відверта нісенітниця, безумовно навіяна «теорією» Л. Гумільова: «Виникнення білорусів було наперед визначено, – цілковито телеологічно запевняє він, – *природно-історичним розвитком* (? – К. І.) Східної Славії (Давньої Русі), але відбулося це в певній частині її території завдяки *позапланетарному імпульсу*», що мало місце в XIII ст. Далі – гірше, адже це, виявляється, було тільки перше «пришестя» білорусів, яких А. Рогалєв назвав «первинними» (або «генетичними») та які «стали білорусами в результаті "переплавки" під дією особливих природно-космічних сил». Натомість «вторинні» білоруси (від XIV ст. і далі) набули вже готову етнічну свідомість у процесі інкорпорації, до якого незрозумілим чином потрапили давні «етнічні релікти» (деякі просто вигадані) на цій території – «нащадки кіммерійців, сколотів, гелоно-фракійців (? – К. І.), нервіїв-кельтів (? – К. І.), угро-фінів, балтів і, зрештою, слов'ян – "західних" і "південних", дулібів, поморян, потім – кривичів, дреговичів і волинян» [728, с. 97, 100, 162]. Зрозуміло, подібна «аргументація» ненаукова, а відтак, версія А. Рогалєва нічого не вносить у вирішення проблеми етнічної історії східних слов'ян.

Частково до проблематики східнослов'янського етногенезу звертається у своїй науковій творчості ще один гомельський лінгвіст – *Раїса Козлова* (Раіса Міхайлаўна Казлова, нар. у 1937 р.), докторська дисертація якої присвячена праслов'янському лексикону [365]. На сучасному етапі вона відома передусім як дослідниця праслов'янської гідронімії на території Білорусі, а кількатомне видання з цієї проблематики її авторства по суті є першим у слов'янському мовознавстві [311; 364]. Дослідниця зокрема також вважає, що виявлення праслов'янського гідронімічного фонду дозволить у перспективі окреслити кордони якоїсь «стародавньої Славії», без натяжок і підганяння під них теорій

слов'янської прабатьківщини. Втім, сама ж змушена констатувати, що окреслена проблема поки ще чекає на свого дослідника [312, с. 7].

Разом із тим, окреслений шлях не видається надто перспективним, оскільки багатьма фахівцями неодноразово зауважувалося, що ареали гідронімії та археологічних культур далеко не співпадають. Водночас невирішуваною проблемою залишається цілковита безпорадність лінгвістів у царині хронології, а тому встановити точно, хто і коли залишив «праслов'янську гідронімію» на білоруських теренах навряд чи колись вдасться. Ускладнюють ситуацію й постійні дискусії мовознавців відносно походження конкретних назв водних об'єктів, які знаходять паралелі і в слов'янських, і в балтійських мовах (чимало паралелей міститься й у германських мовах [див. напр.: 242, с. 96]), але при цьому ніхто не гарантує, що їхні витоки не знаходяться в інших давніх мовах, які не дійшли до нашого часу. Отже, поки що лінгвістична наука не може зумовити кардинального впливу на реконструкцію етнічної історії етносів дописемної доби, у тому числі й спільнот східних слов'ян.

Не набагато більше у цьому сегменті наукового пізнання дають і антрополого-генетичні дослідження давнього населення, в тому числі, презентовані працями сучасних білоруських фахівців, хоч дехто з них і висловлюється щодо етногенезу білорусів доволі категорично. З другого боку, остання обставина дає ще один доволі негативний ефект, оскільки дозволяє аматорам по-дилетантські сприймати біологічну специфіку людських популяцій, заради «сенсаційних» декларацій популістських і псевдонаукових заяв. Натомість підстав для подібного «оптимізму» в етногенетичних реконструкціях не так і багато, оскільки фахівці у царині природничих наук дотепер не можуть подолати чимало об'єктивних перепон на цьому шляху.

Передусім, це банальна відсутність матеріалу, адже у слов'ян до прийняття доволі пізно християнства панував звичай кремації небіжчиків. Поряд із цим, суто методологічні аспекти – небажання вникати (або й відверте ігнорування) у суто гуманітарну (соціальну, етнічну) специфіку, а звідси доволі поверхове розуміння теоретично-методологічних (у тому числі й термінологічних) принципів і засад етнології, історії, археології, лінгвістики. Одночасно чимало теоретичних проблем існує й у межах самих сучасних фізичній антропології та

популяційній генетиці, що визнають і спеціалісти з цих наукових дисциплін. Водночас більшість із них пречудово усвідомлюють той факт, що не існує ані окремого антропологічного типу етносу, ані етнічного гена, тоді як розмитість подібних критеріїв залишає надто великий зазор для контроверсійних висновків, а подекуди й відвертих спекуляцій та викривлення об'єктивної картини.

Окреслена невизначеність породжує різноманітні версії щодо антропологічних характеристик, у першу чергу, враховуючи історіографічну популярність у Білорусі «теорії балтського субстрату». В безуспішних пошуках останнього деякі сучасні білоруські антропологи все одно намагаються переконати, що «фізичною» основою етносу білорусів дотепер є саме балти (подекуди, навіть з домішками фіно-угрів), а не слов'яни, масової міграції яких на землі сучасної Білорусі, начебто, взагалі не було [243, с. 125; 244, с. 8]. На цій основі, скажімо, побудували свою вельми сумнівну гіпотезу А. Дзєрмант і С. Санько, згідно якої, білоруси, по-перше, є безпосередніми нащадками першопоселенців краю, по-друге, жодні міграції не вплинули на їхній антропологічний вигляд, а по-третє, не було жодної слов'янської міграції [221, с. 240–241]. На іншому полюсі знаходяться білоруські біологи-генетики, які не менш самовпевнено заявляють, що «ми є слов'янами не тільки лінгвістично, але й з погляду генетики» [207, с. 71], немовби є однозначний ген, який відповідає за білоруську етнічність.

Загалом, сьогодні у Білорусі існує тільки один науковий центр, працівники якого фахово займаються антропологічними та генетичними дослідженнями, зокрема й у царині відповідних етноісторичних реконструкцій – це відділ антропології та екології Інституту історії НАНБ. Не так давно (про що йшлося також вище) з'явилася й окрема монографія, присвячена історії антропологічних досліджень у Білорусі [528]. Один із лідерів у цій науковій галузі А. Мікуліч також відзначає, що сучасна білоруська антропологічна та генетична науки почали своє становлення лише наприкінці 1960-х рр., зрозуміло, під пильним наглядом московських науковців. Із останніх найбільше, на думку білоруського антрополога, вплинули на появу нової школи В. Алєксєєв і Ю. Ричков, але постійними науковими консультантами також були Г. Дебець, В. Бунак та ін. [548, с. 584].

Не доводиться, з огляду на це, дивуватися, що й одна із перших наукових монографій відносно антропологічного аспекту білоруського етногенезу вже за пострадянської доби містить серед співавторів саме московських спеціалістів. Суто білоруську антропологічну школу в ній представила не менш відомий фахівець у цій галузі *Лідія Тєгако* (Лідзія Іванаўна Цягака, 1937–2015). Вона, в принципі, погоджується із тим науковим скепсисом, який відмовляє антропології в реальному впливі на дослідження етногенезу, але водночас слушно закликає не впадати у крайнощі та підходити до відповідних матеріалів виважено. Адже «антропологічний аналіз за коректного застосування дає в деяких випадках можливість навіть розглядати географію мов і культур на підставі антропологічних типів» [877, с. 117].

Проведене порівняння середньовічних краніологічних матеріалів, переконало дослідницю в тому, що слов'янські рештки певним чином відрізняються від германських і скіфських, але в більшості схожі з усім східноєвропейським населенням. Тому дослідник змушена була констатувати, що «ці спостереження не вирішують повною мірою проблему генезису східнослов'янського населення». Так само і спостереження «особливостей білоруського народу» не дозволило їй визначити «різко окреслений морфологічний комплекс, який можна було б цілком прив'язати до білоруського етнічного ареалу», адже тут так само повторилася славнозвісна «несумісність географічних меж антропологічної та етнічної спільнот» [877, с. 120–121].

Саме тому гіпотезу щодо «балтського субстрату» в етносі білорусів, на основі антропологічного матеріалу з теренів Білорусі, неможливо підтвердити чи спростувати. І не в останню чергу через брак відповідних досліджень як у площині загальноєвропейської панорами, так і в площині хронологічної обмеженості більш новим часом. Простіше кажучи, вчені-антропологи не знають, яким за морфологічними характеристиками було населення в Європі раніше, ніж у залізному віці, тим більше невідомі його регіональні особливості. Більше того ще радянські археологи встановили той факт, за яким і слов'яни, і балти від початку формувалися на однаковому для них антропологічному субстраті [10, с. 54]. Не дивно, що й деякі сучасні білоруські археологи не бачать ніякої відмінності в антропологічних типах дреговичів, радимичів і кривичів [886, с. 89].

На сучасному етапі все більшої популярності в реконструкціях етногенезів набувають дослідження особливостей людських генів, зокрема ДНК-маркерів. Останнє, на думку Л. Тєгако, породжує сьогодні чимало суперечок і неправдивих уявлень, у тому числі в колі неспеціалістів, які прагнуть застосовувати ці новітні методики до вирішення історичних проблем [807, с. 19]. Науковця непокоїть, що останнім часом з'являється чимало публікацій, де робляться спроби провести ревізію історичних подій, особливо щодо етногенезу. Причому авторами таких праць виступають не фахівці з проблем генетики й антропології, а журналісти, філософи і навіть представники технічних професій. Характерною рисою подібних спроб є суцільна плутанина, зумовлена нерозумінням сутності проблем, які розглядаються, та безграмотне застосування специфічної термінології: «Помилки ці, – продовжує Л. Тєгако, – пов'язані з нерозумінням відмінностей між біологічними та соціальними спільнотами, а також можливостей біологічних і гуманітарних наук в історичних реконструкціях» [806, с. 64].

Гострій критиці дослідниця піддала й збірку «Передісторія білорусів з найдавніших часів до XIII ст.», що вийшла в 2010 р., за редакцією А. Тараса, внаслідок чого, на її думку, стався «ганебний провал» так званої теорії «балтського субстрату». Деякі автори збірки стверджували, що ця «теорія», сформульована московським археологом В. Сєдовим на початку 1970-х рр., мала бути представлена на конференції з етногенезу білорусів у Мінську 1973 р., але, буцімто, через занепокоєння партійних органів форум був заборонений, а відповідні матеріали (тези доповідей) наказано знищити. Проте як учасниця тієї конференції, Лідія Іванівна запевнила, що і захід відбувся, і тези були надруковані окремою збіркою та присутні дотепер у бібліотеках, але «автори збірки "Передісторія білорусів..." знають про ці події лише з пліток, а в Інтернеті збірка «Етногенез білорусів» їм не траплялася, тому вони з обуренням твердять стосовно якоїсь боротьби з теорією "балтського субстрату"». Саме тому, на її переконання, і основний посил «концепції» А. Дзєрманта і С. Санька, що білоруси – балти, котрі перейшли на слов'янську мову, базується винятково на вигадках і домислах, у тому числі й антропологічно-генетичного характеру. Натомість «антропологічна наука давно спростувала всі твердження стосовно

чистоти будь-якої людської групи – чи то раси, чи етносу» [806, с. 66–67]. Правий і А. Литвинський, що досліджуючи етногенез слов'ян, загалом, наївно сподіватися на генетику як джерело, що містить істинну інформацію [459, с. 258].

На генетичному рівні фахівці також не можуть з упевненістю стверджувати, що певний набір хромосом чи певна мітохондріальна ДНК притаманні якомусь конкретному етносу. Так, за підсумками міжнародного проекту з вивчення генофонду східних слов'ян, до складу якого увійшла й Л. Тєгако, результати відповідного аналізу показали великий ступінь близькості всіх східнослов'янських популяцій. Проте це зовсім не свідчить, що колись існував окремий «східнослов'янський етнос», адже не меншу близькість до них демонструють західні та південні слов'яни, а також неслов'янські народи Балканського півострова. Водночас доволі далекими від «східних слов'ян» є спільноти Волго-Уральського регіону та західні фіно-угорські етноси [805]. При цьому треба постійно мати на увазі, що зазначені «близькість» і «віддаленість» спільнот між собою є досить відносними і можуть лише підтвердити такі факти, як міграція слов'ян на Північ Східної Європи або ж асиміляцію ними місцевих неслов'янських спільнот, а отже, не є прямими етнічними показниками.

О. Тєгако – донька Лідії Іванівни, – ставши вченим-біологом, також присвятила себе вивченню генофонду білорусів. Дослідивши спільно з О. Балановським типи генетичних маркерів, вони дійшли висновків, що за «батьківською лінією» (Y-хромосома) відмінності білорусів від балтів помітні доволі яскраво, але схожі на усі інші групи слов'ян. Натомість за «материнською лінією» (мтДНК) сучасні білоруси схожі і на слов'ян, і на балтів. Проте більшість даних засвідчує, що «основний генетичний ландшафт білоруського генофонду сформований міграційними процесами, а не особливостями місцевого саморозвитку» [808]. Тобто, на «генетичному рівні» теорія «балтського субстрату» щодо етногенезу білорусів фахівцями-біологами не підтверджується.

На домінуванні переважно «слов'янського» антропологічного типу серед білорусів наполягає ще одна відома вчена-біолог – *Інеса Салівон*. На її думку, чимало фізичних рис цей тип успадкував від давніх локальних популяцій,

внаслідок розселення слов'ян територією Східної Європи, що зі свого боку зумовило відносну стабільність генофонду сільського населення Білорусі. При цьому показник послабленої європеоїдності у частини сучасного населення переконує її в тому, що найбільш масивні перші міграційні хвилі слов'ян прийшлися на західну, центральну та південно-східну територію країни, а найменше їхнього впливу зазнав північно-східний регіон, де доволі довго домінував генофонд попередників слов'ян [745, с. 154–155]. У такому руслі дослідження були продовжені в межах міжнародного проекту «Комплексне вивчення давнього населення Білорусі у світлі етнічної історії» [527, с. 313] (виконувався під керівництвом І. Салівон у 2010–2012 рр.), що знайшло відображення й у підсумковій монографії [746].

Дослідниця також виступає з жорсткою критикою дилетантського підходу до інтерпретацій антрополого-генетичних матеріалів у етногенетичних реконструкціях, «автори яких не мають належної кваліфікації та докладних знань основних закономірностей расоутворення та генетичних процесів у популяціях людини» [747, с. 90]. Особливо непокоять авторку відповідні інсинуації поглядів доктора біологічних наук А. Мікуліча журналістом В. Деружинським, який прагне довести якусь «генетичну винятковість» етнічного формування білорусів, порівняно з українцями та росіянами. Некоректно й однобоко він застосовує також генетичні дослідження О. Балановської, цілковито ігноруючи її справедливе застереження, що будь-яка прив'язка гену до етносу невірна по суті – це різні системи координат, адже приналежність до останнього визначається винятково людською самосвідомістю. Крім цього, він наївно намагається ототожнити цілковито несумісні поняття – «стародавній генофонд» і «стародавній етнос», що, на думку І. Салівон, не витримує жодної критики [747, с. 90–91].

У той же час, якраз таку ж теоретичну помилку допускає на рівні порівняльного аналізу генофонду та етнічної спільноти один із найвідоміших вчених-біологів сучасної Білорусі та по суті засновник її антропологічної школи – *Олексій Мікуліч* (Аляксей Ігнатавіч Мікуліч, нар. у 1934 р.). Основний напрям його досліджень стосується історичного аспекту мінливості геногеографії населення Білорусі, що знайшло зокрема вираз в успішно

захищеній ним дисертації на здобуття ступеня доктора біологічних наук (спеціальність – антропологія) у 1991 р. [547]. Однак уже в презентованій тут частині теоретично-методологічних засад відповідного дослідження відсутні будь-які вказівки на етнологічні, історичні, демографічні та соціологічні теоретичні та термінологічні аспекти, застосовувані автором. При цьому якраз соціогуманітарна частина цієї праці містить деякі не зовсім коректні твердження. Передусім, дивує те, що основним положенням, яке дисертант виносить на захист, є «*вірогідна* цілісність генетичної системи сучасного населення», тобто, можна вважати, що така цілісність і не існує. По-друге, А. Мікуліч вважає, що для етногенетичних реконструкцій йому на теоретичному рівні достатньо «дотримуватися *гіпотези* Ю. Ричкова, що генетична структура населення залишається постійною впродовж історично великих періодів часу». Зрештою, небезпечно-абстрактним виглядає і наступне (нічим не підтверджене) припущення: «*Закономірності* історичного розвитку популяцій і спадковість поколінь дають підстави стверджувати, що генетична характеристика сучасної тотальної популяції може розцінюватися як *прапопуляція* (? – К. І.) давнього минулого» [547, с. 9, 16, 20].

Якщо в дисертації А. Мікуліч запевняє, що генетичний аналіз демонструє заледве не генетичну єдність «давньоруської народності», то вже з першої половини 1990-х рр. він зосереджується на доведенні генетичної унікальності етносу білорусів, виявивши «високу стабільність його генофонду». Не менш стабільною виявилася й «генетично-антропологічна пам’ять», особливо в регіоні Білоруського Полісся. Оскільки ж для такої гармонії необхідно 100–200 поколінь, постільки, на його переконання, це свідчить про незмінність білоруського етносу впродовж 3–6 тисячоліть, а на додачу біолог запропонував «гіпотезу спадковості сучасного населення Білорусі з виходом далеко за хронологічні межі слов’янської колонізації». Більше того усе це він пов’язав також з «еволюційними соціально-біологічними процесами» [557, с. 87–88, 90]. Таким чином, помилка ототожнення ним понять «популяція» та «етнос» дала ґрунт до появи у сучасній білоруській історіографії міфу про надзвичайну стародавність «білоруського етносу», фактично з палеоліту.

Показово, що дотепер А. Мікуліч навіть не спробував теоретично з’ясувати,

у чому полягає сутність категорій «етнос», «слов'яни», «білоруси» та пояснити коректність і можливість їхнього сполучення з «популяціями», «геногеографією» й «генетикою» загалом. Крім того, судячи з його наукового апарату, він навіть не намагається проаналізувати теорії сучасних соціобіології та біологічного примордіалізму, до яких явно тяжіє і його власна концепція, не говорячи вже про врахування корпусу наукової аргументації, що вагомо критикує та заперечує подібні підходи у сучасній етнології й антропології. Натомість і надалі він продовжує оперувати доволі сумнівними поняттями, приміром «популяційна система етносу», «регіональні популяції в етнографічних утвореннях», «сучасна етнічна Білорусь», «білоруська етнічна макропопуляція» [548, с. 585, 586; 558, с. 11], і, за звичкою, пропонуючи висновки на суцільних припущеннях, зокрема й гіпотезі Ю. Ричкова, котра на початку 2000-х рр. раптом стала «новою концепцією московської школи антропологів» [555, с. 21].

Більшість із цих похибок увійшла й до підсумкової монографії А. Мікуліча, присвяченої «антропології етносу» (попри сумнівність такого поняття, воно спеціально винесено в назву) білорусів та опублікованої 2005 р. [556] (показово, що А. Тарас не полінувався перекласти її російською та передрукував, звісно, зі скороченнями [546]). У ній білоруський біолог, маючи якесь власне, так і не пояснене, уявлення про «етнос», продовжив наполягати на «цілісності білоруського етносу», його «гомеостазі в часі та просторі» та присутності «геногеографічної компоненти в етнічній історії». Окрім іншого, все виразнішим у «концепції» А. Мікуліча став географічний детермінізм як ключовий фактор антропологічних і генетичних відмінностей білорусів від решти етнічних сусідів, передусім українців і росіян. Заговорив автор і про «субстратні праоснови» цих етнічних спільнот, хоча чітко так і не пояснив, що мається на увазі.

Під тиском критики, біолог також змушений був скоротити вік білоруського етносу до 130–140 поколінь, що за «генетичним годинником», застосованим до «корінних сільських популяцій», дало 3250–3500 років, а відтак, переніс його зародження із палеоліту в бронзовий вік – на середину II тис. до н. е., знову помилково ототожнюючи етнос і популяцією [556, с. 2–3, 11–12, 111]. У цьому контексті куди зваженішою виглядає позиція, скажімо,

історика А. Латишонка: «Білоруська нація, – говорить він, – відносно молода, але як популяція ми вельми старі – нам майже 3,5 тисячі років... Але ми не знаємо на якій мові ті наші предки говорили. Антропологічна популяція не має нічого спільного з нацією» [440, с. 356]. На превеликий жаль, А. Мікуліч цілковито ігнорує подібні теоретично-методологічні аспекти етнології, перебуваючи й надалі в межах архаїчного примордіального уявлення про «етнос» як суто біологічну категорію.

Незнання етнологічних основ постійно приводить А. Мікуліча до парадоксальних висновків. Показовим у такому контексті виглядає наступне твердження: «Генетичні й етнічні особливості сучасних людей формувалися в процесі їхнього розселення по Землі у пошуках їжі» [556, с. 18]. Генетичні, можливо, й так, але етнічні «особливості сучасних людей» – ні! В усякому разі вони точно не формувалися одночасно, а говорити про «етнічність» архантропів – нонсенс! Аналіз сучасних так званих «етнічних хмар» за абстрактними даними геногеографії дослідник взагалі вважає аргументом на користь «історичної залежності особливостей кожного зі східнослов'янських етносів», а відтак, вважає «необхідним порівняння археологічних матеріалів з матеріалами геногеографії» [556, с. 82]. Хоча сам же наводить приклад зворотного зразку (це, до речі, засвідчує ще й його безпорадність стосовно історичної хронології).

Вище нами вже згадувалося, що А. Мікуліч особливу увагу приділяє території Полісся, де (хоча не вказано коли), на його думку, утворився проміжний антропологічний варіант між південною та північною європейськими популяціями. Однак чому він вирішив прив'язати цю генетичну «аномалію» саме до зарубинецької археологічної культури, котра існувала ще на початку нашої ери (!) достеменно невідомо (куди ж поділися 4–6 тисяч років стабільно-гармонійного існування білоруських генів?). Швидше за все, це єдине історичне явище, котре більш менш вписується до його геногеографічної карти сучасних (!) «етнічних хмар» генів. З таким же успіхом можна було зробити кандидатом милоградську культуру, що існувала в регіоні раніше. Незважаючи навіть на це, дивує передусім постановка проблеми, коли «залишається відкритим питання: чиїми предками могли бути носії зарубинецької культури –

слов'ян чи балтів?» (ми пам'ятаємо, що ці збірні категорії – не етноси, а тому зарубинці, далеко не будучи культурним ізолятом, могли бути предками для різних етнічних спільнот у їхніх межах одночасно). Звісно, відповідь геногеографа збентежує до глибин: «Наш антропологічний і популяційно-генетичний матеріал свідчить на користь і тих, і інших» [556, с. 94–95], – начебто, і для «слов'ян», і для «балтів» існує чіткий генетичний набір ознак.

Втім у цьому припущенні помітні ще кілька проблемних аспектів. По-перше, тут ми бачимо вже якусь потрійну етнологічну помилку, коли до ототожнення етносу та популяції додається ототожнення з ними археологічної культури. По-друге, у сучасній археології всі вже давно відмовилися від гіпотези В. Сєдова щодо «балтськості» зарубинців (більше дискутують щодо їх германської приналежності, а то й поліетнічності). По-третє, заклик до археологів уживати дані геногеографії, як не важко помітити, цілком пустопорожній, адже чітко ідентифікувати археологічну культуру (ще й таку, порівняно не стародавню) все одно не вдається. Варте уваги й застереження О. Марфіної, що при цьому «антропологу необхідно враховувати погляди різних спеціалістів і вникати у кожну конкретну археологічну проблематику» [529, с. 326].

Однак, як і в будь-якій лінійній телеологічній схемі, А. Мікуліч все одно приходить до наперед запланованих висновків. Відтак, він навіть не сумнівається в однозначності, котру йому навіюють, складені за генами «карти та таблиці, наведені в книзі», і котрі визначають його віру в «автохтонність білоруського етносу» та «його глибоку старожитність». Ось завершальна формула етнічності білорусів, які «ведуть свій родовід, починаючи з 1,5 тис. років до РХ»: «Антропогенетична *єдність походження* (спільний предок? – К. І.), наявність протягом кількох століть *своєї державності* (очевидно, ВКЛ? – К. І.), особливість мови і культури, перевага еміграційних процесів над міграційними сприяли утворенню та консолідації окремої (? – К. І.) і поки що (? – К. І.) доволі тривалої етнічної спільноти білорусів» [556, с. 112].

Зазнає критики підхід А. Мікуліча і з боку його фахового кола. Так, І. Салівон теж не погоджується з його думкою про «етнічну автохтонність» білорусів, вірніше з контекстом її уживання, як своєрідної «одвічності» цієї спільноти на означеній території. Натомість цілком слушно покликається на

дослідження археологів, згідно яких 1,5 тисячі років тому не те що білоруси, а лише перші слов'янські племена почали розселятися територією Східної Європи, увійшовши безпосередньо на білоруських теренах у контактах із спільнотами балтів. Останні також не були тут «автохтонами», а переселилися в II тис. до н. е., своєю чергою увібравши у власний генофонд «субстрат» попереднього, ще давнішого населення. Звісно, все це давнє населення фізично нікуди не зникало, а співіснувало з прибульцями, поступово асимілюючись в їхній етнічності [747 с. 91].

Нарікає біолог і на «термінологічну плутанину» А. Мікуліча, котру, «крім В. Деружинського, ряд "популяризаторів" наукових знань дотепер використовують для доведення свої ідеологічних "концепцій"». Водночас вона цілком слушно нагадує до чого може призвести аматорське сприйняття біологізації етнічності та ототожнення расових характеристик (так званий «антропологічний тип») із етносом та закликає виваженіше підходити до основних категорій наукового аналізу. У підсумку, ми цілком солідаризуємось із твердженням І. Салівон, що «під час вивчення етногенетичних процесів антропологічні дані виконують другорядну роль, оскільки відображають лише ступінь внеску генетично детермінованих особливостей предкових популяцій (корінного населення та мігрантів) у генофонд сучасних етносів» [747, с. 92–93].

Окреслена ситуація чудово демонструє, наскільки складним є міждисциплінарний підхід до проблеми реконструкції етнічної історії східних слов'ян. Окрім нерозуміння дослідниками теоретично-методологічної специфіки суміжних галузей, вони, замість пошуку спільних точок доступу до проблеми, навпаки, доволі часто намагаються монополізувати право «своєї» дисципліни на встановлення остаточної істини, звинувачуючи при цьому колег з інших секторів в упередженості та методичній обмеженості. Показовою щодо цього є зокрема теперішня напружена ситуація відносно слов'янського етногенезу в польській історіографії, передусім в антропологічно-археологічній полеміці поміж «автохтоністами» й «алохтоністами». Концепція перших була сформульована Ю. Костшевським у міжвоєнний період. Натомість кардинально її переосмислив у 1970-х рр. К. Годловський, виступивши з версією про міграцію «слов'ян» на польські терени з Подніпров'я за доби Великого

переселення народів [965], яку підтримували та розвивали також В. Хенсель і К. Яжджевський. Сьогодні цю традицію продовжують археологи М. Парчевський, П. Качановський, А. Новак. Натомість доволі різко, за спостереженням Р. Гжесіка, їм опонують «неоавтохтоністи» В. Маньчак, Х. Мамзер і особливо фізичний антрополог Я. Піонтек [177, с. 112–114].

Останній зокрема наполягає на тому, що саме фізична антропологія має вирішальний вплив на реконструкцію етногенетичних процесів у середовищі «слов'янства», на відміну від археології та лінгвістики, матеріали яких неспроможні відображати етнічні та головне – демографічні – явища. На підставі саме останніх, він вважає неприпустимою гіпотезу «алохтоністів» щодо міграції слов'ян із Середнього Подніпров'я, адже це засвідчило би доволі високу стартову динаміку природного приросту населення, чого в жодному разі в V–VI ст. не спостерігається [984, p. 199, 201–202, 209]. Крім цього, у спільному дослідженні з українським антропологом С. Сегедою, він зауважив, що полеміка з представниками тих дисциплін, які прагнуть реконструювати слов'янське етнічне минуле, ускладнена через ігнорування ними новітніх даних фізичної антропології, особливо у сфері молекулярної біології та генетичному аналізі [982, s. 8–9]. Зі свого боку, етнолог А. Посерн-Зеліньський також слушно наголошує на тому, що сучасна археологія не повинна ізолюватися від інших наук, але натомість бути відкритою до нових ідей і вдосконалювати власний теоретичний інструментарій [993, s. 110]. Згідно слушного зауваження Я. Піонтека, тільки зміна дослідницької парадигми сучасної археології здатна принести бодай якісь результати в міждисциплінарних дослідженнях процесу етногенезу слов'ян [985, s. 119]. І, насамперед, антрополог веде мову про необхідність подолання польськими археологами застарілих міфів щодо означеного процесу [983, s. 121–122]. У схожому ключі препарує проблему міждисциплінарного дослідження слов'янської етнічної історії й А. Юрас [972, s. 21]. Певну компромісну позицію в межах цього дискурсу займає П. Урбаньчик, прагнучи з позицій оновленої методологічної рефлексії позбавити означену полеміку «націоналізованих» конотацій [1006, s. 16–36]. Крім цього, сучасна польська археологія також не подолала остаточно вірус методології «марксизму» [937], а отже, ситуація в ній схожа на східнослов'янські дискурси.

Разом із тим, ми можемо констатувати, що й у царині сучасних білоруської антропології та генетики вирішити проблему походження слов'ян і білоруського етногенезу зокрема поки що не вдалося. Головними перепонами на цьому шляху є все ті ж проблеми теоретично-методологічного характеру. Передусім, некоректна трактовка базових етноісторичних категорій і намагання окреслити «етнос» у категоріях біологічного організму, що існує з давніх-давен дотепер. На жаль, за подібними підходами простежуються й ангажовані нинішніми суспільно-політичними реаліями твердження, покликані «підтвердити» стародавність і особливу унікальність білорусів. З другого боку, не можна заперечувати цінні дані, котрі дають ці галузі наукового знання для дисциплін гуманітарного профілю, зокрема й щодо етнічної історії слов'ян.

Таким чином, у сучасній білоруській історіографії проблема етнічної історії спільнот східних слов'ян висвітлюється насамперед археологами, але як правило роблять це вони фрагментарно. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, хоч його схема характеризується насамперед вгадуванням, а подекуди й вигадуванням окремих аспектів «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці конкретики. З-поміж сучасних білоруських істориків, жоден не присвятив окремої уваги проблемі етнічної історії слов'ян або ж навіть етногенезу безпосередньо білорусів. Всі ці питання розглядаються ними побіжно або в контексті інших дослідницьких проблем, як правило, у вигляді своєрідного тла, котре окреслюється пунктирно та не стає окремим об'єктом аналізу. Досить популярною в білоруській історіографії є версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, яка, втім, досі не набула будь-якої наукової концептуалізації. Загалом, сучасна білоруська гуманітаристика позначається надзвичайно низьким теоретично-методологічним рівнем наукових студій, у яких складні етноісторичні проблеми вирішуються переважно без верифікації джерельної бази, аналізу історіографії проблеми та категоріального апарату. Як наслідок, відповідні праці побудовані на штучно сконструйованих схемах, відзначаються голослівними твердженнями, необґрунтованими припущеннями та схоластичними спекуляціями.

РОЗДІЛ 4
НОВІТНІ ПРОЕКТИ «СЛОВ'ЯНЩИНИ» РОСІЙСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ

4.1 Концепція В. Сєдова

Проблема походження слов'ян і східнослов'янських етносів, – раніше вбрана у шати «єдиноправильної концепції», набула на сучасному етапі куди різнобарвнішого наповнення у вигляді значної кількості концепцій, гіпотез, версій. Втім, залишилися й дослідники, котрі намагалися лише модернізувати попередню, офіційну версію етногенезу східних слов'ян, попри те, що залучені ними нові факти та підходи засвідчували цілковиту методологічну неадекватність теорії так званої «давньоруської народності». Саме до цієї когорти вчених можна віднести відомого російського археолога *Валєнтіна Сєдова* (1924–2004), який ще в радянській час зіштовхнувся із певною прохолодністю до своїх етногенетичних побудов, оскільки вони фактично ставили хрест на «спільній колисці». Ми, напевно, вже ніколи не дізнаємося, чи його врятував статус московського академічного вченого, чи його «правильна», політкоректна риторика, але він (скажімо, на відміну від свого сучасника – українського археолога М. Брайчевського, котрий також не сприймав офіційної концепції) не зазнав ані переслідувань, ані заборони друкуватися, а натомість зробив досить успішну наукову кар'єру.

Загалом, концепція слов'янського етногенезу В. Сєдова є на сьогодні однією з найґрунтовніших і тим, хто серйозно займається цією проблематикою, навряд чи варто її уникати, попри всі її суперечливості та недосконалості. Більш детального аналізу вона заслуговує й з огляду на той парадигмальний вплив, який спричинила на сучасну білоруську історіографію, спровокувавши в ній означений вище «балтський дискурс». Хоча проблематика балтсько-слов'янської взаємодії в давнину вже сама собою варта якнайприскіпливішого дослідження. Відтак, аналіз наукового доробку одного з найкрупніших її знавців у сучасній історіографії, видається доволі важливим, адже загалом дивною є мала увага до творчості В. Сєдова у сучасних східнослов'янських

історіографіях. Дотепер лише одиниці російських науковців намагалися певним чином проаналізувати окремі аспекти його концепції [102; 252; 253; 461; 495].

З огляду на те, що у сучасній українській історіографії увага науковій творчості В. Сєдова майже не приділяється, доречним, на наш погляд, буде розпочати аналіз його концепції з кількох біографічних епізодів. Народився Валентин Васильович 21 листопада 1924 р. у м. Богородськ (тепер м. Ногінськ Московської обл.). Закінчивши школу 1941 р., він вступив у Московський авіаційний інститут, але через війну з Німеччиною, був мобілізований до лав Червоної армії й невдовзі потрапив на фронт. Прагнучи розібратися в причинах цього конфлікту, він зацікавився історією й по завершенні війни вступив на істфак Московського університету, де вже з першого курсу захопився археологією. Його науковим наставником і керівником був відомий археолог Артемій Арциховський, з яким він пройшов вишкіл у ході новгородської експедиції [708].

Після завершення навчання, В. Сєдов вступив до аспірантури Інституту історії матеріальної культури АН СРСР (сьогодні – Інститут археології РАН; у ньому ж працював до останнього дня – 4 жовтня 2004 р.). Невдовзі були захищені і кандидатська (1954), і докторська (1967) дисертації (з 1997 р. – член-кореспондент, з 2003 р. – академік РАН). Як відзначив О. Чернєцов, вивчаючи вже найраніші праці В. Сєдова, неможливо встановити серед них так звані «учнівські», а тому у славістиці він одразу з’явився у всеозброєнні [880, с. 6]. Причому він став відомим ученим не лише як кабінетний спеціаліст, але й як винятковий практик, що засвідчує солідний список і масштабна географія польових розкопок під його керівництвом.

Вже перші археологічні дослідження в Новгороді змусили його звернутися до всього комплексу проблем, пов’язаних із розселенням слов’ян саме на Північному Сході Європи. Він відразу відчув, що найбільшу перепону на цьому шляху становить недослідженість взаємин слов’ян із місцевим на той момент населенням регіону – балтами та фіно-уграми й не лише на рівні археології. Відтак, він розпочав цікавитися іншими науками (антропологія, лінгвістика, ономастика), аби застосувати міждисциплінарний підхід у з’ясуванні ранньої етнічної історії слов’ян. Його учні (тепер також відомі вчені-археологи) вважають, що мало хто з колег могли зрівнятися з ним в умінні вільно

орієнтуватися у величезних масивах доісторичних і середньовічних старожитностей із різних регіонів Європи, так само, як мало хто володіє рівною йому здатністю до створення синтетичних досліджень, у яких «розрізненні факти, окремі блоки археологічних матеріалів, вибудовуються у цілісну історико-культурну панораму» [495, с. 3].

Вони ж вважають, що В. Сєдов є «творцем сучасної концепції етнокультурної історії слов'янства». Попри таке суперечливе формулювання (адже, по-перше, не він один досліджував проблему, а по-друге, не зрозуміло, що в цьому контексті означає термін «слов'янство»), можна погодитись, що саме він є автором найбільшої кількості праць (зокрема монографій), присвячених етногенезу слов'ян. Вже від 1970-х рр. він поступово перейшов до студіювання все більш масштабних проблем і поставив перед собою завдання відтворення загальної картини етнічної історії Східної Європи від появи на континенті індоєвропейців до пізнього середньовіччя. Завершеного вигляду його конструкція набула вже в 1990-х – на початку 2000-х рр., що знайшло відображення в кількох солідних наукових монографіях і статтях.

Однак ще в першій своїй монографії (1979 р.), присвяченій проблемі слов'янського етногенезу, В. Сєдов доволі об'єктивно охарактеризував власну участь у цьому дискурсі: «У наш час написати книгу з етногенезу слов'ян – ще не значить вирішити цю проблему. За явного браку фактологічної бази найдавніша історія слов'янства може бути висвітлена лише за допомоги наукових гіпотез. Тому в книзі читач зустрінеться із серією гіпотетичних побудов. Наскільки вони виправдані, покажуть подальші дослідження» [767, с. 6]. Загалом, схема початкового слов'янського етногенезу, запропонована В. Сєдовим ще наприкінці 1970-х рр., була доволі оригінальною та кардинальним чином відрізнялася від пануючої в тогочасній офіційній радянській історіографії візії, оформленої наприкінці її існування працями Б. Рибакова (вбачала появу слов'ян в межах Середнього Подніпров'я).

Натомість В. Сєдов підтримав і розвинув західну («польську») гіпотезу, згідно якої, прабатьківщиною слов'ян було Вісло-Одерське межиріччя, а безпосередньо їхнім початком вважав археологічну культуру підкльошових поховань (400–100 рр. до н. е), яка сформувалася на базі лужицької та

поморської (на його думку, «периферійні балти») культур [771, с. 95–148; 776, с. 69–79]. У цьому регіоні «перші слов'яни» зазнали істотного культурного впливу через активні контакти із германцями, західними балтами та кельтами (так звана латенська культура). Внаслідок цього, «підкльошівці» поступово трансформувалися у пшеворську археологічну культуру (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) в тому ж вісло-одерському міжріччі, а кельти в її межах були слов'янізовані. Оскільки останні увійшли переважно до складу населення південної частини пшеворського ареалу, це призвело до формування двох етнічно відмінних її частин, а на півночі таким субстратом виступили балти. Посилаючись на погляди лінгвістів, зокрема й Ф. Філіна [861, с. 103–110, 205–218], згідно яких, у давнину відбувся розпад «праслов'янської» мови на дві діалектні групи, В. Сєдов припустив, що це відбулося якраз через диференціацію слов'ян пшеворської культури (саме їх, вважає він, античні автори називали «венедами» [771, с. 179; 776, с. 122]). Важливо також врахувати, що пшеворська культура не ідентифікувалася дослідником ані як суто слов'янська, ані як германська, оскільки це була «складна поліетнічна спільнота» [771, с. 178–179].

Тиск з боку кельтів і германців змусив частину пшеворського населення мігрувати на схід, переважно у Подніпров'я, де з місцевими племенами воно стало основою зарубинецької археологічної культури (I ст. до н. е. – I ст. н. е.), яка, з погляду В. Сєдова, була по-суті балтською. Тут необхідно зауважити, що з цього приводу точилася гостра дискусія вченого з представниками «київської археологічної школи», на переконання яких, зарубинецька культура не те що не є балтською, а виступає початковою у всьому слов'янському етногенезі. Не врахувати фундаментальних досліджень українських фахівців він не міг, а тому в пізніх працях почав визначати цю культуру змішаною, балто-слов'янською [771, с. 219; 776, с. 135], хоча все одно наполягав, що вона не відіграла суттєвої ролі в етногенезі слов'ян.

Будучи заручником своєї жорсткої схеми, В. Сєдову довелося заперечувати і «слов'янськість» інших подніпровських культур – київської, пеньківської, колочинської, – атрибутуючи їх також як балтські. Цим він по суті поставив себе у доволі скрутне методологічне становище, адже з таких позицій практично неможливо пояснити, наприклад, хто такі анти (пеньківська

культура), яких він так чи інакше характеризував як слов'ян. На думку В. Пєтрухіна, В. Сєдов занадто довіряє повідомленням Йордана (і Кассіодора) про колишню єдність склавинів і антів під ім'ям венедів, а тому не зрозумілим у цій гіпотезі є й пропоноване співвідношення пшеворської та пеньківської культур, оскільки остання взагалі, згідно джерел, «пережила» антів на століття [656, с. 4]. Натомість в історіографії присутні й погляди на антів як неслов'янську спільноту, що лише запозичила у склавинів мову [974, p. 392–393].

Значно більше уваги московський археолог приділив розвитку саме пшеворської культури, «венедська» частина якої після гунської навали IV ст. остаточно розділилася на дві частини. Південна група стала основою формування празької культури («склавини» античних джерел), а північна – трансформувалася у суково-дзєдзіцьку культуру (межиріччя Ельби та Вісли), де сформувалася лехітська діалектна група західних слов'ян-венедів. Через погіршення кліматичної ситуації в IV ст., з цього ареалу відбулося також слов'янське розселення на схід. Із цим повісленським населенням, на думку В. Сєдова, пов'язане заселення слов'янами Середньоєвропейської рівнини [770, с. 19], де в умовах метисації з дніпровськими балтами та фіномовними племенами сформувалися нові археологічні культури – довгих курганів, сопок, яких дослідник порівнює з літописними кривичами та ільменськими словенами [773, с. 14]. Для цього процесу він навіть запровадив спеціальний термін – «велика слов'янська міграція» [776, с. 7, 199–430]. Згодом ця гілка переселенців, буцімто, стала основою для формування «північновєлікорусов» [761, с. 91–179].

У південно-східному напрямі слов'яни з пшеворського ареалу почали розселятися ще раніше – із середини I ст. до н. е., поширюючись у Верхньому Подністров'ї та на Волині, де змішалися з представниками липицьких і зарубинецьких старожитностей. У II–III ст. значні маси пшеворського населення перемістилися вже у лісостепові райони міжріччя Дністра та Дніпра, заселені на той момент сарматськими та пізньоскіфськими племенами. Одночасно з Півночі до причорноморських степів рухалася міграція готів (вельбарська культура), внаслідок чого в Причорномор'ї сформувалася поліетнічна черняхівська культура [771, с. 229–321, 243–272; 776, с. 149–151, 170–172], до якої входили, крім германців готів, слов'яни, гето-фракійці та

скіфо-сармати. Поступово в її дністро-дніпровському ареалі відбувається змішування пшеворського слов'янського населення із місцевими сарматськими (іранськими) племенами – так відбувається слов'яно-іранський симбіоз із домінуванням перших. У результаті, формується окрема група слов'ян, відома в джерелах як «анти» [771, с. 273–279; 776, с. 186–192] (пеньківська культура).

Цю концепцію етногенезу слов'ян В. Сєдова критикують деякі сучасні російські дослідники. Наприклад, археолог М. Щукін не погоджується з ускладненим ним, через введення черняхівської культури, «польським» ретроспективним шляхом розвитку слов'ян від пшеворської до поморської культур. Адже в такому вигляді для пропонованої гіпотези залишається невирішеним головне протиріччя: останні ланцюги такої ретроспекції – «мисочні» та «фібульні» культури (черняхівська та пшеворська) за структурою різко відрізняються від «горщикових» ранньослов'янських культур [920, с. 58–59]. Фактично така різка відмінність останніх від попередниць досі залишається не поясненою. Схожі проблеми, на думку М. Щукіна, мають ще два аспекти сєдовської схеми. Насамперед, самі польські археологи не бачать двох варіантів пшеворської культури [919, с. 116], а по-друге, із запропонованої гіпотези виходить, що від II ст. до н. е. і до кінця IV ст. (тобто, майже 600 років), у межах пшеворської та черняхівської культур слов'яни мешкали пліч-о-пліч з германцями, а їхні мови мали істотно зблизитися, чого лінгвістами досі не зафіксовано [917, с. 28].

Проблема полягає також у тому, на чому цілком слушно зауважує й С. Іванов, що в російській історіографії, «як правило, слов'янський етногенез реконструюють на базі праць В. Сєдова, але його гіпотеза не єдина і не в усьому безсумнівна». Зокрема, він виводить першу достеменно слов'янську культуру (празьку) з культури підкльошових поховань у Мазовії, що є варіантом германської пшеворської культури. Принаймні, не меншу доказовість має й гіпотеза М. Щукіна, котрий пропонує шукати «колиску слов'янства» у південній частині лісостепової зони Східної Європи. І яка б з теорій не виявилася вірною, проблема залишається: празька культура виникає фактично на порожньому місці [292, с. 24, 25]. Разом із тим, істотною вадою підходу В. Сєдова є те, що, виводячи перших слов'ян з підкльошової культури, він по

суті не розрізняє три аспекти можливої інтерпретації такого процесу – етнологічний, лінгвістичний і власне археологічний [112, с. 99].

Як відомо, в середині IV ст. готи створили державу на чолі з Германаріхом, до якої анти були налаштовані опозиційно. У 375 р. це королівство було захоплене кочовиками-гунами, а частина готів мігрувала на захід, у межі Римської імперії – розпочалося Велике переселення народів. Саме ці події спричинили те явище, котре В. Сєдов назвав «велика слов'янська міграція» й унаслідок якої слов'яни швидко розселилися на просторах Європи. Це зумовило появу ряду нових «слов'янських» археологічних культур, зокрема таких, як празька, пеньківська, Іпотешті-Кіндешт-Чурел, аварська на Дунаї, волинцевська, роменська, боршевська, а також згадувані вище – суково-дзєдзіцька (лехітська), псковських довгих курганів, новгородських сопок і банцеровсько-тушемлинська. Під цей «шумок» гунського погрому черняхівської культури, московський археолог «переселив» частину її землеробського населення у Поволжя, де невдовзі, буцімто, сформувалася ще одна «слов'янська культура» – іменьківська (ми вже неодноразово відзначали справедливу критику відносно цієї гіпотези у сучасній історіографії).

Таке масштабне розселення істотно змінило культурну та політичну ситуацію у Центрально-Східній Європі, перервавши односпрямований етнічний і мовний розвиток слов'ян. На нових землях вони вступили в контакти з різними етносами, що зумовило «етномовну диференціацію слов'янського етносу, наслідком якої стало утворення окремих слов'янських народностей» [776, с. 431]. Відтак, на думку В. Сєдова, вже на цьому етапі «жоден зі слов'янських народів не був прямим нащадком діалектних утворень праслов'янського стану, закладених у римський час» [773, с. 25]. З огляду на це, він доволі справедливо закликав відмовитися від думки про «руську прабатьківщину» та пошуків у праслов'янському масиві зачатків так званої «східнослов'янської народності» [761, с. 183]. Його основним аргументом був той факт, що територія майбутньої Київської Русі була освоєна слов'янським населенням неодночасно, в декілька міграційних потоків, із різних культурних регіонів.

Так, на Волині та Правобережжі Київського Подніпров'я з празької культури сформувалася спільнота дулібів, з якої згодом вийшли волиняни,

поляни, древляни та дреговичі. Із середовища пеньківської культури (анти) сформувалися хорвати, тиверці, уличі, радимичі та в'ятичі. Окрему групу становили вихідці із культури довгих курганів, мова яких свідчить про тривалий ізольований розвиток від решти слов'янських спільнот, і яких літопис іменує кривичами та полочанами. Четверте «культурно-племінне угруповання слов'ян», основними пам'ятками якого є сопки, було населенням, відомим як ільменські словени. Стосовно них В. Сєдов зауважував: «Питання про те, звідки та якими шляхами розселялися слов'яни територією Новгородської землі, залишається відкритим. З упевненістю можна лише стверджувати, що міграція йшла не з Подніпров'я.., а можливо звідкись із Південного-Заходу, з Повіслення чи Вісло-Одерського міжріччя» [778, с. 11–12].

Незважаючи на те, що Рюриковичі лише об'єднали під своїм скіпетром ці чотири різнокультурні конгломерати слов'ян (а також масу не-слов'ян), які залишили по собі у Східній Європі, згідно підрахунків самого В. Сєдова [759, с. 10], 7 (!) археологічних культур, дослідник, слідуючи офіціозній ідеологемі, все одно твердить, що вони утворили «давньоруську народність», але слід відзначити ніде не називаючи її безпосередньо окремим етносом. Більше того він змушений констатувати, що «за свідченням археологічних матеріалів, літописні племена в XI–XII ст. залишалися стабільними етнографічними одиницями» [759, с. 270]. Інтуїтивно відчуваючи етнологічну неможливість появи окремого «східнослов'янського» етносу на площі у майже 1,5 млн кв. км, він змушений обмовлятися, що «давньоруська народність сформувалася на основі слов'янського населення, об'єднаного не на *етнодіалектному,* а на *територіальному* ґрунті», а «провідна роль, – продовжує він далі ще обережніше, – в її складанні, *вірогідно*, належала давньоруській державі» [759, с. 272], але ж погодьмося, «народності», якщо допустити існування таких етнічних спільнот, складають не держави – а люди, котрі усвідомлюють/ уявляють таку спільноту.

Наприкінці 1990-х рр. В. Сєдов знову повернувся до цієї теми, вважаючи, що у нього накопичилося чимало археологічних (!) матеріалів для «дослідження складної проблеми становлення давньоруської народності» [761–763]. Цього разу, забувши власні попередні висновки, він уже значно

категоричніше класифікував її як «спільносхіднослов'янську етномовну єдність» (звісно, у жодний спосіб не пояснюючи теоретичне навантаження цієї категорії, декларуючи між іншим лише доволі суперечливу та однобоку константу про мову як найважливішу ознаку етносу) [761, с. 7, 19–20, 182]. Загалом, необхідно відзначити, що головним недоліком конструкцій В. Сєдова є їхня цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, як бачимо – догматах.

Зрештою, він усе ж таки не стримується та називає цю ефемерну «етномовну єдність» (попри, здавалося б, давно віджилий ідеологічний клімат) «давньоруським етносом» – «*складним формуванням* (? – К. І.), що включило в себе *декілька різноманітних* праслов'янських угруповань» [761, с. 183]. За кілька сторінок він сам собі вже суперечить, оголошуючи, що «*русь* в X–XIII ст. була етнонімом», проте, «на питання, чи все слов'янське населення Давньої Русі іменувало себе русами *відповісти неможливо* [sic!]» [761, с. 221]. Отже, зважаючи на прихильність В. Сєдова до етнологічно-спрощених максим, відзначимо хибність його підходу: етнос – не єдина для всіх мова, а – єдина для всіх свідомість, яку він і не може знайти, хоча, швидше за все, і не шукає.

На цьому коло проблем, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, у працях В. Сєдова далеко не вичерпується. Крім докладних археологічних досліджень і відповідних етноісторичних їхніх інтерпретацій, присвячених практично усім «літописним племенам», на увагу та зокрема доволі неоднозначну реакцію на них у сучасній історіографії заслужили такі аспекти східнослов'янської минувшини, як теорія «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, слов'янська атрибутація іменьківської археологічної культури [771, с. 309–315; 765, с. 49–65; 777, с. 27–54; 761, с. 58–63; 764; 776, с. 245–255], теорія походження русі та Руського каганату [761, с. 73–77; 769; 776, с. 275–295].

Зауважимо, проте, що у сучасній російській історіографії є чимало їх противників, оскільки вони передусім відзначаються «ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом» [713, с. 193]. Малоймовірним вважає «кидок іменьківців» з Волги на Дунай М. Васільєв [113, с. 106]. Натомість В. Пєтрухін справедливо заперечує ту обставину, що іменьківську культуру заснували анти,

коли факти свідчать про її поліетнічність, а також наголошує на неприпустимості у такий спосіб «зароджувати» етнонім «русь» у Поволжі [669, с. 24–25; 664, с. 155–156; 666, с. 128–129]. Своєю чергою, А. Горскій звертає увагу на довільне трактування В. Сєдовим деяких фіно-угорських етнонімів, безпідставно перетворюючи їх на слов'янські [193, с. 56]. Істотний скепсис серед археологів зумовлюють і його погляди та етнічну інтерпретацію культури «довгих курганів» [430, с. 136].

Майже ніхто із сучасних істориків не сприйняв поглядів московського археолога і на проблему так званого Руського каганату, котрий, на думку, того ж таки В. Пєтрухіна, – «не більше ніж історіографічний фантом». Тому спроба В. Сєдова розвинути цю гіпотезу «гіпотетичного каганату русів» є лише продовженням «радянської традиції пошуку потужної держави початкової слов'янської русі в Середньому Подніпров'ї» [666, с. 132, 136, 139]. З погляду археології та знавців волинцевських старожитностей, заперечують можливість існування «каганту» в межах цієї культури В. Єнуков [245, с. 56] і А. Комар [372, с. 300–333]. Натомість С. Воронятов розкритикував цю схему як черговий вияв «неоантинорманізму» [52, с. 200–201], що властивий російській історіографії.

Першорядного значення у своїй схемі етнічної історії східних слов'ян В. Сєдов надавав також *фактору балтів*, оскільки резонно вважав, що «відтворити історію ранніх слов'ян можна лише в комплексі з аналізом старожитностей інших європейських етносів» [771, с. 3]. В одному з останніх інтерв'ю науковець сказав, що мріє написати велике дослідження з етнічної історії балтів [708], але, на жаль, через смерть, йому вже не судилося цього зробити. Втім, він встиг опублікувати ще 1992 р. невеличку працю латиською мовою в Ризі, присвячену давнім балтам [995]. Частково ця проблематика проаналізована ним і в книзі «Фіно-угри та балти у середньовіччі» [866], де виступив і як редактор, і як автор. Однак основні положення його концепції викладені у численних монографіях і статтях. Певну «одержимість» В. Сєдова балтами як фактором етногенезу слов'ян свого часу зауважили і його студенти. Вітаючи професора з черговим ювілеєм, вони підготували плакат, на якому зображення земної кулі було зафарбоване жовтим кольором і позначене великими літерами «БАЛТИ» [880, с. 5]. На етнологічній інтерпретації

балтського компоненту у східнослов'янському середовищі середньовічної доби була побудована і докторська дисертація В. Сєдова, захищена ним у 1967 р. і опублікована як монографія через кілька років [775].

У сучасній білоруській історіографії теорія В. Сєдова стала однією з найвпливовіших у поясненні «автономного» (поза «давньоруською народністю») етногенезу білорусів, хоча подекуди вона набуває гіпертрофованих рис, коли білоруси оголошуються не слов'янами, а винятково балтами, котрі лише перейшли на вживання слов'янської мови. Суперечливість такого підходу, на наш погляд, багато в чому зумовлена слабким рівнем термінологічної інтерпретації і в радянській, і в сучасних східнослов'янських історіографіях, передусім, змістовим наповненням ключової, в цьому випадку, категорії – «балти». Справді, до цих пір немає більш-менш вичерпної характеристики цього терміна і відповіді на питання хто ховається за цією назвою: мовна спільнота, групи споріднених племен, населення, що володіло схожою матеріальною культурою; чи це був окремий етнос, як доволі часто (і звісно без теоретичного та фактичного обґрунтування) стверджується в археологічній літературі? Переважно, дослідники обмежуються загальним і абстрактним визначенням балтів як частини індоєвропейців (у свою чергу, ця категорія потрактована не набагато краще). На жаль, у такому ключі аналізував проблему й В. Сєдов.

Основним методом дослідження слов'янського етногенезу вчений обрав ретроспекцію – тобто, рух від відомого – до генетично спорідненого явища на більш ранньому етапі. На переконання археолога, за пошуку слов'ян, цей метод приводить до так званої «середньоєвропейської культурно-історичної спільності полів поховальних урн», яка існувала у Центральній Європі від XIII до VI ст. до н. е. (тобто, в бронзовому віці). Перехід до залізного віку, що спричинив значні міграції, зумовив диференціацію цієї спільноти на кельтів, іллірійців, італіків, венетів, германців (ясторфська культура) та слов'ян (підкльошова культура). Однак балти виникли та розвивалися окремо, хоч і під впливом цієї давньоєвропейської культури, зокрема невдовзі увійшовши частково до складу саме слов'ян у вісло-одерському міжріччі [779, с. 178–180]. Таким чином, «етногенез балтської етномовної спільності на ранньому етапі,

судячи з археологічних матеріалів, протікав поза середньоєвропейською спільністю полів поховальних урн» [776, с. 63].

Давні балти, на переконання В. Сєдова, вже у ранньому залізному віці поділилися на три частини за географічною ознакою [995, s. 58–70]. Так, середню частину сучасної Білорусі заселяли племена археологічної культури штрихованої кераміки, ареал якої охоплював також Східну Литву та південно-східну Латвію. Це було ядро балтів, а їхніми прямими нащадками сьогодні є литовці та латиші. Із Заходу до цього ареалу прилучалися землі західних балтів (предки прусів, ятвягів, галіндів і куршів), представлених археологічною культурою західнобалтійських курганів (область від нижньої Вісли до р. Вента, вздовж узбережжя Балтійського моря). Східний ареал давньої балтської території заселяли племена близьких між собою археологічних культур – дніпро-двінської, юхнівської та верхньоокської – так звані дніпровські балти.

Останнім належала милоградська культура, на зміну якій у II ст. до н. е. прийшла зарубинецька, етнічна атрибуція котрої, на думку В. Сєдова, дискусійна. Хоча вчений переконаний, що найвірогідніше її населення належало до «окраїннобалстького діалекту», котрий, буцімто, посідав проміжне становище між західними балтами та слов'янами. Згодом, носії цієї культури, начебто, мігрували у верхньодніпровські землі і досягли басейну Верхньої Оки (мощинська археологічна культура), де зафіксовані писемними джерелами як «голядь». У південній частині Дніпровського Лівобережжя нащадки зарубинців змішалися з іраномовними племенами і в III–V ст. були представлені київською археологічною культурою (так звані «голтескіфи» Йордана) [760, с. 90]. З цим категорично не погоджується А. Обломскій, згідно міркувань якого, вся «балтська» гіпотеза В. Сєдова вразлива вже в основному пункті – доведенні балтської етнічної природи населення колочинської культури. Оскільки пропонований «гідронімічний» аргумент вельми відносний, не може бути й впевненості, що балтські гідроніми з'явилися саме в ареалі колочинців [619, с. 52]. Згадані епізоди, на нашу думку, яскраво демонструють, наскільки ефемерними можуть бути «однозначні» етнічні реконструкції археологічних культур раннього середньовіччя.

Переходячи до аналізу балтського компоненту в східнослов'янському етногенезі доби раннього середньовіччя, В. Сєдов також «включає» їхні групи

до «давньоруської народності», припускаючи, що «племена, які залишили колочинські, тушемлинські та мощинські старожитності, були *прямими фізичними предками частини східного слов'янства*» [759, с. 29]. Етнологічно та історично, звісно, важко уявити, як із такої етнокультурної мішанини за порівно невеликий час міг утворитися єдиний етнос. Тому московський археолог і зосередився передусім на етногенезі західної частини східних слов'ян, аби пояснити їхню майбутню етнічну окремішність, яка, втім, не могла з'явитися, через офіційну ідеологічну позицію, поза горнилом «давньоруської народності». Як ми вже бачили вище, ця специфіка зумовлювалася, на його думку, західним походженням слов'ян і їхньою колонізацією Середньоєвропейської рівними двома хвилями (V і VIII ст.). При цьому дослідник був категорично проти гіпотези південного заселення цього регіону слов'янами – нащадками зарубинецької археологічної культури. Хоча в 1990-х рр. він почав обережніше визначати її етнічну атрибуцію, зауваживши, що «науково обґрунтувати балтську належність населення зарубинецької культури неможливо» [765, с. 59], натякаючи, що вона становила собою певний балто-слов'янський симбіоз.

За такого підходу, в концепції В. Сєдова ознак «автономного» етногенезу, на наш погляд, набула не лише західна, але й південна частина східних слов'ян. Адже, як уже зауважувалося вище, крім зарубинецької, він досить послідовно зараховував до балтських і київську, і колочинську культури. Внаслідок цього, як справедливо зауважує зокрема Н. Лопатін, на його етнокультурних картах епохи Великого переселення народів чітко вималювався «балтський заслон» між південною частиною слов'янського світу (празька та пеньківська культури) та північно-західною (довгі кургани) [470, с. 336]. Синхронно в північно-західному сегменті східнослов'янських племен, згідно схеми В. Сєдова, починаючи з VI ст., на території розселення дніпровських балтів, які залишили старожитності типу Тушемля–Банцеровщина–Колочин, чітко фіксуються слов'янські культурні елементи, що свідчать про початок інфільтрації слов'ян у балтське середовище. Згодом, тут з'являється археологічна культура довгих курганів, яку дослідник пов'язує зі східнослов'янським племенем кривичів. При цьому В. Сєдов гіпотетично припускає, що «слов'яни, очевидно, виявилися на Північному Заході

найактивнішим і, можливо, кількісно домінуючим етносом» [761, с. 126].

Тушемлинська археологічна культура посідає в концепції східнослов'янського етногенезу В. Сєдова одне з головних місць, як реальний доказ балто-слов'янського симбіозу, що визначив в майбутньому етнічну специфіку білоруського етносу. На відміну від новгородсько-псковських земель, де слов'яни розселилися серед порівняно нечисленного балто-фінського населення, на території тогочасної Білорусі ситуація була зовсім інакшою, адже вона була щільно заселена балтськими племенами дніпро-двінської культури. З кінця IV ст. тут почався повільний процес слов'янізації аборигенів, який, за припущенням вченого, не завжди був прямолінійним і завершився тільки в часи давньоруської державності [771, с. 303–304]. Досліджуючи старожитності тушемлинської культури, В. Сєдов звернув увагу і на певну їхню подібність до культури псковських довгих курганів. Пояснення цьому він вбачає знову ж таки в тому, що обидві групи слов'ян переселилися з Вісло-Одерського регіону [757, с. 64]. Втім, чітко розмежувати археологічні матеріали тушемлинської культури на слов'янські та балтські дотепер нікому не вдалося. Не менш ризикованим припущенням вченого є й констатація можливої двомовності в межах цієї археологічної культури, котру він називає «метисною».

Археологічні та лінгвістичні джерела, залучені московським ученим до вивчення білоруського етногенезу, загалом привели його до закономірного висновку про потужний вплив балтів на цей процес. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із запропонованою ним схемою ранньої етнічної історії східних слов'ян. Чимало дискусійних постулатів були окреслені й самим В. Сєдовим. Із вельми гострою критикою його концепції виступив зокрема Б. Флоря, виходячи з поширеного ще в радянській історіографії постулату про доволі пізнє (XV–XVI ст.) формування сучасних етносів східних слов'ян. На його думку, «якщо визнати аргументацію В. Сєдова переконливою, то, оскільки розселяючись територією Східної Європи, східні слов'яни вступали у різних частинах східноєвропейської рівнини у контакт з різними етносами (крім балтського на північному заході, з ірано-мовним на півдні й угро-фінським на північному сході), треба було б віднести початок формування окремих східнослов'янських народів ще до державного періоду в

історії східних слов'ян, а сам процес їхнього формування доведеться в такому випадку розглядати як наперед визначений наявністю на різних територіях різного етнічного субстрату» [867, с. 9].

Не важко помітити, що обидва дослідники не зовсім коректно підходять до проблеми, сприймаючи такі наукові абстракції, як «балти», «фіно-угри», «східні слов'яни», «давньоруська народність», за об'єктивно існуючі етноси, що в дійсності далеко не так. Ще більшою проблемою потрібно визнати неможливість реконструкції тогочасної етнічної ієрархії в межах означених мовно-археологічних спільностей, особливо встановлення рівнів (і навіть проявів) їхньої етнічної самосвідомості. Б. Флоря підкреслює ще одну важливу деталь відносно цього: недостатньо існування певних особливостей матеріальної культури, запозичених в етнічного субстрату (а саме на цьому, як ми переконалися вище, базується ретроспективний метод концепції В. Сєдова), але важливо, щоб ці відмінності сприймалися населенням як етнотворчі ознаки. Лише в такому разі, – наголошує вчений, – «можна було би ставити питання про серйозний вплив балтського субстрату на етногенез білоруського народу, але подібна робота, наскільки відомо, не проведена» [867, с. 10]. Аналогічну позицію відносно схеми В. Сєдова демонструє також М. Васільєв [111, с. 114].

Крім наукової складової дискусії з приводу концепції В. Сєдова, деякі російські «високоакадемічні» дослідники більше уваги все ж таки приділяють її можливим «політичним наслідкам», чим вкотре підкреслюють справжні наміри «своєї» історіографії. Доволі промовистою у цьому контексті є репліка під час обговорення доповіді В. Сєдова «Етногенез ранніх слов'ян» (проголошена на засіданні Президіуму РАН у листопаді 2002 р.) директора Інституту слов'янознавства РАН В. Волкова. Висловлюючи занепокоєння сучасним «розбіганням» слов'ян і оформленням незалежних слов'янських національних історіографій (втрату контролю над ними і над не зовсім зрозумілим «*<славянским миром>*» член-кореспондент РАН визначив як якусь «слов'янську ентропію»), останні (тобто, сучасні слов'янські історіографії) – «це, я б сказав, псевдоісторична література, не наукова, а породжена інформаційно-психологічною війною».

Що ж, зрештою, так занепокоїло головного редактора (в 2001–2005 рр.)

провідного російського часопису «Славяноведение» (з 1990-х рр. дотепер у ньому регулярно публікуються вчені і українські, і білоруські, і з решти слов'янських країн, а тому якось важко запідозрити його у популяризації «псевдоісторичної літератури»)? Виявляється, «зараз, наприклад, у Києві, та й у Мінську *також* (? – К. І.) з'явилися *свої трактовки* давньоруської народності. Кажуть, що це міф, ніякої давньоруської народності не було, але початково існували українці, *і скажімо*, білоруси. Тобто, явна спроба задавнення своєї історії». Прагнучи, очевидно, до максимальної наукової об'єктивності у слов'янознавстві й історії, В. Волков, у першу чергу, звертає увагу ось на що: «Проблема, піднята сьогодні у доповіді В. Сєдова (ранній етногенез слов'ян. – К. І.), має, *крім наукового*, також *величезне політичне* значення» [779, с. 603–604]. На жаль, науковий аспект концепції В. Сєдова має, за такої логіки, другорядне значення, головне – правильні політичні висновки. У той же час проблемних аспектів дійсно наукового характеру ця концепція містить доволі багато, зокрема й щодо балтського компоненту.

Особливо важким завданням для В. Сєдова стала необхідність «інтегрування» ранньосередньовічного «балтсько-слов'янського симбіозу» (особливо на білоруських теренах) у «прокрустове ложе» теорії про «давньоруську народність». Апологетика цієї методології, на наш погляд, істотно зменшила евристичні можливості його концепції, лише посиливши парадоксальність деяких постулатів і висновків. Пересуваючи якомога пізніше (на кінець X ст.) початок (!) складання «давньоруської народності», він все одно був змушений констатувати, що слов'янізація балтів на східнослов'янських землях тривала до кінця XII ст., а це навряд чи підтверджує завершення на той момент процесу етногенезу і білорусів, і росіян, і навіть «давньоруської народності». Відтак, довелося маскувати яскраву етнічну самобутність різних спільнот східних слов'ян (кривичів, словен, дреговичів, в'ятичів тощо) за ширмою «етнографічної» номенклатури «культурно-племінних» одиниць (що, на наш погляд, виглядає в його концепції найбільш парадоксально) ще навіть несформованої «давньоруської народності». На жаль, політична доцільність у гуманітарних науках досить часто і сьогодні переважає здоровий глузд.

4.2. Реконструкції російських археологів

Досить показовим свідченням недосконалості та суперечливості «універсальної» концепції слов'янського етногенезу В. Сєдова є той факт, що сьогодні в російській історіографії проблеми відсутні спроби розвитку та поглиблення його ідей і гіпотез. Навіть його учні більше критикують підходи та погляди наставника, аніж прагнуть на них спиратися в уже власних дослідженнях. Відтак, доводиться констатувати, що В. Сєдову так і не вдалося створити власної наукової школи стосовно дослідження етнічної історії слов'ян. Натомість у сучасному науковому просторі Росії можна відзначити дальше існування двох основних осередків (які часто за звичкою іменують «археологічними школами») щодо етноісторичних реконструкцій в означеній царині, котрі оформилися ще в радянський час.

Зі значною долею умовності відповідних підходів, з одного боку, дотримуються в більшості фахівці з Інституту археології РАН («московська школа»), а з іншого – вчені з різних наукових установ м. Санкт-Петербург («петербурзька школа»). До представників першого на сучасному етапі можна віднести, крім В. Сєдова, А. Обломского, І. Гаврітухіна, Н. Лопатіна, А. Фурасьєва, І. Ісланову та ін. До «петербурзького осередку» належать такі археологи, як Л. Клейн, М. Щукін, Г. Лєбєдєв, В. Носов, Д. Мачінскій, В. Булкін, В. Єрьомєнко, П. Шувалов, М. Казанскій, С. Воронятов та ін. Водночас заслуговують на увагу й дослідження тих вчених, які зосереджені на регіональному вимірі проблеми східнослов'янської археології й етнічної історії, до яких, приміром, відносяться реконструкції Є. Шмідта, В. Конєцкого, Г. Матвєєвої та ін. Однак протистояння цих наукових шкіл спостерігається не лише в галузі археології, але й поміж істориками. Приміром «пітерський» історіограф А. Дворніченко, розцінює творчість «нового покоління московських істориків» як «химеру порожнього пустунства» [217, с. 346], але у відповідь «московські» поки що мовчать.

Одним із тих, хто формує сучасний науковий клімат «московської школи» відносно проблематики етногенезу слов'ян є *Андрєй Обломскій* (нар. у 1957 р.), який нині очолює Відділ археології епохи Великого переселення народів і

раннього середньовіччя ІА РАН, а також є начальником Ранньослов'янської експедиції цього ж Інституту. Наукову кар'єру, під наставництвом І. Русанової, він розпочав на початку 1980-х рр., досліджуючи зарубинецьку культуру. В наступному десятилітті він зосередився на старожитностях київської археологічної культури, за аналізом матеріалів якої 2001 р. захистив докторську дисертацію. Варто відзначити й тісне співробітництво московського науковця з провідним осередком слов'янської археології в Україні, насамперед із видним представником «київської археологічної школи» та знавцем київської археологічної культури Р. Терпиловським, із яким проведено чимало спільних польових досліджень і написано декілька монографій і статей, починаючи ще з 1980-х рр. Не так давно київський фахівець доволі детально охарактеризував позитивні аспекти цієї співпраці щодо реконструкції ранньослов'янської етнічної історії та запропонував поставити А. Обломского «в ряд видатних археологів-славістів» [815, с. 14]. Не менш позитивно останній оцінює й доробок свого київського колеги [625].

У результаті багатолітніх польових і аналітичних досліджень, московський археолог конкретизував кілька гіпотез своїх попередників, а його ідеї постійно привертають увагу колег, хоч і містять чимало дискусійних положень. Його підходи до ранньої етнічної історії слов'ян також не позбавлені «родової» проблеми відповідних археологічних реконструкцій – слабкого та часто некоректного теоретичного обґрунтування їхнього етнологічного змісту. Хоча не можна не відзначити, що А. Обломскій став чи не єдиним російським археологом, який взагалі спробував розібратися в етнотеоретичному сегменті археологічної реконструкції етнічної історії давнини, відзначаючи ще на початку 1990-х рр. «плачевне становище питань теорії реконструкції етнічних процесів в археологічній літературі» [629, с. 133]. Втім, орієнтуючись на доволі суперечливу радянську «теорію етносу», він так і не зумів визначити чіткі критерії виділення етнічної спільноти на основі матеріальних артефактів. Заплутали ситуацію й некоректні категорії, що вживалися ним без пояснень – «"етнічне обличчя" місцевого населення» басейну Псла та Сейму в I–V ст. або ж «етнос населення на рівні основного етнічного підрозділу», «певна єдність населення» [629, с. 145, 147] тощо. На жаль, можна констатувати, що здійснена

спроба назагал не була вдалою, а той факт, що більше до «методики археологічного визначення процесів утворення нових етносів» [623] автор не повертався, засвідчує його розчарування власними теоретичними побудовами.

Сутність гіпотези А. Обломского становить припущення відносно початку етногенезу слов'ян в ареалі київської археологічної культури (III–V ст.), котра сформувалася на основі пізньозарубинецьких старожитностей. Висока міграційна активність цього населення зумовила формування різних культурних груп в її доволі широкому ареалі, що постійно зростав, а також сприяла консолідаційним процесам у ньому [624, с. 45; 628, с. 53]. Одним із важливих аспектів проблеми стало з'ясування впливу на цю «спільноту» черняхівської культури. Науковець дійшов висновку, що населення київської культури спочатку входило до її складу, котрий мав поліетнічний характер і являвся «державою Германаріха». В межах останньої відбувалися доволі тісні (й не лише економічні, але й етнічні) взаємини «київських/ранньослов'янських», «черняхівських/германських» і «скіфо-сарматських» племен [2, с. 78, 95–96; 622, с. 68; 630, с. 31]. Однак ця етносоціальна рівновага була порушена гунською інвазією в останній чверті IV ст., внаслідок якої готи відійшли на Захід, а на місці черняхівської культури в Дніпровському Лівобережжі поширилися київські старожитності. Формується нова «етнополітична система», за якої в V–VII ст. із київської культури формуються дві нові – колочинська (північна) та пеньківська (південна) [615, с. 216–218; 616, с. 61, 87–89; 539, с. 151].

Проте, головним недоліком цієї схеми залишається відсутність адекватного пояснення «позакиївського» й одночасного (з пеньківською та колочинською) формування основної слов'янської археологічної культури – празької, котра, швидше за все, й була «склавинами» античних джерел. На думку А. Обломского, поки зарано вести мову про спільну підоснову цих трьох ранньослов'янських культур третьої чверті I тис. і «якщо вона й була, то у доволі віддалені часи», бо «київські культурні групи розвивалися ізольовано від певних протопразьких» [619, с. 52]. При цьому він посилається на гіпотезу українських фахівців Д. Козака та Р. Терпиловського, згідно якої спільні можливі предки цих культур еволюціонували впродовж I–III ст. у бік культурної уніфікації, завдяки зарубинецько-пшеворській підоснові, але через

потужну готську міграцію були розколоті на дві частини, що, зрештою, й зумовило згодом окрему появу київської та празької культур.

Критикуючи загалом схему слов'янського етногенезу В. Сєдова, А. Обломскій тим не менше також демонструє помітний «автохтоністський заряд» власної гіпотези. Скажімо, визначаючи київську археологічну культуру «ключовою спільнотою в етногенезі слов'ян», він водночас спеціально наголошує, що її формування відбувалося й «у лісостеповій зоні Росії» [613, с. 5]. Так само, цілком у сєдовському дусі, він припускає можливість слов'янської ідентичності у населення іменьківської археологічної культури в Поволжі, сумнівно вважаючи її можливим нащадком саме культури київської [614, с. 5; 619, с. 52]. Однак при цьому він (як і більшість археологів) так і залишає не поясненим, що мається на увазі під термінами «ранні слов'яни» чи «слов'янська приналежність археологічної культури» та за якими критеріями можливо/неможливо встановити таку приналежність.

Називаючи населення пеньківської культури «антами», а колочинської «венедами» [160, с. 99; 619, с. 52; 620, с. 13; 621, с. 88], А. Обломскій суперечить сам собі, справедливо наголошуючи в іншій праці, що «відомості Йордана не стільки відображають реальність часу, скільки є результатом кабінетної реконструкції історика», а тому «застосовувати дані "Гетики" для визначення приналежності археологічних культур до тих чи інших народів слід надзвичайно обережно» [618, с. 20, 21]. Прикметно, що, разом із І. Гаврітухіним, він доводить досить пікантну обставину фіналу і пеньківської, і колочинської культур – збройне знищення їх нащадками празької культури («склавини») з ареалу культури Луки-Райковецької, тобто слов'ян слов'янами [160, с. 144–148; 631, с. 388]. Остання обставина лише посилює безперспективність процедури етнічного «лакування» штучно сконструйованих «археологічних спільнот», тим більше такою аморфною субстанцією, як «слов'янська ідентичність».

Делікатність і абстрактність моноетнічної атрибуції археологічних культур засвідчують й останні студіювання московського славіста доволі поліетнічної культури гунського часу (кінець IV – середина V ст.; на його переконання, до неї входили, крім кочовиків, представники слов'ян, балтів, фіно-угрів, германців, сарматів) у Подонні (між сучасними містами Данков і Воронєж).

Доволі вірогідно, що ця група археологічних пам'яток відображає результат примусового переселення гунами частини підкореного населення (передусім землеробів і ремісників) задля обслуговування військової еліти їхнього об'єднання. Проте, ці культурно мозаїчні старожитності типу Зам'ятіно–Чертовицьке він все одно «наділяє» єдиним етнонімом «акацири» [163, с. 390; 617, с. 163–166; 627, с. 296–308], навіть не намагаючись розкрити механізми можливої появи такої спільної назви та з'ясувати специфіку формування і функціонування тогочасної соціальної ідентичності подібного соціуму.

До такого підходу А. Обломського мало би підштовхнути й власне дослідження специфіки розвитку пеньківської культури впродовж VII ст., в контексті її досить непростих взаємин із кочовиками. Адже в цьому «антському» ареалі простежуються різноманітні змішані форми суспільного співіснування, а «пам'ятки культури кочовиків і змішані пеньківсько-кочові розташовувалися черезсмужно із суто пеньківськими поселеннями на одній території». Отже, «зв'язок кочового й осілого населення не обмежувався сусідськими контактами, був вельми тісним і мав форму симбіозу», який, на думку археолога, являв собою «потестарну структуру зі змішаним слов'яно-тюркським населенням, із власною шляхтою й елементами інфраструктури (ремісничими центрами), що являло собою ранньодержавне утворення» [626, с. 23, 26]. Однак уже наприкінці століття і пеньківська, і колочинська культури зникають у результаті війн зі слов'янськими племенами, що представляли в археологічному еквіваленті старожитності типу Лука-Райковецька, Сахнівка і Волинцев, а населення розчинилося у середовищі цих нових культур.

Підтримує багато в чому погляди А. Обломского на ранньослов'янську етнічну історію і його колега по Інституту *Ігор Гаврітухін* (нар. у 1960 р.), основним об'єктом досліджень якого виступає празька археологічна культура. Чималу відомість обом принесло відкриття та опублікування в середині 1990-х рр. так званого «гапонівського» скарбу із серії «старожитностей антів» [159; 160, с. 144–148], аналіз яких переконав науковців, що саме нащадки празької культури, а не хозари, стали причиною зникнення пеньківської та колочинської культур наприкінці VII ст. Не можна не погодитись і зі слушною думкою московських археологів, що за останні тридцять років обсяг нових

фактів і аналітичних розробок став настільки значним, що робить цілком очевидною необхідність нових, істотно інших узагальнюючих концепцій [158, с. 5]. Проте, дотепер з-під їхнього пера подібних синтез так і не з'явилося. В останній спільній монографії (2007 р.) вони стверджували, що поки не готові до реконструкції цілісної картини історії Східної Європи в перший (гунський) період епохи Великого переселення народів.

Обидва вчених погоджуються, що населення київської археологічної культури не вплинуло на формування празької. Водночас вважають перспективною гіпотезу Р. Терпиловського про існування в пізньоримський час на Волині та в Поліссі перехідної групи пам'яток від київських до верхньодністровських типу Черепин. Певною мірою це узгоджується також із теорією «петербурзької школи» щодо так званої «поліської білої плями» [166] (детальніше про це мова йтиме дещо нижче). Втім, їм також не вдається уникнути абстрактності у визначенні етнічності матеріальних решток: «Ми приєднуємося, – декларують археологи, – до думки більшості дослідників, які вважають, що населення київської культури та його нащадки – пеньківські та колочинські племена – *в етнічному відношенні були слов'янами*» [161, с. 37], але що означає це «бути слов'янами» в ранньому середньовіччі авторами не пояснюється у жодний спосіб.

Озвучений погляд особливо дисонує на тлі авторської схеми розвитку празької культури, що розробляється І. Гаврітухіним від середини 1990-х рр., і основним стрижнем якої виступає переконання, що «справжніми» слов'янами були тільки її представники, тоді як «анти» (в межах київської та пеньківської культур) були цілковито іншим етносом, який лише розмовляв слов'янською мовою (хоча не уточнюється, чи тією ж, що й «склавини», чи іншою). Саме нащадки «конкретного народу "слов'яни" (тобто, ті, хто залишив празьку культуру. – К. І.) відіграли найважливішу роль у формуванні *сім'ї слов'янських народів*, етногенез кожного з яких – особлива проблема» [172, с. 50]. Втрату дослідницького інтересу до празької культури на сучасному етапі російський фахівець пояснює популярністю в ранньослов'янській археології гіпотези лідерства у слов'янському етногенезі саме київської культури (Р. Терпиловський, А. Обломскій, Н. Лопатін, А. Фурасьєв). Водночас він не вважає правильним

домінування в означеній галузі цього своєрідного «дніпроцентризму» та закликає до переосмислення ролі празької культури в ранньослов'янській етнічній історії [169, с. 17].

Безумовною заслугою дослідника стало виділення протягом першої половини 1990-х рр. так званої фази «0» розвитку празької культури, що дозволило говорити про початок її існування від середини IV ст. (хоча вперше ця ідея була запропонована ним спільно з українським археологом Г. Шовкопляс [165, с. 61]). Остання обставина істотно наблизила початок «слов'ян» до населення, котре залишило старожитності римського часу, але проблема генезису празької культури дотепер залишається нез'ясованою: «"Протопразькі" пам'ятники ще належить виділити, а характеристика та датування їхніх особливостей і етапів розвитку залишається справою майбутнього» [164, s. 439]. Втім, певна активізація останнім часом білоруських археологів (В. Вяргей, В. Бєлявець) щодо дослідження старожитностей римського часу в Прип'ятському Поліссі все більше свідчить про вплив на формування протопразьких пам'яток представників культурних традицій пізньозарубинецької та штрихованої кераміки, що веде й до жаданого заповнення хронологічної лакуни так званої «поліської білої плями». З огляду на це, московський археолог з оптимізмом запевняє: «Безсумнівно, що на підставі білоруських матеріалів уже в найближчий час можна буде істотно конкретизувати процеси, пов'язані з генезою празької культури» [169, с. 21].

Оскільки найбільш ранні пам'ятники останньої також зафіксовані у межах Прип'ятського Полісся, на переконання І. Гаврітухіна, саме тут була її «колиска» й саме тут було «ядро власне історичних слов'ян» [166, с. 74–76; 172, с. 49; 173, с. 134], із чим солідаризуються також А. Обломскій і Н. Лопатін [167, с. 44–45]. Тому фахівець із празької культури різко заперечує гіпотезу її подністровської прабатьківщини [164, s. 443], а також, критикуючи В. Сєдова, вважає неправомірним називати її «празько-корчацька» [169, с. 7]. Ще однією специфічною обставиною розвитку культури, на яку звертає увагу московський археолог, стала значна локальна варіативність, що виявляється відразу, вже у фазі «0» і на Поліссі, і на Київщині, і навіть у Сілезії, зумовлена як розселенням її груп, так і можливими впливами різних предків [173, с. 136]. Хоча коректне

порушення проблеми щодо впливу субстратних традицій на еволюцію празької культури можливе лише якщо розуміти її, з одного боку, як етнографічну спільність, сформовану єдністю походження населення, а з іншого – як відображення процесів у ході слов'янських міграцій [164, s. 443]. На жаль, дотепер і вплив субстрату, і вплив сусідніх спільнот, з якими в ході міграцій контактували слов'яни, практично недосліджені ані археологами, ані істориками.

В інтерв'ю 2008 р. І. Гаврітухін заявив, що в історіографії проблема походження слов'ян по суті дуалістична й фактично становить дві окремі проблеми (хоч у деяких публікаціях він взагалі говорить про те, що термін «слов'яни» вживається науковцями у трьох різних значеннях [166, с. 72; 169, с. 18]). З одного боку, «був конкретний народ, який називався "слов'яни"», котрий зафіксований візантійськими джерелами («саме празька культура, на мою думку, відноситься до конкретного народу слов'ян»), а з іншого – було «коло археологічних культур, що відображали *давню спільноту* (? – К. І.), яку археологи та лінгвісти вважають *носіями* слов'янських мов і *в цьому сенсі* слов'янами («третім» значенням він вважає, слідом за М. Щукіним, існування не менш ефемерного та штучно вигаданого кабінетним способом "<*славянского мира*>". – К. І.)» [170].

На жаль, дослідник не зауважує, яке саме «коло» культур до середини І тис. відображало «давню спільноту слов'ян» чи їхній «мір», але за такої амбівалентності та довільності припущень навряд чи можна говорити про якусь етнічну спільноту, адже навіть «склавини/слов'яни» були етнічно відмінні від «антів». На цьому ж досить упевнено наполягає й сам І. Гаврітухін: «Окрім народу слов'ян був народ анти. Причому це був *інший народ*, і всі розуміли, що це *різні народи*, які між собою інколи навіть воювали. [Однак], – відразу ж суперечливо твердить він, – це були *близькі народи* (хоч і не уточнює про яку близькість мова – територіальну, хронологічну, етнічну, чи можливо біологічну? Наступне твердження так само становить собою бездоказову фантазію. – К. І.). У мовному смислі і тих, і інших, *очевидно*, можна зараховувати до *більшої спільноти слов'ян*» [170]. Окрім того, що ніхто не знає, якою мовою спілкувалися анти, навіть якщо це була одна зі слов'янських мов, немає жодних наукових підстав (як і жодних джерел) вигадувати «більшу

слов'янську спільноту», адже цей штучний конструкт лінгвістів і археологів ніколи не існував у минулому, а тим більше не мав жодної етнічної специфіки.

Разом із тим, дослідницькою мотивацією такого кабінетного конструювання «слов'янського кола/міра» ранньосередньовічної доби (як і у випадку зі схемою А. Обломского, аналізованою нами вище) може бути загалом властива для «московської школи» ще з радянських часів своєрідна автохтоністська тенденція до пошуку коріння «слов'ян» максимально близько до території сучасної Росії або й безпосередньо в її межах. Свідченням цьому є твердження самого І. Гаврітухіна, котрий вважає невірним включати до умоглядного «слов'янського кола» лише три культури – празьку, пеньківську та колочинську (але чи не тому, що їхні ареали охоплюють лише терени сучасних України та Білорусі?). Натомість вважає правомірним вписати до цього кола «й північніші групи, об'єднувані *деякими авторами* в культури типу Тушемлі (в широкому сенсі), псковських довгих курганів, типу Узмєнь тощо. На сході компоненти, що належать до цього кола, мають значення для іменьківської культури» [169, с. 18–19].

Тенденційність подібних припущень цілком очевидна, а науковість вельми сумнівна, особливо якщо врахувати, що основою подібного висновку є лише «характеристика, окресленого Н. Лопатіним, стиля 5 ліпної кераміки Дніпро-Двінського регіону» [169, с. 19]. У цьому ж ракурсі й на тій же підставі (винятково кераміка!) ще більш дивовижною (хоч і не менш ангажованою) виглядає спроба «реконструкції кола носіїв *ідеї слов'янської єдності* в останній чверті І тис.», «пов'язаної зі спадщиною празької культури (при цьому І. Гаврітухіна чомусь зовсім не бентежить ним же встановлений факт загибелі антів і венедів через війну зі склавинами! – К. І.)», внаслідок чого «поширилася *самосвідомість слов'янської єдності*» [169, с. 21].

Не бентежить московського археолога й та обставина, що суто гіпотетично-«слов'янські» пам'ятки типу Заозєрья, довгих курганів чи Узмєнь, виявлені на Північному-Заході сучасної Росії, або ж поволзька іменьківська культура у жодний спосіб не були пов'язані із старожитностями Праги-Корчак, а відтак, у жодний спосіб не могли отримати від них ні «ідею єдності», ні тим більше її «слов'янську самосвідомість» (котрих, швидше за все, просто не було у жодної з так званих «слов'янських археологічних культур», які за звичкою радянських

часів довільно наділяються археологами етнічною ідентичністю або безпідставно записуються до якогось етносу), особливо враховуючи відсутність необхідної для цього інфраструктури в умовах ранньосередньовічної Східної Європи.

При цьому І. Гаврітухін сам визнає, що досі невирішеною залишається навіть проблема хронологічної узгодженості так званих «ранньослов'янських культур Середнього Подніпров'я» [168, с. 349; 171, с. 147–149], оскільки для цього немає жодних джерел (!), крім декількох «антських» скарбів (у тому числі й «гапонівського»). Більше того, спільно з іншими провідними російськими фахівцями з ранньослов'янської археології, не так давно довелося констатувати: «Робота з матеріалами ранньослов'янського кола третьої чверті І тис. переконує, що їхнє співвідношення зі старожитностями *"переддавньоруської"* (? – К. І.) епохи багато в чому *залишається незрозумілим*. За мірою нашого незнання цей проблемний вузол можна порівняти лише з "білою плямою", котрою є значна частина Білорусі в ранньоримський час» [167, с. 50].

На нашу думку, головним каменем спотикання для гіпотези І. Гаврітухіна є все та ж відсутність будь-якої, узгодженої з археологією, етнологічної теорії. Показовим щодо цього треба визнати пасаж, в якому він чомусь звинувачує етнологів у «надто широкому вживанні терміну "етнос"», а археологів у тому, що вони більше зважають «на статус речі, а не її "етнічність"» [162, с. 23]. Проте, автор у жодній зі своїх студій жодного разу навіть не спробував пояснити, як можуть узгоджуватися і в теорії, і тим більше на практиці категорії «етносу», «археологічної культури» та «мови», що становлять собою ці явища, й зокрема, чому празька культура була «окремим народом слов'яни» і в який спосіб цей «народ» міг бути «етносом», який проіснував лише три століття та зміг у якийсь демографічно-магічний спосіб заселити половину Європи від Дніпра до Влтави й від Прип'яті до Адріатики, а потім раптово зникнути, залишивши по собі гроно різномовних етносів – адже це суперечить усім етнологічним уявленням і дослідженням? І російський дослідник чудово це усвідомлює: «Пізні фази розвитку празької культури, – наголошує він, – на сучасному рівні наших знань, напевно, найменше зрозумілі. Теза ж про еволюційне її переростання в культуру Луки Райковецької, що передбачається практично всіма, залишається не більше, ніж гіпотезою. Залишається констатувати, що наші знання про долю празької

культури поки так само, якщо не більшою мірою, туманні та гіпотетичні, як і уявлення про генезу цієї традиції» [173, с. 136].

Не менш симптоматичним, з огляду на вельми сумнівне в методологічному контексті конструювання «ранньосередньовічного слов'янського міра», виглядає й несприйняття І. Гаврітухіним цілком конструктивістської (в етнологічному вимірі) теорії Ф. Курти. З другого боку, московський фахівець вважає її «вельми корисною», враховуючи напругу, зумовлену у сучасній російській історіографії книгою американського вченого «The Making of the Slavs». Тим більше, що «дискусій у ранньослов'янській археології давно не було» [173, с. 23]. Звісно, дискусії корисні у будь-якій науковій сфері, але тривіальне відкидання та заперечення «інших» поглядів, без наведення будь-яких аргументів і спростувань не має жодної користі, але засвідчує натомість фахове невігластво, зашореність жорстким догматизмом і неготовність опонента до конструктивного діалогу. Щиро сподіваємося, що Ігор Олегович не відноситься до такого типу дослідників.

Попри прагнення російських археологів включити до вигаданого ними ранньосередньовічного «слов'янського світу» деякі культурні групи, відкриті ними в останні десятиліття, частина фахівців поки що ставляться до цього певною мірою скептично. Вагається зокрема й *Ніколай Лопатін* (нар. у 1961 р.), який також стверджує: «Старожитності залізного віку лісової зони Росії досліджуються порівняно довго, але сучасну ситуацію можна оцінити як *концептуальну кризу*. Необхідно активізувати пошук нових підходів до узагальнень у цій галузі знань» [466, с. 340]. Водночас його дослідницька невизначеність виявляється й у певному амбівалентному ставленні до конструювання, на основі викопної кераміки, «міра» слов'ян. З одного боку, він критикує схему М. Щукіна «семи світів лісових культур» залізного віку (германці, фіно-угри, балти, слов'яни тощо), справедливо наголошуючи, що вона «не має фундаментального і детального джерельного забезпечення», але з іншого – «нам уявляється, що об'єднання старожитностей у великі "культурні світи" з наступним їх аналізом за єдиною основою є найбільш перспективним підходом до створення нових концепцій опису старожитностей залізного віку лісової зони» [466, с. 341]. У якому із цих випадків учений лукавить, сказати важко.

Заслуговує на увагу й застереження Н. Лопатіна відносно гіпертрофованого ставлення колег до етнічної сутності конкретних археологічних культур, що уводить їх від головного шляху встановлення культурних відмінностей між ними. Разом із тим, не можемо погодитись із ним відносно того, що археологія має всі можливості давати відповіді на питання етнічної історії [468, с. 66]. Свідченням може бути (властива й багатьом його колегам) довільність застосування суперечливих етнологічних категорій без жодного пояснення їхнього змісту. Характерним може бути наступний пасаж автора: «Розселення носіїв традицій типу Абідня мало відбуватися у формі включення переселенців у *місцеву етносоціальну структуру* західного локального варіанту дніпро-двінської культури. На користь такого розуміння сутності процесів свідчить спільне знаходження *кераміки* дніпро-двінської культури та типу Заозєрья» [471, с. 126]. Однак не буває локальної етнічності, що відповідно унеможливлює існування локальної етносоціальної структури, тим більше засобом співставлення кераміки неможливо встановити ані етнічність представників типу Абідні чи Заозєрья, ані дніпро-двінської культури – дослідник, зрештою, й не називає (і не знає), якою ідентичністю вони володіли.

Таким самим некоректним етноісторичних терміном виглядає й «місцевий слов'янський соціум у Подвінні» [470, с. 340], оскільки як і будь-який інший, цей регіональний «соціум» також не потребує жодних етнічних епітетів. В останні кілька років наукові зацікавлення Н. Лопатіна перемістилися до сфери етноісторичних реконструкцій на основі тексту ПВЛ (насамперед, його цікавить «Сказання про закликання варягів» і «плем'я», що заснувало Ізборськ [463; 469]). На жаль, і в цьому випадку можна помітити чималу термінологічну недбалість ученого, зокрема, коли невеличке місто оголошується окремою етнічною спільнотою («етнос мешканців Ізборська» [464, с. 288]), що етнологічно звучить вельми курйозно. Позбавленим сенсу доводиться визнати і поняття «"племінна" приналежність *слов'ян*, які заселили Псковську землю» [473, с. 105], адже операційно безглуздо встановлювати етнічну приналежність етносу.

Доволі провокативним, хоч і не менш сумнівним, є твердження Н. Лопатіна й А. Фурасьєва про те, що Північний Захід Росії в середині I тис. також був територією, де «розгорталися ключові події для формування *ранньослов'янської*

народності» [472, с. 276]. Вище ми вже відзначали тенденційність сучасної «московської археологічної школи» відносно штучного та максимально задавненого конструювання «слов'янського міра» в межах майбутньої Росії, але термін «ранньослов'янська народність» зустрічаємо вперше. Означені науковці, звісно, традиційно не пояснюють, що він означає (ні в теоретичній, ні в етнологічній, ні в історичній проекціях), втім, переконані – свідомо чи ні, але вжитий він ними цілковито безпідставно (до того ж помилково) у сенсі прототипу іншого кабінетно-ідеологізованого конструкту (вигаданого ще радянськими московськими істориками, але за замовчуванням підтримуваного і сучасними) – так званої «давньоруської народності».

Враховуючи, що науковим наставником Н. Лопатіна є один із найбільших сучасних апологетів цього конструкту – В. Сєдов, пошук для неї більш ранньої основи, зокрема у вигляді «слов'янського міра» чи «ранньослов'янської народності», потрібно визнати зрозумілим упередженням. Разом із тим, перебуваючи в межах своєрідного «дніпроцентризму» (І. Гаврітухін) нинішньої слов'янської археології в Росії, Н. Лопатін відкидає гіпотезу свого вчителя стосовно двох західних хвиль міграцій слов'ян на північно-західні терени Росії (про що мова йшла у попередньому підрозділі). Натомість він переконує, що міграція частини «слов'ян» у цей край відбулася з ареалу київської культури приблизно в IV ст., рухалася з Півдня Дніпром, через терени Північної Білорусі, підкорила місцеве населення дніпро-двінської культури та створила окрему культурну групу, котру Н. Лопатін і А. Фурасьєв запропонували називати «пам'ятки типу Заозєрья–Узмєнь» (територія сучасних Смоленської та Псковської областей РФ). Культурну специфіку цього типу, буцімто, визначив «дніпро-двінський субстрат», асимільований прибульцями [462, с. 174]. Висловлена також гіпотеза, що саме ця культурна група в подальшому стала спільним предком культур тушемлинсько-банцеровської та псковських довгих курганів [465, с. 6; 467, с. 140–141; 472, с. 284–285]. Хоча не так давно Н. Лопатін відзначив, що дотепер не визначені ані генеза, ані культурна специфіка в плані спорідненості/відмінності старожитностей типу Колочин–Тушемля–Банцеровщина [468, с. 66]. Натомість деякі представники «петербурзької школи» сьогодні переконують, буцімто, оголошення так званих

«лісових культур» неслов'янськими є упередженням, а «балтський фактор» перебільшений [681; 959, с. 14–15; 986, p. 371].

Інший підхід до тушемлинської культури у сучасній російській історіографії демонструє найбільший її знавець – смоленський археолог *Євгєній Шмідт* (нар. у 1920 р.). На його переконання, це був лише підрозділ великої групи старожитностей Тушемля–Банцеровщина–Колочин, населення якої становили племена «дніпровської» (східної) частини балтів, асиміляція яких прийшлими слов'янами почалася не раніше рубежу VII–VIII ст. [897, с. 185–191; 899, s. 120; 900, с. 36–37]. У цьому його підтримує більшість сучасних білоруських археологів (В. Шадира [887, с. 76–77], Я. Звяруга [289, с. 167], А. Мєдвєдєв [536, с. 57–59; 588, с. 33–37] та ін.). Критикує смоленський фахівець і схему Н. Лопатіна та А. Фурасьєва, відзначаючи хисткість її основи – начебто, схожість із керамікою київської культури, специфіка котрої сама могла бути лише запозиченням у більш ранній час від культури штрихованої кераміки. Крім цього, тушемлинська культурна традиція мала значну кількість елементів, які ніколи не були властиві «слов'янським племенам» ні до цього часу, ні після [897, с. 184, 187]. Навіть літописних «кривичів» (культура довгих курганів) Є. Шмідт схильний вважати балтами, котрі лише в межах Київської Русі були слов'янізовані [898, с. 62, 122].

Критикують схему Лопатіна–Фурасьєва й інші знавці ранньосередньовічних старожитностей Північно-Західної Росії, зокрема І. Ісланова та В. Конєцкій. Так, перша відзначає, що етнокультурна приналежність довгих курганів досі залишається дискусійною [296, с. 330], але, хоч і піддає критиці концепцію двох слов'янських міграцій у цей регіон свого наставника В. Сєдова, все ж таки схиляється до його погляду на слов'янську ідентичність цієї культури [299, с. 79–80]. Крім цього, відкриті в середині 1990-х рр. пам'ятки так званого «удомєльського типу» (третя чверть I тис.), були пов'язані нею із «південним культурним імпульсом» (начебто, з ареалу празької культури), що заклало основу майбутньої культури Сопок [301, с. 127–128]. Цим відкриттям І. Ісланова змусила змінити В. Сєдова свою концепцію двох хвиль слов'янської міграції на Північний Захід, які не підтверджуються жодними джерелами [300, с. 40]. Дослідниця вважає, що культури і довгих курганів, і сопок стали результатом своєрідного симбіозу прийшлих дніпровським шляхом слов'ян і

місцевого населення регіону, переважно носіїв фіно-угорської та балтської культурної традицій [297, с. 41; 298, с. 58]. Проте, московський археолог дотепер не впевнена в однозначно «слов'янському» характері цих культур, тому говорить про це досить обережно, лише припускаючи, що в удомєльській та інших «північних групах» основним населенням були слов'яни [296, с. 327, 336].

Будь-яку причетність «слов'ян» до культури довгих курганів заперечує сучасний новгородський археолог В. Конєцкій (до речі, схожу позицію обіймає й петербурзький дослідник Г. Лєбєдєв), справедливо запевняючи, що вона була утворена місцевими фіно-угорськими та прийшлими балтськими племенами, синтез яких зазнав незначних зовнішніх культурних впливів пізньозарубинецьких старожитностей і загалом не мала жодного впливу на етнокультурні процеси на цих теренах [379, с. 125–126; 381, с. 209–211]. Проникнення ж слов'ян у цей регіон дослідник відносить не раніше, як до середини VIII ст. – «тому, – запевняє він, – неможливо погодитись із Н. Лопатіним, який вважає пам'ятки "типу Заозєрьє–Узмєнь" ранньослов'янськими». Ця гіпотеза викликає й ряд інших фундаментальних застережень: передусім, в методологічному контексті вона базується на некоректному співставленні культурного й етнічного процесів; по-друге, «не може бути й мови про культурну тотожність київської культури та пам'яток "Заозєрьє–Узмєнь"»; по-третє, «хоч київська культура, очевидно, й мала відношення до слов'янського етногенезу, позаяк не становила магістрального шляху цього процесу» [382, с. 263–266].

Аналізуючи радянську та сучасну російську історіографію етноісторичних реконструкцій середньовічних старожитностей Північно-Західної Росії, В. Конєцкій досить об'єктивно відзначає чималий ідеологічний пласт надбудов у відповідних «наукових» практиках дотепер. На його думку, він пов'язаний із «націоналістичними настроями», котрі вимагають від російських дослідників пошуку «якщо не <*исконности*>, то дуже ранньої появи слов'янського населення на корінних російських територіях» [380, с. 228]. І хоч учений вважає, що за сучасних умов відповідні дискусії істотно втратили градус полеміки, на наш погляд, тенденція до спекулятивних гіпотез, базованих на непереконливому джерельному матеріалі, багато в чому й надалі зумовлює в російській історичній

науці тенденції пошуку «своїх предків» у якомога віддаленіших епохах.

На цьому тлі варто зауважити ще й таку (суто «російську») історіографічну обставину, як замовчування проблеми взаємин «слов'ян» і фіно-угорських спільнот (чудь, весь, мордва, черемиси, мещера, мурома, комі та ін.) у ході колонізації Північно-Західного регіону сучасної Росії. Як правило, дослідниками за замовчуванням передбачається стереотипна ще з XIX ст. версія про її суто мирний характер і добровільну асиміляцію, що розцінюється як виняткове благо для цих народів. У дійсності ж, ситуація навряд чи виглядала саме так. Звісно, теорія мирної асиміляції є найбільш зручною для виправдання колонізації й агресивної асиміляції «відсталих народців» великоросійським етносом, представники якого звісно створили історіографічний міф стосовно примітивності культури фіно-угрів. Щоправда не всі російські історики дотримуються концепції «мирної колонізації», наполягаючи натомість на її військовому характері. Таку позицію демонструють зокрема А. Соболєвскій, Н. Барсов, С Кузнєцов та ін. На їхню думку, відносини між фіно-угорськими народами та руссю були досить ворожими й остання банально силою витиснула перших у болотисті регіони, де вони залишалися об'єктом насильницької асиміляції. В результаті такої діяльності росіян, зникло чимало фіно-угорських народів, зокрема меря, мурома, мещера. У радянський період фіно-угорські народи, через русифікацію та відповідну культурну політику, практично втратили власну етнокультурну специфіку, етнічну самосвідомість, знання рідних мов [640, с. 189]. Загалом, у сучасній Росії зберегли ідентичність лише ті фіно-угорські етноси, котрі в давньоруську епоху якраз найзапекліше протистояли слов'янській колонізації [422, с. 69, 76].

Прикладом спрощеного та заангажованого підходу до глобальної етнічної інтерпретації матеріальних решток (переважно, кераміки) може бути й схема конструювання «слов'янського міра» в ранньому середньовіччі, запропонована А. Фурасьєвим у статті «Про роль міграцій в етногенезі ранніх слов'ян» [869: тут посилання на електронну версію статті: URL: http://www.archaeology.ru – далі пагінація зігдно сторінок електронного документу] (у контексті коректності етноісторичної термінології представникам «московської школи» варто було би все ж таки розтлумачити, чим же «ранні» слов'яни відрізнялися від «пізніх»,

або навпаки). Від початку студії автор (на жаль, уже традиційно для археологів) мовчить і про теоретично-методологічні аспекти свого дослідження, і про зміст основних категорій («слов'яни», «слов'янські племена», «етнос», «етногенез», «археологічна культура» тощо). Натомість відразу анти та венети оголошуються безпідставно «слов'янськими племенами» та наділяються «власними» археологічними культурами (еквівалентами), котрі мали якийсь «генетичний зв'язок» із київською культурою, що відображала «слов'янські або *припустимо слов'янські* старожитності» [869, с. 1–2]. Втім, ідеологічна навантаженість такого підходу чітко помітна вже в кандидатській дисертації цього археолога, де доволі прямолінійно поєднано «"метапроблему" слов'янського та потім *давньоруського* (? – К. І.) етногенезу» (хоч автор і не пояснює цю чергову етнотермінологічну химеру – «давньоруський етногенез» – не доводиться сумніватися, що за нею стоїть все та ж ілюзія, відома як «давньоруська народність»), на підставі чого він, буцімто, «встановив» не більше не менше «<*"родственные" связи*>» населення Північно-Західної Росії в IV ст. із «*найдавнішими* (? – К. І.) слов'янами – антами та венетами» [868, с. 5, 171].

Гіпотетичні міграції груп «можливо слов'янського» (хоч незрозуміло, за яким критерієм ним визначена саме така ідентичність) населення київської культури на Північ у середині І тис. навели чомусь ученого на думку, що таке припущення робить поширення схожої на «київську» кераміки «вирішальним фактором культурогенези» у тогочасній Східній Європі. Тому він запропонував відмовитись від категорії «археологічна культура», а натомість вживати – «київська культурно-історична спільність» (звісно, не пояснюючи чим ці абстрактні терміни різняться). Очевидно, заради підсилення враження від цієї «спільності» III–V ст., він пропонує виділити в ній ще й п'ятий (!) її варіант («тип Заозєрьє–Узмєнь»). Вирішальним фактором консолідації цієї гігантської (від озера Ільмень до Причорномор'я), але все ж ілюзорної «київської спільноти» (щоправда А. Фурасьєв не наважився її охарактеризувати як «етнічну», хоча й нагородив етнонімом «венети»), в межах якої він угледів навіть існування «єдиного інформаційного простору», визначені все ті ж гіпотетичні «мікроміграції різних невеликих угруповань (общин)» [869, с. 3–4].

На превеликий жаль, дослідник забув при цьому навести джерела, за якими

він встановив ці переміщення, їхню етнодемографічну структуру (адже у похід могли піти, скажімо, лише чоловіки, а вже неподалік Узмєня одружитися з «дніпродвінками» тощо), причини такої рухливості землеробського населення, а головне – механізм впливу міграцій на етнічну консолідацію й чи була вона взагалі потрібна тогочасним мешканцям Східної Європи. Остаточно ситуація заплутується із впровадженням А. Фурасьєвим до цієї схеми «слов'янського етногенезу» політичного фактора, точніше із вигадуванням ним якоїсь «етнотериторіальної диференціації слов'янських політичних об'єднань – племен – на тлі внутрішньополітичних колізій» у середині IV ст. [869, с. 7].

Окрім того, що залишилося незрозумілим, чому диференціація «київської спільності» була «*етно*територіальною», виникає питання: про яку ж тоді «спільність» йде мова, коли вона була диференційована за етнічною ознакою (сам дослідник ідентифікує мінімум три «етноси» в її межах, посилаючись на твори візантійських істориків). Не бентежить автора й те, що його колеги А. Обломскій та І. Гаврітухін установили досить відчутну етносоціальну неоднорідність зокрема «антів» (різні форми їхнього симбіозу з кочовиками), а також факт війн поміж «слов'янами». Проте, найголовнішим протиріччям пропонованої «етногенетичної конструкції» на основі подібності керамічних виробів III–V ст., так і не подоланим А. Фурасьєвим, стала паралельно та незалежно існуюча на цьому етапі в Прип'ятському Поліссі празька археологічна культура – дотепер єдина визнана всіма як «слов'янська». Причому її генеза (що відзначає й автор) жодним чином не пов'язана з цілковито ефемерним «слов'янським міром» культури київської, котрий сучасні російські археологи дивовижним чином знаходять і в Приільменні, і на Смоленщині, і навіть у Поволжі.

Зумовленість ідеологічними факторами пошуків давніх слов'ян й їхня пряма інтерполяція винятково на сучасну Росію ще менше маскується представниками так званої «*петербурзької археологічної школи*», попри те, що від середини XX ст. вона позиціонувала себе переважно як опозиційна відносно «московської». Однак її м'яка «фронда» відносно офіційної радянської схеми (слов'яни – вихідці із зарубинецької та черняхівської культур) не вплинула на засадничі методологічні вади, зокрема й такий самий схематизм, у межах якого

«слов'яни» були знайдені «лєнінградцями» просто в іншому місці та виведені від інших субстратних предків. Крім цього, сучасній «петербурзькій школі» властиві й інші проблематичні риси, розглянуті нами на прикладі їхніх московських колег – відсутність будь-якого концептуального оформлення гіпотез та будь-якої переконливої теорії відносно етнічної історії давнини, виняткова телеологічність етноісторичних реконструкцій, до того ж споруджених не на джерелах, а на інтуїції та власному бажанні автора.

Щоправда в останні десятиліття концептуальні підходи обох напрямів істотно зблизилися, хоча на рівні етноісторичної термінології надалі панує хаос і довільне використання більшості етнологічних категорій. Показовою може бути наступна фраза: «Зародження власної *слов'янської самосвідомості* (категорія суто етнологічна. – К. І.) могло відбутися, швидше за все (? – К. І.), в межах тієї *соціальної єдності* (категорія суто соціологічна. – К. І.), котра знайшла своє *археологічне вираження* (абстрактно-історична категорія. – К. І.) у вигляді київської культури» [919, с. 143]. Окрім того, що етнічна самосвідомість не може виникнути в межах соціальної спільноти, «слов'янської самосвідомості» взагалі не існувало ані тоді, ані тепер, адже «слов'яни» – лінгвістична абстракція, а не реальний етнос. При цьому не враховано й ту обставину, що будь-яка самосвідомість, у тому числі й етнічна, в жодний спосіб не може виражатися археологічно. Звісно, побудована на таких принципах схема етногенезу є фантазією і становить по суті псевдонауковий фейк.

Зовсім нещодавно представниця «петербурзької школи» опублікувала ґрунтовну студію, присвячену історії розвитку слов'янської археології в «лєнінградській» і «московській» школах радянської доби, зокрема в межах відомого семінару Л. Клейна [986, p. 334–373]. Значення останнього для її розвитку охарактеризував ще один учасник цього семінару – Г. Лєбєдєв, наголосивши, що у сучасній російській археології навіть сформувалася окрема «клейнівська парадигма» [446, с. 38]. Основні ж гіпотези інтерпретації слов'янського етногенезу представниками цього наукового осередку були запропоновані наприкінці 1980-х рр. і опубліковані ними у вигляді статей, що увійшли до збірки «Слов'яни. Етногенез і етнічна історія» (1989). Власне бачення проблеми запропонував зокрема *Марк Щукін* (1937–2008), доволі

обтічно заявивши, що подає «лише проект майбутньої гіпотези походження слов'ян» (втім, саме у цьому вигляді він включив його і до докторської дисертації). У ньому він по суті підтримав версію відомого радянського археолога-славіста П. Трєтьякова, згідно якої слов'яни сформувалися в межах зарубинецької археологічної культури, але продовжили розвиток не через черняхівську – а через київську культуру [920, с. 58].

Саме черняхівській культурі петербурзький учений приділяв найбільше уваги, вважаючи її поліетнічною, але такою, що могла стати окремою «народністю» [921, с. 91; 922, с. 28], хоч і не пояснюючи, що він має на увазі під цим терміном. Хоча вище нами відзначалося усвідомлення М. Щукіним важливості коректного застосування саме етнологічної термінології, зокрема показовим є наступний його вислів: «"Етнос" як сонячний зайчик вислизає за усіх спроб його спіймати, визначити в раз і назавжди сформованому вигляді» [916, с. 12]. Прикметно, що саме цей дослідник першим запропонував іншу вельми контроверсійну категорію – «слов'янський світ/мір», який начебто сформувався від початку доби Великого переселення народів. Водночас учений не погоджується, що зарубинці були слов'янами, а натомість вважає їх «бастарнами» – народом «між германцями та кельтами», котрий тим не менше також був «компонентом слов'янського етногенезу» [917, с. 26–27; 920, с. 59, 62]. Загалом, його схема походження слов'ян малопереконлива, перенасичена гіпотетичними здогадами та базується більше на спростуванні концепцій інших археологів, аніж на доведенні власних поглядів.

Просування готів (вельбарська культура) на Південь і Південний Схід, де вони заснували поліетнічну черняхівську культуру, згідно схеми М. Щукіна, надало імпульс до консолідації населення південної частини лісової зони, внаслідок чого в III ст. й утворилася київська культура – «венеди» античних джерел. При цьому археолог надає їй доволі суперечливу характеристику – «балто-слов'янський ембріон майбутнього слов'янства». На жаль, що таке «майбутнє слов'янство» та відверта тавтологічність наведеного означення так і залишилися без авторового пояснення. Так само незрозумілим є те, чому київську, пеньківську та празьку культури він помістив до одного «"венетського" тигля», південна стінка котрого була зруйнована гунами

наприкінці IV ст., у результаті чого почалася масова міграція слов'ян на Дунай. При цьому представники колочинської та тушемлинської культур не втягнулися в цю міграцію й зберегли «свій балто-слов'янський, праслов'янський» (знову бачимо некоректну термінологічну дихотомію) стан. Лише повторна реколонізація цих територій слов'янами, що поверталися з Дунаю в VII–VIII ст., остаточно втягнула їх у «слов'янство» [917, с. 286; 920, с. 61–62].

Не погоджується петербурзький археолог і з версією західного походження слов'ян – так званим «польським шляхом», заснованим лінгвістом Т. Лєр-Сплавіньським і відомим як «вісло-одерська гіпотеза». Критикує він і радянських її послідовників – І. Русанову та В. Сєдова, котрі виводили слов'ян із поморської – через пшеворську культури. Версію «київської археологічної школи» він вважає слушною лише в окремих аспектах. Цілковито безперспективним вважає М. Щукін і «дунайський шлях» походження слов'ян, який найбільш активно розробляв у сучасній історіографії лінгвіст О. Трубачов [919, с. 116–118, 121]. Натомість у докторській дисертації, основні положення котрої опубліковані ним окремою монографією 1994 р., найвірогіднішим, разом зі своїми колегами – Д. Мачінскім і Г. Лєбєдєвим, визначено так званий «лісовий шлях» етногенезу слов'ян, тобто від культур I тис. до н. е. – початку I тис. н. е., які розвивалися на теренах між Поліссям і балтійським узбережжям (шнурової кераміки, милоградська, дніпро-двінська). Водночас застерігав, що «поки робляться лише перші кроки до відповідної майбутньої концепції, котра вимагає чимало часу та зусиль» [917, с. 27–30].

Декларуючи, що озвучена проблематика не входить до його завдань («тема слов'янського етногенезу вимальовувалася між іншим» [917, с. 286]), учений тим не менше не втримався від етноісторичної реконструкції походження слов'ян. Ключовою подією в цьому процесі, на його переконання, стало знищення сарматами зарубинецької культури – бастарнів. Частина останніх відійшла на Захід, де увійшла до пшеворської культури, але «ймовірно» зберегла «бастарнську» ідентичність (так звана зубрицька культура). Натомість інша частина перемістилася «в болотисті пойми Подніпров'я та брянські ліси Подесення», де, буцімто, «втратила свою мову та назву (але так і незрозуміло чому? – К. І.), *стала венетами, а потім слов'янами*». Показово, що М. Щукін

(як і більшість сучасних російських археологів) також допускає переселення групи зарубинців у Поволжя, де вони могли сформувати іменьківську культуру [916. 68–69; 917, с. 279, 283].

Таким чином, виходить, що ще у середині I ст. н. е. почалися «процеси “бродіння”, котрі й привели до появи слов’ян», а «особливо активною силою виявилися рештки зарубинецького населення, представлені горизонтом Рахни–Почеп». Однак невизначеність автора змусила інтерпретувати цей сумнівний процес етногенезу доволі розпливчато: «В культурному, *а можливо* й мовному відношенні – це був *конгломерат елементів* (? – К. І.) кельтських, германських, фракійських, балтських, а також *деяких, які потім зникли повністю* та не залишили ім’я, *індоєвропейських елементів “х”*. Утворився бурхливий “венетський” тигль між феннами та бастарнами» [917, с. 286]. Внаслідок переселення в III ст. вельбарської та частини пшеворської культур на Південний Схід, утворилися черняхівська та київська (венети) культури. Однак після навали гунів 375 р. перша зникає, а з останньої «відбувається оформлення трьох ранньослов’янських культур – празької, пеньківської та колочинської», хоча «процеси їхнього утворення досліджені ще далеко не повністю» [917, с. 283–284].

Характерним у цьому контексті є зокрема ставлення дослідника до появи празької культури. Як відомо (передусім, завдяки дослідженням І. Гаврітухіна) на формування останньої київська культура не мала жодного впливу. З огляду на це, М. Щукін, не спираючись на жодні факти, припускає, що «протопразькі пам’ятки – певний правобережний (мається на увазі Правобережна Україна. – К. І.) варіант київської культури *просто ще не знайдений*», начебто, через небажання українських археологів досліджувати цей регіон [918, с. 240–241; 919, с. 135]. Разом із тим, куди логічніше припустити, що ніякого «правобережного варіанту» київської культури просто ніколи не існувало й науці він невідомий зовсім не через неуважність чи лінощі археологів. Куди дивнішими виглядають їхні спроби сконструювати на основі кераміки «слов’янську самосвідомість» у V ст. на обширах від Балтики до Причорномор’я та від Дунаю до Волги.

В контексті не менш просторово протяжного та заідеологізованого «євразійського світобачення» проблематику походження слов’ян презентує

Дмітрій Мачінскій (1937–2012). За зізнанням колег, він завжди скептично сприймав науковий формалізм, тому навіть не здобув наукового ступеня, до того ж «ставився до наукової творчості поетично-одухотворено», а «вся його науково-дослідницька діяльність є певний шлях зі Скіфії в Росію» [290, с. 7]. Як і М. Щукін, він уже з 1970-х рр. почав заперечувати «слов'янськість» зарубинецької культури, але на відміну від колеги, запропонував гіпотезу, згідно якої праслов'янами було населення археологічної культури шнурової кераміки на теренах сучасної Білорусі (I тис. до н. е. – початок I тис. н. е.). На думку В. Булкіна, саме через це його концепція не отримала серйозного відзвуку серед археологів-славістів [104, с. 96], традиційно переконаних у «балтськості» шнуровиків.

На наш погляд, не в останню чергу таке ставлення зумовлено й відвертою заангажованістю схеми Д. Мачінского, котрий прямолінійно ототожнював східних слов'ян винятково з наступними росіянами, а Русь – з Росією, й при цьому цілком неправомірно пов'язував контакти слов'ян і германців залізного віку та сучасні відносини Росії із США та НАТО, про що він недвозначно заявляє зокрема в одній із останніх своїх статей [533, с. 35–36]. Водночас досліднику (як і більшості його колег) властива довільність оперування етнологічними термінами, безсенсовність застосування яких наводить на думку про бажання автора лише надати наукоподібності своїм бездоказовим конструкціям. Показовим, наприклад, вважаємо наступне формулювання: «Праслов'яни вступали в безпосередній контакт із більш оформленими (? – К. І.) *етносоціумами* (? – К. І.), що сприяло виробленню *слов'янської самосвідомості* (? – К. І.) та відокремленню *південних груп праслов'ян* від лісового *балто-праслов'янського етномасиву* (? – К. І.)» [535, с. 121].

Схема походження слов'ян Д. Мачінского зосереджена переважно на пошуках їхньої «прабатьківщини» у системі «історично-культурного поділу Євразії» I тис. до н. е. – I тис. н. е. Згідно із нею, «основна маса слов'яномовного населення» (хоча автор спеціально не обговорює проблему тотожності категорій «слов'яни» та «слов'яномовне населення», як, в принципі, не пояснює й решти етноісторичних категорій, котрими оперує), відома античним письменникам як «венети», впродовж I–IV ст. «мешкала в зоні

змішаних лісів між Західним Бугом і Дністром на Заході та між Окою та Пслом на Сході». Далі ми дізнаємося, що, крім цього, «венети» були також «праслов'янами», «балто-праслов'янами», «деякими угрупованнями балтів», а також були «слов'яномовні венети на території київської культури». У першій половині IV ст. ці багатоликі «венети», начебто, потрапляють під владу готів, результатом чого чомусь стала поява «антського союзу племен», який в археологічному вираженні був пеньківською культурою [535, с. 120–121].

Підчас Великого переселення народів, на рубежі V–VI ст. ці праслов'яни розселяються в Прикарпатті та Подунав'ї, де вже як «слов'яни», «у тісній взаємодії з *розвиненими етносами та етносоціумами* (? – К. І.) вступають у *період кристалізації своєї етносамосвідомості* (? – К. І.)» і тепер «можна вести мову про складання в Подунав'ї та Прикарпатті *історичного ядра слов'янства* (? – К. І.), чия самосвідомість співпадає з етнонімом "словене"». Д. Мачінскій також припускає, що праслов'яни почали відособлюватися від «інших індоєвропейських *етнолінгвогруп* (? – К. І.)» задовго до IV ст. й «*вірогідно*, етнонім "словене" був самоназвою частини праслов'ян уже в I–II ст. ("ставани" Птолемея)» [535, с. 121–122]. Однак, крім гучних декларацій, жодного реального доказу цих (так само як і тих, про які мова йтиме нижче) неймовірних припущень дослідник не наводить.

З другого боку, він і не обмежується періодом середньовіччя, поширюючи фантазію у реконструюванні слов'янського етногенезу на більш ранній етап, оголошуючи «можливим археологічним еквівалентом балто-праслов'ян» милоградську культуру VIII–IV ст. до н. е. (безпідставно визначена як «неври») та культуру шнурованої кераміки, що «також, можливо, частково належала праслов'янам». Обидві культури названі черговим контроверсійним терміном – «основні *лінгвогенетичні* предки слов'ян». Після загибелі під натиском сарматів у II ст. до н. е. милоградської культури, її ареал займають зарубинці, котрі у II ст. н. е. також загинули через сарматів. Увесь цей час культура штрихованої кераміки розвивається стабільно, а тому оголошується Д. Мачінскім «венетами-ставанами» (в яких він, звісно гіпотетично, вбачає «викривлену якимсь переписувачем назву слов'ян»), тоді як між нею та лісостеповою зоною утворюється «зона археологічної важковловимості» або ж

«поліська біла пляма». І саме з ареалу штриховиків і східних постзарубинців (тип Лютеж) сформувалася в III ст. київська культура – «належала безсумнівно слов'янам-венетам» [535, с. 122–123, 128–129].

Показово, що виводячи пеньківську культуру з київської, дослідник вперто мовчить про участь у цих «етногенетичних» процесах культури празької, що, як відомо, була якраз «словенами/склавинами», але розвивалася окремо від названих явищ, хоча й критикує І. Гаврітухіна за ігнорування своїх поглядів [533, с. 33–35]. Втім, у декларативний спосіб територію формування цієї культури (тобто, Прип'ятське Полісся) він оголосив «другою прабатьківщиною слов'ян» [532, с. 447, 481–482], так, начебто вона була продовженням «першої», але по суті мова йде про цілком іншу (!), «паралельну» прабатьківщину, що, звісно, остаточно унеможливлює пропоновану схему так само, як вище ми бачили те ж саме на прикладі підходу його колеги по Ермітажу – А. Фурасьєва.

Звідси, поява «корчацьких старожитностей» у Прикарпатті, Центральній Європі, на Нижньому Дунаї, Балканах упродовж V–VI ст. відразу залишає обабіч дослідницької уваги «слов'ян-ставанів-венетів» із «першої прабатьківщини», а культури шнурової кераміки, київська та їхні «нащадки» ніби випаровуються та магічним чином перетворюються (зокрема й «анти») на культури «балтослов'янського кола», котрі лише під пильним впливом «склавинів» стають «справжніми» слов'янами. Невирішеним залишається, втім, головне питання: хто породив празьку культуру? Критикують підхід Д. Мачінского й представники «московської школи». Згідно аналізу, приміром А. Обломского, ця «гіпотеза знаходиться у протиріччі із сучасними уявленнями щодо хронології пізньозарубинецьких і київських старожитностей і щодо процесу формування київської культури» [619, с. 53]. Зауважують московські колеги й цілковите ігнорування «петербуржцями» проблеми участі у слов'янському етногенезі колочинської культури [160, с. 99].

Своє продовження схема Д. Мачінского знайшла в подальшій реконструкції етнічної історії східних слов'ян, із окресленням її контексту як певної закономірності утворення Російської державності у VIII ст. Причому впродовж 2000-х рр. значно змінилася й риторика дослідника, на яку помітно вплинула «євразійська географія Н. Савіцкого» та паранаукова методика етноісторичних

конструкцій іншого лєнінградця – Л. Гумільова. Звідси, зокрема, пояснення Великого переселення народів (у тому числі й «слов'ян») «потужним "вибухом" енергетики у надрах окремих етносів». Реальні природа та механіка такого «вибуху», звісно, ним не пояснюються, але натомість він упевнено «співвідносить такі "вибухи" з різкими та тривалими змінами в *інтенсивності космічного опромінення, сонячної активності та напруженості магнітного поля Землі*» [532, с. 461]. На жаль, за такого підходу до етногенезу, швидше за все, не потрібні жодні наукові практики, адже, в принципі, для розставляння усіх крапок над «і» у з'ясуванні проблеми походження слов'ян, достатньо звернутися до першого-ліпшого астролога.

Не змінилося й ставлення Д. Мачінского до жонглювання термінологією, а відтак, і надалі його студії зі слов'янської проблематики пересипані гучними, але малозрозумілими, штучними й, як правило, некоректними етнотермінологічними вивертами, котрими ретушується літературно-поетичний пафос і наукова неправдоподібність його схеми. Запевняючи, що свідомо уникає деяких термінів, приміром «вождівство» (причина: «звучить якось не по-російськи»), «потестарне суспільство» (надто широкий смисл), він тим не менше вважає цілком можливим оперувати такими категоріями, як «етносоціум», «протодержавне утворення Росія», «первинні <*русские*> етно-соціо-політичні утворення середини VIII ст.», «етносоціополітична спільнота», «російські протодержави – Давня Русь і Російська імперія», «дорюрикова північноруська політична єдність», «Скіфія», «Сарматія», «базовий етнос давньоруської державності та народності», «етнопсихіка», «етнокомпонент», «археолого-історичний родовід етнокомпоненту» тощо [532, с. 467, 472, 480].

Зрештою, він проголошує мешканців балтійського узбережжя Скандинавії IV ст. «росомонами», переконуючи, що це слово було не етнонімом (вірніше, ним була лише перша його частина – «рос»), а «формою передавання *етносоціального терміна*», котрий у Швеції XIII–XIV ст., начебто, позначав (добре відомих усім «норманістам» і їхнім опонентам) «rođsman» – «гребців» з острова Руслаген – «землі росів»: «Вірогідно, – заключає Д. Мачінскій, – росомани були прибережною групою свіонів (свєєв)». Однак, крім побіжного доведення правоти норманістів, магістральним постулатом цього гіпотетично

сконструйованого ним епізоду є інше: «Таким чином, у VII–VIII ст. на перехрещенні “вертикального” шляху південь–північ і “горизонтального” захід–схід, у Приладожжі, Приільменні та Верхньому Поволжі існували вже всі “*енергетичні*” й економічні передумови та *етнічні компоненти* для виникнення <*Русской*> протодержави». У такий спосіб доводиться, начебто у середині VIII ст. Ладога стала центром цього перехрестя, основними «етнічними компонентами» якого були прийшлі із Заходу скандинави («русь») та з Півдня – слов’яни і балтослов’яни («словени» та «кривичі»). Висновок передбачуваний: «Усе це сприяло складанню у Поволхов’ї *поліетнічного етносоціуму* (? – К. І.) русь і *протодержавного утворення* Русь зі столицею в Ладозі» [532, с. 483–484; 534, с. 64–65, 67]. Втім, навіть російські академіки-археологи В. Янін і В. Носов справедливо називають ідею «Ладога – перша столиця Русі» не інакше, як «спекулятивно-політизованою» [612, с. 10].

У сучасній російській історіографії щоправда цьому ідеологічному конструкту майже не приділяють уваги. Єдиною студією, де спеціально та фахово розвінчується «староладозький міф» є стаття А. Сєліна [780, с. 117–118]. Останній зокрема відзначає, що його творцем ще у 1970-х рр. став інший відомий представник «лєнінградської школи» – *Глєб Лєбєдєв* (1943–2003), який більшість дослідницької уваги щодо етнічної історії східних слов’ян присвячує також із позицій «норманізму». Відносно проблеми походження слов’ян, він переважно, з деякими нюансами, підтримував погляди своїх однодумців – М. Щукіна та Д. Мачінского. Так, він вважає, що до рубежу ер у лісовій зоні Східної Європи існував «порівняно однорідний (? – К. І.) масив прото-балто-слов’янського населення культур раннього залізного віку» – штрихованої кераміки, милоградська, юхнівська, дніпро-двінська. З півдня на цей масив впливав «скіфський світ» (потім сармати), із заходу – поморська культура – «венети», а з кінця І тис. до н. е. – вандали (пшеворська культура) та бастарни (зарубинецька культура). На цьому етапі південна частина «прото-балто-слов’ян» відокремилася та потрапила в орбіту зарубинецької культури, що «привело до формування спільноти “венедів” I–V ст., у котрих можна бачити “праслов’ян”, представлених постзарубинецькими культурами» [444, с. 106, 107, 112, 114–115].

У III–IV ст. ці «праслов’яни» вступають у багатоманітні відносини з

поліетнічним готським і вандальським племінними союзами, але зберігаючи самостійність. Зі зникненням наприкінці IV ст. цих союзів, через напад гунів, «відбувається швидка консолідація слов'янства», що виразилося в його масовому просуванні на Південний Захід. У VII ст. це зумовило поділ «слов'ян» на дві великі групи – південну та північну, а згодом на три – східну, західну та південну. Та частина «протослов'янських» груп, яка не втягнулася до масового розселення слов'ян, продовжувала самостійно розвиватися в лісовій зоні, що «виявилося у своєрідному амбівалентному становищі таких етнічних утворень, як літописні "кривичі" (а можливо, також "радимичі" та "в'ятичі")», оскільки «ПВЛ не включає їх до складу племен "слов'янської мови", але й не відособлює від решти слов'ян, як іномовні фіно-угорські або летто-литовські племена» [449, с. 106]. Ці групи, на думку Г. Лєбєдєва, причетні також до появи на Північному Заході Росії культур довгих курганів і сопок [444, с. 112].

Водночас дослідника дивує, чому «початок Русі» дотепер залишається загадкою «не лише для російської суспільної свідомості, але й, що значно небезпечніше та складніше, для професійної історичної науки Росії початку XXI ст.». Не менше дивує його і та обставина, що російська історіографія «ігнорує той факт, що Руська Земля "каганату росів" була ровесницею Імперії Каролінгів». До подібних «недослідженостей» він доволі несподівано відносить і непоцінованість «шляху з варяг у греки», котрий «визначив історичні долі східнослов'янських племен і народів», але також і «давньоруської народності», на якій базувалася «Свята Русь», котра навіть стала, згідно уявлення археолога, фундаментом і керуючою силою в розвитку християнської цивілізації в Європі [448, с. 588–589, 606].

Варто підкреслити, що це один із небагатьох сучасних російських дослідників, хто пов'язує теперішню Українську незалежну державу із давньоруським періодом, вважаючи, що її «нинішні контури проступали ще 1100 років тому, коли на політичній арені візантійсько-слов'янського світу вперше заявило про себе державне утворення зі столицею в Києві – "Русь Аскольда"» [447, с. 146]. Визнавав він і ту обставину, що саме тут, «у межах історичних кордонів Давньоруської держави існувала самостійна, внутрішньо пов'язана та цілісна спільнота, котра охоплювала Середнє Подніпров'я –

першопочаткова придніпровська “Руська земля”» [445, с. 66].

Ключовим же питанням російської історії та самосвідомості, на думку Г. Лєбєдєва, точніше – початковим, є варязька проблема [450, с. 102]. Остання, як переконує науковець, по суті має дві складові – проблему утворення Руської держави та «базове завдання дослідження генези та розселення слов’ян». Тому він пропонує розглядати регіон навколо Балтійського моря, як окрему «циркумбалтійську цивілізацію» (або Скандобалтика), до якої входили слов’яни, скандинави, фіни та балти. При цьому «зоною перехрещення та взаємодії всіх основних етнічних масивів Балтики» він вважає саме Північно-Західну Росію, котра в давнину була якоюсь окремою «Верхньою Руссю» (за термінологією В. Пашуто). Разом із тим, археолог пропонує визначати її ще й як «Русь Рюрика», маючи на увазі «державне утворення на просторі між Ладогою та Новгородом, Ізборськом і Білоозером». Для неї автор навіть винайшов власну «давньоруську народність Новгородської землі» [448, с. 22–26, 445].

Навіть заснування на початку XVIII ст. Санкт-Петербурга, Г. Лєбєдєв розцінює як продовження розвитку цієї «Скандобалтики», зауважуючи, між іншим, що тільки в цьому місті протягом розвитку російської історіографії панували науково-правильні погляди норманізму. Втім, головним предметом його дослідження завжди залишалася Ладога. Д. Мачінскій (щоправда у своєму стилі) із цього приводу згадує: «Ладога здавалася йому як важлива енергетична точка у системі “силових полів” землі та ноосфери» [531, с. 11]. Сам же Глєб Сєргєєвіч стверджував: «Ладога в межах Верхньої Русі була першим із центрів зв’язків із “зовнішнім світом” Скандобалтики», – але, наголосимо – не першою ж столицею Русі, що безапеляційно декларував його колега. Адже Ладога відігравала лише роль відкритого торгівельно-ремісничого поселення, місця, де відбувалися міжетнічні контакти, тому саме тут сформувався «дружинно-торгівельний *соціум* (не етнос! – К. І.) “русів”», який умістив і скандинавів, і слов’ян. Звідси й еволюція його назви: від скандинавського позначення озброєної дружини гребного корабля – до слов’янського розуміння «русі» як князівської дружини, а потім – його оточення.

Ідеї, загалом суголосні із концепцією саме «московської школи», розвиває в рамках реконструкції етнічної історії слов’ян М. Казанський, якого до

«лєнінградців» можна віднести зі значним ступенем умовності. Оскільки починав науковий шлях майбутній археолог у Києві, а перша наукова стаття була опублікована українською у співавторстві з О. Приходнюком. Після двох курсів у Київському університеті, де познайомився зокрема з Р. Терпиловським, він у 1972 р. перевівся на істфак Лєнінградського університету, де науковими керівниками стали Г. Лєбєдєв і Є. Горюнов. Однак уже в лютому 1981 р., за сімейними обставинами, емігрував до Франції, де захистив дисертацію з археології та працював у Музеї національної археології (показово, що до штату він був зарахований, коли директор музею А. Дельпорт дізнався про володіння М. Казанським українською мовою) [76, с. 22–23].

Власну версію походження та етнічної історії ранніх слов'ян він опублікував у монографії французькою мовою, що побачила світ 1999 р. Проте, у цілком традиційному для радянської археології дусі, вже французький дослідник пропонує виводити слов'ян із «балто-слов'янської етномовної спільноти», а першими із них були тацитові «венети». Слідом за М. Щукіним, він вважає, що їхнім археологічним еквівалентом була зарубинецька культура початку I ст. н. е., котра припинила своє існування наприкінці цього ж століття через інвазію сарматів [978, p. 11–13]. Саме таку версію нещодавно у вигляді кандидатської дисертації захистив ще один петербурзький археолог – С. Воронятов [151, с. 18, 20–21]. Слідом за концепціями А. Обломского та Р. Терпиловського, М. Казанський також продовжує етнічну історію «венетів» у межах уже київської археологічної культури [979]. Проте, як і його колегам, археологу не вдалося адекватно пояснити феномен ізольованого розвитку празької культури («склавени»), а відтак, його гіпотеза про можливе походження останньої від дніпро-двінської культури [978, p. 14–16] є не надто переконливою, на чому зокрема наголошує й В. Сєдов [768, с. 199, 202]. Привертає увагу й спроба «французького» дослідника простежити засобами археології етнічну специфіку такої східнослов'янської спільноти, як уличі [310]. З другого боку, відчутна етнізація європейських археологічних культур римського часу, пропонована М. Казанським у спільних із М. Переном студіях [977], зумовлює і серйозну критику з боку гуманітаріїв. Так, приміром, подібну методику ґрунтовно та цілком слушно спростовує відомий британський

археолог Г. Ґолсол, наголошуючи на неможливості встановлення етнічної ідентичності археологічними засобами, зокрема й на основі поховального обряду [873, с. 464–465, 467].

Цим далеко не вичерпується «ідейний ряд» сучасних представників «петербурзької археологічної школи», а свої погляди на проблематику етнічної історії східних слов'ян (хоча й у менш детальному вираженні) так чи інакше періодично висловлюють такі дослідники, як Л. Клейн, В. Булкін, В. Єрьомєнко, П. Шувалов, Н. Платонова, С. Воронятов та ін. Однак і проаналізовані вище праці засвідчують, що в цьому осередку сформувалася власна парадигма до вирішення озвученої проблеми, котра, разом із тим, має поки що чимало теоретично-методологічних слабкостей, недоречностей і неузгодженостей. Традиційно нестабільним для пострадянської історіографії залишається й термінологічний апарат для позначення окремих етноісторичних явищ і феноменів. Головним же недоліком цього напряму розвитку новітньої російської славістики треба визнати відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії.

4.3. Пошуки альтернативних схем істориками

Не втрачає наукової актуальності проблематика етнічної історії східних слов'ян і у середовищі сучасних російських істориків, які досить часто підходять до «початку русі/Русі» саме з етнічної перспективи, досі вбачаючи у цьому ключовий аспект усієї історіографії. Проте, відразу варто наголосити на тому, що дотепер у російській історіографії відсутні окремі авторські наукові концепції, присвячені саме етногенезу й етнічній історії спільнот східних слов'ян. Натомість озвучена тематика аналізується переважно фрагментарно або ж історики та етнологи зосереджуються на окремих її епізодах. Найбільш артикульованими з-поміж них є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь», давньоруська народність тощо. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів істориків у новітній Росії відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян.

Одним із таких фахівців, наукова творчість якого відносно окресленої теми заслуговує на увагу, є *Антон Горскій* (нар. у 1959 р.). Свої погляди на означену проблему він у доволі сконденсованому вигляді виклав у відомій монографії «Русь: від слов'янського розселення до Московського царства» (2004). Втім, уже від початку порушив досить делікатну межу між етнічним і політичним аспектами реконструкції минулого, заявивши, що «Русь (незалежно від походження самого терміну) формувалася як в основі слов'янська *за етнічною природою держава*» [197, с. 5]. З цим важко погодитись, оскільки держава є феноменом винятково політичної сфери, а її «природа» не залежить від будь-якої етнічності. Отже, мусимо констатувати, що так само як російські археологи, сучасні історики, на жаль, теж приділяють неналежну увагу ключовим аспектам теоретичного характеру.

Звідси, стає зрозумілим чому, як наголошує вказаний фахівець, «в історії середньовічної Русі існує так багато суперечливих питань, які породжують дискусії в історіографії». Одним із таких об'єктів суперечок є розташування початкового ареалу, з якого почалося «слов'янське Розселення» VI–VIII ст., погляди на який можна звести у дві основні гіпотези – вісло-одерську та прип'ятську. Однак автор не повідомляє, до котрої з них відносить власне уподобання [197, с. 6, 9]. Щоправда у монографії 2010 р. А. Горскій все ж таки обирає, зрештою, компромісний варіант, зауважуючи, що більшість авторів (й, очевидно, він сам) визначають прабатьківщиною слов'ян територію між Віслою та Середнім Дніпром, звідки почалося їхнє розселення [196, с. 9].

Усвідомлюючи, що останнє було одним із епізодів процесу, відомого як Велике переселення народів, дослідник цілком логічно порушив проблему структурних змін в етнічному середовищі слов'янських спільнот. Відтак, можна погодитись із його слушною думкою, що іменування останніх «племенами» є лише загальним місцем в історіографії, оскільки після означеного «розселення» поміж ними почала формуватися двохступенева етнополітична структура, котру історики називають не менш проблематичним терміном «союзи племен». Водночас аналіз слов'янських етнонімів додержавного періоду переконав його, що це вже були нові утворення, котрі склалися внаслідок змішування груп різної племінної приналежності під час міграцій і на нових місцях поселень. На

відміну від племен, такі спільноти мали вже не кровноспоріднений, а територіально-політичний характер. З огляду на це, А. Горскій запропонував типологічно умовно визначати такі спільноти словом «славінії», на основі яких, за візантійським джерелами, швидше за все, й відбувалося формування слов'янських держав [192, с. 64–66; 194, с. 16–17; 197, с. 13–14].

Аналізуючи «славінії» східних слов'ян напередодні утворення Київської Русі, московський дослідник найбільше уваги присвятив північним спільнотам – кривичам (показово, що він не виділяє з них окремо «полочан», які з'явилися через редагування ПВЛ різними авторами [190, с. 54–55, 59]) та ільменським словенам, зокрема стосовно часу їхньої появи. Адже відповідний хронологічний діапазон, дискутований в історіографії, доволі значний – від V до IX ст. Небезпідставно сумніваючись у слов'янській приналежності археологічних культур довгих курганів і сопок, історик вважає, що обидва східнослов'янські «етнополітичні утворення» (не етнічні спільноти!) з'явилися в ареалі Північно-Західної Росії не раніше IX ст. Важливим підтвердженням цьому стали й дослідження лінгвіста А. Залізняка щодо так званого новгородського діалекту, за результатами якого можна дійти висновку, що в етнічному контексті кривичі та словени були гетерогенними, оскільки сформувалися в ході «слов'янського розселення» із різних етнічних груп. Відносно дискусії, звідки прийшли словени – з Півдня Дніпром, чи із Заходу, з берегів Вісли, на думку А. Горского, тут не може бути однозначної відповіді, адже різні групи могли прибути з обох регіонів, а поява «словен» як етнополітичної спільності – «славінії» – могла статися вже після об'єднання цих південного та західного слов'яномовних угруповань [197, с. 27–35]. Доволі пізнє формування північних «східнослов'янських додержавних етнополітичних утворень» (як характеризує «славінії» автор) підтверджує й таке джерело, як «Баварський географ», де не відзначено мінімум шість із них [187, с. 281].

Термін «славінії», втім, так і не увійшов до сучасної історіографії як загальновизнаний, зрештою, відмовився від нього й автор. Так, уже в 2011 р., встановлюючи «рівень розвитку східнослов'янського суспільства» напередодні утворення Київської Русі, замість нього він застосовує аналог англійського chiefdom – вождівство. При цьому переконує, що «відомості відносно

східнослов'янських спільнот IX ст. свідчать на користь переважання в них ознак складних вождівств» [189, с. 65]. Стан подібної категоріальної невизначеності, переконані, істотно впливає на формування етноісторичних реконструкцій й істотно підважує відповідні висновки істориків. Тим більше автор сам зауважує, що особлива дискусійність відносно етнічної історії східних слов'ян «значною мірою пов'язана із недостатньою увагою до історичної термінології, з невідокремленістю в історіографії реальних давньоруських термінів від привнесених наукою» [188, с. 9]. На жаль, сам він не завжди дотримується власної маніфестації й у цьому контексті доволі некоректною, приміром, виглядає наступна інтерпретація московського історика: «Термін <*"русский"*> застосовується нами у "середньовічному" смислі (=східнослов'янський)» [191, с. 9; 195, с. 6–7; 198, с. 11, 21].

Доволі нетиповий термінологічний підхід А. Горскій демонструє й відносно трактування етноніму «русь». Вважаючи неможливим, щоб, будучи скандинавським, він за кілька десятиліть з приходом їхніх дружинників у Середнє Подніпров'я був сприйнятий східними слов'янами і навпаки, він схиляється до версії В. Бріма, згідно якої й у тих, й у тих цей етнонім був або однаковим, або схожим, що й зумовило їхнє злиття в «русь» [197, с. 46–47]. Водночас запевняє, що нормани ніяк не впливали на етносоціальні процеси у середовищі східних слов'ян у межах, створеної ними Давньоруської держави [199, с. 6]. При цьому досить слушно наголошує, що по суті ніякої дискусії поміж норманістами й антинорманістами не існує, адже в дискусії має бути спільний об'єкт дослідження, а оскільки є два різні об'єкти (хто такі варяги? і чи створили варяги Київську Русь?) – постільки є дві різні дискусії [196, с. 21, 26].

Сумнівна честь надання науковій дискусії щодо походження назви «русь» і етнічної приналежності перших руських князів політичного звучання, належить «хімії ад'юнкту Ломоносову», – відзначає ще один московський історик – *Ігор Данілєвскій* (нар. у 1953 р.). Політичний характер цієї дискусії зберігається дотепер, а тому, слідом за В. Ключевським, її можна характеризувати, як «патологію російської суспільної свідомості» [209, с. 44–45]. Проте, справжній прорив в осмисленні давньоруської історії, на думку О. Філюшкіна, можливий тільки за звернення до нових дослідницьких методологій і саме І. Данілєвскій – один із

небагатьох сучасних російських істориків, хто здійснив подібну спробу [865, с. 108], зокрема, в монографії «Давня Русь очима сучасників і нащадків» (1998).

Спеціально проблематику етногенезу слов'ян цей дослідник не порушував, але, посилаючись на історичну лінгвістику, вважає, що до середини I тис. до н. е., очевидно, існувала «балтослов'янська культурно-мовна спільність», коли з неї виділилися власне слов'янські та балтські племінні діалекти. Своєю чергою, впродовж VI–X ст. слов'яни також розділилися на три групи діалектів – південну, західну та східну (предки росіян, українців і білорусів). Відзначає автор і неточність лінгвістичних і археологічних доказів щодо оголошення «венетів» античних джерел слов'янами із Повіслення. Єдиним певним висновком може бути визнання, що в античності цей етнонім асоціювався із північними окраїнами класичного світу. Значно складнішою тепер виглядає й історія розселення слов'ян у Східній Європі, адже Північно-Східна Русь сформувалася явно під впливом не дніпровського, а західнослов'янського контингенту. Відтак, Півночі та Півдню були притаманні відмінні традиції, а Київська Русь стала результатом об'єднання «двох систем слов'янства» [209, с. 26, 31, 36–37]. Водночас історик переконує, що жодна із сучасних держав не є прямим спадкоємцем Київської Русі, хоч саме вона надала потужні імпульси для зародження в тому числі й сучасної Української державності [212].

Відносно етнічного контексту «русі» науковець стверджує, що, на жаль, усі фрагменти ПВЛ, за якими намагаються вирішити це питання, перетворилися «на суцільний жмут загадок, які досі не вдалося розплутати». Разом із тим, дослідник переконаний, що слово «русь» не було самоназвою слов'ян, а в період формування ранніх державних об'єднань це слово не могло бути навіть назвою якогось із південних союзів східнослов'янських племен. Окрім неможливості лінгвістичного доведення походження етноніму «русь» від гідроніму «Рось», у джерелах є й чимало інших «дивакуватостей» щодо його застосування, які зауважує І. Данілєвскій. Скажімо, якщо погодитись, що слов'яни набули це ім'я від варягів, то чому відсутнє в усіх скандинавських джерелах; або чому східними слов'янами було запозичене саме це ім'я, а не «варяги» (до речі, також не зафіксоване скандинавськими джерелами)? Вирішення цих та подібних питань, на думку історика, буде не таким уже й

складним, якщо погодитись, що термін «русь» був не етнонімом а соціонімом, яким позначалася певна соціальна група, наприклад, ті, хто збирав «полюддя». Якщо більшість у цій групі становили представники скандинавської військової еліти, постільки ним могли початково називати всіх германців [209, с. 52, 54, 57]. Північне походження терміну «русь» останнім часом заперечує норвезький дослідник Х. Станг, наполягаючи на його «герульському» походженні з Візантії [1000, p. 267, 272–276, 282; 794]. Детальний розбір версій лінгвістичної сутності слова «русь» і зокрема критику теорії Х. Станга у сучасній історіографії запропонував американський філолог українського походження А. Даниленко [955, p. 2, 31]. Безвихідь проблеми, констатована ним, все ж таки не зупиняє західних гуманітаріїв у пошуку її вирішення, зокрема й засобами аналізу арабських джерел [971, p. 30].

Особливо варто наголосити, що І. Данілєвскій – чи не єдиний сучасний російський історик, який цілком слушно й аргументовано спростовує існування штучно створеного в радянський час етноісторичного конструкту, відомого як «давньоруська народність» [209, с. 171]. Адже, для всіх є цілком очевидним, що мешканці Давньої Русі досить чітко поділялися на декілька етнічних груп – із різною зовнішністю, мовою, матеріальною та духовною культурою. Навіть застосування у вузькому та широкому смислах поняття «Руська земля» підтверджує це спостереження. Хоча істотною проблемою для дослідників досі є невизначеність – а що власне розуміти під «широким» сенсом цього поняття й яке з них первинне – вузьке чи широке?

Часто при цьому посилаються на «Список руських міст далеких і близьких» (1375–1381 рр.), але парадокс полягає в тому, що до нього потрапили міста болгарські, молдовські, литовські, польські, а отже, єдиним об’єднавчим критерієм для цього могла бути єдина літературна (не розмовна!) мова. Нею якраз могла бути так звана церковнослов’янська мова, пов’язана передусім із конфесійною спільністю. Таким чином, широке розуміння Руської землі було пов’язано саме із цим чинником і не мало жодного стосунку до етнічного аспекту, тим більше єдиного «руського» етносу. Тому московський історик робить логічний висновок, що автори «Слова про загибель» і «Списку міст» «під терміном “руський” мали на увазі швидше за все *етно-конфесійну*

спільноту (курсив автора. – К. І.), близьку до тієї, що зараз іменується терміном “православний”» [209, с. 171–174]. Проте, у цьому випадку І. Данілєвскій (так само, як і у випадку з білоруським істориком І. Марзалюком, про що мова йшла вище) не зовсім правий, доповнюючи суто конфесійне явище приставкою «етно», тим більше жодне «етно» не могло об’єднувати навіть тоді болгар, молдаван, литовців і спільноти східних слов’ян. Саме в конфесійному вираженні та під інтегруючою орудою «митрополоита Київського і всєя Русі» видиму єдність «Руська земля» зберігала після Ярослава Мудрого, коли політично Київська Русь по суті перетворилася на систему багатьох суверенних держав.

Спроби на основі літописного конфесіоніму «Руська земля» будувати концепцію щодо «єдиного руського народу» (як це, приміром, робив Д. Ліхачов), на думку московського фахівця, не має жодних підстав. Незрозуміло також, – продовжує він, – «що, крім певної історіографічної традиції, дозволяє говорити про населення Київської Русі, як про якесь етнічне “ціле”? Принаймні, до XIII ст. ні в мовному, ні в антропологічному, ні в культурному відношенні воно таким не було» [208, с. 158–159]. Доречним треба визнати і його зауваження щодо неправомірності прямолінійного ототожнення населення держави чи її певних структур із етносом, у тому числі й некоректності, властивої багатьом своїм колегам, коли східнослов’янські спільноти додержавної доби без обмовок називаються винятково <*русскими*>. Характерно, що за такої постановки проблеми держава гіпостазується та перетворюється на самостійний історичний суб’єкт – на відміну від «похідної» народності й тим більше від кожного зі своїх громадян. Виходячи з цього, І. Данілєвскій вважає правомірними сумніви, що давньоруським книжникам взагалі була властива «*національна* самосвідомість», а їхня «етнічна» самоідентифікація мала переважно географічний вияв, що засвідчує домінування в ПВЛ топоетнонімів [208, с. 160, 162–163].

У більш традиційному для російської історіографії ключі реконструює етнічну історію східних слов’ян і «русі» як «давньоруської народності» професор РДГУ *Владімір Пєтрухін* (нар. у 1950 р.). Попри те, що у 1994 р. він захистив докторську дисертацію на тему – «Проблеми етнокультурної історії слов’ян і Русі в IX–XI ст.», відповідну монографію, що вийшла друком роком пізніше, він подав у вигляді не сформованої авторської концепції, а тільки як

збірку нарисів з окремих проблем етноісторичної специфіки Київської Русі. Разом із тим, варто відзначити прагнення автора до застосування комплексного підходу щодо «початкової етнокультурної історії Русі», із залученням історичних, археологічних та інших джерел [662, с. 4]. Хоча на думку «антинорманіста» А. Кузьміна, через нерозуміння давньоруського літописання «скандинаво- та хазароманом» В. Пєтрухіним, «ця книга стала колосальним кроком назад», хоча й «корисна завдяки перекладу з івриту “Іосіппону”» [427, с. 233–234].

Заслуговує на схвалення й прагнення московського історика аналізувати етнічну історію східних слов’ян, із врахуванням етнологічної теорії, зокрема продемонстрованого ним, спільно зі скіфологом Д. Раєвським, у дослідженні 1998 р., присвяченому «історії народів Росії в давнину та середньовіччі» [664, с. 15–44]. На жаль, автору не вдалося уникнути термінологічної неврівноваженості, а деякі поняття залишаються малозрозумілими та зумовлюють істотні застереження (приміром, «східнослов’янські племінні об’єднання» [657, с. 29], «літописець побудував концепцію єдності “слов’янської мови”» [662, с. 11], «суперетнічна єдність слов’ян», «загальнослов’янська самосвідомість», «“суперетнічна” самосвідомість і самоназва», «етнодержавна спільнота» [664, с. 170, 174, 330], «давньоруський етнос русь» [669, с. 9] тощо).

Досить слушно В. Пєтрухін акцентує увагу на тому аспекті, згідно якого дослідники теми слов’янського походження мають самі встановлювати певні методичні обмеження щодо визначення відповідної хронології. Оскільки історичних джерел стосовно слов’ян до VI ст. немає, лінгвістичні – цілком позбавлені часового виміру, а археологічні – хоч і мають можливість чітко датувати артефакти, все ж таки «німі» і сказати, якою мовою спілкувалися мешканці археологічних культур, неможливо. Тому «венети Тацита або скіфи-орачі можуть бути лише “стартом” для реконструкції праслов’янської спільноти на Віслі чи Дніпрі» [662, с. 9], але з історичного погляду «венети античних авторів не можуть однозначно претендувати на роль праслов’ян» [667, с. 31; 668, с. 32 (далі посилання даються на друге видання цієї праці)].

Разом із тим, доречно зауважуючи, що говорити про появу окремої спільноти можна лише від моменту появи у неї самоназви (етноніма), дослідник доволі ризиковано заявляє, що «слов’яни не називали себе ні венедами, ні антами» [670,

с. 50]. Адже джерела не засвідчують ні цього факту, ні факту того, що вони себе називали «слов'янами» – це таке саме припущення, котре досі залишається не доведеним, так само базуючись на «зовнішній» ідентифікації спільноти/спільнот, які ми також сьогодні називаємо цим терміном. Погоджуємося і з М. Васільєвим, що припущення В. Пєтрухіна, згідно якого анти – лише субетнос слов'ян, його лісостепові маргінали – є не більше, ніж opinio communis doctorum, без будь-яких солідних джерельних обґрунтувань [114, с. 7].

У сучасній російській історіографії, згідно переконань московського фахівця, домінує дві основні гіпотези щодо походження слов'ян – умовно їх можна назвати «дунайська» та «західна/балто-слов'янська». Прибічники обох є і серед лінгвістів, і археологів. Прагнучи поєднати матеріали один іншого, «виникає поле продуктивної, але разом із тим і ризикованої взаємодії різних дисциплін». Ризик же полягає, на справедливе зауваження В. Пєтрухіна, переважно в тому, що лінгвісти й археологи шукають «збігів», ареальних або «генетичних», які за бажання не важко відшукати, оскільки ще з бронзового віку в Європі існувала культура полів поховань, котра передала всім наступницям спільні культурні риси. Тому й слов'ян не важко відшукати в ту добу та обрати ареал їхньої прабатьківщини за певними уподобаннями. Водночас цілком довільно, наприклад придніпровську зарубинецьку культуру, можна оголосити слов'янською чи балтською, але чому – напевно пояснити неможливо. Таким чином, дотепер не вдається визначити однозначно ні «праслов'янської», ні «балтської» культурної спільноти [662, с. 12–14; 668, с. 39–40, 49]. Зі свого боку, ми не можемо погодитись із російським істориком, що взаємини в межах празької культури можна вже визнати етнічними лише на основі матеріальних артефактів. Так само сумнівним видається припущення, висловлене свого часу Д. Мачінскім, щодо «демографічного вибуху» в межах цієї культури, що й зумовило швидке її розселення Східною та Центральною Європою в V–VI ст.

Зрештою, В. Пєтрухін схиляється до версії існування балто-слов'янської лінгвістичної спільності в епоху бронзи на обширах між Віслою та Дніпром. Однак, де саме й коли з'явилися слов'яни він не наважується стверджувати однозначно, пропонуючи версії В. Сєдова та Б. Рибакова, в яких обидва ланцюжки

реконструкцій зійшлися в черняхівській культурі, «зв'язок якої зі слов'янською все ж незрозумілий». Він також закликає враховувати проблему «слов'янськості/ балтськості» київської, колочинської та пеньківської культур, резонно наголошуючи водночас на неприпустимості їхнього ототожнення з майбутніми східнослов'янськими етносами. Так чи інакше, – продовжує вчений, – «в конгломераті культур, які передували появі слов'ян на Дунаї, не вдається напевно виявити ні "праслов'янської", ні "прабалтської" культурної спільності». Натомість більш істотним фактом московський історик називає процес заселення східними слов'янами ареалу майбутньої Київської Русі, котрий відбувався різними шляхами і в різні періоди впродовж VI–X ст., а відтак, це були носії різних діалектів і культур [664, с. 55, 152–157, 165; 668, с. 54–57, 96].

Проте, він не озвучує логічного із цього висновку про неможливість швидкого перетворення зображеної ним же етнокультурної мозаїки на єдиний етнос, що, буцімто, відбулося в межах Русі. Таким же контроверсійним виглядає і його припущення стосовно появи в VI ст. «слов'янської етнолінгвістичної супер- (або мета-) етнічної спільноти» (тим більше з посиланням на Л. Гумільова), як і переконання, що вона існує дотепер [664, с. 170–174]. Відносно «походження русі» В. Пєтрухін декларує переважно основні постулати так званого «норманізму» (на думку Л. Прозорова, він дотримується центристської позиції неонорманізму [707, с. 219]), закликаючи уважніше інтерпретувати щодо цього відповідну інформацію ПВЛ, де у космографічному вступі означена проблема порушена двічі – спочатку, згідно біблійської традиції, від конкретного нащадка Ноя (тут – від «варягів»), потім – «де стала є Руська земля» – тобто, в історично-географічній реальності – у Східній Європі [661, с. 220].

Разом із тим, історик критикує «певну тенденцію», що намітилася у сучасній російській історіографії, згідно якої «пошук початкової русі» ведеться поза літописною версією, причому цілком невиправдано та довільно – від Подунав'я до Поволжя. Зокрема необґрунтованість подібних підходів відзначається ним і відносно причорноморської локалізації «русі» (через «індоєвропейські компоненти») авторства О. Трубачова, і особливо гіпотезу В. Сєдова щодо «Руського каганату» (=волинцевська культура як продовження

поволзької іменьківської), котрий називає «історіографічним фантомом». В останній досить чітко взагалі простежується «традиція радянської історіографії шукати потужну державу початкової слов'янської русі у Середньому Подніпров'ї» [666, с. 127–128, 130, 132, 136]. Досить іронічно він ставиться й до фантазувань «ентузіастів Ладоги як першої столиці Русі» [674, с. 215], а тим більше – як столиці фантомного «Руського каганату» [659, с. 44]. Хоча К. Цукерман вважає, що ця «спроба В. Пєтріхуна спростувати сам факт існування Руського каганату ризикована» [876, с. 343].

Таким чином, радянський історіографічний міф щодо «*<исконно>* слов'янського» племені русь у Середньому Подніпров'ї, на думку В. Пєтрухіна, вже втратив свій статус «історичного факту». Натомість саме у 1990-х рр. стало більше можливостей для неупередженого дослідження впливу на східних слов'ян озвученого ареалу варягів і хазар та з'ясування в цьому контексті своєрідного етнокультурного синтезу різних традицій, які «визначили подальший шлях руської середньовічної історії» [660, с. 111; 663, с. 62; 672, с. 117, 123]. При цьому дослідник упевнений, що в усіх письмових джерелах того часу (ПВЛ, «Іосіппон», «Баварський географ») «русь» ніде не зарахована до слов'ян. Ототожнення ж сучасній літописцю русі XII ст. із полянами – результат вченої праці руського книжника, адже сучасна йому руська мова була мовою «словенських» книг, а тому він і «підверстав» русь до морави та інших західних слов'ян [671, с. 49]. Нещодавно дослідник цілком слушно зауважив, що й у «Бертинських аналах» посли «рос» (*Rhos*) радше демонстрували корпоративну (дружинну) свідомість, аніж етнічну [675, с. 193].

Наголошує В. Пєтрухін і на політизованості «норманської проблеми» в російській історіографії, починаючи ще від В. Татіщева, «адже російська наука створювалася для Російської імперії». За імператорським указом чимало придворних вчених почали підтримувати ломоносівську концепцію про «поширення слов'янського імені *Ро́сія (росси)* від Балтики до Середнього Подніпров'я та Волги, що мало продемонструвати історичну вкоріненість Російської держави на цих землях». При цьому за методом «народної етимології» до цієї схеми притягувалися будь-які схожі назви – Рось, роксолани, пруси або й варяги/вагри – прибалтійське слов'янське плем'я, як це

робив, приміром Д. Іловайський [664, с. 255–25].

Критикує московський дослідник і «сучасних епігонів традиційного антинорманізму», передусім А. Сахарова та В. Фоміна, мета яких (як і у їхніх попередників) одна – «догодити владі», як власне «залишається й та ж “метода” – містифікувати читача» [669, с. 230–233]. Проте, критикуючи візаві й за неврахування «етнічної ситуації в епоху раннього середньовіччя», він тим не менше сам застосовує доволі суперечливу термінологію, вважаючи, що «у чудських і *слов’янських племен* (? – К. І.), які закликали князів, не було *єдиних* “національних” інтересів» [658, с. 297]. З другого боку, В. Пєтрухін так і не зумів подолати інший імперський (совєтський) міф, а тому і надалі переконує, що «в XI ст. у межах єдиної давньоруської держави – Русі завершилося формування ранньосередньовічної етнічної спільноти – <*русского народа, русских людей, русских*> – у середньовічних джерелах, *давньоруської народності* – у *традиційних термінах* (?, хоча вказаний один. – К. І.) сучасної історіографії» [669, с. 317].

Не можна тим більше погодитись із автором, що «самосвідомість власне русі скристалізувалася в IX–XI ст.», оскільки вище ми наголошували на його ж вказівці, що заселення Русі східними слов’янами з різних культурних традицій тривало до X ст. Явно натягнутим, якщо не ілюзорним, є і його уявлення про «загальнослов’янську самосвідомість», завдяки якій, начебто, й утворився в Київській Русі «новий східнослов’янський – давньоруський – етнос». Далеко не безсумнівним є припущення щодо виняткової етноконсолідуючої ролі в цьому аспекті «єдиної християнської культури» [654, с. 50–51; 662, с. 115, 233]. Вельми спекулятивним є також твердження, що сучасні східнослов’янські й мови, й етноси є наслідком існування колись їхнього спільного предка – «давньоруської народності» [668, с. 5]. Адже лінгвістично існування «єдиної», розмовної давньоруської мови ніким не доведено і філологи ставляться до цього вельми скептично.

Мусимо визнати, що, на жаль, концепція «давньоруської народності» поки що залишається домінуючою у сучасній російській історіографії етнічного розвитку Київської Русі. Причому на рівні історичних праць вона присутня, як правило, без будь-яких критичних застережень і сприймається вченими як сама собою зрозуміла річ. На відміну, скажімо, від сучасної української історіографії,

де вона є предметом і досить темпераментних дискусій, і предметом фахового історіографічного аналізу. На рівні ж сучасного російського історіографічного дискурсу ця концепція має міцні позиції не в останню чергу завдяки науковому авторитету колишніх радянських її апологетів.

Обмежуються звичайною констатацією існування цієї «спільноти» (без будь-яких наукових аргументів) і фахові російські етнологи. Так, у фундаментальній колективній монографії співробітників Інституту етнології і антропології РАН щодо етносу росіян цьому питанню присвячено взагалі лише три речення: «В міру розселення східнослов'янських землеробів, з одного боку, відбувалося "розмивання" їхніх племен. З другого боку, йшли асиміляційні процеси, які поглинали окремі племена, перш за все балтів і фіно-угрів. У результаті цих процесів складалася давньоруська народність зі своїми особливостями культури» [738, с. 12]. І якщо більшість російських істориків і етнологів доводять, що <русский> етнос почав складатися в «єдине етнічне ціле на уламках розшматованої полчищами Батия Давньої Русі», то деякі автори йдуть ще далі, переконуючи, буцімто «давньоруська народність» продовжувала існування й після монгольської навали. Так, А. Лаушкін, відзначає: «Не викликає сумнівів той факт, що християнство... здійснило потужний вплив не лише на культуру Давньої Русі, але й на становлення давньоруської народності, котра продовжувала складуватися й після роздроблення Давньоруської держави» [441, с. 61–62].

Певну прихильність до концепції «давньоруської народності» демонструє й А. Горскій, хоча безпосередньо цей термін не вживає. Проте, суті справи це не змінює, а втім, заплутує проблему ще більше. Так, московський фахівець не погоджується з поглядом на поліетнічний характер Київської Русі, котра «типологічно ближча не до Візантійської імперії та імперії Каролінгів, а до моноетнічних європейських держав середньовіччя», додаючи, що Руська земля «носила в основі *моноетнічний, східнослов'янський характер*», а в її межах існувала «єдина етнічна спільнота під назвою русь (так звана "давньоруська народність")» [197, с. 116 – 121, 274, 334]. Отже, не важко пересвідчитись, що сучасна російська історіографія етнічної історії східних слов'ян і надалі перебуває в орбіті радянської ідеологічної конструкції «спільної колиски».

Однак, попри ідеологічну штучність (сконструйованість) цієї теорії та її

сумнівну епістемологічну придатність для сучасного розвитку історичної науки, варто наголосити на не менш характерній обставині, пов'язаної з її теперішнім побутуванням. Мова йде про цілковите ігнорування істориками (і то не лише російськими) теоретичного обґрунтування більшості ключових понять і вживаних ними концептів у зв'язку зі східнослов'янською етноісторією. Тому дотепер достеменно незрозуміло, що власне є, скажімо, «народність» і наскільки можливо говорити про населення Київської Русі як про суспільну одиницю цього таксономічного рівня. Малопереконливими є й спроби відійти від таких поглядів, які є відвертим продуктом радянського ідеологічного мислення, коли під «новими вивісками» означений конструкт продовжує своє буття. Характерним можна визнати епізод, коли ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу в контексті так званого цивілізаційного підходу, трансформуючись у «давньоруську цивілізацію», організаційною основою якої, як вважає один із російських істориків, були «руси, походження яких не зовсім зрозуміле.., але є підстави вважати, що... вони були слов'янами» [691, с. 393]. Подібна «модернізація», на нашу думку, істотно методологію не змінює, а відтак, навряд чи дозволить відшукати нові (невідомі науці) механізми та обставини в реконструкції етногенезу східнослов'янських спільнот.

Не принесла істотних зрушень у цьому процесі й помітна на початку 1990-х рр. дискусія щодо того, «звідки починати етнічну історію слов'ян?», котра розгорілася поміж російськими істориками й етнологами на шпальтах відомого часопису «Славяноведение». Останню зумовила підготовка згадуваного нами вже вище «Зводу найдавніших письмових відомостей про слов'ян» (перший том вийшов у 1991 р.), до якого були долучені провідні фахівці Інституту слов'янознавства РАН. Безпосередньо озвучене вище питання порушив відомий історик-візантініст *Сєргєй Іванов* (нар. у 1956 р.), котрий якраз був відповідальним секретарем «Зводу». Вченого занепокоїла та обставина, що більшість дослідників в принципі довільно визначають, хто і коли були слов'янами чи праслов'янами, а відтак, ми постійно чуємо, що існували якісь «пра-» чи «протослов'янські» культури заледве не в кам'яному віці й досить часто у III–II тис. до н. е.

У дійсності ж, – справедливо наголошує названий фахівець, – генеалогія

археологічних культур – не більше ніж гіпотеза й, приміром празька культура визнається першою достовірно слов'янською тільки тому, що датується VI ст., коли з'явилися перші письмові відомості про слов'ян. При цьому празькі старожитності досі прямо не віднесені до жодної з хронологічно попередніх культур в її ареалі, а «вибір з них "археологічного предка" для слов'ян визначається доволі апріорною ідеєю, що десь же він має бути». Втім, і тут постає визначальне питання, наскільки цей предок був «слов'янином»? Де критерій слов'янства? [291, с. 4–5] Автор слушно відзначає, що такими критеріями не можуть бути, ані матеріальні артефакти, ані антропологічні властивості (у слов'ян побутував обряд кремації покійників), ані мова. «Не мова робить етнос, – навпаки, етнос робить мову» [291, с. 6], – стверджує він, адже мова не є етнотворчим чинником, а тільки за певних обставин виступає як етнічний маркер.

Етнос, на думку С. Іванова, формує винятково усвідомлення приналежності до нього – тобто, етнічна самосвідомість. «Відтак, – продовжує історик, – терміни зовнішнього опису («прамова», «прабатьківщина», «археологічна культура») мають поступитися визначальному іманентному критерію етнічної самосвідомості». Саме тому, на його переконання, етнічна історія слов'ян починається тільки з появи етнічної групи, що прийняла етнонім «слов'яни» як самоназву. В цьому контексті етнологічно не існує поняття «праслов'яни», а тому етнічна історія слов'ян починається з VI ст. З цією простою істиною особливо важко змиритися лінгвістам, які при цьому ще й доволі дилетантськи інтерпретують історичні джерела. З огляду на це, він справедливо критикує зокрема підхід О. Трубачова, котрому «потрібно дезавуювати письмові джерела, щоб вони не заважали "задавнити" слов'ян до III тис. до н. е.» [291, с. 7–8].

Утворення етнічної самосвідомості – завершальний етап досить тривалого процесу етногенезу, але тільки цим періодом і мають займатися безпосередньо історики. Рештою стадій, згідно бачення С. Іванова, нехай займуться археологи та лінгвісти, фольклористи та антропологи, але тут історики їм майже нічим не зможуть допомогти. Водночас «бажано, щоб дослідники етногенезу взагалі не зверталися до етнонімів, які породжують тільки оманливі спокуси», адже «"будіни Геродота – це слов'яни", або "венети Плінія – це слов'яни" – цілковито безглузді міфи» [291, с. 10–11].Таким чином, не важко помітити, що

московський історик, з одного боку, гостро критикує застарілі, але досі поширені в історіографії підходи до проблематики слов'ян як етносу, а з іншого – власні погляди на те, звідки починати їхню етнічну історію та коли з'явився «слов'янський етнос».

Разом із тим, не важко помітити, що основна канва теоретичних міркувань С. Іванова зациклена винятково на постулатах радянської теорії етносу, з її твердженням про виняткову роль у бутті етносу самосвідомості його представників. Однак уже в першій реакції на пропоновану ним схему, котрою стала стаття М. Васільєва, останній зокрема резонно зауважив, що «теорія етносу ще порівняно молода і в ній поки більше запитань, аніж твердо встановлених істин», а тому не варто винятково «сподіватися на певний "еталонний етногон", який міг би стати безпомилковим критерієм». Окрім цього, він вважає, що С. Іванов побудував свою хронологію початку етнічної історії слов'ян на гносеологічному прорахунку, з'єднавши об'єкт і предмет знання. В основі його побудови полягає змішування етнічної самосвідомості слов'ян (об'єкт) та відомості з наявних джерел, які дозволяють про нього вести мову (предмет). В результаті, відбулася підміна проблеми, а висновок про те, що починати етнічну історію слов'ян потрібно з VI ст. має пряме відношення тільки до стану наших джерел, але вельми непряме до питання щодо часу утворення етнічної самосвідомості слов'ян. Стан же джерел дає можливість лише зробити висновок, що в VI ст. етнічна самосвідомість слов'ян уже існувала, але коли вона сформувалася джерела не повідомляють [115, с. 4–5].

Аналіз існуючих ранньосередньовічних джерел відносно основних компонентів етнічної самосвідомості склавинів і антів, на думку М. Васільєва, дозволяє, начебто, вести мову про те, що вона в них була однакова, «й відповідно вони утворювали єдиний метаетнос» [115, с. 14–15]. Однак проти такої реконструкції висловився В. Пєтрухін, вважаючи її «вторинною», адже вона заснована на схемі Йордана (Кассіодора) щодо колишньої єдності склавинів і антів під ім'ям венетів. Вразливість такого підходу очевидна, оскільки незрозуміло, чи була схема античних авторів заснована на реальних переказах, а тим більше незрозумілим є співвідношення пшеворської та пеньківської культур у гіпотезі В. Сєдова, котру М. Васільєв долучає до власної реконструкції. Тим

більше остання «пережила» антів (згідно джерел) на ціле століття. Тому можна лише припустити, що протиставлення словене–анти – це традиційне для слов'янської етнічної історії виділення маргінальної («лісостепової») групи, культурно відмінної від решти етносу. Проте, «відносити виділення таких слов'янських етнічних (субетнічних) груп до VI ст. бракує підстав» [656, с. 4].

Своєю чергою М. Васільєв не в усьому погодився зі своїм опонентом, зокрема вище ми вже відзначали його критику погляду В. Пєтрухіна на антів як «субетнос». Віднесення ж їх до «слов'янського метаетносу» відбувається тільки на підставі припущення, що вони та словене в VI ст. розмовляли однією мовою. Однак, якщо підійти до проблеми співвідношення етнічних слов'ян і антів без упередженості історіографічної традиції, то ситуація, на переконання М. Васільєва, виглядає не такою вже й однозначною. Адже теорія етносу не ототожнює мову й етнос – між людьми, як носіями певної мови, та людьми, як носіями певної етнічної самосвідомості. Тому в етнологічному плані факт близькості мови та культури слов'ян і антів не є доказовим, хоча «аргумент мови» (якщо говорили слов'янською, отже були слов'янами, розуміючи останніх саме як етнос) продовжує тяжіти над багатьма дослідниками. Крім цього, культурну «відмінність» словен і антів засвідчують дані археології – і празька, і пеньківська культури з'явилися одночасно і не були дериватом одна іншої, маючи навіть різних предків, більше того не коректно говорити, що остання «пережила» антів на століття, адже вони зникли тільки з візантійських текстів [114, с. 7–8, 13].

Показово, що до цієї дискусії долучився і фаховий етнолог – С. Чешко, котрий зосередив увагу насамперед на некоректності застосування основних етнологічних термінів згадуваними вище істориками та їхньому нерозумінні деяких особливостей існуючої теорії етносу. Етнологічна проблематика, на думку спеціаліста, якраз і відрізняється обмеженістю дослідницьких можливостей, оскільки вона знаходиться на стику раціонального й ірраціонального знання. Не випадково тому досі нікому не вдалося дати вичерпно точні, сутнісні визначення таким базовим поняттям етнології, як «культура», «етнос», «етнічність» тощо. Не менш проблематичним є і виявлення за непрямими даними етнічної самосвідомості, навіть за критерієм

наявної самоназви етносу. Московський етнолог далеко не впевнений, що С. Іванов і М. Васільєв враховують ускладнення, котрі провокує цей критерій. Проблематично також проводити конкретний рубіж між етногенезом та етнічною історією, тобто стверджувати, що конкретний етнос з'явився у конкретний час і засобами етнології це здійснити неможливо – можна лише припустити найбільш вірогідну гіпотезу щодо цього [884, с. 16–17, 19].

Обидва історики – С. Іванов і М. Васільєв – однозначно розглядають давніх слов'ян як певну етнічну спільноту й це, на думку С. Чешко, – їхнє право. Однак таке припущення ніяк не можна віднести на рахунок етнологічної науки, де слов'янами прийнято вважати передусім лінгвістичну категорію. В етнології вживання терміну «слов'яни», на відміну від погляду названих істориків, не зумовлене визнанням у давніх слов'ян єдиної етнічної ідентичності. Таким чином, вони глибоко помиляються, вважаючи, що спираються у своїх пошуках походження слов'ян на теоретичні та конкретно-історичні розробки етнологів. Важливіше, втім, що у побудовах С. Іванова та М. Васільєва є не лише дискусійні, але й слабкі місця. По суті вони навіть не цікавляться питанням: а чи була у давніх слов'ян така самосвідомість, яка дозволяє вважати їх єдиною етнічною спільнотою? Останнє сприймається апріорі або ж виводиться з терміну «слов'яни»: якщо є термін – має бути й народ, якого називають цим терміном. Отже, ці автори не мають засобів довести справедливість своїх умовиводів, оскільки жодні історичні свідчення не дозволяють судити щодо змісту масової свідомості давніх слов'ян [884, с. 20].

Невдовзі С. Іванов змушений був пояснювати мотивацію своєї проблемної статті, що й зумовила дискусію навколо неї, наголошуючи: «Вона не мала на меті опис визрівання слов'янської етнічності – її завдання було значно скромнішим – обміркувати, як подати історичний матеріал, щоб він не "шумував", не створював у лінгвістів і археологів "порожніх ілюзій", не підказував їм невірних кроків. Я свідомо назвав ту статтю "Звідки починати...", не "Звідки починається етнічна історія слов'ян". На жаль, учасники дискусії сприйняли мій редукціонізм за розгорнуту концепцію й це породило шерег непорозумінь... Для мене було лише важливо різко окреслити контур і сказати колегам із суміжних дисциплін: рухаючись глибше 512 р., ви дієте під свою

відповідальність і на Плінія нема чого нарікати!» [292, с. 24].

Таким чином, не важко помітити, що проблематика етногенезу та етнічної історії слов'ян у сучасній російській історіографії позначена «різноідейним» спрямуванням, але в плані теоретичної та термінологічної її оснащеності залишається чимало невирішених проблем, які одночасно зумовлюють і глибоке нерозуміння дослідниками один іншого, особливо коли вони представляють різні дисциплінарні табори. На жаль, відтоді (початок 1990-х рр.), настільки важлива в контексті якраз інтердисциплінарності, дискусія відносно етногенезу та етнічної історії слов'ян у російському гуманітарному дискурсі практично припинилася. Хоча вже у пізніших працях, скажімо М. Васільєва [110; 116; 117], не можна не помітити її наслідки, пов'язані із більш виваженим підходом автора до окремих етнологічних категорій і однозначності висновків у зазначеній царині. З другого боку, ця дискусія досі залишається по суті в затінку й лише в поодиноких працях можна зустріти посилання на неї, а проблеми, порушені в її ході залишаються практично неартикульованими та не мають, як це не прикро, подальшого розвитку в історіографії.

4.4 Лінгвістичні та генетико-антропологічні студії

Аналізуючи погляди на етнічну історію східних слов'ян у сучасній історіографії, ми повсякчас відзначаємо чималий позаісторичний контекст її наукових реконструкцій з боку таких дисциплін, як лінгвістика, антропологія, генетика. Відносно рівня історіографічної рецепції подібних побудов у межах гуманітарного дискурсу в Росії можна сказати, що поки він перебуває на незадовільному рівні. Лише окремі історики й археологи, безпосередньо причетні до вивчення означеної проблематики, спорадично висловлюють власне ставлення до концепцій і гіпотез не-істориків. Хоча не можна не відзначити, що, приміром, така дисципліна як етногенетика є доволі молодою, а відтак, навряд чи можна поки що очікувати на фундаментальні розробки в цій царині й відповідно на їхню інтеграцію до наукових історичних концепцій, присвячених слов'янській етноісторії.

Значно більше уваги в історіографії звертається на схеми, пропоновані фахівцями-філологами, котрі мають давню традицію розробляти власні підходи до етногенетичних реконструкцій минулого слов'янських спільнот. До новітньої доби у цій сфері зокрема виділялися відповідні праці не лише радянських лінгвістів (Ф. Філін, С. Бернштейн, Г. Хабургаєв, Н. Толстой та ін.), але й зарубіжних країн, передусім Польщі (Т. Лєр-Сплавіньський, Я. Отрембський, М. Рудніцкій, К. Мошиньський, З. Голомб та ін.). На думку С. Іванова, лінгвісти взагалі надто довго були монополістами у сфері слов'янської палеоетнології [291, с. 9]. Однак на сучасному етапі можна спостерігати зворотну картину, коли все менше фахівців із цієї галузі присвячують увагу проблемі етногенетичних процесів давнини.

У межах сучасної російської гуманітаристики останнім представником цього напряму наукового пошуку є *Олег Трубачов* (1930–2002), концепцію якого щодо слов'янського етногенезу нерідко іменують «дунайською». Сам він із цього приводу зазначав: «Оскільки дунайська гіпотеза дійсно означає виклик традиційним теоріям слов'янської прабатьківщини, вона, звісно, зустріла з боку представників цих теорій суперечки та заперечення» [856, с. 127; 857, с. 139; далі ми посилаємося тільки на друге видання як розширене]. Одночасно науковець закликав не пов'язувати цю гіпотезу з його ім'ям: «Зараз говорять про *дунайську теорію прабатьківщини слов'ян* (виділення автора. – К. І.) та пов'язують її так чи інакше з іменем Трубачова, але, можливо, правильніше буде виділити тут *ідею без автора*?» й далі: «Думка про вихід слов'ян у давнину із Середнього Дунаю – це *велика ідея без автора*.., вона вже була до нас» [857, с. 258, 387]. Метою своєї схеми він вважає «роздуми про етногенез слов'ян і праслов'янську культуру – хто були давні слов'яни?», але відразу ж застерігає – «те, що ми можемо запропонувати у відповідь, зручніше назвати так: "давні слов'яни очима сучасного лінгвіста", – чим буде позначена вся відносність того, що ми справді можемо» [857, с. 245].

У загальному вигляді теорія О. Трубачова становить собою прагнення задавнити не лише появу гіпотетичного етносу слов'ян до бронзової доби (III тис. до н. е.), але й «генетично» пов'язати його «прабатьківщину» в ареалі Середнього Подунав'я до серцевини безпосередньо «прабатьківщини» так

званих індоєвропейців (хоча розміщення їх в Центральній Європі не схвалюється більшістю фахівців із цієї проблематики), чим надати слов'янам статус заледве не єдиних справжніх їхніх нащадків. Не зважає дослідник і на те, що індоєвропейці (яких він безпідставно асоціює з культурою лійчастого посуду) ніколи не були окремою спільнотою, а являють лише лінгвістичну абстракцію, зображувану дотепер у вигляді дерева. Хоча сам російський лінгвіст вважає, що це не правильно, адже коректніше цей образ подавати у вигляді куща – не з єдиним стовбуром, а кількома [857, с. 115, 152, 270–271].

Виходячи з цього припущення, він, звісно, заперечує так звану «балто-слов'янську спільність» [857, с. 5, 434–436], що становить в інших підходах до етногенезу слов'ян чи не центральну конструкцію (як, приміром, у вісло-одерській концепції). Звідси, цілком зрозумілою виглядає й критика апологетів подібного підходу – Т. Лєр-Сплавіньського, М. Рудніцкого, В. Мартинова, В. Сєдова та ін. Критикуючи вісло-одерську концепцію, він тим не менше вважає, що вона має право на існування, але у виправленому вигляді. Адже, на його переконання, слов'яни під тиском кельтів почали мігрувати з Подунав'я насамперед у Вісло-Одерське міжріччя в I тис. до н. е. Однак, за власним зізнанням, окреслити навіть «приблизну карту давнього слов'янського середньодунайського ареалу неможливо, через брак даних». Після цього слов'яни продовжили мігрувати на територію Правобережної України. Однак, «збереження ними пам'яті про свої давні місця мешкання», буцімто, зумовило згодом їхнє прагнення повернутися назад, на Південь. Ця «поворотна у своїй першопочатковій сутності міграція слов'ян» відбулася якраз у середині I тис. н. е., коли й потрапила до візантійських джерел [857, с. 45–46, 111, 115–116, 131–133].

Гіпотеза О. Трубачова та методи її доведення зумовлюють, загалом, суперечливе враження, що демонструють і висловлення на її адресу інших дослідників. Насамперед, це суцільний телеологізм і надміру пафосна ідеологізація проблематики походження слов'ян. Не додає вагомості його схемі й цілковите ігнорування письмових історичних джерел. Попри заявлену заледве не наприкінці своєї головної монографії мету дослідження – «хто такі давні слов'яни?», – лінгвіст на майже п'ятистах сторінках так жодного разу і не сказав: то хто вони?! Досить показовим є такий пасаж автора: «Для *слов'ян*, як і

для *інших племен*, які жили в Дунайській котловині... (втім, все одно незрозуміло: слов'яни були племенем чи племенами? – К. І.)» [857, с. 45]. Звідси, складається враження, що ні об'єкту його дослідження – «слов'яни», ні його предмету – «етногенез останніх» просто немає, що це не більше, ніж штучна інтелектуальна конструкція, фантом, який існує винятково в уяві автора. Подібне переконання посилює й цілковита відсутність у книзі будь-яких теоретичних викладок, якими б, бодай, пояснювалися нічим не підкріплені, голослівні декларації цього філолога відносно етногенетичних процесів давнини.

В означеному ракурсі варто відзначити й довільне оперування останнім етноісторичною термінологією, а точніше – абсолютне ігнорування смислового навантаження останньої. Надзвичайно дивує і такий висхідний постулат його схеми, як сприймання суто кабінетно-лінгвістичних абстракцій – «слов'яни», «кельти», «германці», «балти», «індоєвропейські племена» – за окремі етноси [857, с. 115–116, 152]. Крім того, що О. Трубачов ніде не пояснює (не знає?) «хто такі слов'яни?», так само таємницею залишається, що він розуміє під поняттями «лінгвоетногенез», «етногенез», «етнос», «етнічна самосвідомість», «макроетнонім», «археологічна культура», «початковість ідеології роду у слов'ян», «східнослов'янський етногенез», «давньоруський етногенез» (і чим два останніх поняття [857, с. 276] взагалі характеризуються та відрізняються?). Риторично-маніпулятивним є й наступне висловлювання науковця-філолога: «Я маю на увазі *праслов'янську єдність* і *давньоруську єдність* (курсив О. Трубачова. – К. І.). Для мене це наперед *складні єдності* (? – К. І.), спрощене розуміння яких – міф» [855, с. 13].

Промовистим є і таке твердження О. Трубачова: «Термінологія сковує мислення...», а потім уже й не дивуватися відвертому етнологічному невігластву: «лінгвоетногенез або лінгвістичні аспекти етногенезу», «початково етнос може обходитися й без етноніму» або «давня (? – К. І.) етнічна самосвідомість і розвинене (? – К. І.) самопозначення не належали до найбільш ранніх (? – К. І.) потреб (іншими словами: для «давнього етносу» не потрібні були ні етнічна самосвідомість, ні етнонім – тобто, ним свідомо відкидаються чи не єдині адекватні маркери для встановлення етнічної специфіки, але, за якими критеріями він при цьому вирішує: хто був, а хто ні в давнину «етносом», звісно, ні пари з

уст)». Особливо кричущою з погляду теорії є й наступна заява: «У житті праслов'ян був період, коли макроетноніму (? – К. І.) в них ще не було» [857, с. 6, 14, 93, 271, 353]. Тоді, на яких підставах взагалі можна застосовувати категорію «праслов'яни» (і чому та головне – коли вони перетворилися на «слов'ян»), а тим більше нагороджувати їх статусом етнічної спільноти?!

Погодитись зі схемою О. Трубачова, виходячи з позицій сучасної етнології, зрозуміло, неможливо, але, слідом за американським лінгвістом Х. Бірнбаумом, можна визнати як заслугу російського спеціаліста те, що він запровадив до історіографії проблеми етнічної історії слов'ян «низку проникливих спостережень» [84, с. 37]. На нашу думку, заслуговує пильнішої дослідницької уваги зокрема заклик ученого рахуватися із рухливістю (й у бік зменшення, й збільшення) так званого «праслов'янського ареалу», а не сприймати його як статичний конгломерат. Крім цього, слід усвідомлювати факт співіснування різних етносів всередині цього ареалу та змішаний етнічний характер заселення давньої Європи як причину нестабільності тогочасних етнічних кордонів, зокрема й «проникність праслов'янської території» [857, с. 15].

Не менш важливим спостереженням можна назвати й тезу щодо неслов'янського походження етноніму «венети/венеди», а отже, він не був слов'янською самоназвою. Це ім'я було перенесене повторно на слов'ян їхніми західними сусідами – германцями, після зникнення реальних «венетів», які початково були іллірійською спільнотою [857, с. 93–94, 114]. Водночас такі ж заперечення статусу слов'янської самоназви «анти» вже значно більш вразливі для критики з боку етнологів і істориків [117, с. 67–68; 200, с. 268]. Не позбавлені раціоналізму й роздуми відносно етнонімії східнослов'янських спільнот переддержавної доби, в тому числі наголошення на неможливості (з погляду лінгвістичного) балтського походження етнонімів «дреговичі» та «радимичі». Чимало цікавих спостережень науковець зробив і відносно походження назви «Русь», акцентуючи передусім її просторово-кольорову домінанту (що особливо перспективно відносно етимології назви «Біла Русь»)», поки що недостатньо досліджену. Показово, що він виступає проти скандинавського та слов'янського походження цієї назви, переконливо доводячи, що на Півночі вона з'явилася доволі пізно й прийшла з

Причорномор'я, але не від скіфів і не сарматів [853, с. 75, 84, 158, 171 (перше видання вийшло в 1992 р.)].

Безсумнівно корисною є й критика О. Трубачовим суперечливих і недосконалих археологічних реконструкцій у царині етнічної історії слов'ян [857, с. 59–60, 66–67], на що ми вже звертали увагу вище. Заслуговує на схвалення й спроба російського лінгвіста надати антропологічного змісту тій далекій епосі, де, в тому числі й на наше переконання, жили та діяли передусім звичайні люди, а не самі археологічні культури. Так, відносно цього він доволі слушно зауважує: «Співіснування мов, етносів і культур – ось чому навчає нас порівняльний, сукупний досвід наших наук, давнє мирне співіснування мало місце значно частіше, ніж зазвичай думають, вважаючи за краще говорити про міграції цілих етносів і про спопеляючі військові походи» [857, с. 206–207].

З другого боку, чимало постулатів О. Трубачова не можна визнати переконливими, чи такими, що наближають до розкриття проблеми слов'янського етногенезу. Приміром, вже на початку своєї головної праці з цієї проблеми він відверто маніпулює термінами та вельми контроверсійно стверджує, що, начебто «факт *давньої* (? – К. І.) наявності етнічної самоназви **slověne* говорить про *давню* (? – К. І.) наявність адекватної *єдиної* (? – К. І.) етнічної самосвідомості, усвідомлення приналежності до *єдиного слов'янства* (? – К. І.)» [857, с. 4]. Крім хронологічної абстракції у вигляді «давній» (доволі проблематично вважати першу письмову появу означеного етноніму в VI ст. «давньою»), тут некоректно стверджується, що це – «самоназва», оскільки цей факт науково поки що не доведений (так само, як і у випадку з «венетами»).

Особливо провокативним це твердження виглядає на тлі іншої маніфестації російського дослідника, згідно якої лінгвістичне поняття «слов'янський» для I тис. н. е. він украй некоректно ототожнює з етніконом «*<русский>*» [857, с. 102] (хоча в іншій праці він так само безапеляційно ототожнює вже поняття «*<русский>*» та «східнослов'янський» [854, с. 43]). Втім, хибність таких уявлень зумовлена не лише націоналістичною ангажованістю автора, але насамперед невірністю висхідних теоретичних постулатів пропонованої ним гіпотези, а саме – ототожненням етнічних і мовних процесів [857, с. 238]. Ще більш аморфним є поняття «єдине слов'янство», тим більше в однозначній його подачі як феномену

етнічного. Показовим є і таке припущення: «Зараз рядові носії (? – К. І.) <*русского языка*> у своїй масі *вже не усвідомлюють себе слов'янами* – це втрата їхньої (? – К. І.) етнічної самосвідомості» [857, с. 438]. Проте, відповідь на запитання: «а чи була у сучасних росіян взагалі колись така самосвідомість?» – тут напрошується сама собою: неможливо втратити те, чого ніколи не було!

Частина російських інтелектуалів доволі гостро поставилася й до тематики індоарійських витоків «русі», котру на слабкому етноісторичному ґрунті (а більше на основі фантазій) розробляв цей лінгвіст у 1990-х рр. [858, с. 42–60] Для сучасних російських націоналістів подібні погляди на нічим не зафіксовані контакти слов'ян із індоаріями – зайве освячення їхніх фантазій академічним авторитетом. Згідно спостереження В. Шнірельмана, для цього О. Трубачову знову потрібно було заглибити історію слов'ян, але вже у Північному Причорномор'ї. Тому він доволі поспішно почав писати про «Донську Русь», знову оживляючи сумнівну теорію «Азовсько-Причорноморської Русі», запроваджену ще антинорманістом Д. Іловайським і рядом інших авторів XIX ст. Ці ідеї у сучасній Росії відразу ж підхопили ідеологи ультраправих рухів для конструювання «сучасних російських націоналістичних міфів про далеких предків» [902, с. 186–189].

Реконструкції з етнічної історії слов'ян О. Трубачова мають у межах сучасної російської історіографії теж переважно критичні відгуки. Побудований ним винятково на даних лінгвістики «дунайський» (або «паннонський») шлях пошуку слов'янської прабатьківщини, з погляду археологічного виглядає цілковито неперспективним, на чому впевнено наголошує зокрема М. Щукін [917, с. 30; 919, с. 121]. Істотним недоліком є й свідоме ігнорування лінгвістом античних письмових джерел, з непереконливим звинуваченням візантійських авторів в упередженому й образливому ставленні до слов'ян. Вище ми вже відзначали з цього приводу позицію С. Іванова, котрий вбачає у такому підході прагнення філолога дезавуювати ці джерела, з наміром максимально задавнити появу слов'ян (у бронзовому віці) [291, с. 9]. На слабкій його обізнаності із історичним джерелознавством наголошує й А. Назаренко [590, с. 247–248]. Відтак, не дивно, що «теорія Трубачова не знайшла в історіографії адекватної реакції та не стала імпульсом для можливої

спроби по-новому інтерпретувати важливі історичні факти» [4, с. 27].

Ігнорування письмових історичних джерел і чимало історичних неточностей у схемі О. Трубачова – лише одна із причин критичного ставлення до його поглядів. Разом із тим, на чому зокрема досить слушно наголошує російський етнолог В. Шнірельман, «над Трубачовим явно тяжіла апріорна концепція – прагнення будь що довести наявність індоаріїв у Північному Причорномор'ї в античну добу, але жодного переконливого лінгвістичного аргументу, як довели інші дослідники, на користь цієї теорії відшукати йому так і не вдалося». Крім цього, лінгвістом «рухали не лише пошук наукової істини, але й прагнення продемонструвати "істинну велич" давніх слов'ян і саме цей дух творів Трубачова прийшовся до смаку його послідовникам-<*почвенникам*>» [901, с. 195–196]. На цьому ж наголошує філолог і історик А. Назаренко: «В пошуках О. Трубачова, за всього суворого академізму, їх завжди одухотворяла відчутно присутня інтуїція історичної гідності предків – Русі, слов'янства та далі вглиб часів» [590, с. 361].

У межах сучасного російського гуманітарного дискурсу щодо проблем етнічної історії східних слов'ян привертають увагу й історично-філологічні реконструкції згаданого вище автора. Так, дослідницьку непересічність демонструють погляди А. Назаренко стосовно східнослов'янського етногенезу додержавного періоду (це засвідчує, приміром, його критичний підхід до відповідного дослідження швейцарського історика К. Гьорке [595, с. 157–162]); стосовно етнічності «варягів» [594, с. 75–76], стосовно походження та етнічної навантаженості аллографа «русь/Русь», зокрема в західноєвропейській середньовічній традиції (причому із значними сумнівами в його скандинавському походженні) [591, с. 11–34]. Однак у сучасній історіографії далеко не всі погоджуються із реконструвістським методом цього вченого, скажімо, подібну позицію займає українська дослідниця Т. Вілкул [125, с. 293]. Зі свого боку, у відповідь на цю критику, російський науковець лише підтвердив власне, насамперед зверхньо-саркастичне, ставлення до так званих деконструктивістських підходів у сучасному історичному джерелознавстві [593, с. 296, 300]. На жаль, російські лінгвісти й історики не чують і інші заклики змінити методологічне ставлення до проблеми етногенезу слов'ян [938, p. 32].

Звідси можна зрозуміти значну кількість критичних стріл у бік етнолінгвістичних реконструкцій з боку археологів і істориків. На обмеженості лінгвістичних можливостей в дослідженні проблем етногенезу та етнічної історії (передусім, слов'ян) наголошував зокрема В. Сєдов. На думку науковця, лінгвістичним даним часто не вистачає просторової, хронологічної та конкретно-історичної визначеності [767, с. 27]. З другого боку, сам археолог, слідом за Ф. Філіним, некоректно припускав існування в VII–VIII ст. окремої «східнослов'янської мови» [759, с. 5]. На неправомірності сполучення методик лінгвістів і археологів у процесі реконструкції давніх глото- й етногенезу досить слушно наголошує й Л. Клейн [333, с. 39, 45; 335, с. 6]. На не менш фундаментальних слабкостях лінгвістики наполягає й археолог М. Щукін [917, с. 26, 29; 919, с. 119]. На практичній неможливості співвіднесення окремих топонімів (передусім, гідронімів) із конкретними спільнотами чи археологічними культурами без додаткових даних наголошують В. Пєтрухін і Д. Раєвський [664, с. 24–25, 28, 44].

У розрізі дослідження сучасної російської історіографії етнічної історії слов'ян, представленої суміжними з історичною наукою дисциплінами, варто відзначити й праці тих лінгвістів, які так чи інакше присвячують увагу дотичним із означеною проблематикою аспектам. У такому контексті наукове значення мають, приміром, студіювання Р. Агєєвої гідронімії Новгородської та Псковської земель як джерела культурно-історичної інформації. Остання має, зрештою, прояснити, які етнічні субстрати визначили етнокультурну специфіку таких східнослов'янських спільнот, як ільменські словени та кривичі, на основі застосування «лінгвоісторичного методу ономастики для етногенетичних висновків». Посилаючись на слабку історико-археологічну дослідженість цього регіону, науковець все ж таки відзначає помітний лінгвістичний вплив на місцевих слов'ян з боку балтських і фіно-угорських спільнот [5, с. 6, 124–128, 137–140]. Водночас важко погодитись із Р. Агєєвою відносно існування в минулому «слов'янської етнічної спільноти», рівно як і «східнослов'янської етнічної спільноти», а тим більше із тим, що «її складовими частинами» були майбутні етноси білорусів, росіян і українців [6, с. 68–72, 263–270, 342–346].

Аналіз доказової сили аргументів, які застосовуються у різноманітних

версіях етимології цієї назви, став метою дослідження московського філолога К. Максімовіча, котрий виділив зокрема три основних напрями подібних пошуків – скандинавський, слов'янський та південний (індоарійський) [501, с. 14–15], кожний із яких має свої слабкі та сильні сторони, а відтак дослідник не говорить однозначно, який із варіантів вірний. Натомість саме германське (скандинавське) походження терміну «русь» відстоює у своїх студіюваннях С. Ніколаєв [605, с. 412–413; 86, с. 206–207].

На жаль, серед сучасних російських мовознавців зустрічаються й ті, хто демонструють надзвичайно примітивний (дилетантський) підхід до етноісторичних реконструкцій минулого, базований не на фактах і теоретичних постулатах, а винятково на нестримній фантазії та емоціях, що підчас веде до появи цілковито патологічних заяв, приміром, про те, що «російський етнос виник у результаті хрещення племен, за повороту стрілки суспільної *Свідомості* від Минулого до Вічності в лівій горішній чверті простору надсвідомості, а за проходження нею простору між Вічністю та Майбутнім він перетворився на росіян» [709, с. 304].

Безсумнівно важливе значення має й науковий доробок відомого петербурзького фахівця із балто-слов'янських мов Ю. Откупщікова, котрий загалом заперечує виділення слов'янської мови від одного з балтських діалектів [633, с. 110; див. також: 634; 635]. Доволі показовим необхідно визнати дослідження ще одного представника петербурзької філологічної школи Ю. Кузьменка, присвячене етнічній історії ранніх германців. На основі даних лінгвістики, археології та генетики автор простежив формування загальногерманської мови та спробував на цій основі простежити утворення «ранньогерманського етносу», хоча й не стверджує однозначно, що така спільнота колись існувала. Промовистим варто визнати те, що в історіографії етногенезу германців також дотепер немає згоди поміж дослідниками й лінгвіст описав сім (!) різних археологічних гіпотез відносно цієї проблематики [423, с. 5–12, 123–146].

Загалом, чимало важливих і до того ж методологічно вивірених спостережень цього фахівця могли б прислужитися й тим дослідникам, які прагнуть сьогодні реконструювати етнічну історію східних слов'ян. Однією з

безсумнівних заслуг етнолінгвістичного підходу Ю. Кузьменка варто визнати спробу залучення ним до дослідження даних генетики. При цьому заслуговує схвалення позиція вченого щодо істотної відносності такого виду етноісторичного джерела. Звідси, можна підтримати його цілком логічний висновок, що як у сучасній Європі немає жодного генетично гомогенного етносу, так не було їх і в давнину, згідно результатів дослідження мітохондріальних гаплогруп, проведених Б. Браманті [423, с. 187].

Певна частина уваги сучасної російської історіографії також присвячена антропологічним і генетичним аспектам у межах дослідження слов'янського етногенезу та спільнот східних слов'ян. Втім, не можна поки стверджувати, що навіть у контексті так званого міждисциплінарного підходу дані означених наук істотно впливають на концептуальне бачення означеної проблематики. Крім суто теоретично-методологічних труднощів, таку ситуацію зумовлюють і суб'єктивні фактори – надмірна політизація слов'янської теми в російському гуманітарному просторі та банальна некомпетентність істориків, археологів та й лінгвістів у специфічних методиках біологічної науки. Останній фактор нерідко спричиняє надто спрощені підходи та висновки на основі цих специфічних джерел, що істотно погіршує дослідженість етнічної історії східних слов'ян.

Значну кількість дослідницьких труднощів у цьому сегменті для антропологів і генетиків, як відомо, породжує той факт, що до кінця I тис. н. е. у всіх «слов'янських» культурах панував обряд кремації небіжчиків, що робить обидві названі дисципліни по суті допоміжними. Антропологічні підходи до слов'янського етногенезу почалися ще в радянський час, коли сформувалися два основні підходи – Т. Трофімової і Т. Алєксєєвої. Перша, виходячи з апріорного автохтонізму, відзначала істотну різноманітність компонентів у складі «слов'янства» та заперечила можливість виділення на таких даних певного «праслов'янського типу» [852]. Значно більше в концептуальному плані мали дослідження іншої дослідниці [9], наукова школа якої продовжує рухатися у цьому напрямі дотепер.

У 2002 р. під редакцією *Тетяни Алєксєєвої* (1928–2007) вийшла до певної міри підсумкова з цієї проблематики колективна монографія. До неї включено результати антропологічних досліджень, які проводилися московськими

фахівцями понад століття й на цій основі аналізуються різноманітні проблеми етнічної історії східних слов'ян, їхні взаємини з іншими етнічними спільнотами, з'ясовується їхня генетична специфіка як на сучасному етапі, так і в добу середньовіччя й навіть дискутується проблематика їхньої «прабатьківщини». Досить важливим потрібно визнати зокрема й розділ, присвячений історіографічному аналізу антропологічного вивчення спільнот східних слов'ян. Адже вже на цьому етапі вчена змушена визнати, що всі без винятку фахівці відзначають відчутну антропологічну неоднорідність східних слов'ян, але «на питання про те, які причини цієї неоднорідності, однозначної відповіді немає» [8, с. 27].

Не меншу проблему становить і факт, який не часто артикулюється антропологами, а саме схожий «набір» фізичних властивостей в інших європейських лінгвістичних групах – германців, балтів, фінів. На жаль, мало хто з новітніх російських істориків і археологів зважають і на наступний красномовний висновок Т. Алєксєєвої: «Матеріали досить переконливо свідчать про те, що етнічна історія східних слов'ян не була єдиною». З другого боку, антрополог і сама прагне одночасно відшукати поміж ними генетичну спорідненість. Звідси, її доволі провокативне припущення, що носії празької, пеньківської та роменської культур «володіли більш-менш (?! – К. І.) схожими рисами фізичного типу», допускаючи, що «ця обставина може бути розтлумачена як *генетична спорідненість літописних східнослов'янських племен* (? – К. І.)». Втім, уже за кілька рядків вона знову підкреслює, що, скажімо, поляни антропологічно відрізнялися навіть від древлян і сіверян [7, с. 160, 165, 166].

Істотна антропологічна гетерогенність спільнот східних слов'ян, зрештою, змушує науковця підсумувати, що у цьому визначальну роль відіграли різні субстрати давнього населення Європи [11, с. 314]. При цьому не важко помітити, що в концептуальному плані погляди фахівця на етнічну історію східних слов'ян детерміновані винятково схемою В. Сєдова (зокрема, щодо балто-слов'янської спільності, західної «прабатьківщини», черняхівської та пеньківської культур тощо). Проте, стосовно цих і решти гіпотез не наводиться жодного чіткого аргументу, а більшість висновків Т. Алєксєєвої побудовані на інтуїції, припущеннях, історіографічних стереотипах і мають суто вірогідний

(вгадувальний) характер. Не можна не відзначити й істотний методологічний парадокс: пропонована схема побудована винятково на телеологічному принципі, а завуальована відсутність конкретних антропологічних матеріалів (кремація) покликана підтвердити наперед обрану теорію (В. Сєдова), котра своєю чергою будується на посиланнях, пропонованих цим науковцем-антропологом – коло замкнулося. Не меншою проблемою є й етноісторична термінологія, адже вчена жодного разу не зупиняється на тому, що в методичному арсеналі фізичної антропології передбачається під поняттями «слов'яни», «східні слов'яни», «етногенез», «генетичні зв'язки» тощо.

На відсутність «єдиного слов'янського антропологічного типу» вказують і інші дослідження сучасних російських антропологів. Відчутну специфіку цього сегменту яскраво демонструють насамперед північно-східні східнослов'янські спільноти, приміром ільменські словени. Красномовний висновок щодо цього пропонує кандидатська дисертація Н. Гончарової: «Краніологічна характеристика новгородського населення (періоду середньовіччя. – К. І.) відображає генетичні зв'язки словен новгородських із балтійськими слов'янами та їхню *відособленість від східнослов'янського світу* (що б не значило для антрополога останнє словосполучення. – К. І.)» [184, с. 22]. Етнічну історію слов'ян цього ж регіону за даними антропології сьогодні досліджує й С. Санкіна. Вона, навпаки, вважає, що подібність антропологічних комплексів, характерних для ранніх новгородців і слов'ян балтійського узбережжя (ободритів і поморян) не підтверджується. Натомість, переконує, що «ранні новгородці більше всього схожі з балтами», тоді як «у давньоруського населення центральних і східних областей Русі відзначаються *інші краніологічні варіанти*» [752, с. 97–98]. Тобто, й у цьому випадку не простежується «генетичної» спорідненості «східних слов'ян».

Ретельний антропологічний аналіз решток середньовічного новгородського населення, переконав С. Санкіну також у тому, що найбільший субстратний вплив на нього мали фіно-угри, передусім з області, де тепер знаходиться Естонія. Причому, на момент колонізації майбутньої Новгородської землі слов'янами місцеве прибалтійсько-фінське населення було представлене як європеоїдним, так і «східним» (лапоноїдним) компонентом, характерного для

Півночі Східної Європи в давнину [749, с. 8–9, 14, 19]. Однак інерція історіографічних стереотипів властива й для цієї дослідниці, котра говорить про існування «давньоруської народності» одночасно із закликом «пам'ятати, що давньоруське населення *не відрізнялося гомогенністю* расового (не те що антропологічного! – К. І.) складу», та ще й на цьому тлі гіпотетично та поверхово міркує про роль норманів у формуванні антропологічного складу міфічного етносу східних слов'ян [750, с. 233, 238]. Не більш переконливою є також її гіпотеза щодо спільного антропологічного субстрату для слов'ян і балтів у бронзовому віці – населення культури бойових сокир [751. 152–157].

Значно обережніше підходять до формулювання етноісторичних висновків сучасні провідні фахівці у галузі історичної генетики *Єлєна* й *Олег Балановські*. Щоправда основний об'єкт їхнього наукового зацікавлення становить переважно етнос росіян, до якого ними застосовується геногеографічна технологія. Показово, що «<*"исконным"*>, тобто, таким, який склався історично, ареалом російського народу» вони називають тільки центр Східної Європи та Російську Північ. Втім, досить слушно відразу ж зауважують: «Аналізуючи <*"исконный ареал"*>, ми ніколи не говоримо про "<*исконно*> російський генофонд" та про "<*исконно*> російські" гени, бо будь-які гени неможливо прив'язати до будь-якого народу» [36, с. 10]. Дослідивши величезний ареал і не меншу кількість генетичних даних, дослідники також дійшли висновку, що сучасні східнослов'янські етноси не мали якогось «спільного» предка, а натомість містять чимало компонентів від дослов'янського населення Східної Європи.

Вивчаючи генофонд росіян в історичній перспективі, названі фахівці, звісно, не могли оминути його порівняння з іншими слов'янськими спільнотами. Отримані ними результати слід визнати досить красномовними. Так, північні російські популяції «особливо близькі до сучасних фіно-угорських народів». Більше того, «на відміну від російського, білоруський генофонд взагалі не є наближеним до східноєвропейського генофонду в цілому», а «відповідно, висока генетична схожість російських популяцій із населенням цих територій є не рисою, властивою всім східнослов'янським народам, а власною характеристикою російського генофонду». Таку саму (як білоруський) генетичну відстань від російського має й український генофонд, «а не-слов'янські народи

Східної Європи, відносно близькі до російських популяцій, від українського генофонду так само далекі, як і від генофонду білорусів» [36, с. 234, 241, 242].

Показово, що російські генетики змушені спеціально зупинятися й на проблемі заполітизованої інтерпретації їхніх матеріалів у межах сучасного гуманітарного простору, акцентуючи на істотній небезпеці подібної практики. Автори зізнаються, що через це спочатку навіть не хотіли публікувати цю, вже написану книгу, адже інформація про неї ще до друку в кількох журналах була настільки шовіністично викривленою, що їм довелося навіть давати спеціальне спростування. Втім, «відсутність чітких наукових даних все одно не заважає антинауковим спекуляціям, натомість надає ще більше простору», а тому «ми вирішили, що краще все ж таки опублікувати об'єктивні дані, нехай вони навіть можуть бути перекручені» [36, с. 300]. Разом із тим, науковці постійно наголошують на тому, що етноісторичний вимір генофонду певної спільноти настільки малодосліджена і на теоретичному, і на емпіричному рівнях проблема, що вони досі не готові робити однозначні висновки в цій площині навіть відносно генофонду росіян, який проаналізований ними доволі докладно.

Генетична своєрідність північних росіян, на думку О. Балановського, чітко доведений факт, але її причини й досі залишаються незрозумілими. Поряд із цим, і сусідні етноси поділяються вченим на окремі етногенетичні кластери. До першого з них він відносить генофонди поляків, росіян і українців, підкреслюючи, що хоч вони «досить близькі, але не ідентичні – їхні "етнічні хмари" майже стикуються, але не перекриваються одна іншою». Водночас білоруси поділяються на дві частини – одні схожі з російським, інші – з українським генофондами. Балти мають власний кластер, безпосередньо близький до кластеру східних і західних слов'ян, тоді як генофонди словаків і чехів віддаляються від нього, наближаючись до народів Західної Європи [37, с. 327–329]. Однак, як подібна інформація має корелюватися з процесами етногенезу доби середньовіччя, ці російські генетики не зазначають, а відтак, вони самі залишають надто багато простору для досить широких інтерпретацій. Останнє веде до відвертих спекуляцій і псевдонаукових інсинуацій, що демонструє зокрема творчість російського хіміка А. Кльосова [343; 344], котрий працює в Америці, та не будучи гуманітарієм, наївно і вперто доводить

наявність окремого «слов'янського гена».

Розвінчання цієї патріотично-слов'янської «ДНК-генеалогії» останнім часом блискуче продемонстрував Л. Клейн, дійшовши висновку, що вся його аргументація побудована на неправдивих підставах, які забезпечують лише простір гульні індивідуальних забобонів і пристрастей [339, с. 245]. Отже, ДНК-генеалогія не може бути основою для самостійної реконструкції етногенезу, а також етнічної, мовної чи культурної історії, а лише підмогою в такій реконструкції. Будь-які спроби самостійно вбирати гаплогрупи в етнічний одяг автоматично зараховують такого дослідника до категорії паранаукових диваків [342, с. 395]. Водночас бажано, щоб і археологи не втручалися у визначення генетиків, адже тут потрібні цілковито інші знання й освіта. Варто також враховувати, що поки й власне генетичні дослідження доволі уривчасті та не охоплюють дотепер величезні території нашої планети. Доводиться вкотре погодитись із думкою Л. Клейна, цього разу відносно того, що й генетики сьогодні в пориві ентузіазму підчас істотно та некоректно завищують свої можливості, полишаючи сферу компетенції, починають робити висновки щодо етнічних процесів, руху культур і мов [334, с. 130, 131].

Абстрактно-обтічними формулюваннями відносно означеної проблематики обмежуються й інші фахівці-біологи, прагнучи встановити можливість ідентифікації певних генетичних компонентів генофондів конкретно-історично (але не біологічно!) сформованих етносів у контексті реконструкції їхньої ранньої історії. Приміром, Б. Малярчук, вважаючи, що сучасний прогрес молекулярної генетики вже дозволяє підійти до вирішення проблем, пов'язаних із етногенезом, за допомоги аналізу поліморфізму ДНК, одночасно констатує, що «генетичні аспекти подібної проблематики досі малодосліджені». Відтак, пропонує лише чергову гіпотезу про можливе формування «праслов'ян» (кого він називає цим ім'ям не повідомляється) у Південній Європі, проте невтішно резюмує, що «сьогодні важко сказати точно, коли власне *праслов'янська гілка* (? – К. І.) диференціювалася від південноєвропейської» [504, с. 3, 18].

Подальші дослідження генетичної специфіки сучасних східнослов'янських етносів переконали названого дослідника в тому, що «між різними групами слов'ян існують не лише антропологічні, але й генетичні відмінності,

потужність яких визначається значною мірою ступенем метисації з тим дослов'янським населенням, котре існувало в межах сучасного етнічного ареалу слов'ян». Однак і у цьому випадку біолог не наважується зробити чіткі висновки відносно «генетичної єдності» слов'ян, а тому обережно та аморфно обмовляється: «Генофонд західних слов'ян включає максимальну кількість типів мтДНК, які зустрічаються як у східних, так і південних слов'ян, хоча між цими групами *немає високої генетичної схожості*, [а тому] *можна припустити*, що генофонд західних слов'ян найближче до *<исконно> слов'янського* (? – К. І.)» [506, с. 25].

Доволі проблематично на цьому тлі виглядає й наступне твердження: «Генетичні дані дозволяють розглядати псковсько-новгородське <русское> населення як *окреме слов'янське угрупування у складі сучасних* (? – К. І.) *східних слов'ян*» [505, с. 23]. Навіть не коментуючи жонглювання етноісторичною термінологією московським біологом, варто зауважити, що досі неможливо з позицій будь-якої наукової дисципліни вести мову про «<исконное> слов'янство», адже ніхто достеменно не знає ні хто це, ні де воно зародилося (проблема прабатьківщини), ні тим більше, чим генетично відрізнялося від «дослов'ян». Відносно ж «псковсько-новгородського окремого угруповання сучасних східних слов'ян», то доцільніше вести мову конкретніше – як про окремий, просто слов'янський (не-російський!) етнос у межах сучасної Росії, особливо якщо це підтверджується його окремою етнічною самосвідомістю. В іншому випадку (якщо остання відсутня), науково коректніше все ж буде говорити про регіональні генетичні відмінності населення сучасної РФ, але без фантомного «окремого східнослов'янського угруповання», адже гени – позаетнічні!

Схожої методичної та категоріальної помилки припускається й кандидат медичних наук Н. Хромова, запевняючи: «За парного порівняння алелей гену DRB1 виявлено, що *західні українці* достовірно відрізняються від *росіян*» або, що «*білоруси* з Вітебської та Брестської областей і *українці* з Хмельницької та Львівської областей генетично близькі до "центрально-європейських" популяцій» [874, с. 26–27]. Окрім того, що подібні висновки жодним чином не впливають на рівень дослідженості проблеми етногенезу східнослов'янських

спільнот, вони відверто ведуть до омани, оскільки мова в такому ракурсі йде не про етнічні спільноти, а про представників окремих сучасних громадянств, обстежених до того ж не цілокупно, а вибірково.

Подібні припущення тим більше видаються небезпечними, враховуючи, що до 2007 р., як переконливо свідчать дослідження А. Пшенічнова, на світовій мапі дослідженості гаплогруп батьківських маркерів NRY і мтДНК українці становили «білу пляму», через що було взагалі неможливо мати «повноцінне уявлення про генофонд українців» [718, с. 1–2]. Саме ця кричуща прогалина й спонукала московського біолога дослідити структуру їхнього генофонду. Завдяки детальному аналізові поліморфізму NRY і мтДНК, в українських популяціях встановлено 19 гаплогруп NRY та 34 гаплогрупи мтДНК. Звісно, жодного «українського гену» виявлено не було, а за частотами гаплогруп NRY українці мають схожість з усіма іншими східноєвропейськими популяціями, хоча деякі з них зафіксовані також на Балканах. Так само й «гаплотипи мтДНК, що зустрічаються в українців із частотою більше 1 %, поширені у населення Європи та сусідніх із нею регіонів скрізь і *не виявляють якої-небудь вужчої локальної специфічності*» [719, с. 135]. Ідентичні висновки отримали й інші фахівці-генетики [872, с. 1–6], досліджуючи структуру українського генофонду.

Отже, ми мусимо констатувати, що, попри активні пошуки генетичної специфіки спільнот східних слов’ян, представники сучасного російського антропологічно-генетичного сегменту гуманітаристики, поки не готові дати відповіді на усі питання, пов’язані з їхнім етногенезом і особливостями подальшої етнічної історії. З другого боку, варто бути надзвичайно обережними із етнічними категоріями, аналізованими та інтерпретованими представниками природничих наук, які досить часто перебувають у полоні певної археологічної гіпотези та прагнуть підчас лише підтвердити пропоновані окремими істориками припущення відносно формування слов’ян. Властива біологам і загальна тенденція російської історіографії відносно теоретично-термінологічного ігнорування етнологічних категорій. На цьому тлі все ж таки не можна не помітити, що більшість даних із царини фізичної антропології та молекулярної генетики засвідчують відчутну гетерогенність сучасних етносів східних слов’ян, а відтак, і «автономність» їхніх етногенезів, навіть попри поки

що неможливість встановити їхні чіткі хронологічні рамки.

Таким чином, найбільш розробленою та популярною, але при цьому надзвичайно контроверсійною, схематизованою й заангажованою, у сучасній російській історіографії є концепція слов'янського етногенезу авторства В. Сєдова. Головним недоліком його конструкцій є цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, архаїчних догматах, зумовлених ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом. Не менш помітно це і в студіях представників «московської» та «петербурзької» археологічних шкіл. Відчутним недоліком їхньої діяльності є відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії. Останнє цілком властиве й історико-етнологічним реконструкціям, пропонованих російською гуманітаристикою. Натомість тематика етнічної історії спільнот східних слов'ян аналізується істориками з Росії переважно фрагментарно, а найбільш артикульованими її аспектами є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь» і давньоруська народність. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів істориків відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян. Втім, і надалі в російському соціогуманітарному дискурсі домінує радянський етноісторичний міф про існування «давньоруської народності». Водночас спроби відійти від цього штучного конструкту є поки що малопереконливими, а тому цей продукт радянського ідеологічного мислення, хоч і під «новими вивісками» продовжує своє буття.

РОЗДІЛ 5
СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ В ЕТНОІСТОРИЧНІЙ ОПТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДИСКУРСУ

5.1 Гіпотези археологів

В усіх сучасних східнослов'янських історіографіях більшість версій відносно етнічної історії тих спільнот, які вони репрезентують сьогодні, запропоновано насамперед представниками археологічної науки. Не становить виняток й новітня українська археологія. Втім, аналіз відповідних реконструкцій у межах білоруської та російської гуманітаристики переконав нас, що у цій науковій царині, через брак документальних джерел, домінуючим видом концептуального представлення етноісторичної минувши є гіпотетичні та довільно сконструйовані схеми, позбавлені суттєвого археологічного та етнологічного теоретичного базису. Звідси, не доводиться в принципі дивуватися тій обставині, на яку постійно нарікають самі археологи вже не одне і навіть не два десятиліття: проблема походження слов'ян досі не вирішена. Абсурдності цьому додає і той факт, що ними практично ніколи не враховується відсутність у минулому такої етнічної реальності, як «слов'яни», котрі є кабінетно-лінгвістичною абстракцією модерної доби.

Разом із тим, шукаючи і прабатьківщину якогось «етносу слов'ян», і його культурні підоснови ще в бронзовому віці, більшість археологів (у тому числі й українських), не зважають і на істотний рівень політично-ідеологічної заангажованості цієї проблематики. Причому мова йде не про вплив новочасної політичної еліти на науковий істеблішмент чи пряме держзамовлення на створення «правильної» схеми минулого (чого на щастя в теперішній Україні не спостерігається), а про стиль мислення, властивий ученим, і який фактично дістався їм у спадок від «совєтської школи», що лише посилила відповідні практики, сформовані ще в імперські часи, коли археологічні висновки визначалися переважно політичною доцільністю. Означення такої тенденційності сучасної археології, як правило, має зовнішнє спрямування:

В. Сєдов, приміром, звинувачує у ній концепції Г. Штихова та В. Барана; своєю чергою останній – у тому самому В. Сєдова.

Кількість гіпотетичних побудов етногенезу «слов'ян», проте, зростає й надалі, безпосередньо і в українському гуманітарному дискурсі. Приміром згідно Д. Козака, «на сьогодні найбільш прийнятною є концепція київських науковців» [353, с. 119]. Один із них – Р. Терпиловський – зауважує, що так звана «київська археологічна школа» історичної славістики по суті продовжує розпрацювання ідей, запропонованих радянськими археологами – В. Даниленком і П. Трєтьяковим, але «проблему не можна вважати остаточно вирішеною» [820, с. 16]. Традиції цієї «школи» слов'янської археології сягають ще 1930-х рр., коли власне і був створений Інститут археології в структурі Академії Наук УРСР, і пов'язані з науковими та організаторськими здібностями В. Петрова.

В повоєнний період помітний внесок до вирішення слов'янської проблематики здійснили такі українські археологи, як В. Довженок, Є. Максимов, Є. Махно, М. Брайчевський, А. Сміленко та ін. Самостійним науковим напрямом у межах означеної інституції ця тематика стала у середині 1970-х рр., коли було створено окремий відділ археології ранніх слов'ян, очолений В. Бараном (з 2002 до 2014 рр. очільником був Д. Козак; з 2014 р. дотепер – О. Петраускас). На новітньому етапі контури української археологічної славістики визначають, крім вищеназваних, дослідження таких учених, як Н. Абашина, Л. Вакуленко, Б. Магомедов, С. Пачкова, О. Приходнюк, Р. Терпиловський та ін. Окрім персональних студій, важливе наукове значення безсумнівно мають і рубіжні колективні праці, створені представниками цього наукового осередку [1; 59; 206; 249; 785; та ін.].

Вже у 1970-х рр. лідер майбутньої «київської школи» *Володимир Баран* (нар. у 1927 р.) увійшов до історіографії як знавець празько-корчацької культури, увівши до наукового обігу надзвичайно важливі матеріали для її вивчення саме з українських теренів – по суті місця її формування [62]. На цих матеріалах учений у 1973 р. захистив і докторську дисертацію. Продовження активної польової роботи (розкопки слов'янських поселень у Рашкові та Теремцях) значно поглибило розуміння специфіки життя ранньосередньовічних слов'ян, представлених празькою культурою [60]. В завершеному вигляді його

концепція етнічної історії давніх слов'ян побачила світ наприкінці 1990-х рр., опублікована окремою монографією як один із томів серії «Україна крізь віки» [55] (до речі, в 2001 р. відзначена Державною премією України в галузі науки і техніки). Засадничим постулатом гіпотези археолога є те, що від початку слов'яни не мали однієї культури, але будучи автохтонами, від рубежу ер становили компоненти різних поліетнічних археологічних культур у вісло-дніпровському межиріччі, поетапно інтегруючись з іншими етнічними групами.

Відсутність чіткого етнотеоретичного базису та переосмисленої методології робить, на жаль, побудови В. Барана (як і решту археологічних практик подібного плану) суцільно гіпотетичними та доволі суперечливими. Відтак, його концепція позначена типовими вадами подібних пострадянських досліджень – телеологічність, есенціалізм, схематизм, стихійний позитивізм. Будучи заручником ретроспективного методу, український учений також не утримується, аби не говорити про витоки слов'янської культури з доби бронзи, хоч і підміняє її аморфним терміном «праслов'яни».

Дослідник зокрема переконує, що останні, разом із «прагерманцями та прабалтами, розмежувалися ще в добу бронзи (II тис. до н. е.) на окремі *самодостатні групи* (? – К. І.)» і відтоді, через різні етнічні контакти, отримали відмінні культурні імпульси. Так, начебто вже в І тис. до н. е., «*придніпровські праслов'яни* (? – К. І.) входили до територіальних об'єднань Скіфії та Сарматії, а *привіслянські племена праслов'ян* (? – К. І.) – в племінні об'єднання східних германців, кельтів і західних балтів». І перших, і останніх римські автори, начебто, іменували однаково – венеди. На початку І тис. н. е. «венеди, представлені зарубинецькою культурою», починають просуватися на балтські землі в Поліссі, але цей процес перериває міграція готів (вельбарська культура) – «утворюється нова багатоетнічна черняхівська культура». Остання також істотно вплинула на наступні «слов'янські» археологічні культури – празьку, київську, липицьку, зубрицьку групу. Чималий етнокультурний вплив на слов'ян здійснили й тогочасні кочові спільноти Причорномор'я [63, с. 63–64].

Центральною ланкою у процесі етнокультурного перетворення «праслов'ян-венедів» на слов'ян, згідно переконання В. Барана, була зарубинецька культура, що існувала на Прип'ятському Поліссі, Середньому та

Верхньому Подніпров'ї в II ст. до н. е. – I ст. н. е. Вона не була генетичним продовженням якоїсь попередньої традиції, а натомість увібрала чимало субстратних компонентів – із поморсько-підкльошової, пшеворської, милоградської та скіфської лісової культур, що згодом визначило істотну відмінність постзарубинецьких пам'яток [61, с. 49–50]. Відтак, прабатьківщиною слов'ян треба визнати територію на межі лісової та лісостепової зон переважно України, хоча «цілком можливо, що в різні періоди давнішого часу (II–I тис. до н. е.) *слов'янські угруповання* (? – К. І.) займали інші регіони, переміщуючись у межиріччі Дніпра й Одри» [785, с. 455].

Важливим постулатом концепції В. Барана є твердження, що «слов'яни *ніколи не були* однією етнічною спільністю». Однак, через відсутність теоретичної основи, досліднику так і не вдалося подолати амбівалентність і невизначеність у трактуванні явища/феномену «слов'ян». Показово, що вже в наступному реченні після задекларованої позиції зустрічаємо таке: слов'яни «вже *з самого початку* (?; вчений красномовно мовчить, коли ж він був? – К. І.) виступали як окремі, хоч і *споріднені праслов'янські і слов'янські* (? – К. І.) етномовні групи» [55, с. 6]. Втім, на якій основі трималася ця «спорідненість», а головне – у чому вона виявлялася? – також жодної конкретики. Не набагато більше прояснює ситуацію й твердження дослідника, що з IX ст. назва «слов'яни», будучи до того «самоназвою лише однієї зі слов'янських *племінних груп* (? – К. І.)», назавжди покриває «*всі слов'янські* (? – К. І.) племінні утворення, незалежно від їхніх конкретних найменувань» і «залишається в розумінні *їхніх етнічних витоків* (? – К. І.), поряд із такими назвами, як "германські народи", "романські народи" тощо» [55, с. 107]. На жаль, так і залишається незрозумілим: для чого «всім слов'янським племінним утворенням» (і що, зрештою, означає поняття «племінне утворення»?) знадобилося називати себе однаково, а головне: чому вони погодилися саме на це «ім'я» й чи були вони в такому разі до того «слов'янськими»?

Полісемантичний дисонанс на цьому тлі викликають і протилежно інші категорії, що ними оперує поважний учений. Так, у праці 1991 р. уже на її початку проголошено з'ясування появи «ранньосередньовічного *слов'янського етносу*», чим стала «нова концепція *етногенезу слов'ян*», а крім цього, мова йде

про «велику *самостійну* (? – К. І.) етнічну групу», що нею був «народ слов'ян-венедів» [59. 3, 19]. Втім, у іншій студії заявлено, що «етнонім "венеди" *частково* стосується слов'ян», та попри це, саме від них «ми можемо починати історію *слов'янського етносу*», констатуючи водночас «завершення процесу *загальнослов'янського етногенезу* (? – К. І.) серединою І тис.» [206, с. 17, 25, 59–60]. Отже, виходить, що «слов'яни» водночас і були, і не були етносом. Остаточно внутрішню логіку пропонована схема втрачає із твердженням, що ця «слов'янська етнічна спільність», сформована на середину І тис., «ніколи не була *однорідною масою*, а складалася з різних *споріднених* племен». Причому вже навіть «венеди» тут «не могли залишатись єдиним монолітом», а натомість – це була «збірна назва слов'янських племінних союзів, яку германці перенесли із своїх західних сусідів (? – К. І.) на слов'ян, що були їх східними сусідами» [65, с. 120, 127–129].

Відсутність «єдиного слов'янського етносу» підтверджують, на переконання В. Барана, й етнокультурні процеси третьої чверті І тис., коли на українських теренах синхронно та «незалежно» формуються три окремі «ранньослов'янські» культури – празька, пеньківська та колочинська, а також дзєдзіцька на землях сучасної Польщі, що відомі в письмових джерелах під назвами венедів, склавинів і антів. До такого висновку його підштовхує встановлення факту відсутності для них єдиної культурної підоснови. Відтак, гіпотези дослідників, які вважають, що витоки ранньосередньовічних слов'ян слід шукати лише в одному невеликому районі на теренах, приміром київської або пшеворської культур, не підтверджуються жодними джерелами. Все це, згідно київського археолога, переконливо свідчить, що етнокультурний «поділ слов'янського світу існував уже в першій половині І тис.». При цьому слов'яни були не лише одним із компонентів київської культури, але одночасно також частиною населення поліетнічних культур – черняхівської та пшеворської [60, с. 77–78; 68, с. 5–6, 10–12; 55, с. 247].

Одним із провідних аспектів концепції В. Барана є якраз участь черняхівського населення у появі празької культури, з чого власне й починалася наукова кар'єра вченого (саме цій проблемі була присвячена його кандидатська дисертація 1958 р.), а також присвячена окрема монографія [69]. Зрештою,

археолог дійшов висновку, що черняхівська культура не була творінням винятково готів, але склалася на основі причорноморських, місцевих субстратних культур: скіфо-сарматської, дако-гетської, волино-подільської та привнесеної вельбарської, хоча розкрити характер взаємин усіх цих груп поки неможливо [70, с. 69]. Одним із прикладів культурного трансферу черняхівської традиції в межі празької археологічної культури є, на думку науковця, матеріали розкопок в Подністров'ї, поблизу с. Теремці, зокрема та обставина, що це слов'янське поселення існувало в IV–VI ст. безперервно [67, с. 55–56].

Не втримався В. Баран і від ремінісценцій відносно «схеми Грушевського», говорячи, що археологічні матеріали райковецької, волинцевської та роменської культур VII–VIII ст. дозволяють припустити існування «наддніпрянського союзу східних слов'ян антів», який можна вважати предками українців [65, с. 129–130]. Загалом, схема утворення сучасних східнослов'янських етносів, пропонована археологом, виглядає певною мірою спрощеною [811, с. 38–39]. Пов'язана вона із періодом так званого «великого розселення слов'ян» упродовж VI–VIII ст. і багато в чому базується на не бездоганній «субстратній теорії». Так, він вважає, що «частина носіїв колочинської та банцеровської культур, а також райковецької, асимілювавши балтський субстрат, дала нову північно-західну групу слов'ян – предків білоруського народу» [55, с. 114]. Просунувшись на Північний Схід, населення колочинської культури зустрілося із фіно-уграми, котрих теж слов'янізувало. В результаті, утворився своєрідний етнокультурний симбіоз (представлений, приміром, іменьківською культурою), що заклало «передумови виникнення нового етносу, який можна поставити в основу зародження майбутнього російського народу». При цьому науковець доволі слушно застерігає: «У VIII–IX ст. ніколи не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слов'янських народів може шукати свої витоки у середовищі тих історичних подій, що відбувалися в епоху великого переселення народів» [54, с. 31–32, 35].

Будучи одним із колишніх радянських учених, який докорінно переглянув відповідні ідеологізовані постулати щодо історії Русі, В. Баран доволі різко

критикує прихильників версії прадавнього існування русі як одного зі слов'янських народів. Пошуки «початкової русі», що, начебто, мають підтвердити заледве не споконвічну етнічну єдність східних слов'ян, а звідси – й легітимізувати «давньоруську народність» на величезних просторах від Карпат до Дону та від Ладоги до Чорного моря, згідно переконання дослідника, надумані, нереальні та створені на штучних комбінаціях. Відтак, ані «легендарні слов'янські роси», виведені Б. Рибаковим із фантазій Захарія Ритора, ані причорноморські «рокси/рукси», вишукані О. Трубачовим і підтримані В. Сєдовим – не реальні. «Таким чином, – резюмує В. Баран, – у нас не викликає сумнівів, що у V–VII ст. слов'янських русів не існувало, як не існувало в цей час назви "Русская земля"» [64, с. 23, 24, 26].

Дослідник у цьому контексті критикує й спробу штучного конструювання такого «племені» за допомогою археологічних джерел, як це зробив В. Сєдов, перетворивши при цьому сіверян у Руський каганат. Дивує українського археолога й спосіб, у який це робить російський колега, оголосивши волинцевську культуру (сіверяни) наслідницею поволзької, начебто слов'янської, іменьківської культури, тим більше його припущення базується на надзвичайно сумнівній гончарній подібності деяких матеріалів, спільним джерелом яких, швидше за все, були інфільтрації з боку салтівської (хозари) культурної традиції. Так само надуманим, з погляду В. Барана, є й вигаданий московським дослідником «слов'яно-іранський симбіоз у черняхівській культурі, де сарматські матеріали відомі, але немає слов'янських». Немає також жодних джерел, що «саме цей симбіоз і є руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти вже у вигляді іменьківської культури повернулися на Дніпро та створили тут "Руський каганат"» [56, с. 83–84].

Крім цього, етнічна належність іменьківської культури дотепер не визначена, а її артефакти зумовили в історіографії найрізноманітніші її ідентифікації – тюркську, аланську, балтську, фіно-угорську, а отже, не виключено, що вона містила і якийсь «слов'янський сегмент». Проте, – на чому слушно наголошує В. Баран, – цей компонент походив не з пшеворської чи черняхівської культур, а з київської чи колочинської [63, с. 87]. Відтак, міграція слов'ян-русів із Поволжя на Дніпровське Лівобережжя в кінці VII ст. – відверта

заангажована спекуляція. На небезпідставну думку українського фахівця, руси і їхній «каганат» знадобилися В. Сєдову як «етнотворча, а згодом і державотворча сила, яка, нібито поглинувши інші східнослов'янські племінні групи, зумовила виникнення в додержавний племінний період східнослов'янської етнічної спільності, а в умовах державності – давньоруської народності». Однак «ці етноорієнтовані в минуле "концепції", нагадують лише погодінський імперіоцентризм і шукають підтвердження своїх виключних прав на Києво-Руську спадщину» [57, с. 7–8].

Цілком резонною, з огляду на це, є й позиція українського археолога відносно неможливості не лише існування, але навіть утворення в середньовічній етнічній реальності такого явища, котрим оголошують «давньоруську народність» – етнічною спільністю всіх східних слов'ян. Якщо на захід від Вісли або на південь від Карпат у VI–X ст. формувалися нові слов'янські етноси і цього ніхто не заперечує, то В. Барана небезпідставно «дивує потяг об'єднати всі східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу», тоді як «у світлі археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел такої східнослов'янської групи ніколи не існувало, а ця прикра методологічна помилка має і може бути виправлена» [55, с. 104]. Безмежні простори, природні перешкоди, слабкість комунікацій, постійні міжудільні війни, зовнішні чинники були непереборною перешкодою на шляху етнічної консолідації населення Давньої Русі. Саме тому «прихильники ідеї споконвічної єдності східних слов'ян і давньоруської народності нерідко підміняють поняття державно-політичного поняттям етнічної єдності, хоч ці поняття можуть визначати різні, навіть кардинально різні історичні процеси» [56, с. 88, 93, 100]. Отже, «східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, ніколи не почували себе однією етнічномовною спільністю», а «давньоруську народність вигадали історики» [58, с. 8].

Пропонована концепція полікультурності слов'ян В. Барана в цілому містить чимало раціональних зерен відносно реконструкції етнічної історії спільнот, які зараховують до їхньої «східної гілки». Втім, не важко переконатися наскільки хисткими є подібні дослідницькі конструкції, в яких домінує передусім термінологія, що застосовується радше за звичкою та

більшою мірою інтуїтивно. Нехтування ж сутнісним навантаженням «гучних» термінів веде подібні студіювання в глухий кут і зумовлює до них більше питань, аніж пропонується відповідей на ключові з них. Аналізована схема українського археолога також не конкретизує, хто/що такі/таке «слов'яни», які критерії дозволяють нав'язувати цю ідентичність археологічним культурам, чому, наприклад, дзєдзіцька культура не відноситься до «східних слов'ян» або чому з півтора десятка «літописних племен» сформувалися лише в три сучасних «східнослов'янських» етноси?

Відсутні відповіді щодо цих аспектів і в гіпотезі не менш відомого представника «київської археологічної школи» *Дениса Козака* (1944–2014), на думку якого, «історія етногенезу слов'ян є чи не найскладнішою в історичній науці» [353, с. 119]. Переконані, для цього фахівця озвучена в такий спосіб проблема відразу стала нездоланною, оскільки окремий етнос слов'ян навряд чи колись існував. Поруч із цим, усі шляхи виходу з глухого кута дослідник власноруч перекрив не менш прикрою теоретичною похибкою. Мова про ототожнення ним етносу й археологічної культури, що за одночасної декларації солідарності з візією В. Барана (котрий, як уже відзначалося, навпаки, відкидає таку тотожність і слушно заперечує окрему етнічну спільноту «слов'ян»), перетворює його внутрішньо суперечливу гіпотезу автоматично на історіографічний артефакт і черговий приклад етноархеологічної парадоксальності.

Насамперед, учений критикує всі наявні в історіографії підходи до встановлення походження слов'ян, хоча й «не вдаючись до детального розбору цих концепцій» [361, с. 55], оголошуючи найбільш прийнятною якраз версію «київської школи». Втім, Д. Козак змушений визнати, що відкриття її представниками слов'янських поселень IV–V ст. все одно не дозволило вирішити «проблему слов'янського етногенезу», а лише «шляхом ретроспективного аналізу археологічних комплексів визначити шляхи формування слов'янської культури VI–VII ст.» [353, с. 179–180]. Проте, Денис Никодимович і тут лукавить, адже, куди коректніше постулює явище В. Баран, ведучи мову не про одну, а «кілька слов'янських культур». Своєю чергою, це вкотре підтверджує відсутність у минулому слов'ян як етносу, навіть на рівні відсутності якраз окремої археологічної культури, властивої йому, згідно логіки Д. Козака.

Тим більше останній, зрештою, впевнено веде мову стосовно «*слов'янських культур* римського часу», котрі доволі контроверсійно іменує водночас «венедськими» – зарубинецьку, «західноукраїнську групу пам'яток пшеворської», зубрицьку, пізньозарубинецьку (?), київську та північну частину черняхівської. Намагання пов'язати перші дві культури з германцями та балтами, зокрема й бастарнами, представлені в концепціях «лєнінградської археологічної школи» (К. Каспарова, М. Щукін, Г. Лєбєдєв) український археолог розцінює як невдалі [349, с. 26]. Натомість, закликає дотримуватися по суті концепції В. Барана відносно поетапного формування слов'ян, початком якого, буцімто, було вісло-одерське межиріччя в III–II ст. до н. е., представлене ареалами лужицької, поморської та кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, основним субстратом якої були «поморсько-кльошові племена» (?), «*центр слов'янської історії* (? – К. І.) перемістився до межиріччя Вісли і Дніпра» [361, с. 55–56]. Проте, так і залишається нерозтлумаченим, то на якому все ж таки етапі сформувався власне гіпотетичний «етнос слов'ян» – на поморсько-кльошовому, зарубинецькому чи ще пізніше/раніше?

Нечіткість пропонованої гіпотези збереглася й у підсумковій монографії дослідника «Венеди» (2008), хоча обсяг проведеної археологічної роботи, вміщеної в ній, вражає – майже 28 тис м кв розкопаної площі. Погоджуємося з її рецензентом В. Войнаровським, що навряд чи хтось з археологів-славістів може похвалитися подібними обсягами польового дослідження лише однієї культури (тут – зубрицької) [142, с. 79]. Однак, як і в попередніх працях, тут відносно вірогідного «етногенезу слов'ян» також домінує гіпотетичний стиль формулювання тез, базований переважно на інтуїтивних здогадах, аніж на конкретних джерелах. Так, і в пізніших студіях, учений визначає хронологію цього процесу вельми абстрактно, заявляючи, приміром, що коли наприкінці II ст. на українських теренах розпочалася експансія готів, то це був «час, коли слов'яни *вже становили* (? – К. І.) цілком сформовану етнічну групу» [358, с. 83]. Проте, що дозволяє про це так упевнено говорити інформації немає.

Тим більше, в іншій праці дослідник уже доволі розмито пояснює цей етнічний процес: «У регіоні Середнього і Верхнього Подніпров'я, Подесення, наприкінці I–II ст. відбувалися активні асимілятивні процеси, що призвели до

утворення *ще однієї* київської культури, носії якої, *очевидно* (?! – К. І.), *не мали чіткого етнічного обличчя* (? – К. І.). Лише в V ст. в ареалі цієї культури складається *своєрідна група* (? – К. І.) ранньосередньовічного слов'янського етносу» [353, с. 119]. Загалом, схемі Д. Козака властиве довільне припущення вельми розлогих етнічних міксацій, з-поміж яких він магічним способом відмежовує предків саме слов'ян. Скажімо, досліджуючи пшеворську культуру в Подністров'ї, він побачив у цьому ареалі «в перших сторіччях нашої ери зустріч декількох різнокультурних груп населення». Відтак, сміливо, хоч і бездоказово, припускає, що «в результаті, виникали нові утворення, що *нерідко міняли напрям етнокультурних процесів*», а цей край «став зоною стику найбільших культур Південно-Східної Європи», а «серед носіїв цих культур були також предки ранньослов'янських племен» [359, с. 3].

Доволі сумнівною є й гіпотеза, згідно якої, винятково на підставі матеріальних викопних артефактів із урочища Шанків Яр (Рівненщина) [362], на думку Д. Козака, «можна зробити висновки, що на Волині на початку І ст., мали місце інтеграційні процеси між поморсько-кльошовою культурою та пшеворською, котрі призвели до *взаємної асиміляції*». Особливо, враховуючи те, що автор не уточнює про яку власне асиміляцію тут йдеться – культурну чи етнічну? Хоча, зважаючи на наступне твердження археолога, мається на увазі якраз останнє, причому вельми некоректне припущення: «Саме *творці* (? – К. І.) поморсько-кльошової культури стали тим етнічним ядром, на основі якого із залученням *сусідніх етнічних компонентів* (? – К. І.) до І ст. н. е. *остаточно* сформувався слов'янський етнос», – стверджує науковець [357, с. 75, 76]. І саме в них він вбачає ту частину європейського населення, котру Тацит назвав «венедами», а їхнім археологічним еквівалентом визначає пізньозарубинецьку та зубрицьку культури. При цьому «коріння слов'янського етногенезу» виводиться ним уже з V ст. до н. е., коли, начебто, «*єдиний індоєвропейський масив* (? – К. І.) уперше (? – К. І.) розділився на *потенційно* (? – К. І.) германські та слов'янські *етнічні гілки* (? – К. І.)» [354, с. 115–116]. Вкотре, ми змушені відзначати випадок потрійної методологічної помилки, коли до ототожнення археологічних і етнологічних феноменів некоректно додаються ще й суто лінгвістичні явища. Не можна погодитись і з наступним постулатом: «Уніфікація матеріальної

культури населення може свідчити про формування єдиного етносу, який був слов'янським, а точніше – венедським» [348, с. 30].

У такий спосіб, цей цілковито гіпотетичний (насправді, штучно сконструйований в уяві) «слов'янський етнос», який, «судячи з археологічних даних, пройшов *складний шлях прогресивного історичного розвитку* (? – К. І.)» [348, с. 40; 353, с. 146], служить лише одним із елементів телеологічної версії Д. Козака, на який нанизуються інші культурні явища задля зображення лінійності його ймовірного розвитку. Хоча науковець переконаний, буцімто, він виявляє «генетичний зв'язок між окремими історико-культурними типами пам'яток, що поступово змінювали один одного», а тому для нього немає жодних труднощів довести, що, приміром, пам'ятки черняхівського типу Східнокарпатського регіону сформувалися на основі старожитностей зубрицької культури, котрі, своєю чергою, з волі археолога, «утворилися внаслідок процесу *етнокультурної консолідації* (? – К. І.) носіїв пшеворської та зарубинецької культур, з включенням у Прикарпатті дакійських племен». Отже, і названий регіон тепер не важко вмонтувати «до складу земель, де здавна (? – К. І.) мешкали племена, ядро котрих (? – К. І.) становить слов'янський етнос» [356, с. 222–223]. З останнього випливає черговий парадокс, оскільки етнос не може мати декілька ядер, тим більше розпорошених поміж якимись гіпотетичними племенами.

Етнологічна невпевненість схеми Д. Козака помітна також у спробах інтерпретації етнічності носіїв зарубинецької культури. Дослідник знову говорить щодо цього винятково гіпотетично: «Можна *припустити*, що слов'янський етнос відігравав у зарубинецькій культурі, *можливо*, домінуючу роль», а «*можливо*, зарубинецька культура стала одним із головних компонентів археологічних культур, *творців* яких *можна ототожнювати* з давньослов'янськими племенами» [352, с. 45]. З другого боку, він критикує С. Пачкову за її перебування «у полоні традиційних уявлень про безумовну чистоту "слов'янської крові" (? – К. І.) зарубинецьких племен» [354, с. 120]. Проте, сам доводить, як ми бачили вже вище, що поєднання зарубинців із пшеворцями *породило* «венедів» – зубрицьку культуру на Волині, – тобто Д. Козак сам перебуває в полоні доволі спрощеної примордіальної версії етногенезу.

Припущення можливості вирішення проблеми «крові» археологічних культур засобами механістичного зіставлення типів кераміки, практиковане українським славістом, ним же ж нівелюється на прикладі зображення «етнічного обличчя» черняхівської культури. Аналіз її «поліетнічності» змусив Д. Козака відразу забути і про «єдиний слов'янський етнос», і про ототожнення етносу з археологічною культурою. Натомість з'явилися «три різновиди *археологічної культури слов'ян*» і «*різні гілки східного слов'янства* (? – К. І.)» – празька, пеньківська та колочинська. Причому друга, на його переконання, сформувалася на основі якраз черняхівської (скіфо-сарматської її частини) та київської культур і була антами [355, с. 13–14]. Крім цього, науковець досить справедливо критикує Б. Магомедова за приписування черняхівцям однієї етнічності, оскільки «присвоювати черняхівську культуру якомусь конкретному етносу, як це досить роблять деякі дослідники, загалом неможливо» [346, с. 15]. На жаль, у власній практиці археолог далеко не завжди дотримується цієї резонної позиції. Слушним доводиться визнати й зауваження Д. Козака стосовно слабкої дослідженості проблеми взаємин слов'ян і прийшлих кочових спільнот, які мали місце в часи існування черняхівської культури, позаяк «контакти слов'янського та сарматського народів тривали біля півтисячоліття» [360, с. 64, 68].

Щоправда і в останньому випадку залишається тільки гадати, що має на увазі київський археолог під категоріями «слов'янський народ» і «сарматський народ». Таким чином, довільне поводження з етноісторичною термінологією робить гіпотезу Д. Козака відносно «етногенезу слов'ян» доволі вразливою. Теоретична невизначеність (необізнаність) автора привела його до амбівалентної конструкції, котра з одного боку жорстко й неправомірно прив'язує археологічну культуру до етносу, а з іншого – так і не дозволяє визначитись, яка ж культура і була «слов'янським етносом». Загальне посилання на версію поетапного етногенезу слов'ян, пропоновану В. Бараном, робить гіпотезу Д. Козака ще більш суперечливою, адже дозволяє оголосити «слов'янами» будь-кого. Критикуючи ж інші славістичні «школи» археологів (краківську, петербурзьку, московську) за вузьку локалізацію проблеми, український учений, замість врахування їхніх недоліків, мимоволі сам стає

заручником архаїчних поглядів на етногенез і феномен етносу. Звідси його гіпотеза редукує до штучно вигаданих етнокультурних міксацій між певними археологічними культурами, так, начебто, вони в дійсності були організмами в розумінні біологічного примордіалізму.

Доволі прямолінійно підходить до проблематики «слов'янського етногенезу» й *Ростислав Терпиловський* (нар. у 1949 р.), дотримуючись властивого «київській школі» зарубинецького акценту в цьому поетапному процесі, але виводячи слов'ян безпосередньо із меж київської археологічної культури. Багато в чому його версія визначила й аналізовану вище концепцію лідера сучасної «московської школи» А. Обломского. Обидва вчених упевнені, що саме пізньозарубинецькі старожитності, ставши основою цієї культури, й зумовили початок формування слов'ян, які, начебто, чітко розпізнаються в наступних – породжених київською – культурах – колочинській і пеньківській. Однак і надалі залишається незрозумілою еволюція «основної» склавинської культури – празької, що значно звужує евристичний потенціал обох гіпотез археологів – і московського, і київського, хоча обидві далеко не позбавлені креативних аспектів щодо реконструкції слов'янського минулого.

Визначаючи проблему походження слов'ян «вічною», Р. Терпиловський також демонструє схильність до її примордіального бачення, кваліфікуючи цю спільність як окремий «етнос», поява якого «все ще недостатньо вивчена» й «прабатьківщина» якого через брак джерел досі не встановлена [821, с. 1]. Навіть наявність понад двохсотлітньої безуспішної історіографії в цій царині не наштовхує дослідника на сумніви якраз щодо таксономічної прив'язки об'єкта його наукових зацікавлень. Слідом за колегами з «київської школи», він так само ототожнює археологічну культуру з етносом, і ним же іменує лінгвістичну абстракцію «слов'яни», невпинно шукаючи її в мереживі матеріальних артефактів на обширах від Одра до Дніпра в півтисячолітній перспективі. Зрештою, науковець заявляє, що їхнє співставлення «дозволяє говорити про *завершення* процесу *загальнослов'янського етногенезу* (? – К. І.) в середині І тис. і далі мова може йти *вже про етногенез* східних, західних і південних слов'ян» [821, с. 37], наче й ці умовно-географічні категорії були окремими етносами.

Застосовуючи ретроспективний метод і керуючись гіпотезою, запропонованою В. Даниленком і П. Трєтьяковим ще в 1950-х рр., київський археолог звернув свою увагу насамперед на культурні артефакти стику лісової та лісостепової зон Східної Європи, що були сформовані нащадками зарубинецької культури й насамперед на київську культуру, котру вищеназвані фахівці вперше оголосили «слов'янською» [819, с. 3, 85]. Однак довести це вперше спробував саме він, а тому М. Щукін недвозначно стверджував, що «Р. Терпиловський – це людина, яка створила київську археологічну культуру» [783, с. 18]. Цьому були присвячені і кандидатська, і докторська дисертації, захищені ним у 1980 і 1994 рр. відповідно.

Досліджуючи проблематику походження слов'ян емпірично й аналітично впродовж кількох десятиліть, і навіть авансовано очікуючи зближення в її межах позицій славістів, Р. Терпиловський усе ж визнає, що до одностайності ще надто далеко. На його думку, сьогодні є три магістральних напрями такого студіювання. Перший («південний»), представлений по суті концепцією найбільш чітко сформульованою українським археологом М. Брайчевським, згідно якої слов'яни є вихідцями з черняхівської культури. Інша («північна») течія, до якої зараховує себе й Ростислав Всеволодович (крім нього, представлена працями Й. Вернера, К. Годловського, Є. Максимова, А. Обломского і частково представників «петербурзької школи»), пов'язує античних «венедів» із населенням зарубинецької культури та є безпосереднім продовженням якраз гіпотези В. Даниленка та П. Трєтьякова. Третій напрям, названий «компромісним», передбачає поетапне та полікультурне формування слов'ян, до чого схиляються І. Русанова та В. Сєдов (балтське коло), В. Баран і Д. Козак (пшеворські та черняхівські впливи) [811, с. 26–27; 820, с. 15–16].

Одним із ключових факторів гіпотетичного слов'янського етногенезу на початку І тис. Р. Терпиловський вважає поки малодосліджені так звані постзарубинецькі пам'ятки. Не погоджуючись із гіпотезою, що зарубинецька культура зникла, начебто, через вторгнення на територію Середнього Подніпров'я сарматських племен, учений вважає, що натомість ці причини мали бути значно глобальнішого характеру та впливати на весь її ареал. Відтак, першорядне значення мали саме екологічні процеси (водно-температурний

баланс у Східній Європі), котрі істотно вплинули на спосіб ведення господарства та соціальну організацію зарубинців і зумовили їхні масові міграції. Означені природні причини могли зумовити на цьому етапі міграції й інших спільнот – тих же сарматів у Подніпров'я та готів (вельбарська культура) з Прибалтики на Волинь [820, с. 21–22].

На думку Р. Терпиловського, необхідно чітко усвідомлювати, що поява внаслідок цієї еколого-демографічної кризи пізньозарубинецьких пам'яток у II ст. не була прямим продовженням зарубинецької культури та «являлася новою історико-культурною спільністю». Остання освоїла значно більший ареал, зокрема Південне Побужжя, Подесення, Дніпровське лісостепове Лівобережжя. Міграції нащадків зарубинецького населення зумовили цілковито інші етнокультурні контакти та появу змішаних груп. Археологічні дослідження дозволили встановити, що такими компонентами для нових пізньозарубинецьких груп були юхнівська культура в Подесенні, пшеворське населення Середнього Подніпров'я, на Лівобережжі Дніпра – сармати. Простежуються паралелі також із зубрицькою культурною групою у Верхньому Подністров'ї та Західній Волині [820, с. 91–92]. Намагаючись встановити «етнічну належність пізньозарубинецьких пам'яток», український археолог, спільно з А. Обломскім, критикують передусім «бастарнську» гіпотезу Д. Мачінского та К. Каспарової, переконуючи натомість, що вони були залишені саме «венедами» античних джерел (Тацит, Пліній) [822, с. 104–108].

Головну роль у формуванні ранньослов'янських археологічних культур Р. Терпиловський відводить київській культурі III–V ст., яка утворилася якраз на основі ряду пізньозарубинецьких пам'яток I–II ст. Оскільки останні містили різні етнокультурні компоненти, постільки в київській культурі археологічно виділяється чотири локальні варіанти – середньодніпровський, деснянський, лівобережний і лісостеповий (або ж сейминсько-донецький). Показово, що, на відміну від російського археолога Н. Лопатіна, український спеціаліст не зараховує до київської культури так звані «пам'ятки типу Заозєрья». Проте, разом із пам'ятками типу Тушемлі та Банцеровщини, вони можуть бути свідченням асиміляції та слов'янізації «народів між балтами та слов'янами», що «зберегли певну слов'яно-балтську культурну єдність» [818, с. 73, 74, 77].

Одночасно це дає підстави для висновку, що слов'янські культури вже V–VII ст. сформувалися не з різноманітних етнокультурних елементів під час просування з Верхнього Подніпров'я на південь, а мали свого попередника у вигляді київської культури, а отже, остання – «основа формування культур ранньоісторичних слов'ян», а її ареал «відповідає території формування *слов'янської етнічної спільності* раннього середньовіччя» [814, с. 116].

Не погоджується Р. Терпиловський і на включення київської культури у так званий «IV мір», що являв, на думку М. Щукіна, соціально-культурний масив народів лісової зони (гіпотетичні «східні балти»), адже, на відміну від лісових культур, київська належала до цілковито іншої моделі, хоча між ними й існувала доволі широка контактна смуга. З-поміж «сусідів», набагато більший вплив на неї мала високорозвинена черняхівська культура, хоч відносини поміж ними були не завжди мирними [820, с. 50, 52]. Так, із появою в IV ст. на Середньому Подніпров'ї та Лівобережжі черняхівської культури, населення останньої розселилося поряд із київським, що призвело до взаємопроникнення обох культур [2, с. 78, 95–96]. Вчений припускає, що саме лівобережні племена київської культури почали переселятися на Південь, у лісостеповий ареал черняхівців, де з часом стали «прямими предками носіїв пеньківської культури» [817, с. 44].

Потужний «південний імпульс», спрямований углиб лісової зони спростовує й тезу, що його джерелом було балтське етнокультурне середовище. Натомість різкі трансформації верхньодніпровських племен у середині I тис. відбулися в результаті просування до балтського середовища якраз «київських племен», які уособлювали «першу хвилю слов'янської колонізації лісової смуги» [816, с. 296–297]. З огляду на це, дослідник припускає, що тушемлинські та банцеровські племена були слов'янізованими балтами [820, с. 63–64]. Привертає також увагу спостереження Р. Терпиловського, що так звані слов'янські пам'ятки у Поволжі та Подонні «мають лише побічне відношення до процесу складання ранньослов'янських культурних груп» і, радше, становлять «своєрідні релікти праслов'янської колонізації, що відбувалася після розпаду зарубинецької культури» [818, с. 77].

Населення київської культури, з погляду вченого, цілком могло відповідати «слов'янам-венетам», які мали військові сутички з черняхівсько-вельбарськими

племенами (готами Германаріха, про які згадує Йордан), і які витіснили з лісостепу київські племена. Однак панування гунів, демографічна криза та занепад провінційно-римських зв'язків зумовили згасання черняхівської культури в першій половині V ст. Київська культура припиняє існування в цей же час, але, на відміну від черняхівської, не зникає безслідно, адже на її основі формуються колочинська та пеньківська культури, що «дає підстави розглядати київську як ядро, навколо котрого відбулася "кристалізація" слов'янських старожитностей» [811, с. 33, 35]. Оскільки київська культура мала двосторонній характер зв'язків – із колом культур лісової зони на Півночі та черняхівської культури на Півдні, – вона по суті стала «містком, що поєднував зарубинецькі та пізньозарубинецькі пам'ятки із ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками колочинської і пеньківської культур» [812, с. 374]. Більше того, дослідник навіть допускає можливість збереження старого етноніму «венеди» саме населенням колочинської культури, на відміну від племен пеньківської та празької культур, які почали вживати нові назви «анти» та «склавини» [811, с. 37], хоча, як і більшість його колег, він також не пояснює, чому, зрештою, всіх їх почали називати саме «слов'янами».

Встановлення генетичного зв'язку між різними культурами, з метою визначення їхньої етнічної приналежності, на слушну думку Р. Терпиловського, можливе лише засобом відтворення надійного ланцюжка культур, для чого необхідне виявлення пам'яток перехідних типів [814, с. 112]. Однак, якщо для зв'язку пеньківської та колочинської культур із київською є чимало таких доказів, то відносно празької, навпаки, все свідчить, що київська культура не брала участі в її формуванні, а це істотно підважує всю схему Терпиловського-Обломского щодо «слов'янського етногенезу». Не надто переконливим є й припущення гіпотетичного «відношення до створення празької культури групи пам'яток північно-західної черняхівської периферії» [813, с. 18], як і те, що «*вірогідно*, між цими старожитностями та київською культурою на терені Волині ще будуть виявлені нові пам'ятки, які їх поєднають» [818, с. 77]. Згідно міркування А. Обломского, ця гіпотеза є доволі цікавою [625, с. 164].

Проте, якраз у цьому випадку Р. Терпиловський істотно суперечить сам собі, відзначаючи зокрема в дисертації: «Архаїчність ранньопразьких

старожитностей, їх яскраво виражений “лісовий” характер, на нашу думку, свідчать про те, що центр їх формування знаходився у лісовій зоні, а не в межах черняхівської периферії» [821, с. 26]. Показовим є й наступний пасаж дослідника: «Немає особливих підстав для протиставлення празької, пеньківської та колочинської культур V–VII ст., які відрізняються другорядними ознаками, але становлять *певну культурну спільність*» [820, с. 12]. Так, але не просто «культурну», а винятково «матеріально-культурну» й у жодному разі не «етнічну». Епізод зі знищенням склавинами антів, доведений А. Обломскім та І. Гаврітухіним, про що мова вже йшла вище, тільки підсилює цей аргумент. На жаль, археологи доволі часто некоректно підміняють базові категорії, особливо коли матеріальну культуру помилково інтерпретують лише в етнологічному ключі. Відтак, навіть будучи носіями споріднених діалектів і маючи схожість матеріальної культури, населення цих культур могло бути та, зрештою, й було цілковито відмінними етносами, що засвідчили навіть різні етноніми, зафіксовані візантійцями.

Таким чином, попри намагання створити несуперечливу версію етногенезу слов’ян, представники «київської археологічної школи» так і не змогли вирватися поза межі традиційної позитивістської методології та стихійного примордіалізму, нехтуючи навіть основами радянської теорії етносу, а відтак, наївно сприймаючи археологічні культури як реально існуючі суспільні організми, що втілювали окремі етнічні спільноти, зокрема й «слов’янську». Показово, що, базуючи реконструкції на ретроспективному методі, що за їхнім же зізнанням «стартують» від давньоруської матеріальної культури, київські фахівці взагалі уникають теми східнослов’янських «літописних» спільнот і їхньої «видової» невідповідності по суті лише двом археологічним культурам (райковецькій і роменській), які й стали підосновою Русі. Крім В. Барана, ніхто із сучасних археологів не аналізує (тим більше у системі координат «археологічна культура = етнос») й тему «східнослов’янської етнічної спільності», яка, буцімто на державному етапі, стала «давньоруською народністю», що робить гіпотези «київської школи» явно незавершеними та відстороненими від проблеми етнічної історії спільнот східних слов’ян. Відсутні в межах цього напряму серед означеного наукового осередку й

розробки проблематики у площині «археологія – етнічна ідентичність», як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях.

Звісно, представленими поглядами на етноісторичну минувшину слов'ян сучасна українська історіографія не вичерпується, зокрема й у царині археологічних реконструкцій. Значно розширюють діапазон її інтерпретації також студії, опосередковано або фрагментарно присвячені проблемі походження слов'ян, окремим культурам, які опиняються в її орбіті. В такому контексті привертають увагу зокрема дослідження представниці все тієї ж «київської школи» *Світлани Пачкової* (нар. у 1940 р.), зосередженні на ґрунтовному аналізі сутності зарубинецьких старожитностей рубежу ер. Втім, теоретично-методологічна амбівалентність поглядів ученої на проблему слов'ян, загалом, вкотре засвідчує симптоматичність цього сегменту у сучасних пострадянських історіографіях. Позначена вона й суцільною гіпотетичністю, пропонованої «київської» схеми, редукованої, підчас, до наївних тверджень, приміром: «Пошуки слов'ян у глибині тисячоліть, *імовірно,* ускладнені тим, що вони *ховаються* серед *інших племен* (?; але й ці племена не названі. – К. І.)». Звідси, й «вихід *слов'ян як окремого етносу*, точніше (? – К. І.) – *групи етносів*», а згадки про венедів чомусь «означають ще час їх (слов'ян. – К. І.) *немовлячого розвитку* (? – К. І.)» [648, с. 139].

В узагальненому вигляді С. Пачкова пропонує наступну схему «послідовного розвитку та взаємозв'язку всіх археологічних слов'янських культур І тис.». У Верхньому та Середньому Подніпров'ї, на ґрунті київської та черняхівської сформувалися колочинська та пеньківська культури, а у Верхньому Попрутті, Середньому та Верхньому Подністров'ї, на ґрунті пшеворської та зубрицької – празька культура. Всі ці культури, «крім слов'янського, включали (? – К. І.) ще й неслов'янське населення (різні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського)». При цьому залишається нероз'ясненим і наступне суперечливе твердження: «Процеси змішування *різноетнічних груп населення* (? – К. І.) є однією з *характерних рис етнокультурного розвитку* (? – К. І.) на території Південно-Східної та Центральної Європи в першій половині І тис. (а головне – чому це мало місце тільки в першій половині? – К. І.)» [648, с. 138]. Тобто, вкотре мусимо констатувати підміну понять, коли еволюція та трансформація

об'єктів матеріальної культури бездоказово сприймаються/видаються за етногенетичні міксації стародавніх спільнот, до того ж у доволі спрощеному біологізованому ключі.

Парадоксальність окреслених заяв ще більше резонує на тлі доволі виважених теоретичних міркувань С. Пачкової щодо співмірності понять «археологічна культура» та «етнос». Розуміючи, що дослідники вкладають різний історичний зміст в категорію «археологічна культура», вона цілком слушно відзначає: «Співвідношення культури й етносу буває різним і може йтися не лише про тотожність, а й про варіанти зв'язків між ними», хоча все одно тримається тези про наукову спроможність «археологічних матеріалів наблизити розв'язання проблем етногенезу *будь-якого народу*, навіть коли за джерелами етноси виявляються невиразно або зовсім не фіксуються» [648, с. 137]. Суперечливість останньої декларації оприявнює інша її думка, згідно якої «встановлення генетичного зв'язку між окремими археологічними культурами полягає в порівнянні окремих артефактів», але «при цьому порівняння проводиться, *здебільшого, на візуальному рівні* (тобто, інтуїтивно та суб'єктивно! – К. І.), оскільки класифікації схеми артефактів різних культур звичайно (! – К. І.) не співпадають» [645, с. 56].

Подібну ситуацію вона констатує й безпосередньо щодо гіпотез участі «різних компонентів» у складанні зарубинецької культури, «адже не відомо, який за кількістю та якістю внесок культурних елементів ззовні призводить до зміни існуючої культури, яка кількість прибульців може створити "ясторфсько-поморську" чи "пшеворсько-зарубинецьку", чи будь-яку іншу спільноту». Особливо, враховуючи, що дотепер «внесок усіх середньоєвропейських культур у розвиток зарубинецької не оцінено на належному рівні». Так, оцінюючи вплив на неї оксивської культури, зокрема за предметами озброєння, дослідниця сама дійшла висновку, що типи знайдених списів і дротиків на зарубинецькому поселенні «є в різних культурах – скіфській, латенській, оксивський, поєнешті-лукашівській» [644, с. 98–99, 108–110]. Відтак, попри її припущення, що це засвідчує культурну традицію автохтонного населення, насправді – це засвідчує лише крихкість етноісторичних висновків на викопних рештках. Як побачимо далі, археолог сама так і не наважиться остаточно

визначити етнічність археологічної культури, яку вивчала понад тридцять років.

Так само «етнокультурний динамізм» у межах археологічних реконструкцій має враховувати масу інших деталей, пов'язаних зі специфікою домодерних (а в нашому випадку ще й «докласових») спільнот на родоплемінній стадії розвитку. Тим більше авторка цього цілком свідома, приміром, акцентуючи увагу на добре відомому звичаї, коли виробництвом кераміки в багатьох стародавніх соціумах займалися винятково жінки, будучи берегинями гончарних традицій і секретів. В общині ж, як правило, були «міжобщинні шлюби», а отже, жінки в більшості вимушені були залишати батьківську родину та переходити до чоловіка в іншу общину, куди переносили й виробничі технології, що з часом нівелювало в тому числі й технологічні відмінності у виготовленні кераміки між умовним племенами [643, с. 36]. Проблемою тут залишається й інтерпретація впливу на гончарство міжетнічних шлюбів. Водночас могла існувати ще й вузька спеціалізація щодо виготовлення конкретних гончарних виробів, причому на кожному поселенні, а це ще більше ускладнює встановлення уявної «етнічності» кераміки.

Не в останню чергу, через подібні методологічні труднощі, досі немає узгодженості щодо етнокультурного наповнення зарубинецької культури, що зауважує зокрема й С. Пачкова, аналізуючи історіографію цієї проблеми [646, с. 15]. Стосовно її походження в археології останніх десятиліть оформилися дві течії, котрі умовно можна назвати «київська» (автохтонна) та «петербурзька» (міграційна) [649, с. 7]. Українська дослідниця, репрезентуючи першу, доволі аргументовано спростовує постулати російських колег (В. Єрьомєнка, К. Каспарової, М. Щукіна), які вважають що зарубинецька культура стала результатом міграції в український лісостеп частини ясторфської культури (гіпотетично, бастарни) [647, с. 37]. Звідси, названа культура розглядається «лєнінградцями» як цілковито чужорідне явище в Подніпров'ї, котре з'явилося внаслідок її перенесення в готовому вигляді [246, с. 198–200]. Натомість українська науковець на конкретних прикладах доводить неадекватність подібного погляду, наполягаючи на її місцевому походженні, з участю як попереднього автохтонного, так і прийшлого населення [641, с. 5–7].

Зіставлення пам’яток і головних артефактів переконало С. Пачкову, що між лісостеповою культурою києво-черкаської групи скіфського часу та зарубинецькою культурою не було хронологічного розриву й саме перша була одним із творців останньої [649, с. 14]. Водночас дослідниця не відкидає й ідею спорідненості зарубинецької з латенізованими культурами Центральної Європи, котрі могли становити її субстратну підоснову – власне латенська, поморсько-кльошова, ясторфська, милоградська, поєнешті-лукашівська [642, с. 146; 645, с. 60]. Проте, дотепер остаточно не з’ясовані ні кількісний, ні якісний вплив цих алохтонних компонентів на етнічну інтеграцію зарубинців, як власне вагомість і характер їхнього внеску у загальний вираз культури. Дослідниця при цьому має рацію, констатуючи, що зарубинецька культура не була етапом еволюційного розвитку жодної з попередніх або копіюванням якоїсь із синхронних культур, а кожна категорія її матеріального вираження була наслідком синтезу й інтеграції рис кількох культур, і ставши вираженням «нового особливого явища» [650, с. 34–35]. Критикуючи петербурзьких археологів за наділення ними зарубинецької культури «бастарнською ідентичністю», С. Пачкова у підсумковій своїй монографії резонно зауважила: «Визначати її етнос як бастарнський неможна» [641, с. 344]. Проте, яким був її «етнос», власне як і те, чи вона взагалі була ним, археолог жодного разу так і не відзначила (причому в усіх своїх працях). Втім, представляючи «київську школу» славістики, не важко здогадатися, що за її красномовним мовчанням розуміються саме слов’яни.

Намагання будь-що відшукати єдиний археологічний еквівалент «слов’янського етносу», як неважко переконатися в ході нашого дослідження, властивий усім сучасним пострадянським історіографіям, до яких він, за замовчуванням, перебрався з імперської, а згодом і радянської ідеологеми про «слов’янську єдність/спільність». У середині XX ст. таким «кандидатом» стала яскрава та самобутня черняхівська археологічна культура, що помітно вирізнялася обширами та розвиненістю на тлі решти варварських культур як мешканців лісової зони, так і кочового Степу. «Слов’янська» сутність цієї культури, насправді створеної германцями, стала керівною теорією в радянській археології слов’ян особливо у повоєнний період, як вираження

етносу антів, на чому наполягали ще в час боротьби з фашистською ідеологією Б. Рибаков і М. Артамонов. В атмосфері сталінської історичної науки, на чому наголошує сучасний відомий археолог *Борис Магомедов* (нар. у 1949 р.), демонструвати інші думки було просто небезпечно, тим більше «готи» (германці) ще надто болюче асоціювалися із німцями-фашистами. Лише відкриття синхронних черняхівській, більш «слов'янських» культур у 1960-х рр. (київської, пеньківської, колочинської) і «пом'якшення внутріполітичної ситуації» в СРСР, зумовили початок наукової дискусії щодо їхньої пов'язаності [493, с. 13].

На сучасному етапі (як уже неодноразово наголошувалося й нами) дослідники визнають, що черняхівська культура була поліетнічною. Втім, солідаризуючись із Б. Магомедовим, мусимо визнати, що при цьому вони далеко «не однаково розуміють її різноплемінність», зокрема дискутуючи щодо домінування германського чи слов'янського компонентів, а крім цього, немає єдності в застосуванні критеріїв для виділення в матеріалах культури старожитностей сармат, пізніх скіфів, карпо-даків [491, с. 1; 492, с. 15]. Новітні дослідження цього київського археолога переконали його, що все ж таки домінуючим «етнічним елементом» черняхівської культури були германці (готи) [491, с. 2]. Водночас вельбарську культуру на українських теренах у цей час, на його думку, представляла інша германська спільнота, котру писемні джерела називають гепіди [488, с. 74], з чим, як відзначалося вже вище, не погоджується Д. Козак [346, с. 16]. Втім, доволі резонним зауваженням Б. Магомедова є й те, що германці черняхівської культури не являли собою «єдиного етноісторичного цілого», а поділялися як мінімум на дві спільноти – грейтунги (остроготи) та тервінги (візіготи) [489, с. 59].

Не зовсім коректним і прямолінійним однак видається намагання дослідника інтерпретувати «проблему етносу» (а саме таку назву містить його і дисертація, і монографія) черняхівської культури, враховуючи безсумнівність її поліетнічності. Тим більше, враховуючи, що «роль окремих *етнічних елементів* (? – К. І.) у формуванні *черняхівської культурно-історичної спільності* (? – К. І.) й їхнє *кількісне співвідношення* (? – К. І.) у складі населення залишаються значною мірою дискусійними» [492, с. 113]. Навіть важко уявити, як за

кількісними параметрами можна вирішити «проблему етносу». Відтак, чимало запитань викликає й категоріальний апарат, який застосовується археологом. Зокрема, це стосується й визначення ним місця «слов'янської компоненти» в межах черняхівської культури. Адже він також веде мову про «слов'янський (або протослов'янський) етнос», який пов'язує з двома групами пам'яток (Черепин і Теремці), на жаль, не уточнюючи, чи мова йде про весь «етнос», чи лише якусь його частину, що опинилася під владою готів.

Натомість Б. Магомедов дотримується гіпотези В. Барана та Д. Козака, що ці пам'ятки були продовженням зубрицької культурної групи, з елементами київської культури, та «*вірогідно*, це населення відповідає венедам Плінія та Тацита, а також спалам Йордана». Згодом ці пам'ятки Верхнього Подністров'я, начебто, переростають у празьку культуру. Не до кінця зрозумілою є й теза, з посиланням на Д. Козака та Р. Терпиловського, що «тенденція до уніфікації матеріальної культури зубрицької групи говорить про процес формування *єдиного етносу* – майбутніх (? – К. І.) слов'ян» [491, с. 22–25]. Проте, ким і коли вони були вченим не повідомляється, а подальша реконструкція етнічних процесів подається досить абстрактно. Внаслідок міграцій гунського періоду, «германське та скіфо-сарматське населення» (?) мігрувало з черняхівського ареалу в межі Римської імперії. Відтоді, згідно думки археолога, «вирішальною силою в лісостеповій зоні стають *слов'янські племена* (? – К. І.) – спадкоємці старожитностей типу Черепин–Теремці та київської культури, які в нових історичних умовах створюють празьку та пеньківську культури» [491, с. 32].

Задекларувавши вирішення «проблеми етносу», Б. Магомедов, як не важко переконатися, вельми довільно оперує цією базовою категорією, навіть не спробувавши теоретично пояснити, що він конкретно під нею розуміє та як вона корелюється з археологічною реальністю залізного віку. Відтак, штучно-абстрактні конструкції, на кшталт, «протослов'янський етнос», «слов'янський етнос», «слов'янські племена», «скіфо-сарматське населення», швидше за все, не відображають у пропонованій концепції жодної історичної дійсності. Тим більше, враховуючи наступну заувагу автора: «У працях дослідників сарматська культура інколи виглядає як монолітне явище, властиве єдиному народу. Насправді ж сарматські кочові племена, що потрапляли в Причорноморські

степи впродовж п’яти століть, відрізнялися не лише за назвами, але й мали свої етнографічні особливості (! – К. І.), зокрема й у поховальних звичаях» [492, с. 121]. Диференційовано науковець, як можна переконатися вище, підходить і до германців, то чому ж «слов’яни» і надалі виглядають як етнічний моноліт?

Етноісторіографічний стереотип «етнічної єдності слов’ян» у межах черняхівської культури простежується й у науковій творчості на її підсумковому етапі відомого українського археолога *Іона Винокура* (1930–2006). Останній відстоював «ідею спорідненості та взаємозв’язку всіх племен та народів, що населяли Поділля та Волинь в І тис.», а також захищав «тезу приналежності черняхівських племен II–V ст. до ранньослов’янських» [34, с. 14]. Підсумкові погляди вченого викладені в окремій монографії 2000 р., яка, на переконання Л. Баженова, «стала підсумком майже 50-річних досліджень різноаспектного життя племен Дніпровсько-Дністровського межиріччя II–IV ст., з’ясувавши їх роль в давньослов’янському етногенезі.., а вирішення (? – К. І.) цієї наукової проблеми принесло вченому міжнародне визнання» [35; 204, с. 35]. Однак, попри дійсно вагомий внесок ученого в розвиток української історичної науки, не можна визнати, що йому вдалося вирішити «проблему слов’ян».

На заваді цьому стояв передусім висхідний постулат концепції І. Винокура, згідно якого пошук слов’ян можливий винятково на аналізі археологічних матеріалів Дністро-Дніпровського лісостепового ареалу черняхівської культури, а цей регіон, начебто, був ще прабатьківщиною «праслов’ян». Фактично український дослідник виходить із гіпотези, сформульованої ще в середині 1960-х рр. П. Трєтьяковим, на думку якого, слов’яни розселилися Європою ще в І тис. до н. е. Відтак, обидва фахівці зараховують до слов’ян зарубинецьку археологічну культуру, що істотно вплинула на формування черняхівської. Хоч остання визначається як поліетнічна, все ж її основним «етносом» оголошуються саме слов’яни [132, с. 73–74]. Іншим субстратним компонентом черняхівської культури визначається також близька до гіпотетичних слов’ян пшеворська культура [133, с. 188–189; 134, с. 253]. Серцевиною черняхівської території визнається лісостепове межиріччя Дніпра та Дністра, а черняхівська культура, начебто, сформувалася тут ще до експансії готів [135, с. 14–15, 275, 324]. Втім, український археолог упевнений, що

черняхівська культура залишалася поліетнічною, адже «займала величезні території, які не могли належати лише якомусь одному етносу» [136, с. 127].

На переконання науковця, факт поліетнічності черняхівської культури не виключає, а навпаки – підтверджує, що в лісостеповій смузі України вона «безсумнівно представляла *слов'янське етнічне ядро* (? – К. І.), що разом із київською культурою стало основою подальшої історії ранньосередньовічних східних слов'ян V–VII ст.», тобто культур празької та пеньківської – історичних склавинів і антів. Крім черняхівської, автор не менш сумнівно зараховує до їхніх підоснов також старожитності культури карпатських курганів [135, с. 277, 289]. Натомість новітні дослідження Л. Вакуленко переконують, що її творцями були германські племена, ймовірно «тайфали» [107, с. 63, 65; 108, с. 18; 109, с. 12–13, 215–218]. Водночас, будучи прихильником гіпотези про існування «давньоруської народності», І. Винокур доволі несподівано намагається знайти її витоки також у черняхівських старожитностях: «Оскільки склавини і анти належали до *етнічно спорідненого слов'янського населення* (? – К. І.), – декларує вчений, – то саме вони становили *ядро народності*, що формувалася» [135, с. 292]. На жаль, не важко переконатися, що більшість постулатів схеми І. Винокура штучні та надумані, у той час як сучасні археологічні дослідження все переконливіше спростовують припущення «слов'янськості» черняхівців, а тим більше спорідненості цієї культури не лише з празькою, але й пеньківською.

Переконують у цьому зокрема й студіювання найбільшого знавця останньої з названих культур у сучасній українській історіографії *Олега Приходнюка* (1941–2004) – відомого археолога та ще одного вченого з осередку «київської школи». Зі свого боку, він доволі високо оцінює дослідницьку та педагогічну роботу І. Винокура, котрий відкрив і дослідив чимало нових пам'яток [701, с. 151]. Проте, київському археологу також не вдалося уникнути помітної телеологічності відносно реконструкції етнічної минувшини спільнот східних слов'ян, а відтак, він дотримується лінійності в розвитку зокрема етносу українців, простягаючи «археолого-етнографічний» і «цілісно етнокультурний ланцюг» від сучасності до рубежу ер, тобто до «венедів» зарубинецької культури [697, с. 20–21]. Слідом за колегами, він також не до кінця визначився із тим, ким же були «слов'яни» в першій половині І тис., хоча й запевняє, що вони «не були

єдиним, монолітним народом», але становили «групу споріднених етносів (? – К. І.)» [702, с. 51].

Намагаючись подолати схематизм у моделюванні етнічної історії спільнот східних слов'ян, О. Приходнюк критикує колег за надмірну прямолінійсть пропонованих гіпотез, зосереджених переважно на нагромадженні археологічних матеріалів і ймовірнісному визначенні на їх основі «місцевих коренів *східнослов'янського етногенезу* (? – К. І.), який, врешті-решт, привів до формування Русі». До того ж у них недостатньо враховуються складні міжетнічні взаємовпливи, що збагачували різні етноси і без яких був би неможливим «прогрес слов'янства» [699, с. 127]. Зі свого боку, мусимо знову зауважити, що, на жаль, автору теж так і не вдалося вийти з ним же окресленого порочного кола, а тому його схема хибує такою ж лінійністю та гіпотетичністю. Переконатися в цьому можна лише поглянувши на категоріальний апарат, який у відповідній праці демонструє автор: «черняхівська протоцивілізація напівдержавницького типу», «утвердження східного слов'янства», «Хозарія виконала історичну місію із забезпечення європейської лінії розвитку східному слов'янству» [699, с. 127, 128, 134] тощо.

Основну дослідницьку увагу Олег Михайлович приділяв пеньківській археологічній культурі, населення котрої впевнено ідентифікував із антами античних джерел. Загалом, еволюцію пеньківських старожитностей, заперечуючи існування київської культури, він розпочинає від пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютіж і веде їх до ранньопеньківських типу Сушки [487, с. 6]. Харківський археолог М. Любічев називає таку схему «лінією Приходнюка», котрій протистоїть «лінія Терпиловського» [483, с. 223]. Згодом він усе ж визнав, що її походження має витоки в київській культурі, хоча вказує також на вплив черняхівців і кочових спільнот. Звідси, привертає увагу прагнення О. Приходнюка реконструювати етнічну історію «антів» у динаміці міжспільнотних взаємодій. Особливо, на думку науковця, це має стосуватися синхронних пам'яток другої половини І тис. порубіжного з Лісостепом Надпоріжжя, де жило кочівницьке населення.

Проте, з другого боку, важко погодитись із тим, що «етнос пеньківців» може визначатися на «пам'ятках із біконічним посудом» [696, с. 4, 115], як і з

тим, що пеньківська культура – винятково «етнічно єдиний народ» [700, с. 3]. Тим більше в іншій праці він заявляє цілком протилежне: «На наш погляд, не відповідає дійсності уявлення про те, що ранньосередньовічне об'єднання (? – К. І.) має репрезентувати одна археологічна культура... Тобто, до східнослов'янського об'єднання (? – К. І.) антів могла входити людність, що створила не лише пеньківські, але й празько-корчацькі та колочинські старожитності. Разом із тим, творці однієї археологічної культури могли входити до складу різних політичних угруповань (й етнічних. – К. І.)» [702, с. 50]. Концептуальний дисонанс стає ще відчутнішим, коли врахувати, що О. Приходнюк виступає ярим прихильником ототожнення археологічної культури з етносом.

Проаналізувавши історіографію проблеми походження назви «анти», він дійшов висновку, що найближче до істини тяжіє версія радянського лінгвіста Ф. Філіна, котрий виводив цей етнонім із тюркського (аварського) слова «клятва», хоч і не погодився з його історичною інтерпретацією цього поняття – категорично заперечивши можливу підлеглість антів аварам [695, с. 134]. Зі свого боку, мусимо висловити сумнів щодо класифікації українським дослідником антів, як «племінного союзу», тим більше автор жодного разу в своїх працях не звернувся до означення вживаного ним таксону, а його гіпотеза не підкріплена жодними джерелами. Археологічні матеріали переконали науковця, що анти мали досить тісні мирні стосунки з аварами та навіть входили до складу їхніх общин [694, с. 146]. Відтак, «феномен розвитку та становлення східного слов'янства неможливо вірно оцінити розглядаючи його ізольовано, у відриві від європейської й азійської історії» [702, с. 7]. Тим не менше, полемізуючи зі своїми опонентами він усе ж таки закликає не перебільшувати вплив кочовиків на етнічні особливості пеньківського населення [716, с. 124].

Подальша реконструкція пеньківських старожитностей у межах волинцевської культури отримала у київського археолога доволі несподівану інтерпретацію, ґрунтовану на суперечливій гіпотезі В. Сєдова про її поволзьке походження через міграцію культури іменьківської. Щоправда при цьому він не до кінця погоджується з московським дослідником і вважає, що переселення

племен іменьківської культури було не одноразовим, а поступовим процесом, а отже, мали місце істотні культурні трансформації й «у Подніпров'ї іменьківці з'явилися вже з новою культурою волинцевського типу». Як і більшість дослідників, О. Приходнюк також пов'язує носіїв цієї культурної традиції із спільнотою «сіверян», але, на відміну від цієї більшості, вважає, що відповідний етнонім походить не від іранських сусідів слов'ян, а від тюркського племені «савірів», які мешкали в Прикаспії (VI ст.) [700, с. 75–76].

Водночас поява на Правобережжі райковецької культури зовсім не означала, що тут сконсолідувався якийсь етнос, хоча й уніфікована в ній матеріальна культура та відсутність відповідних етнокультурних варіантів залишає невирішеною в історіографії проблему археологічної ідентифікації так званих «літописних племен» [702, с. 60, 107; 703, с. 334]. Загалом, концепція О. Приходнюка містить чимало важливих аспектів, які часто залишаються поза увагою дослідників проблеми. Тому варто погодитись із М. Любічевим, що без його праць уже неможливо уявити сучасну історіографію щодо слов'ян раннього середньовіччя [483, с. 221]. Крім цього, на думку харківського спеціаліста, «хронологічна й етнічна схема Приходнюка» [482, с. 370] в цьому контексті зберігає актуальність дотепер і фактично всіма дослідниками, зокрема пеньківська культура, сприймається через призму саме його концепції.

Свідченням цьому є й наукова творчість самого *М. Любічева*, присвячена переважно дослідженню пеньківської археологічної культури в Дніпро-Донецькому межиріччі. Зокрема він вважає, що її підосновою була київська культура, але етнічне коріння могло сформуватися й у межах черняхівської культури. Тому вчений припускає, що склавини й анти могли існувати в її межах під цими ж іменами, що, начебто, підтверджує й концепцію М. Грушевського про колонізацію антами в VI ст. Подоння [480, с. 111, 114]. Водночас харківський археолог дотримується погляду, що черняхівська культура була поліетнічною, причому наполягає, що ця «поліетнічність» була властивою їй не лише в цілому, але й простежується в кожному окремому її регіоні, зокрема й серед «різних» слов'ян, які до неї входили [486, с. 136, 138]. Останнім часом науковець пропонує виділяти на цій основі окремі «культурні провінції», одна з яких знаходилася в Дніпро-Донецькому межиріччі [479, с. 1]

та може іменуватися «праслов'янською», адже була нащадком «пізньозарубинецьких венетів», а тому, начебто, й носії київської культури були «венетами» [481, с. 198].

Звертається М. Любічев і до проблеми сіверян, критикуючи приміром погляд В. Барана, за яким вони були наслідком перемішування антів і склавинів у лівобережному регіоні з VIII ст. Зокрема харківський спеціаліст наголошує, що це не було просте перемішування східнослов'янських спільнот і необхідно при цьому враховувати вплив неслов'янських елементів, який демонструє «волинцевський горизонт» [484, с. 127; 485, с. 159–160]. Найбільший знавець проблематики «сіверян» в археології серед новітніх українських учених *О. Сухобоков* (1937–2008) також не схильний говорити про волинцевсько-роменську культуру як просте явище. Насамперед, він піддає критиці гіпотезу В. Сєдова про переселення на українське Лівобережжя іменьківців, як і версію О. Приходнюка щодо їхнього «розсіяного розселення». Не погоджується дослідник і з В. Петрашенко, котра спробувала довести тотожність сіверян і полян, шукаючи археологічну єдність поміж волинцевською та райковецькою культурами [802; 804, с. 40–41]. Гострим несприйняттям з боку О. Сухобокова характеризується й позиція російського археолога О. Грігорьєва щодо дунайської міграції на Дніпровське Лівобережжя «союзу семи племен» і культурної ідентичності, створених ними волинцевської та роменської культур [799, с. 207], а тим більше, що загибель останньої в XI ст., буцімто, свідчила про тотальну зміну населення в її ареалі [803, с. 569].

Натомість український фахівець наголошує на тому, що обидві культури мають «слов'янську приналежність» і «місцеве походження», та є «генетично спорідненими, являючи два етапи послідовного історико-культурного розвитку єдиної волинцевсько-роменської археологічної культури, яка репрезентує *східнослов'янське племінне утворення* (? – К. І.) на Лівобережній Україні, тобто сіверян» [800, с. 34]. Колонізація ж земель на Схід від Сули була самостійною ініціативою сіверян, а «не свідомою політикою верхівки давньоруської держави». Водночас таке розширення неминуче вело до включення в цю спільноту «іноетнічних утворень» [803, с. 564]. Доведенню цієї гіпотези присвячена й остання монографія автора, що побачила світ уже після його

смерті, але яка концентровано відображає результати його майже півстолітньої дослідницької діяльності стосовно реконструкції процесу східнослов'янського розселення та його «етноплемінної атрибуції» [801, с. 10].

Нові підходи до інтерпретації історії цього населення у сучасній українській історіографії демонструє молодий археолог *О. Комар*. Відзначаючи істотний діапазон різноманітних етнічних ідентифікацій носіїв волинцевської культури у сучасній історіографії, він схиляється до версії щодо штучного конструювання давньоруським літописцем такого «племені», як поляни. У VIII – на початку IX ст., на його думку, «поляни» були лише невеликою групою населення волинцевської культури, відрізняючись від сіверян лише розташуванням за Дніпром. Розгром цієї культури у середині IX ст. призвів до зсуву полян на Південь, де вони синтезувалися з носіями райковецької культури – уличами, створивши так званий «сахнівський тип». Київ заснували деревляни, але Олег, оволодівши містом, переселив до його округи частину сіверянського роменського населення, а зростання ролі цього центру держави впродовж X ст. зумовило й «зростання» історичного значення цих «полян» [374, с. 174–178].

При цьому катастрофічний фінал волинцевської культури, на думку О. Комара, пов'язаний не з хозарами, на чому наполягає більшість істориків, а з норманами-русами, котрі в цей час починають свої грабіжницькі напади в річковій системі Десни-Сейму. Лідер норманів, внаслідок підкорення колишніх «данників» Хозарії, перейняв на себе й титул колишніх покровителів – «хакан» [376, с. 104], що й дає підставити сучасним історикам говорити про «Руський каганат», який, проте, досі залишається історіографічним міфом. Основний же економічний базис постання «руської» держави в цьому регіоні в другій-тертій чверті IX ст. заклали вже норманські купці-руси, що втягнули й слов'янське населення у систему міжнародної торгівлі Волзьким шляхом [373, s. 42].

Крім цього, дослідник також закликає відмовитися від зображення надмірної етнічної міксації слов'янських спільнот із кочовиками, як у часи пеньківської, так і волинцевської культур, а також не підтримує гіпотезу їхнього масштабного осідання у відповідних лісостепових ареалах [375, с. 41–42]. Водночас етнокультурна динаміка, представлена постійними культурними трансформаціями на українських теренах упродовж усього I тис., спростовує й

будь-які спроби довести існування в цьому хронологічному відрізку слов'янського племені «русь». Так само й припущення, що за таких обставин якась група населення не лише збереглася в Середньому Подніпров'ї з I до IX ст., а й зуміла поширити свій етнонім на весь східнослов'янський ареал, – за влучним спостереженням О. Комара, – «виглядає надто фантастично» [377, с. 85]. Втім, поки що нетривіальні ідеї, презентовані останнім, також мають статус гіпотетичних і не набули концептуального чи монографічного вираження, хоча, звісно, заслуговують на більш ґрунтовне опрацювання.

Таким чином, етноісторіографічний аналіз гіпотез стосовно етнічної історії спільнот слов'ян, пропонований сучасними українськими археологами (передусім, із середовища так званої «київської школи») засвідчує, що всі вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені істотними схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апріорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому «єдиного етносу слов'ян». Унаслідок цього, наявні у сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу, відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом і уподобаннями кожного автора, котрі щоправда присутні в більшості мимоволі, за звичкою, ніж декларують конкретні ідеологічні установки.

Порівняння із білоруськими та російськими археологічними реконструкціями переконують, що й українські так само хибують на доволі слабку теоретичну базу, як в царині безпосередньо археологічної науки, так і в галузі етнологічної теорії, що робить всі гіпотези доволі вразливими відносно їхньої наукової верифікації. Більшість науковців і надалі, радше інтуїтивно, ніж теоретично переконливо, демонструють прагнення ототожнювати археологічні культури з імовірними етносами, ускладнюючи ситуацію ще й ототожненням із цими категоріями також кабінетних лінгвістичних абстракцій. З другого боку, вельми позитивним явищем у межах української археології названої проблематики треба визнати відсутність ультрапатріотичних конструювань щодо найдавніших витоків етносу українців, як і необґрунтованих пошуків з-поміж матеріальних артефактів суто української етнічної специфіки.

5.2 Осмислення проблеми в історично-етнологічному ракурсі

Окреслена вище ситуація в царині археології, присвяченої реконструкції етнічної минувшини спільнот східних слов'ян, повною мірою стосується й праць, презентованих сучасними українськими істориками, етнологами, лінгвістами. Щоправда не можна не відзначити й куди відчутнішу поляризацію поглядів і підходів до названої проблематики, якою позначена новітня українська історіографія, що з другого боку зумовлює й більшу варіативність версій східнослов'янської етнічної історії. Хоча, подібно до історіографій Білорусі та Росії, в ній так само превалює «націоналізована» візія цієї історії, заснована на позитивістських і примордіалістських принципах, а крім цього, далеко не позбавлена ідеологічних конотацій, відвертої заполітизованості, надмірної емоційності, котрими доволі часто підміняється банальна теоретична атрофія дослідницьких практик і нерозуміння сутності описуваних явищ і феноменів. Водночас зрозуміле намагання частини науковців подолати застарілі етноісторіографічні схеми та стереотипи, продукує контрверсії, що позначені такими ж телеологічністю, лінійністю, жорсткими схематизмом і детермінізмом, а подекуди й невиправданими фантазіями.

Невтішність такої картини перехідного періоду, тим не менше, дозволяє зауважити й чимало позитивних тенденцій, властивих нинішній українській історіографії, що поступово долає діагностовані симптоми. Насамперед, ми можемо впевнено констатувати цілком сформований контингент критично мислячих українських істориків (у тому числі й серед наймолодшої генерації), який зумів переосмислити й інтегрувати до гуманітарного дискурсу в Україні цілковито нові методологічні позиції. Відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян у такому ракурсі заслуговують на першочергову увагу недавні праці двох українських істориків – С. Плохія та О. Толочка, – присвячені пошукам і реконструкції домодерних ідентичностей у середовищі ранньосередньовічних спільнот східних слов'ян. Хоча не можна сказати, що названим фахівцям вдалося істотно наблизити розуміння проблеми етнічної специфіки цих спільнот домонгольської доби.

Щоправда вони і не ставили перед собою такого завдання, але натомість

їхні праці стали чудовим зразком якісно іншого підходу до проблематики, пов'язаної з етноісторичним минулим, зокрема щодо її переосмислення в позапримордіальному ключі та на альтернативних, відносно усталених в українській історичній науці, методологічних принципах. Так, автор книги «Походження слов'янських націй» – дніпропетровський історик, який нині працює в Гарвардському університеті, – *Сергій Плохій* (нар. у 1957 р.) досить чітко заявляє саме таку позицію: «Моя книга має за мету переглянути усталену в історіографії традицію розглядати східнослов'янські народи як примордіальні (предковічні) утворення і "переселяти" у давнину етноцентричні нації модерної доби» [683, с. IX–X]. З другого боку, обравши «модерністську» (конструктивістську) методологію дослідження та етнотеоретичну модель так званих західних «символістів» (Е. Сміт), український історик поставив себе у доволі обмежене (і теорією, і джерелами) становище, залишивши поза увагою дописемний період існування «слов'ян» та питання про їхню/їхні ідентичність (-ості).

Основним об'єктом його студіювання стали «етнонаціональні ідентичності» східних слов'ян, які, на думку історика, були спроектовані політичними та церковними елітами в текстах уже києворуської доби (але починаючи лише з XII ст.), що стали «основою для більшості пізніших проектів, які розвивали східнослов'янські еліти, зокрема й московські» [683, с. 5–6; 989, p. 6–7]. Аналізуючи моделі ідентичності, яку розбудовували києворуські еліти та які відобразилися в руських літописах, С. Плохій називає їх «первісними ідентичностями мешканців Київської Русі» та переконує, що їхнє усвідомлення може допомогти в дискусії про «*національний характер* (? – К. І.) Київської Русі». Втім, виглядає доволі сумнівним вести мову про цю державу в «національному» ключі, тим більше через призму «первісних ідентичностей», враховуючи зізнання автора, що він говорить «не про *ідентичність як таку* (? – К. І.), а про певний концепт, сформульований і поширюваний суспільними елітами» [683, с. 13, 63; 989, p. 12, 56]. Тобто, якою була «первісна ідентичність» – залишається невідомим.

В іншій праці С. Плохія, що написана (слід визнати доволі вдало) як синтеза з історії України для західного читача, з метою пояснити йому сутність сучасного українсько-російського конфлікту [988], його етноісторична

невизначеність щодо дописемних спільнот слов'ян стає ще виразнішою. Відтак, історик обмежується абстрактним поясненням, що «слов'яни – конгломерат племен», а «індоєвропейські витоки *їхніх мов* (? – К. І.) наводять на думку, що вони потрапили до Європи зі Сходу десь між VII та III тис. до н. е.» [682, с. 41]. Проте, у спеціальній монографії конкретики щодо цього не набагато більше, приміром – «Київську Русь створили східні слов'яни». На жаль, автор не пояснює, що він розуміє під термінами «слов'яни» та «східні слов'яни», зокрема й у контексті етнічної навантаженості цих понять/явищ.

Загалом, доводиться визнати певну довільність у поводженні дослідника з етнологічною й етноісторичною термінологією. Дивує, скажімо, фраза, що «літописець називає русь-полян *слов'янською групою*», адже, зрозуміло, що він їх так не називав – ані «русь-поляни», ані «слов'янська група». Не зовсім коректним і з погляду етнології, і з погляду історії є припущення, що «літописець знав релігійні критерії народу» [683, с. 28, 31–32], адже їх формально не існує та не існувало. Гіпотетичним і абстрактним є й наступне твердження: «Я розглядаю східних слов'ян післякиївського періоду як численну групу осібних спільнот, які мали та розвивали власні ідентичності». Залишається лише гадати, що/хто міститься під «осібними спільнотами» та на яких підставах їх можливо зарахувати до «східних слов'ян» (крім географічних). Щоправда можна цілком погодитись із С. Плохієм, що кількість цих «домодерних східнослов'янських спільнот» була «вочевидь більша за кількість *народностей або ж етносів* (усе ж таки – це не тотожні поняття. – К. І.), що їх нараховують як поборники існування єдиної давньоруської народності, так і ті, хто вважає, що три окремі східнослов'янські народи існували від самого початку» [683, с. 2].

Не визнає історик і можливості утворення в києворуські часи спільноти, котру в історіографії іменують як «давньоруська народність». Передусім, він доцільно зауважує, що поборники ідеї існування останньої, як правило, «уникають питання про хронологічні рамки, в яких ця народність сформувалася». Ті ж дослідники, які все ж таки наважуються на цей крок, все одно не можуть вирішити проблеми «втиснення формування давньоруської народності в нереально короткий часовий проміжок». Причому їхнє «вікно

можливостей» – «це якихось п’ять-шість десятиліть, від формування території Київської Русі за Володимира та Ярослава, що супроводжувалося поступовою християнізацією держави, до початку XII ст., коли джерела переконливо засвідчують дедалі глибшу дезінтеграцію Руської держави та ідентичності, пов’язаної з її існуванням» [683, с. 20].

Крім цього, прихильники «однієї народності» не беруть до уваги той факт, що Русь не була державою винятково східних слов’ян. Тому навіть якщо мислити Київську Русь як «уявлену спільноту», вийде образ не якоїсь однієї давньоруської народності, а «багатоетнічної імперської еліти, ідентичність якої вельми відрізнялася від ідентичності загалу». При цьому дослідник слушно наголошує, що навіть в апогеї влади києворуські князі та церква мали дуже обмежені можливості прищепити підданцям відчуття спільності [683, с. 50]. Слідом за Н. Яковенко, він також погоджується, що й існування єдиної давньоруської літературної мови не рятує цю «народність», оскільки це все одно, що говорити про існування «єдиної латинської народності», «на підставі, скажімо, спільного латиномовного шкільництва в межах тогочасної Західної Європи» [932, с. 59].

Вивчення змін колективних ідентичностей, які означували себе за назвою «Русь», підказало С. Плохію «нову модель східнослов’янського етнонаціонального розвитку та дало підстави для загального переосмислення історії східних слов’ян». Згідно з нею, розвиток таких ідентичностей становить послідовність проектів їхнього творення. Хоча це не означає, що кожний проект чітко відповідав якійсь конкретній ідентичності або кожна з них – певній спільноті. Якраз розгляд проблеми давньоруської народності переконує, на думку історика, що «самого собою розвинутого проекту творення ідентичності не досить, аби з’явився конкретний етнос». Відтак, розвиток «руських етносів» не можна розглядати «як історію одного всеруського етносу або трьох примордіальних східнослов’янських націй», а «будівничі східнослов’янської Вавилонської вежі не змогли створити єдиний етнос із розмаїтих підданців київських князів». Єдине, що змогли зробити «руські вчені мужі», то це започаткувати «руську ідентичність еліти», пов’язану з династією Рюриковичів, церквою та літературою, написану церковнослов’янською мовою. Однак навіть

«перші окремішні східнослов'янські ідентичності» післямонгольської доби ще не мали нічого спільного «з трьома майбутніми східнослов'янськими націями». Водночас автор не претендує на вичерпність висновків свого студіювання та наголошує, що пропонує лише «відправний пункт для обговорення нової історії східних слов'ян», а тому окреслену проблематику «варто вивчати набагато ґрунтовніше». Саме в такий спосіб дослідник прагне «реконцептуалізувати домодерну історію України, Росії та Білорусі» та «стимулювати нові дослідження східнослов'янських ідентичностей» [683, с. 8, 390–391, 395; 989, p. 9, 354–355, 360].

Озвучена позиція цілком суголосна й міркуванням українсько-американського історика відносно нинішньої необхідності переосмислення історії України, заради подолання обмежень, накладених на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмами, що «зробить українську минувшину повнішою та більш правдивою» [684, с. 12]. З другого боку, він називає «дивакуватою» ідею переконати сучасних східноєвропейських істориків полишити національний підхід до історії своїх держав після десятиліть пригнічення національних наративів комуністичною владою. Тим більше визнає, що створення та поширення загальних історичних міфів є важливим для творення сучасних «східнослов'янських» національних ідентичностей [987, с. 188], у тому числі й щодо їхнього «етнічного коріння» зі слов'янського та києвруського періодів. При цьому С. Плохій досить резонно зауважує, що сучасна полеміка відносно окремішнього етнополітичного розвитку спільнот східних слов'ян так чи інакше приводить усі пошуки новітніх ідентичностей до Києва, що «дає українцям одну, але важливу перевагу: вони можуть вивчати витоки власної ідентичності та держави, не залишаючи меж своєї столиці» [682, с. 81].

Переконаність у примордіальній природі етнічних утворень і феноменів, що сформувалася у позитивістському світобаченні вчених і залишалася донедавна домінуючою в історіографії (хоча у сучасних східнослов'янських гуманітарних дискурсах вона превалює й надалі), все ж таки дедалі менше задовольняє істориків, які звертаються до дослідження ранньосередньовічної етнічності. Увага дослідників дедалі більше зміщується з останнього на більш еластичне

поняття ідентичності. Такий підхід демонструє й *Олексій Толочко* (нар. у 1963 р.), аналізуючи зокрема проблему походження «русі», котра вже кілька століть так чи інакше вибудовується східнослов'янськими істориками навколо так званої «норманської проблеми» («варязького питання»), зосередженої на суперечках щодо «етнічної природи – германської чи слов'янської» Давньоруської держави. Не можна не погодитись із ученим, що подібна жорстка етнічна прив'язка по суті не має сенсу, оскільки «раннє середньовіччя не знало настільки абстрактних і чітко визначених "великих" ідентичностей» [832, с. 155–156].

Відтак, дослідники все більше відходять від традиційних уявлень про успадковані етнічності, в тому числі й серед етнічних спільнот варварської Європи, що, начебто, були постійними та однорідними групами. На думку О. Толочка, ці ідеї «безсумнівно треба застосовувати й до етнічності Східної Європи, зокрема й до нашого випадку ідентичності співтовариства русів» [832, с. 157]. Останні, згідно переконання історика, були не окремим етносом, а радше «фронтирним соціумом», який міг етнізуватися з часом, але це зовсім не означає, що він був «скандинавським», або що всі скандинави на цьому етапі були «русами». Аналіз нормативних документів у позалітописному форматі взагалі переконав дослідника, що «руси» були своєрідною військово-торгівельною компанією, стрижнем конструкції якої була група родичів і від неї слов'янське населення Подніпров'я поступово перейняло назву [832, с. 158, 166–167, 280]. Тоді як «Повість минулих літ» – лише видатний літературний твір, але цілковито недостовірна історія, події якої в більшості легендарні, або й вигадані.

Вище ми вже неодноразово звертали увагу на ідеї, вміщені у цій доволі новаторській для всіх сучасних східнослов'янських історіографій праці О. Толочка, й передусім відносно неможливості застосовувати ПВЛ як історичне джерело. Відтак, «не існує жодних причин продовжувати ґрунтувати на ній наші знання про минуле» [832, с. 10]. З другого боку, книга київського історика «Нариси початкової русі», за його власним зізнанням не є класичною науковою монографією, не присвячена історії всієї Східної Європи, а її фокус значно вужчий – історія виникнення та піднесення однієї з груп скандинавських работоргівців, відомих із джерел як руси. З огляду на це, автор торкнувся важливих для давньоруської історіографії проблем доволі поверхово, в тому

числі й проблеми етнічного складу населення Східноєвропейської рівнини [832, с. 11]. З другого боку, достеменне дослідження літописної версії «початків русі», запропоноване О. Толочко, дозволяє цілковито в іншому ключі інтерпретувати зокрема й етнічну історію спільнот східних слов'ян до- і державного періодів. Приміром, це стосується біблійних алюзій, котрими переповнений текст ПВЛ.

Не усвідомлюючи цієї обставини, історіографія ще з XIX ст. сприймає літописну оповідь про «слов'ян» як своєрідний етнографічний звіт, який до того ж довільно картографується і чим створюється «ілюзія документованості та навіть науковості» [1005, p. 170]. Однак, упродовж XX ст. усе очевиднішим ставало неспівпадіння «літописної» та археологічної карт відносно розселення вказаних у ПВЛ «племен» і що найпарадоксальніше – звинувачували в цьому археологів. Вигадки ж літописця ніхто не ставив під сумнів, хоча вже застосування ним самого терміну «слов'яни» є доволі промовистим. Адже, припускаючи, що вмістивши до свого твору міграційний міф, припустімо «полян», він не міг знати, що існує така лінгвістична категорія та й у фольклорі слов'янських спільнот цього терміну немає. Звідки ж він узявся в давньоруському літописі початку XII ст.?

Згідно студіювань О. Толочка, ніякої актуальної «слов'янської» ідентичності, що долала рівень локальної (або ж «племінної») самосвідомості, на той момент не існувало. До того ж подібні «великі спільноти взагалі є продукт категоризації з погляду зовнішнього спостерігача (як, наприклад, "німці" чи "варяги")». Натомість «слов'яни» – «ярлик винайдений візантійськими авторами, з метою систематизації "світу варварів"». Звідси, – підсумовує вчений, – «упродовж усього середньовіччя "слов'яни" – якщо й не вповні "вчений", то безумовно книжний термін» і «живуть вони лише у візантійській та латинській історичній і географічній літературі». ПВЛ стала лише першим твором, який сприйняв цей візантійський ярлик за самоназву. Водночас – це демонстрація її автора Сильвестра своєї вченості, оскільки дізнатися про «слов'ян» можна було лише з текстів, створених у візантійських учених колах [832, с. 68–74].

Однак у тому, як він «розселяє» слов'янські «племена», відчуваються вже вітхозавітні впливи. При цьому О. Толочко справедливо наголошує на тому, що

«“етнографічна карта” Повісті минулих літ відображає сучасну Сильвестру (тобто, початку XII ст. – К. І.) етнічну картину Східної Європи», хоча книжник і прагнув створити враження для читача, що веде мову про дуже давні часи. Цей сюжет знадобився Сильвестру для того, щоб підкреслити негативну язичницьку «етнічність» різних «племен», які спеціально характеризуються ним як такі, що кожні мають свої самотужки вигадані закони та звичаї (як правило, дикунські), тоді як прийняття ними істинного, єдиного закону – божого – перетворювало їх на єдиний народ. Відтак, «з погляду літописця, нова християнська ідентичність знищує племінні відмінності», «“етнічність” виявляється ознакою язичництва та залишається в язичницькому минулому», а «“християнська русь” виявляється єдиним об’єднаним народом, створеним фактом хрещення» [832, с. 78–92].

Отже, Сильвестр маніпулював «етнографічною картою» Східної Європи для досягнення необхідних йому цілей, хоча не вся представлена ним картина вигадана. Проте, вигаданими ним є якраз два найважливіші в композиції ПВЛ «племені» – поляни та словени новгородські, конструктивна роль яких для літописця (про що також уже згадувалося вище) полягала теж винятково у процесі хрещення Русі, а тому вони зображені по суті як «квазіхристиянські народи», що мали забезпечити успіх апостольської місії св. Андрія в майбутній Русі та підкреслити важливу роль «шляху з варяг у греки» – як трансмісії наступної державної влади Рюриковичів саме з Новгорода до Києва [1005, p. 182]. Показово, що до схожого висновку прийшов і польський історик В. Дучко [956, s. 173–174]. Нещодавно В. Арістов запропонував не менш притомну гіпотезу й щодо вигадування літописцем походження радимичів і в’ятичів «від ляхів», пов’язавши і походження спільнот, і їхні етноніми з двома чеськими церковними діячами кінця X ст., а до того ж і рідними братами Войтехом-Адальбертом і Радимом-Гауденцієм, діяльність яких була пов’язана з польськими теренами [936, p. 18–25]. Зрозуміло, наведені приклади змушують зовсім по-іншому дивитися на етносоціальні процеси у середовищі східнослов’янських спільнот, що мали місце в переддень утворення Київської Русі, а також в часи її нетривалого цілокупного існування. Однак більшість представників сучасної української історіографії означеної проблеми досі тримаються застарілих і методологічно збанкрутілих поглядів на Русь як

породження або винятково «праукраїнців», або ж не менш міфологічної «єдиної давньоруської народності».

Найбільшим апологетом останньої з цих концептуальних схем (про що також уже неодноразово йшлося) виступає *Петро Толочко* (нар. у 1938 р.). Загалом, його гіпотеза, як ми могли переконатися вище, цілковито ігнорує будь-які теоретично-методологічні засади в царині етнології, що навіть не дозволило вченому остаточно визначитися із таксономічним означенням власного об'єкту дослідження. Звідси, в його численних працях ми бачимо доволі амбівалентне означення того, чим для нього виступає явище «народності» – з одного боку, вона подається як «етнос», але з іншого – ні, а натомість починає фігурувати як аморфне явище, розмите політичними, соціальними, культурними предикатами. Не позбавлена дослідницька візія, на жаль, і ідеологічного навантаження, спрямованого на обґрунтування одвічного «генетичного споріднення» сучасних східнослов'янських народів.

Підходячи до «народності» чомусь як до «консервативного етносоціального організму», П. Толочко визнає, що «вона не передбачає абсолютної етнокультурної єдності, відрізняється певною нечіткістю мовних граней... і це необхідно мати на увазі, щоб не *висувати до неї* (? – К. І.) завищених претензій, не перебільшувати її монолітності та не відкидати її існування». Проте, вже за кілька сторінок бачимо цілком протилежну індоктринацію: «Іноетнічний компонент становив у ній незначну долю від *основного східнослов'янського етносу* (?! – К. І.)» [839, с. 28, 59]. На жаль, автор і в цьому випадку не пояснює чим різняться «народність» і «етнос», як і те, чи був останній у «східнослов'янській» іпостасі «монолітним», чи також мав «відносну єдність»? В іншій праці українській академік взагалі іменує цю міфічну спільноту, як «<*славяно-русский этнос*>» [843, с. 9], звісно не пояснюючи, чому він обрав саме таку контамінацію.

У спільній із О. Толочко книзі про Київську Русь також присутня плутана етноісторична термінологія відносно східних слов'ян. Так, у розділі «Давньоруська етнокультурна спільність» мова йде про дещо іншу спільноту, зокрема присутнє намагання з'ясувати «рівень монолітності *руської етнічної спільності*» [836, с. 308], але знову ж таки залишаються непоясненими

відмінності ні між цими двома озвученими «спільностями», ні «рівнями монолітності», якщо про них взагалі доцільно вести мову відносно етносів, для яких етнологічною наукою загалом передбачається єдність. Звідси, очевидно, не вирішує проблеми й таксономічне розмивання «уявлюваних» етнічних феноменів, повсякчас практиковане П. Толочко та іншими прихильниками «давньоруської етнічної спільності», приміром, коли штучно конструюється/уявляється «*відносно єдина* етнокультурна і етнополітична *східнослов'янська спільність*» [841, с. 15]. Адже так само її доволі логічно та легко можна перейменувати, скажімо, у «відносно неєдину...», що у той же ж спосіб лише знову підкреслюватиме етнологічну парадоксальність цієї «неєдиної спільності», тим більше етнічної. У такий спосіб «давньоруська народність» фактично перетворюється в параетнічну уявлену спільноту. Отже, поняття «відносної спільності» доводиться визнати етнологічно вкрай невдалим і таким, що в жодний спосіб не відображає етнічну структуру Русі.

Будучи учнем радянського археолога Б. Рибакова, український дослідник перейняв і його специфічне трактування етнічних процесів у середовищі східних слов'ян додержавної доби. Наприклад, він у схожому ключі переконує, що «велике об'єднання полян» виникло у Середньому Подніпров'ї вже у VI ст. і «перейняло [тут] назву одного з *місцевих племен* (? – К. І,) – рос або рус» [842, с. 27]. Однак і в цьому питанні П. Толочка підводить відсутність чіткої етнотеоретичної бази відповідних історичних реконструкцій, а тому констатуючи відносно другої половини І тис. «доволі строкату *антропологічну* картину», він чомусь оголошує цей фізіологічний факт як «відсутність *етнічної чистоти* (?!! – К. І.)» [838, с. 72] серед східних слов'ян. Загалом, в етнології ніколи навіть не обговорювалася проблема «чистоти», на відміну від сумновідомої «расології» 1930–40-х рр. в одній із європейських країн, де пропагувалася зокрема так звана «Rassenhygiene» – «расова гігієна» (звідси й «чистота» своєї спільноти), що передбачала поділ людства на «вищі» та «нижчі» раси та нації. Звісно, ми далекі від думки, що український вчений дотримується таких позицій, але неуважність (хоча, радше, – необачне вживання десь почутих понять) до термінології істотно підважує його етногенетичну схему.

Перебування в полоні хаотично-архаїчного біологічного примордіалізму провокує дослідника на ще один суперечливий висновок: «Підводячи підсумки аналізу *етнічної ситуації* у середовищі східних слов'ян на переддержавному етапі їхнього розвитку, доводиться визнати, що в жодному регіоні *вона* не була *стерильно чистою* (?!! – К. І.)», оскільки, «крім східних слов'ян, учасниками етногенетичних процесів були ірано- та тюркомовні племена.., балти та фіно-угри» [838, с. 72–73]. Звідси, не доводиться дивуватися, що й «давньоруська народність» у поглядах П. Толочка постає як механістично-біологічне поєднання людей на певній, зручній/потрібній для сучасної інтерпретації, території: «Немає сумнівів, – декларує він, – що уже в IX ст. колишні *міжплемінні союзи* (? – К. І.) східнослов'янських племен – поляни, деревляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словене тощо – *злилися* у велику *етнічну спільність* – народність, що *отримала* (? – К. І.) назву "роду руського"» [848, с. 104].

Найпроблемнішим аспектом схеми формування «давньоруської народності» П. Толочка треба визнати її жорстку прив'язку до державно-політичного фактора [216, с. 263, 268], а по суті – ототожнення етно- та політогенезу. Особливо враховуючи, що концепт «Київська/Давня Русь» з величезним ступенем умовності можна назвати терміном «держава», на чому небезпідставно наголошують дедалі більше фахівців, що водночас знищує останній форпост навіть для кабінетного уявлення цієї «народності». Очевидно, усвідомлюючи всю недосконалість пропонованої концепції [840, с. 180], П. Толочко вирішив локалізувати цю штучно сконструйовану «етнічність», заради її історіографічного порятунку, в державно-політичних кордонах. Задля цього він безапеляційно, але цілковито бездоказово, постулює «*практичний збіг* (? – К. І.) державних кордонів Київської Русі з межами народності» [842, с. 248], а крім цього – «етнічні процеси східного слов'янства, як і інших народів, тісно пов'язані з державним розвитком» [849, с. 47], «держава була *гарантом* (? – К. І.) консолідації єдиного етносу країни» [839, с. 22] або оголошує Середнє Подніпров'я «*етнополітичною серцевиною* (? – К. І.) всього східнослов'янського простору» [844, с. 37]. Отже, проблема етнічного розвитку Київської Русі в такій схемі лежить насамперед у площині інтерпретації взаємозв'язку етнічного

та політичного. Втім, варто погодитись із етнологом С. Макарчуком, що, звісно, «не можна нехтувати роллю держави в етнічному розвитку народу, але не можна й абсолютизувати, як це робила плеяда російських академіків і дотепер дехто продовжує в Україні». Адже, етнічний розвиток спільнот відбувається за власними автономними нормами і закономірностями, яких історики й етнологи досі детально не пізнали [497, с. 112].

Не менш суперечливим виглядає ще один «тактичний» прийом захисту цієї «відносної єдності», щоправда запроваджений ще радянськими істориками, на думку яких, відчутна етнічна осібність різних частин Русі могла бути оголошена «етнографічними» відмінностями. Своєю чергою, П. Толочко весь «етнологічний сепаратизм» давньоруського населення також записує в категорію «етнографічного» (вона, начебто, не має «етнічного» – апріорі вищого – статусу). Досить проблематичним у такому ракурсі виглядає зокрема твердження, що під «літописними» термінами «поляни», «древляни», «сіверяни» тощо містяться «етнографічні частини східнослов'янського етносу» [836, с. 296] (втім, уже наявність цих самоназв переконує у зворотному – ці спільноти якраз були окремими етносами, на відміну від ДРН, котра такої самоназви не мала ніколи), а так само й те, що вони в єдиній державі, начебто, не могли зберегти «етнографічну чистоту» [842, с. 246–248] (тим більше автор не пояснює, що міститься за цим поняттям). Критикуючи, приміром, білоруського археолога Г. Штихова за надання надмірної уваги «регіональним етнографічним особливостям в етнокультурній єдності давньоруського часу» [839, с. 63], П. Толочко демонструє іншу крайність – недооцінку цих «особливостей» у потенційному конструюванні інших етнічних спільнот східних слов'ян, особливо в примордіальному баченні етногенетичного минулого, притаманного обом науковцям. Крім цього, український академік вкотре проігнорував і власне теоретичне розмежування двох категорій, тобто, не уточнює, що саме, на його думку, дозволяє класифікувати явище як «етнографічне», а що – як «етнічне», зокрема в межах менш як столітнього існування «єдиної Русі»?

Відтак, важко погодитись із думкою П. Толочка, що, «досліджуючи проблему етнічного розвитку часів Київської Русі, необхідно постійно мати на

увазі літописні свідчення, які *однозначно* (? – К. І.) вказують на те, що багато чого в її етнічній історії визначилося ще на переддержавній стадії життя східних слов'ян» [839, с. 60]. Крім того, що дослідник сам критикує «етнографічну карту» пропоновану літописцем, довіряти йому «однозначно» (до того ж у реконструкції етнічних процесів), на наш погляд, є доволі проблематичним моментом. Відносність літописних свідчень багато в чому ускладнює інтерпретацію етнічної історії Київської Русі, особливо з огляду на ту обставину, що ця східнослов'янська держава не була за етнополітичною структурою моноетнічною, включаючи значний конгломерат неслов'янських етносів. На жаль, учений у цьому контексті повсякчас ще й підміняє ключові поняття, оголошуючи політичну консолідацію етнічною, що можна визнати неприпустимою методологічною похибкою.

Разом із тим, П. Толочко не погоджується із сучасною критикою концепції давньоруської народності, адже з його погляду, «жодні аргументи щодо неспроможності концепції спільності походження східнослов'янських народів не наводяться». Таку ситуацію він пояснює доволі тривіально, вважаючи, що «в більшості випадків цією проблемою переймаються люди, котрі ніколи професійно її не досліджували, а отже, не володіють ні джерелознавчою базою, ні історіографічними набутками попередніх поколінь істориків» [836, с. 295]. У свою чергу ми не можемо погодитись із тим, що зазначена концепція критикується та відкидається сучасними дослідниками лише через її «радянську прописку», а також із тим, що представники «табору критики» є аматорами чи дилетантами, які не знають радянські праці.

Не сприйняв подібну академічну позицію зокрема С. Макарчук: «Академік П. Толочко, – наголошує він, – видав книжку "Древнерусская народность", у якій спробував дещо згладити агресивну претензійність російської історіографії на давньоруську історичну та культурну спадщину і спробував впровадити на означення тієї "народності" прикметник "руськая", "руский" з одним "с"... Та врешті-решт, із благого наміру українського академіка вийшов пшик. Петербурзьке видавництво дало назву книжці не "Древнеруская народность", а "Древнерусская народность"» [497, с. 97–98]. Проте, львівський етнолог не обмежився лише докорами «поліграфічно-редакторського» непорозуміння, але

й вказує на інші істотні проблеми теоретично-методологічного характеру відносно інтерпретації «концепції давньоруської народності». Передусім, доволі резонно він пропонує з'ясувати, наскільки вдалим і обґрунтованим взагалі може бути у цьому випадку вживання терміну «народність». Оскільки останній властивий для всіх східнослов'янських мов, то за радянського часу вживався на означення «національної приналежності» людей, тобто мав семантичний зміст слова «національність», як у сучасній польській мові «narodowość». Видається, однак, – продовжує С. Макарчук, – що у другій половині XX ст., коли наука почала широко послуговуватись категоріями «етнос», «етнікос», «субетнос», «суперетнос» та іншими, термін «народність» історіографічно виявився менш вдалим і змістовно менш чітким [497, с. 99].

Останній натомість дотримується погляду, згідно якого, ще до появи Київської Русі «східнослов'янський суперетнос» мав ознаки етнічної диференціації. З другого боку, С. Макарчук допускає «спільність слов'янського населення давньоруської держави» в етнополітичному чи етнокультурному сенсі. Водночас у схемі П. Толочка його не влаштовують «інші історичні стереотипи, найпринциповішим серед яких є питання про появу на історичній арені українського (чи праукраїнського) етносу». Львівський фахівець однозначно переконаний, що початки трьох сучасних «східнослов'янських» етносів уже мали місце в межах Давньоруської держави, вважаючи їх результатом дії різних етнічних субстратів, які мали місце на її території та посилання на які є доволі популярними у сучасних історіографіях, особливо в білоруській (балтський, фіно-угорський та ірано-тюркський) [498, с. 214–215]. Відтак, погляд на появу цих трьох етносів у післямонгольський період він розцінює як неправомірний і хибний з етнологічного погляду.

Таким чином, візія П. Толочка, як не важко переконатися, на жаль, не має концептуальної стрункості, а в результаті його постійних «обмовок» [839, с. 13], «давньоруська етнічна спільність» і була і не була, була, але не скрізь, а до того ж і не етнічна, а етнокультурна чи етнополітична. Фактично, пропонована ним схема, потребує істотного теоретичного переосмислення, зокрема позбавлення статусу її безапеляційного сприйняття/не сприйняття, без закликів до сумління, поточно-ідеологічної сепарації чи історіографічної доцільності. Промовистою в

такому ракурсі можна визнати останню історичну монографію академіка, опубліковану 2016 р. і присвячену «початкам Руської землі». Показово, що в її межах автор жодного (!) разу не вжив категорію «давньоруська народність», натомість повсякчасно вживаючи замість неї вже значно обтічніші (але від того не менш суперечливі) формулювання, приміром, «східнослов'янський світ (мір)», «східнослов'янське суспільство» або ж «східнослов'янський простір». Лише одного разу він згадує «східнослов'янську етнічну спільноту», на яку вирішальний вплив, начебто, мала Православна Церква [844, с. 154]. Очевидно, це свідчить про істотну трансформацію етноісторичних поглядів відомого знавця давньоруської історії, котрі, щоправда, поки не артикульовані ним особисто.

Дотримується ідеї про існування «давньоруської етнічної спільності», хоча й у такому самому амбівалентному ключі, історик *Микола Котляр* (нар. у 1932 р.), творчість якого, згідно спостереження російського історика А. Дворніченка, є гарним історіографічним прикладом того, що «розірвати пуповину, котра пов'язує з радянським минулим і придумати щось нове вельми важко» [217, с. 307]. Виходячи з апріорних і абстрактних конструкцій лінгвістів і археологів, він також цілком некритично сприймає на віру припущення про існування в давнину не лише окремого «етносу слов'ян», але навіть індоєвропейського «етнокультурного масиву», що виглядає надзвичайно суперечливо, особливо через приставку «етно». Втім, учений сам зізнається, що «досі не існує можливості, бодай приблизно, визначити відправний пункт розвитку слов'ян» [412, с. 137]. Усвідомлює дослідник і непевність джерельної бази, на якій конструюється «слов'янська» етноминувшина, наголошуючи, що «лише археологічних і лінгвістичних джерел замало для створення скільки-небудь цілісної, послідовної й вірогідної картини історії слов'янства» [416, с. 6].

Проте, зрештою, це не завадило йому оголосити «прабатьківщиною слов'ян» Середнє Подністров'я, з якої у V ст. розпочалося їхнє переселення на Південь [411, с. 20]. Однак, на відміну від П. Толочка, Микола Федорович вважає, що не держава створила «давньоруську народність», а навпаки – саме остання й заснувала нібито Київську Русь. Причому виводить він її саме із подій середини I тис., пов'язаних із гіпотетичним «слов'янським розселенням», коли й почала, буцімто, формуватися «східнослов'янська етнокультурна

спільність» або ж «східнослов'янська *пранародність* (? – К. І.) та її цивілізація» [416, с. 7, 277]. Однак, як і в Петра Петровича, в останнього ця «спільність» теж не була монолітною, оскільки складалася з різних «племінних об'єднань», які поступово переростали в «племінні княжіння» – «політичні утворення вищого типу (? – К. І.), що передували утворенню Давньоруської держави», котрі також розцінюються істориком як «східнослов'янські етнокультурні утворення» [411, с. 18]. Втім, залишається незрозумілим, на яких підставах ці «утворення» визначаються ним чи то як «політичні», чи то як «етнокультурні», чи можливо для автора – це тотожні поняття?

У стилі концептуальної дихотомії, властивому чомусь саме прибічникам «давньоруської народності», М. Котляр також змушений обмовлятися: «Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів, *залишаються неясними* часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності (*чи кількох спільностей* (? – К. І.)) і обставини виникнення переддержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі та подробиці» [415, с. 28]. Переконані, як і у випадку зі схемою П. Толочка, поглядам цього дослідника так само бракує теоретичного підґрунтя та чітко визначеного поняттєвого оснащення. Позаяк термінологічний хаос нерідко грає злі жарти з істориком і веде до вельми курйозних висловлювань. Приміром, цілком у дусі репортажу про досягнення радянського тваринництва звучить твердження, що «східні хорвати були східнослов'янським *племінним комплексом*» [411, с. 24]. Цілковито методологічно невірним постулатом є й ототожнення фахівцем з явищем «етносу» таких категорій, як «плем'я», «народність» і «нація» [413, с. 10], проти чого досить жорстко та резонно виступав навіть творець радянської теорії етносу Ю. Бромлей.

Ототожнення етно- та політогенезу також надміру розмиває поняттєву визначеність суб'єктів історичного процесу, котрими оперує М. Котляр. Наприклад, суто маніпулятивним є твердження, буцімто у ПВЛ, зокрема її статті, присвяченій 852 р., «Руська земля присутня як *етнодержавне утворення*» [415, с. 37], тим більше, що таких понять у літописі взагалі нема, а пояснити свій термінологічний виверт дослідник не бажає. Так само без будь-якого теоретичного або джерельного обґрунтування історик вживає не менш сумнівні етноісторичні формулювання: «давньоруська державність *та її*

народність», «ідея східнослов'янської єдності була провідною ідеєю давньоруської етнокультурної спільноти», «люди XI–XIII ст. *розуміли* поняття "Руська земля" в *етнічному* смислі – народ, плем'я, род», «визначення *етнічної приналежності* робилося середньовічними авторами *в контексті політики*», або ж така вже знайома – «єдність давньоруської народності була *відносною*, [а] її складові частини, союзи племен і племінні княжіння, *відрізнялися* один від іншого мовними, культурними особливостями», до того ж «ці відмінності так і не були подолані (?!! – К. І.) за час існування давньоруської народності» [413, с. 14–15, 30, 372–374].

Показово, що єдиною стратегією захисту останньої в історіографії, котру обрав М. Котляр, є все ті ж наївні звинувачення в некомпетентності критиків, які в шановного історика всі виявляються тільки «дилетантами, не переобтяженими знаннями та науковою мораллю» [414, с. 5], «але не можна (? – К. І.) применшувати відносну єдність давньоруської народності» [416, с. 33], – напучує їх Микола Федорович. Ми не схильні, приміром, вважати професора В. Барана «дилетантом», але погоджуємося з ним у тому, що ідею радянської історіографії про «етнічну єдність східнослов'янських племен» саме М. Котляр «довів до абсурду», дотепер декларуючи, нібито в Київській Русі, «все, що спільне, – етнічне, "місцеві особливості" – поверхові, "єдність" – глибинна, а основне – що це "єдинокровні народи"» [55, с. 151]. Одночасно археолог викриває цього історика й у свідомому перекручуванні писемних джерел, заради доведення існування «єдиної народності» [58, с. 19]. Не був дилетантом і професор Я. Дашкевич, який зауважив інший бік концепції, котру презентують П. Толочко та М. Котляр у сучасній українській історіографії, – «пропаганда імперського неомосквофільства спадкоємцями старорежимної сфальшованої науки» [213, с. 6].

Прикладом трансформації наукових поглядів від останньої до пошуку компромісного варіанту з нею та національною візією історії може бути наукова творчість відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян археолога-медієвіста *Олександра Моці* (нар. у 1950 р.). Вперше він звернувся до цієї тематики на початку 1990-х рр. і, будучи вихованцем радянської історіографічної системи (зокрема й учнем П. Толочка), цілком закономірно

говорив «про давньоруську народність як історичну реальність протягом усього періоду існування Давньоруської держави» [563, с. 3]. Таку позицію вчений демонстрував до кінця 1990-х рр. На його думку, «процес етнічної консолідації літописних племен і формування давньоруської народності» досить рано (від середини I тис.) розпочався в Середньому Подніпров'ї, де знаходилася стародавня «Руська земля». Водночас він переконував, що проблема етнічного розвитку східних слов'ян до XII ст. «сьогодні практично не викликає принципових суперечок», хоча й не зовсім типово зауважував, що «носіями *ідеї єдності*» цієї «народності» були «не широкі народні маси, а феодальна верхівка» [577, с. 3, 112, 119, 146]. Всі іноетнічні впливи науковець також доволі традиційно для примордіалістів нівелював переважно слов'янською асиміляцією [566, с. 44; 569, с. 161, 164].

Таку саму версію він помістив і до першого навчального посібника з давньої історії України [575, с. 141–149], виданого впродовж 1994–1995 рр. Відтоді погляди науковця починають зазнавати змін, зокрема й стосовно так званих ознак «давньоруської народності». Наприклад, якщо спочатку О. Моця доводив, буцімто, прийняття християнства стало важливою «ідеологічною ланкою в етнічному розвитку *східнослов'янського масиву* (? – К. І.)», а ці «нові ідеологічні уявлення починають активно сприяти процесу зміцнення давньоруської народності в рамках класового суспільства» [577, с. 113], то за кілька років, спільно з В. Ричкою, він уже доводив протилежне – що «перемога Христа над Перуном не була миттєвим актом», «релігійна спільність являла собою не самодостатнє явище, а була *моментом етнічної спільності*», а «клір лише створював ґрунт, на якому визрівала *національна свідомість* (?; на жаль, автори не зазначили якої саме "нації". – К. І.)» [572, с. 12, 56, 189]. Не так давно український археолог-медієвіст висловився ще категоричніше: «Постулат "православ'я – народність" не варто розглядати як аксіому» [582, с. 9].

Вперше власні сумніви в існуванні ДРН О. Моця висловив на межі тисячоліть у доповіді, презентованій на круглому столі «Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі», організованому редакцією часопису «УІЖ». Відзначивши помітний тиск владних приписів на радянських істориків, які не могли досліджувати тему, крім формату «давньоруської народності», він

відзначив, що «проблема потребує подальшого вивчення, позбавленого політичної заангажованості», аби суто науковими методами довести або ж спростувати існування такої спільності. Тут же вперше дослідник запропонував і тезу щодо «безетнічності» більшості населення Київської Русі [564, с. 23]. В розширеній версії цієї доповіді дослідник також зауважив, що «міфологічна концепція» єдиної народності не враховує чимало важливих нюансів, пов'язаних зі специфікою життя в середньовіччі, та недостатньо чітко визначає «час появи українців, росіян і білорусів» [570, с. 64, 68].

Переконуючись далебі, що існування давньоруської народності – «спірне питання», київський історик вельми резонно звернув увагу, що «теорія еволюції етнічних процесів у людських спільнотах» дотепер є розробленою відносно [573, с. 19]. Однак його пошуки в цьому напрямі, як, зрештою, й більшості сучасних фахівців у пострадянських історіографіях із означеної проблематики, обмежилися слабко верифікованими постулатами все тієї ж радянської «теорії етносу». Говорячи далі вже про «так звану "давньоруську народність"», учений справедливо зауважив, що і в цій, і в протилежній їй схемам етнічного розвитку Русі фахівці досить часто роблять методологічну похибку, коли окремі східнослов'янські спільноти «розглядаються як щось стабільне та незмінне». Натомість «етнічна невизначеність цього періоду, – продовжує він, – коли попередні племінні зв'язки були втрачені, а нові – національні – ще не склалися, досить ускладнює виділення в ньому *якого-небудь єдиного типу* етнічної спільноти, таксономічно рівного племені або нації» [580, с. 4–5]. На жаль, далі констатації цієї очевидної теоретичної проблеми, дослідник не пішов.

Не вдалося О. Моці й остаточно подолати міфологему про «східнослов'янську етнічну спільність» періоду Київської Русі. Так, з одного боку, він відзначає, що «генезис цієї концепції мав безпосередній зв'язок із політичним надзавданням, яке ставило перед істориками радянське партійне керівництво, заради обґрунтування історичної закономірності виникнення багатонаціонального Союзу», проте, тут же переконує, буцімто, «назва "Русь" виявилася найбільш відповідною для *нової* (? – К. І.) *східнослов'янської спільноти*», а «термін "руси" відноситься лише до представників *східнослов'янського етнічного масиву* (? – К. І.)» [578, с. 189–190]. Не пояснює

автор і терміну «етнічний масив», хоча, швидше за все, таку штучну абстракцію обґрунтувати неможливо. Як і неможливо, на основі наявних джерел, довести існування довільно задекларованої київським археологом «венедсько-склавинсько-антської єдності» [581, с. 9]. До традиційної недбалості істориків стосовно етнологічної термінології належить і оксюморон «державна етнічна свідомість» [582, с. 6]. Характерна для українських археологів амбівалентна позиція стосовно поняття «слов'яни», також присутня у студіях О. Моці. Адже спочатку він веде мову про окремий «слов'янський етнос», але згодом запевняє, що «з погляду сучасної науки це не був *цілковитий етнічний моноліт*» [561, с. 35, 198]. У такому ж ключі виглядає й фраза про «етнічне збагачення (? – К. І.) *давньоруського народу* (?! – К. І.) за рахунок кочівницького населення» [571, с. 15] в праці 2015 р. Значною мірою рудиментарним і невдалим можна визнати також намагання дослідника перевтілити «давньоруську народність» у «східнослов'янську середньовічну цивілізацію» [576, с. 4. 186, с. 228].

Вартим уваги в контексті аналізу сучасної історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян є ще один напрям наукових студіювань О. Моці, присвячений з'ясуванню етногеографічних реалій давньоруського часу, зокрема й просторового розміщення понять «Русь» і «Руська земля». Вже в перших спробах дослідження озвученої проблематики вчений переконався, що ці об'єкти мали свої початки та локалізацію винятково в Середньому Подніпров'ї, тобто були пов'язані передусім із «південним регіоном східнослов'янської ойкумени». Відтак, автор відразу виступив проти версії північного походження руської державності, де не могло бути ані Ладозької, ані Новгородської Русі [568, с. 45–46; 574, с. 42–43; 579, с. 96]. В іншому випадку, на думку історика, якщо сприйняти за основу «ладозько-новгородсько-київську» теорію, то про Київ слід говорити не як про «матір міст руських», а як про «онуку...» [565, с. 24], що, звісно, суперечить усім джерелам. У контексті ж відзначення 2012 р. так званого «1150-ліття заснування Російської державності», ініційованого президентом РФ Д. Мєдвєдєвим, український учений резонно зауважив: «Якщо російський етнос почав свій розвиток 1150 років тому в північних районах Східної Європи (але в яких географічних межах?), то тоді потрібно допускати, що на півдні *східнослов'янського світу* (знову рудименти

старого бачення? – К. І.) почала реалізовуватися схема “поляни – руси – українці”. Але в такому випадку ні про яке початкове, *висхідне етнічне єднання* (? – К. І.) на етапі формування державних структур у цих місцевостях мова не може йти, адже у північного та південного *угрупувань східних слов’ян* (? – К. І.), які *традиційно* (? – К. І.) називаються “братніми народами”, були різні *“матері”* (вкотре переконуємося в домінуванні біологічного примордіалізму при реконструкції етнічних процесів у сучасних пострадянських історіографіях. – К. І.): в одних “російська” (з фіно-угорсько-балтсько-скандинавськими домішками), а в інших – “руська” (у тогочасному розумінні)» [562, с. 54].

При цьому варто пам’ятати, що «особливістю якраз південноруської системи заселення у загальнодавньоруському контексті, – зауважує О. Моця, – являється тяглість і генетична спадковість (автохтонність) традицій заселення даної території» [578, с. 111]. Цією монографією, опублікованою 2007 р., ним у загальному вигляді окреслюється по суті новий підхід до реконструкції етнічного розвитку Русі, що позначив остаточний відхід автора від його аналізу через фокус «давньоруської народності». Зокрема заслуговують на увагу думки київського історика з приводу східнослов’янської етнонімії, з урахуванням, що «нам невідомі етнічні самоназви, до якого б періоду розвитку східних слов’ян вони не відносилися». Детальнішого дослідження потребують також іноетнічні мікроміграції до ареалу мешкання спільнот східних слов’ян, що підтверджують і новітні антропофізіологічні дослідження черняхівських і салтівських впливів на них. Детально проаналізовано й проблему застосування в якості аргументу існування ДРН так званої «давньоруської мовної спільності», впроваджену до історіографії ще А. Шахматовим, але в якій, «виявляється, не все однозначно».

Зрештою, науковець доходить висновку, що «одноманітної живої мови східних слов’ян X–XIII ст. не було, а тому говорити про розвиток сучасних східнослов’янських мов із монолітної давньоруської (давньосхіднослов’янської) мови нема підстав». Пропонує автор і власне бачення проблеми походження назви «русь» у контексті «взаємовідносин скандинавського та східнослов’янського світів», схиляючись до її соціально-професійного первісного значення, що згодом перейшло в етносоціальний вимір, з утвердженням у Середньому Подніпров’ї («Руська земля» ПВЛ) скандинавської

династії князів [578, с. 135, 148–149, 167, 173–176, 188–189]. Загалом, як зауважує П. Рудяков, у цій книзі дослідник полемізує зі своїми попередниками та водночас спонукає до продовження наукової дискусії тих, хто працюватиме у цій сфері після нього [737, с. 192]. З другого боку, В. Арістов вважає, що пропоноване видання становить собою чергову спробу «приватизації» Україною давньоруської спадщини, але водночас і «віднайдення України в Русі» [28, с. 32].

Прихильником такої ж ідеї виступає й етнолог *Василь Балушок* (нар. у 1954 р.), який щоправда, зі свого боку, критикує О. Моцю за його амбівалентне ставлення до «давньоруської народності», згідно якого, вона і була, і не була, знаходячи водночас паралелі його поглядам у концепції цієї «народності» московського археолога В. Сєдова [44, с. 242, 252]. Крім цього, Василь Григорович нарікає, що його візаві «не вельми компетентний у питаннях етнології й не тільки тому, що неприпустимо змішує етнічне з національним», але й тому, що оголошує населення Русі «безетнічним» [50, с. 185], втім не в межах конструктивістської парадигми, а у власному, ангажованому контексті. Однак, при цьому дослідник забуває уточнити, що його власна «етнологічна компетенція» полягає винятково в примордіальній і жорстко схематизованій радянській теорії етносу, котра, за його власним зізнанням, «стосовно середньовіччя, особливо раннього, *досі лишається нерозробленою* (! – К. І.)» [38, с. 44]. Парадоксально, але він так само, заперечуючи існування «давньоруської народності», доводить, врешті решт, що «щось» таке було: «Етнічна спільність у межах Русі була *типово* (? – К. І.) метаетнічною, і зокрема етнополітичною, спільністю» і «ця *давньоруська метаетнічна спільність* (? – К. І.) характеризувалася *самосвідомістю метаетнічного типу* – самосвідомістю *не власне етнічною*» [43, с. 169]. Проте, не до кінця зрозуміло: якщо «метаетнічна» – «не власне *етнічна*», то навіщо до «етнічна» додавати «мета»? Адже все одно виходить, що чимось вона «етнічна», тим більше коли мова про «спільність».

На жаль, це далеко не останній епізод, зумовлений «нерозробленістю» і теорії етносу, і її категоріального апарату. Звідси, В. Балушок не обмежує себе у конструюванні не завжди вдалих етнологічних понять, зміст яких зумовлює суперечливе враження, приміром таких, як «“племена” насправді були

співплемінностями (чи *метаплеменами* (? – К. І.)) – сім'ями *генетично споріднених* (? – К. І.) племен», «етнічні утворення земельного типу», «великі земельні етнічні спільноти», «етнічно-етнографічна підоснова», «етноніми племінного типу», «етноси, *можливо*, перетворюються з племінних на територіальні утворення» [43, с. 93, 159, 162, 166], «орбіта етногенетичного процесу» [38, с. 37] тощо. Зрештою, обрана дослідницька траєкторія безпосередньо позначилася й на вельми сумнівних дериватах пропонованої «концепції українського етногенезу». Крім безапеляційного сприйняття концепції В. Барана відносно етногенезу слов'янських спільнот і вельми сумнівного засновку – «слов'яни – осібна етнічна спільнота» [43, с. 36, 51], етнолог вигадує такі феномени, як «слов'яни-протоукраїнці», «антське етнопотестарне об'єднання» [52, с. 85–88], «протоукраїнські етноси» [43, с. 168], «українська метаетнічна спільність» [42, с. 178] (є також варіант «протоукраїнська метаетнічна спільність» [51, с. 281]). При цьому він зумів розгледіти у населення Русі «два рівні *етнічної* самосвідомості – племінну та загальнослов'янську (*метаетнічну*)» [38, с. 43], хоча, якщо метаетнос – не етнос у власному розумінні терміну/явища, то чи можна взагалі встановити в реальності таку самосвідомість?

Попри недосконалість теоретичних аспектів і відповідної термінології, все ж таки потрібно визнати гіпотезу В. Балушка найбільш збалансованою у межах сучасної української історіографії, присвяченої реконструкції етнічної історії спільнот східних слов'ян. Крім цього, вона є гарним прикладом того, що подібна проблематика потребує надзвичайно врівноважених методологічних стандартів (бажано не одностороннього характеру) і теоретичних основ, а також виопуклює гостру необхідність значно глибших теоретизувань у царині етноісторичних побудов, які досі більше становлять цілковито довільні припущення, базовані на дослідницькій інтуїції, уявленнях, бажаннях, а подекуди, на жаль, і голослівних фантазіях, часто споруджених на ідеологічних компонентах і покликаних обслуговувати поточні політичні інсинуації. Свідомий таких етноісторіографічних вад і київський етнолог, зауважуючи, що в частині праць, присвячених появі зокрема українського етносу, відповідний час «є ідеологічно заданим наперед і основним критерієм його появи виступає сама ця заданість» [43, с. 11–12]. Втім,

такої ж телеологічності не позбавлена й концепція В. Балушка, котра спирається на уявлення про «етнос» як певний організм.

Вище ми вже відзначали, що прагнучи відшукати «універсальну причину, яка зумовлює виникнення етносів», В. Балушок схиляється до гіпотези С. Арутюнова [30], що нею виступає феномен «етнічного» як своєрідний соціокультурний механізм людської адаптації спочатку до природних, а дедалі все більше й соціальних умов, у результаті чого, ними утворюються так звані «етногенетичні ніші», природна специфіка яких визначає й кожну унікальну етнічність – у тому числі й українську [43, с. 16–20]. Однак така геодетермінічна метафізичність процесу етногенезу все одно не дає відповідь на питання, чому відповідні людські популяції, що займають гіпотетичну природну нішу (адже, погодьмося, географічний ареал українського етносу далеко не одноманітний і доволі істотно підважує пропонований підхід), неодмінно мають стати одним (!) етносом, а головне – як, зрештою, вони ним стають, тим більше враховуючи, що до цього вони були або іншим, або й іншими етносом (-ами)?

Виходячи з примордіального (з ухилом до біосоціального його варіанту) бачення етногенетичного процесу, В. Балушок моделює зокрема український етногенез у дещо спрощеному вигляді, фактично сприймаючи на віру схему так званої субстратної теорії, причому у вигляді багатошарового накладання одних етнічних спільнот на інші впродовж десятка тисячоліть (від неоліту) в межах тієї територіальної «ніші», котру він визначає сам: «Змінюючи один одного, ці народи не зникали безслідно, але “накладалися” (? – К. І.) один на одного. І кожен попередній народ служив *етнічною підосновою* (? – К. І.) для наступного... і так аж до слов’ян включно». Проте, якщо врахувати, що, введені ним до цієї схеми, «праслов’яни» та «слов’яни» не були етносами, то пропонована модель втрачає будь-яку евристичну цінність. Адже, на думку дослідника, «етнічні субстрати, на які наклався *слов’янський суперстрат*, утворили різні етногенетичні ніші», внаслідок чого з’явилися «сучасні слов’янські (? – К. І.) народи» [52, с. 84].

Далі український етнолог уже традиційно для сучасної історіографії розподіляє поміж східними слов’янами їхні «етнічні субстрати» – для українців «у першу чергу треба назвати іранців» (хоча, як і слов’яни, балти, германці, кельти –

вони також не етнос, а модерна кабінетна лінгвістична абстракція!), а отже, незрозуміло, котра з їхніх частин (а головне – коли!) стала «етнічною підосновою» українців. Для білорусів і росіян – це не тільки інші субстрати (відповідно, все ті ж лінгвістичні, але не іноетнічні (!) категорії – балти та фіно-угри), але й «переважно *інші* групи слов'ян», причому «іншість» декларується винятково на підставі групування матеріальних артефактів у дещо відмінних «слов'янських» археологічних культурах – київській і колочинській [51, с. 53, 80]. Однак нічого нового в цій схемі ми не бачимо – вона й надалі залишається сумнівною, етнологічно необґрунтованою, але зручною для епігонів «націоналізованої» версії історії всіх трьох сучасних «східнослов'янських» історіографій.

Будучи чи не єдиним дослідником в Україні, хто аналізує проблему «етнічної різності між українцями та білорусами», В. Балушок тим не менше препарує її саме у вищеокреслений спосіб. Відкидаючи концепцію «давньоруської народності», згідно якої східнослов'янські етноси почали формуватися вже у післямонгольську добу, він вважає, що відповідна етнічна специфіка цих спільнот почала формуватися від епохи розселення слов'ян, тобто від середини I тис., коли почалася гадана слов'янська «асиміляція субстратного населення на території Східної Європи, різного в її регіонах, та завершилося формування *племінних етносів* (? – К. І.), відомих із літопису». Звідси й закономірний підсумок – «українці та білоруси мали різні етнічні і *відповідно етнокультурні* (? – К. І.) субстрати... – іранці та... балти» [40, с. 37–38; 41, с. 17]. Істотний дисонанс із цим щоправда має вже згадуване твердження автора, буцімто, в часи Русі паралельно існувала ще й «давньоруська метаетнічна спільність із окремою метаетнічною самосвідомістю "русі"» [43, с. 169].

Показово, що, намагаючись розібратися з питанням, що «насправді ховається за терміном "давньоруська народність"?», автор так нічого про це й не повідомляє, але натомість критикує Л. Залізняка та П. Толочка за незастосування ними «етнологічних законів» (хоча незрозуміло, чому В. Балушок вирішив, що останні існують і чи не про них він говорить: «Ми вважаємо за *потрібне триматися* (? – К. І.) понятійного апарату та типології етнічних спільнот, розроблених етнологами (до речі, Ю. Бромлей – історик, а не етнолог. – К. І.) *московської етнологічної школи* (? – К. І.)» [43, с. 28]) для

вивчення етногенезу [39, с. 72–73] – українського та ДРН, відповідно. З другого боку, не можна не погодитись, що таких величезних етносів за територією розселення, як так звана «давньоруська народність», зокрема в Європі, не існувало та й не могло існувати, з огляду на нерозвиненість засобів і мереж комунікацій, низьку мобільність населення, замкнутість соціальних організмів і політичний партикуляризм [42, с. 179].

Натомість, на думку В. Балушка, в період Київської Русі на українських землях простежується «існування кількох *масивів етнічного характеру* (? – К. І.)» [38, с. 44]. Ними були «етноси племінного типу – співплемінності полян, хорватів, тиверців, уличів, волинян». У рамках держави вони досить інтенсивно зближувалися до стану єдиного етносу, навколо «племені полян». Одночасно утворення великої територіально держави загальмувало етногенетичний процес на українських теренах, який наново «запускає» період роздробленості. На думку дослідника, це приводить до утворення «ряду земельно-територіальних етнічних спільнот, які виникають на основі давніх етнічних спільнот племінного типу» – кияни, чернігівці, галичани, володимирці, болохівці, турівці, сіверяни (згодом севрюки (прикметно, що науковець виступає проти виведення ідентичності цієї спільноти з меж іменьківської археологічної культури [47, с. 34–35])). Їхню сукупність учений іменує як «українська метаетнічна спільність, що існувала в XI – середині XII ст.». Тобто, на цьому етапі існував не один український, а кілька українських етносів.

З кінця XII ст. два центри – Галич і Чернігів – у боротьбі за Київ закладають основи формування «загальнопівденноруської етнічної самосвідомості», що призводить до поширення єдиного ендоетноніма (самоназви) «русь» на «всю *слов'янську* (? – К. І.) територію України». На російських і білоруських землях у цей час продовжували побутувати земельні етноніми. Відтак, В. Балушок не сумнівається, що «етнос, який виникає на території України в кінці XII ст. є саме українським, що змінив пізніше самоназву» [43, с. 216–218; 51, с. 281–282]. Загалом, студіювання етнолога історії української етнонімії також заслуговують на якнайпильнішу увагу в контексті аналізу сучасної етноісторичної думки з приводу минулого спільнот східних слов'ян. Так, учений впевнено доводить, що початкові українські етноніми «русь», «русин»

побутували ще з часів додержавного існування «Руської землі» (локалізувалася в Середньому Подніпров'ї), але під дією різноманітних обставин сталася (порівняно рідкісна, але можлива) етнонімічна трансформація, внаслідок якої самоназва цієї спільноти змінилася на «українці» [48, с. 27–28; 46, с. 78–79; 51, с. 284–285; 53, с. 52–53; 45, с. 164–165].

Далеко не з усіма положеннями гіпотези В. Балушка погоджуються й деякі сучасні українські вчені. Критикує її зокрема Л. Залізняк, згідно якого в основі пропонованої «концепції народження українців на рубежі XII–XIII ст.» знаходиться «сумнівне твердження, що "для формування кожного народу важливим було охоплення території єдиною державою"», оскільки «бездержавних етносів» у всі часи було значно більше, ніж держав, до того ж етноси існували взагалі задовго до появи перших держав [274, с. 96]. Не погоджується з тим, що етнос формується поза усвідомленням людей Г. Казакевич, хоча й підтримує думку, згідно якої «наявність певної об'єктивної "підготовленості" основи для формування етносів важко заперечувати» [309, с. 53]. Стосовно запропонованої В. Балушком конкретно-історичної моделі формування та функціонування «етногенетичної ніші, що стала основою етногенезу українців» категорично не погоджується С. Конча [394, с. 240].

На думку останнього, ані вся нинішня територія України, ані її лісостепова частина на обширі від Львівщини до Донеччини не могли бути «етногенетичною нішою» українського етносу, котрий би формувався одночасно «від Сяну до Дону». Тим більше з кінця льодовикової доби не було жодного періоду, коли б у цих межах існував єдиний культурний простір, бо, навпаки, археологія засвідчує тут вельми різні за характером і походженням етнокультурні формації. Натомість С. Конча вважає, що в XI–XIII ст. Правобережний Лісостеп України взагалі не був замешканий слов'янським населенням, внаслідок агресії печенігів. Відтак, він локалізує початковий етногенез українців у межах Галичини та Волині, звідки в післямонгольську добу він почав реколонізацію сучасних українських теренів [394, с. 241, 246; 408, с. 96–97].

Із такою візією, у свою чергу, вже не погодився В. Балушок, зауважуючи, що археологічні дослідження спростовують версію стосовно цілковитого спустошення кочівниками Правобережного Лісостепу в XI–XIII ст. і це «є

повною нісенітницею». Водночас етнограф вважає, що все це для С. Кончі не є суттєвим, адже він, буцімто, «вирішив реанімувати одну, досить стару концепцію українського етногенезу, в яку наведені факти не вписуються». Мова у цьому випадку йде про сумнозвісну гіпотезу М. Погодіна, котру С. Конча вирішив довести без «міфотворчого аспекту», пов'язаного з «обґрунтуванням "права великоросів" на Давній Київ» [49, с. 17–18]. У відповіді опоненту останній запевнив, по-перше, що не є прихильником «погодінської теорії», а по-друге, відзначив: у контексті незрозумілих методологічних критеріїв В. Балушка, «взагалі незрозумілою виглядає як змістовність поняття етногенетичної ніші, так і сама потреба в ньому, адже з побудов шановного теоретика етнології випливає, що ареал, в якому відбувається формування певного етносу, може бути скільки завгодно великим, а в ідеалі має, очевидно, збігтися із сучасними державними кордонами, аби заодно із етнологічними проблемами були вирішені й усі можливі геополітичні». Крім цього, він досить слушно зауважує, що незрозуміло також, за якими критеріями В. Балушок не включив до української етногенетичної ніші схожі етнокультурні утворення, представлені боршевською культурою на Верхньому Дону, райковецьку культуру на білоруських теренах або ж ранні пам'ятки в'ятичів у Пооччі, майже ідентичні до роменських: «Що в такому разі (крім сучасних адміністративних кордонів), – резонно запитує С. Конча, – заважає включати й їх до етногенетичної "ніші" українців? Правда, замість "ніші", ми вже отримуємо якийсь "етногенетичний хмарочос"» [396, с. 31, 33].

На жаль, *Сергієві Кончі* (1968–2016) не судилося підсумувати та концептуалізувати власні погляди на проблематику етнічної історії спільнот східних слов'ян, позаяк його численні статті засвідчують серйозні розмисли в цьому напрямі. Власну наукову кар'єру, під керівництвом Л. Залізняка, він розпочав у галузі такої малорозробленої в українській історіографії індоєвропеїстики [403; 404]. Зокрема заслуговує на увагу його критичний аналіз новітніх концепцій походження «індоєвропейців», пропонованих дослідженнями М. Гімбутас [399], Т. Гамкрелідзе та В. Іванова [398]. Однак з деякими тезами етнолога важко погодитись, і насамперед стосовно розгляду «індоєвропейців» як окремої спільноти, котру складали «споріднені

етнокультурні об'єднання (? – К. І.), представлені археологічними культурами постмаглемозького кола» [403, с. 15], оскільки все ж таки в цьому випадку ми маємо справу не з етнічним, а лінгвістичним феноменом. У цьому ж ключі некоректним є й висновок, що з цієї «спільності» «відокремилася низка *достатньо незалежних етномовних об'єднань*» [392, с. 59], адже аналізуючи «мовні» явища, тим більше враховуючи відсутність джерел, не обов'язково навантажувати їх предикатом «-етно».

Намагаючись «типологізувати» етногенез українців, С. Конча дійшов висновку, що праці більшості дослідників проблеми дозволяють констатувати початок утворення українського етносу на зламі І–ІІ тис. Однак «дезінтеграція слов'янської єдності» в часи великого слов'янського розселення не відразу призвела до появи нині відомих «слов'янських етносів». Лише в ході тривалих і складних процесів «слов'янські племінні об'єднання та дрібні племена» різними шляхами трансформувалися у відомі етнічні спільноти. Стосовно українців, то їхня консолідація завдячує спільній боротьбі «літописних племен» проти кочової загрози в період існування Київської Русі. Причому «остаточним етапом формування українського етносу», згідно науковця, був «період культурно-політичного піднесення Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.». Решту українських теренів новоутворений етнос «заселяв землеробською (українською) людністю вже після того, як зникла така політична потуга як Золота Орда, занепала могутність Кримського ханства та з'явилася вогнепальна зброя» [407, с. 171–173].

Не позбавленими оригінальних ідей, можна визнати й окремі статті С. Кончі, присвячені спільнотам східних слов'ян додержавної доби, в тому числі з'ясуванню їх етнонімії та інтерпретації іноземних джерел, у котрих вони позначені в доволі незвичний спосіб. Приміром, цікаві спостереження у такому ключі містить дослідження, в якому автор доводить, що Тацит, описуючи венетів і фенів, сплутав останніх із фінами, але, вірогідно (германське «фен» означало болото), він говорить саме про венетів прип'ятських боліт [390, с. 53–54]. Досить слушно дослідник виступає проти умоглядних заключень з приводу так званого «ранньодержавного об'єднання дулібів і його впливу на розвиток слов'янської державності», що в останній час, з легкої руки відомих археологів

В. Барана та Д. Козака, почали поширюватися в українській історіографії. Адже, звернувшись до письмових джерел, не важко пересвідчитись, що «жодне джерело, ані давньоруське, ані іноземне не знає великого та могутнього союзу племен, що носило б назву дулібського» [395, с. 24–25]. Аналізуючи водночас проблему «локалізації так званих білих хорватів», на основі літописних джерел, С. Конча робить висновок, що, попри згадку «племені» в ПВЛ, жодні дані не говорять про їхнє розташування в Прикарпатті (а саме це постійно наголошується в історіографії), але натомість вони могли мешкати поряд, приміром у Сілезії [389, с. 6, 9].

Не менш креативною гіпотезою виглядає і припущення етнолога, що спільнота «лензанини» («лензяни»), згадана Костянтином Багрянородним, з-поміж інших слов'янських «племен», підлеглих Русі, може бути тотожною назві народу «лузанія» хазарських джерел і позначати саме «полян» Середнього Подніпров'я. Якщо ж пропонована інтерпретація «лензян» Порфірогенета вірна, то не можна не відзначити аналогії в розподілі етнонімів *poljane* і *lędjane* у західних (польських) й у східних (київських) слов'ян. Перші також називали самі себе *«поляни»* (> *«поляки»*), але сусідам були відомі, як *lendizi, lendien, *lęd-chy* (> *ляхи*). Однак і київські «поляни» у зовнішньому джерелі (де міг бути застосований екзоетнонім) могли бути названі саме як **lędjane*. Очевидно, як припускає науковець, в якихось не до кінця зрозумілих тонкощах слов'янської ономастичної синонімії належить шукати пояснення цього нетипового дуалізму етнічних термінів [400, с. 265–266; 401, с. 6]. Нещодавно петербурзький історик Д. Алімов з цього приводу висловив припущення, що невипадкова та майже одночасна поява «лендзян/полян» на українських і польських теренах була пов'язана із тим, що у такий спосіб місцеві слов'яни називали новоприбулих колоністів, які займали незаселені землі та формували не етнічну, але соціально-господарську ідентичність. Більше того, будучи втягнені в активну торгівлю із Центральною та Західною Європою, ці «лендзяни» перенесли на місцевий ґрунт з Моравії етнонім «словени/слов'яни» та сформованої ще до X ст. у державі Пжемисловичів (так звана «Празька імперія») легенди про «слов'янську ідентичність» [14, с. 133–136].

Звернувшись до арабського (або персидського) джерела невідомого автора

приблизно кінця IX ст., твір якого у сучасній історіографії іменують «Анонімна реляція» або «Опис північних народів», С. Конча запропонував ще одну нетривіальну гіпотезу, зокрема в контексті дискусії щодо реальності так званого «Руського каганату». Згідно з нею, задовго до появи в Середньому Подніпров'ї Русі, близько кінця VIII ст. у цьому регіоні (переважно в лівобережній його частині) сформувалося державне об'єднання, відоме східним авторам, як «Країна (або Царство) слов'ян», яке приблизно в третій чверті IX ст. зазнало істотного удару з боку Хазарського каганату, але не втратило державницькі традиції. Науковець також переконує, що з останніми багато в чому була пов'язана й політика ранньої Київської Русі [393, с. 101; 397, с. 122]. Заслуговує на увагу й спостереження дослідника, згідно якого, всупереч поширеному переконанню, що руси в ній завжди були панівною верствою, а слов'яни винятково підлеглою, є підстави вважати, зокрема завдяки повідомленням окремих арабських джерел, що в деяких ситуаціях ватаги мореплавців русів сприймались як підлеглі (найманці) саме слов'янських правителів [402, с. 57]. Попри гіпотетичний характер цих та інших ідей С. Кончі, переконані, останній залишив яскравий слід у сучасній українській історіографії проблеми етнічної реконструкції минулого спільнот східних слов'ян і намітив чимало оригінальних шляхів для її подальшого студіювання.

Відродження української національної історіографії в 1990-х рр. повернуло до наукового простору й «схему Грушевського», згідно з якою українська етнічна історія починалася саме в києворуську епоху, чим метр вітчизняної історичної науки обґрунтовував свого часу історичну легітимність української нації та її держави. Історіографія цього аспекту добре розроблена [див. зокр.: 733], а отже, немає потреби зупинятися на ній детально. У сучасній історіографії власні версії означеної концепції запропонували декілька відомих українських істориків, зокрема *Ярослав Дашкевич* (1926–2010). Несприймаючи як наукову концепцію «давньоруської народності», він натомість доводив, що «етнічна історія українців вимагає деміфологізації на підставі звертання безпосередньо до джерел та з урахуванням сучасних наукових уявлень про шляхи утворення народів і націй, з метою рішучого звільнення від ненаукового баласту, продиктованого москвоцентризмом, українським суперпатріотизмом і

вульгарним соціологізмом» [215, с. 32].

Відштовхуючись від доволі суперечливої таксономічної тріади «плем'я – етнос – нація» (адже, перше й останнє також до певної міри є «етносом»), львівський історик вибудовує схему етнонаціогенезу спільнот східних слов'ян у межах Київської Русі, надаючи домінантну функцію в цьому процесі передусім державно-політичному чиннику. Своєю чергою, це дало підстави Г. Касьянову назвати його схему «політико-генетичною версією примордіалізму» [327, с. 268]. Справді, в дусі есенціалізму Я. Дашкевич протягує пряму лінію між сучасною українською нацією та «нацією постплемінної епохи», котру іменує «нація "альфа"» та в якій вбачає вже українців доби Київської Русі. Інші «східнослов'янські нації» цього періоду, котрих нараховує не три, а чотири, він іменує іншими математичними символами: нація «бета» – новгород-псковська, «гама» – російська та «дельта» – білоруська (кривицька).

Етнічну специфіку останніх він пропонує визначати, відштовхуючись від субстратної теорії, тобто від уже згадуваного механістичного сполучення збірних лінгвістичних феноменів, які, буцімто, й визначали етнічність майбутніх східнослов'янських етносів-націй. Традиційно, за такого підходу, українці є продуктом міксування слов'ян з іранським субстратом і норманським суперстратом, росіяни – з угро-фінським субстратом, а білоруси – з балтійським. При цьому, нації «бета» та «гама» сформувалися значно пізніше від панівної «альфи»–українців, будучи попервах її субетносами. Окремими етносами вони стали внаслідок політичної роздробленості Київської Русі [215, с. 33–34]. Проте, навряд чи можна погодитись із такою архаїзацією поняття «нація», тим більше вважати, що в Київській Русі існували «політична нація» та «національна свідомість» [214, с. 14]. Не може не викликати етнологічних заперечень і припущення, що етнос стає нацією винятково через створення власної держави. Сумнівно, що рівня нації український етнос досяг за той час, скільки в цілості проіснувала Київська Русь (біля 80 років). Однак нетривіальною виглядає ідея дослідника, що за інших обставин міг уторитися ще один – «новгород-псковський» – східнослов'янський етнос.

Моделювання етногенезу спільнот східних слов'ян у сучасній українській національній історіографії зумовлене багато в чому деміфологізацією цієї теми

й насамперед прагненням деконструкції етноісторіографічного міфу про «давньоруську народність». У такій площині до теми підходить і *Ярослав Ісаєвич* (1936–2010), переконуючи, що «нема достатніх даних, аби твердити про завершення формування давньоруської народності, ні тим більше про її монолітність». Виявом такої незавершеності консолідації він вважає зокрема той факт, що назви «Русь» і «Руська земля» так і залишились багатозначними, причому ширше значення частіше мало політичний, а вужче – етнічний вимір. Навіть ті риси культурної спільності (в основному, в культурі освіченої верхівки), що нерідко тлумачаться як вияв етнічної єдності давньоруської народності, у більшості випадків були спільними рисами всіх тих слов'ян (і не лише східних), які дотримувались кирило-мефодіївських традицій [306, с. 12].

Однак, як і Я. Дашкевич, він підходить до етнічних явищ із позицій ототожнення їх із національними, переконуючи, що «"модерні" нації не настільки відмінні від етнічних формацій ранішого часу, що їх неможливо назвати одним терміном.., [а] головним фактором утворення нації були події тисячолітньої консолідації, а не політичний рух кінця XIX ст.» [305, с. 17, 22]. Основною ж підставою процесів консолідації білоруської, української і російської народностей, на думку львівського історика, був не стільки «розпад давньоруської народності» під впливом політичних обставин, скільки згадуване закономірне зближення споріднених груп племен. Так, у складі українського етносу консолідувалися такі племінні групи, як поляни деревляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці. Консолідація цих груп почалася порівняно давно, і, очевидно, відбувалася в окремі періоди з різною інтенсивністю і в різних формах. Особливо успішною вона стала після появи князівств, територія яких формувалася з урахуванням давніх племінних поділів. Характерно, що саме на українських землях найдовше зберігається етнонім «русин» [306, с. 13]. Втім, не можна сказати, що, дотримуючись примордіального підходу до проблеми, цьому досліднику вдалося внести щось кардинально нове в її розв'язання.

Історіографічний інтерес безумовно становить й гіпотеза відносно походження українців і решти східнослов'янських етносів, запропонована наприкінці XX ст. відомим археологом і істориком *Михайлом Брайчевським* (1924–2001). Показово, але останній ще в радянський час виступав проти

концепції «давньоруської народності», хоч, звісно, робив це не у прямий спосіб. Однак з його дослідження «походження Русі» випливало, що твердження про «спільну колиску» безпідставне, адже кожний зі східнослов'янських етносів мав різне етнічне підґрунтя [96, с. 162–163]. Як продовження «схеми Грушевського» оцінив наукову творчість археолога й Л. Винар, зауваживши, що «він уживав змодифіковану концепцію про антів, як предків українського народу», чим «підкреслював тяглість українського історичного процесу від ранньої доби до XX ст.» [129, с. 107]. Певною мірою з цим погоджується і сам історик [94, с. 34]. Більше того навіть українську державність Михайло Юліанович виводить безпосередньо з «Антського царства (II–VII ст.)», а «білоруські та російські землі були втягнуті в цей процес пізніше» [97, с. 77].

Дослідникові щоправда не вдалося подолати власні наукові стереотипи стосовно ранньослов'янської археології, сформовані ним ще в середині XX ст. Відтак, не доводиться дивуватися, що він не сприймав ідею відповідності все тим же антам пеньківської археологічної культури, що називав «найфантастичнішою з усіх висловлених гіпотез». Натомість до кінця він переконував, що археологічним еквівалентом спільноти антів була саме черняхівська культура, яка репрезентувала «сильне політичне державне об'єднання – Антське царство» [89, с. 124–126]. При цьому вчений не менш суперечливо переконує, буцім етнонім «анти» був зовнішнього походження, а самоназвою спільноти були якраз «поляни» [90, с. 347].

Першими слов'янами М. Брайчевський також вважає венедів, що як «*етнічна реалія* (? – К. І.) II ст. до н. е. – I ст. н. е. заселяли величезну територію» між Балтикою, Карпатами та Дніпром і мали археологічне вираження в зарубинецькій та пшеворській культурах. Переформатувавшись упродовж II ст. у черняхівську культуру, венеди стали предками антів і склавинів [89, с. 129]. Виникнення гіпотетичної антської держави дослідник пов'язує із гунською навалою середини IV ст., внаслідок чого анти уклали союз із готами, а її занепад – із аварською інвазією VI ст. і утворенням Аварського каганату [95, с. 15–16]. На її місці відразу почало формуватися «нове велике об'єднання, що дістало назву Русь, головним ядром якого була Середня Наддніпрянщина ("Русь у вузькому значенні слова"), яка найменше

постраждала від аварських плюндрувань», про що свідчить археологічна культура VII–VIII ст., представлена пам'ятками пастирського та волинцевського типу. При цьому ім'я «русь», на думку історика, прийшло до слов'ян від сарматів [98, с. 36, 62, 123, 145–146].

Заслуговують на увагу й слушні погляди М. Брайчевського на теоретичні аспекту етногенезу. Насамперед, учений категорично заперечує ту схему «слов'янського» етногенезу, що пов'язують його із розпадом міфічної індоєвропейської спільноти. Відтак, «потрібно чітко розрізняти глотогонічний та етногонічний процеси, тобто предків етнічних і предків мовних, список яких ніколи не збігається повною мірою». Відносно етногенезу українців історик вважає, що в цьому питанні найзаплутанішою є «проблема діалектичного співвідношення Русі як етнічного утворення і трьох сучасних східнослов'янських народів – українського, російського, білоруського». Не погоджуючись ані з прихильниками погляду на появу спільнот східних слов'ян як результат розпаду «праслов'ян» на окремі етноси, ані з прихильниками їхнього виділення з «давньоруської народності», він резонно зауважує: «Головною помилкою обох концепцій є те, що обидві розглядають виникнення трьох народів як наслідок розпаду первинної структури, яка водночас щезла з лиця землі, давши початок трьом (або півтора десяткам) новим спільнотам – подібно до того, як амеба, поділившись навпіл, тим самим припиняє своє існування» [92, с. 11, 18].

Натомість діалектика історичного поступу рішуче застерігає від спрощення та універсалізації конкретних процесів, в яких диференціація та консолідація нерозривно пов'язані одна з іншою. Початкова історія слов'янських народів, згідно думки М. Брайчевського, демонструє це досить переконливо, оскільки основою широкої «слов'янізації» різних культур була їхня асиміляція, внаслідок слов'янського розселення в Східній Європі з часів існування зарубинецької та пшеворської культур. Звертаючись до реальних наслідків слов'янського розселення венедо-антських часів, учений констатує, що в більшості випадків асимілятивні процеси мали характер слов'янізації й увінчувалися формуванням «нових слов'янських етносів». Так, утворення південнослов'янської групи народів (болгари, серби, хорвати, словінці,

македонці) він вважає за «класичний вияв звитяжного суперстрату», але водночас – «наявність етнічних груп неслов'янської приналежності серед безбережного слов'янського моря застерігає нас від небезпечного спрощення». Отже, розселення (чи переселення), з одного боку, тягло за собою мовно-етнічну диференціацію, позаяк певні демографічні масиви відокремлювалися від праоснови і, осідаючи на нових землях, втрачали початкові зв'язки. Іншою стороною було утвердження системи нових стосунків: консолідації та злиття в рамках новоутворених етнічних єдностей [92, с. 19].

Генетичною базою формування українського народу, згідно гіпотези М. Брайчевського, був «загальноруський стовбур – Початкова Русь, або Русь у вузькому значенні слова». Однак він не погоджується, що його концепція тотожна «схемі Грушевського», адже доводить інший шлях: «Анти не дорівнюють українцям, оскільки ці утвори репрезентують різні стадії етногонічного розвитку», тоді як «предками українців були не лише лісостепові племена, об'єднані в Антському (Полянському) союзі, а й населення Полісся (деревляни та сіверяни), які до складу Антського царства не входили». Хоча науковець не піддає жодному сумніву, що «антська (полянська) група племен була основним ядром тієї етнічної спільності, що від VII ст. дістала назву "русь", а нині зветься українцями».

Тривалий час ця проста думка перебувала під забороною і вважалася за націоналістичну, але сенс такого проскрибування фахівцю не зрозумілий, адже «неможливо пояснити, чому формування українського народу в XIV ст. визнається за "інтернаціоналістичну" тезу, а в IV ст. – "націоналістичну"». Інша річ, – слушно зауважує М. Брайчевський, – коли б існування українського народу як окремої нації взагалі заперечувалося (як це мало місце в російській офіційній історіографії XIX ст.), але «якщо факт екзистенції такого народу в принципі не виключається, то конкретна дата вже не має істотного значення, повною мірою залишаючись у рамках об'єктивної науковості» [92, с. 20]. З останнім висновком важко не погодитись, як і з тим, що наукова спадщина цього вченого заслуговує на окреме ґрунтовне історіографічне та історіософське осягнення.

Найбільшим же противником концепції «давньоруської народності» у

межах сучасного гуманітарного дискурсу в Україні є *Леонід Залізняк* (нар. у 1951 р.). Будучи переконаним прибічником української незалежності, від початку 1990-х рр. він, як підкреслюють С. Конча та Ю. Кухарчук, «веде велику просвітницьку роботу із розвінчання імперських міфів і радянських стереотипів мислення». Паралельно із цим, розробляє власну гіпотезу україногенези, прагнучи обґрунтувати новими фактами «правдивість, задекларованої ще століття тому М. С. Грушевським, ранньосередньовічної версії походження українців» (у цій статті містяться також докладні біографічні відомості та майже повна бібліографія наукових праць Л. Залізняка) [391, с. 13]. Крім цього, чимало уваги науковець приділяє й розвінчанню новітніх ура-патріотичних міфів і псевдонаукових концепцій, зокрема про «трипільське» й «арійське» походження українців, справедливо доводячи, що вони шкодять не лише науці, а й нинішньому суспільству. В найповнішому вигляді схема вченого щодо етногенезу спільнот східних слов'ян викладена в кількох монографіях [271, с. 171–230; 267, с. 58–145; 272] і численних статтях.

Дотримуючись версії Л. Нідерле стосовно вісло-дніпровської прабатьківщини слов'ян, їхній розпад археолог датує серединою I тис., коли почалося «формування окремих слов'янських народів», у тому числі «зароджується і *праукраїнський* (? – К. І.) етнос» [271, с. 171, 182]. При цьому він переконує, що вже від V ст. можна вести мову «про тяглість *одного етнічного організму* (? – К. І.) від дулібів (? – К. І.), склавинів і антів до сучасних українців». Попри те, що названо три «етнічні організми», дослідник вважає, що вони згодом (проте, невідомо в який спосіб) «трансформувалися в *праукраїнські літописні племена* (? – К. І.) волинян, тиверців, деревлян, полян, білих хорватів, уличів (лука-райковецька культура VIII–IX ст.)», причому «остання була безпосереднім *генетичним підґрунтям* (? – К. І.) Південної Русі» й «саме *цей етнос* (? – К. І.) створив державу Русь, яка трансформувалася в імперію (? – К. І.)». Остання розпочала «потужну колонізацію безмежних лісових просторів півночі Східної Європи», результатом якої стала асиміляція слов'янами балтських і фінських племен та постання «молодих балто-руських (білоруси, псково-новгородці) та фіно-руські (росіяни) етноси» [270; 276, с. 50; 278, с. 395].

Отже, не важко переконатися, що Л. Залізняк у власних побудовах

дотримується доволі прямолінійного примордіалізму (демонструючи, на думку Г. Касьянова, його «соціально-біологічний варіант» [327, с. 266]), із неприхованою телеологічністю, покликаною будь-що довести історичний зв'язок сучасних українців і їхньої державності з давньоруською добою, хоча й пом'якшує цю лінійність, називаючи «літописні племена» «праукраїнськими». Втім, евристична цінність останньої категорії виглядає сумнівною, як, зрештою, й інші етноісторичні поняття, що їх застосовує дослідник. Поза його увагою, на жаль, залишилася й ґрунтовна теоретична складова етнологічних реконструкцій, крім згадуваних уже нами вище досить ефемерних «універсальних законів етнічного розвитку європейських народів», до яких автор постійно (але без посилань на конкретні праці) апелює у своїх студіях. При цьому вчений прямо заявляє, що прагне розвивати саме «схему Грушевського» відносно українського етногенезу, тобто «від племен антів початку середньовіччя» [277, с. 5; 269, с. 70–71]. Водночас він зізнається, що «значна частина моїх публікацій мають науково-публіцистичний характер і розраховані на широкі кола інтелігенції, а не на академічне середовище» [269, с. 70], чим зокрема можна пояснити й їхню надмірну політизовану емоційність.

Метою такого підходу Л. Залізняк визначає власну боротьбу в історіографії з «інфікованими радянськими ідеологемами» поглядами й, передусім, з «ДРН, що гнилою колодою лежить упоперек української історії, вкорочуючи її вдвічі, відбираючи в українців право на культурно-історичну спадщину княжого Києва на користь "Великой России"» [269, с. 70]. Відмовляючи «концепції єдиної давньоруської народності як колиски трьох східнослов'янських народів» у будь-якій науковості, він вважає, що вона «завжди була лише підґрунтям експансії Московської держави на етнічні території українців» і становить, «скоріше породження імперської національної політики, ніж історичної науки» [271, с. 191]. Класифікуючи цей стереотип як «типовий витвір кремлівських ідеологів», дослідник прагне довести, що «декретований ЦК КПРС міф про "давньоруську колиску трьох братніх народів" є лише радянською модифікацією імперського міфу про "Москву третій Рим"», а «справжньою матір'ю давньоруської народності був не княжий Київ, а сталінська Москва» [268, с. 17].

Називаючи давньоруську народність «модифікацією імперського міфу про

колиску трьох братніх народів», Л. Залізняк переконує, що вона покликана «фальсифікувати реальну історичну картину з очевидною метою створення ідеологічного підґрунтя для реанімації імперії» [274, с. 99]. Одним із головних недоліків цієї концепції він вважає той факт, що по суті вона є своєрідним «політичним інструментом» у відносинах України та Росії. З цього приводу археолог висловлюється досить емоційно: «Не секрет, що багато хто в Україні дивиться на її минуле, сьогодення та майбутнє очима Москви та Петербурга. Тому ключові моменти української історії є полем перманентної боротьби українців з опонентами.., а вся критика цього наріжного каменя "великорусской истории" викликає супротив численних симпатиків білокам'яної» [269, с. 70]. Суцільну політичну ангажованість концепції ДРН засвідчує, на його думку й те, що вона по суті стала основою одіозних Тез ЦК КПРС «Про святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією», опублікованих 1954 р. Попри те, що до того ця концепція критикувалася провідними російськими вченими, а в існуванні цієї «народності» сумнівався навіть сам її автор (В. Мавродін), вона все одно лягла в основу офіційної радянської концепції етнічної історії східних слов'ян. Причому проблема була переведена в політичне русло і будь-які наукові дискусії чи сумніви щодо «давньоруської народності» стали неможливими. Прозора ж неоімперська сутність цієї офіційної концепції забезпечила її популярність у радянській та живучість у пострадянській історіографіях. Саме тому на цих позиціях і понині стоїть більшість російських медієвістів [276, с. 51, 53].

В історіографічній площині проблеми Л. Залізняк критикує, в першу чергу, сучасний інваріант цієї «концепції», запропонований наприкінці 1990-х рр. російським археологом В. Сєдовим. Доволі резонним є спростування візії останнього першорядного значення для утворення «давньоруського етносу» системи міст, оскільки етнологія не знає жодних «міських етносів». Позбавленим наукової аргументації є й припущення щодо консолідаційних потенцій «єдиної давньоруської мови», оскільки навіть творець відповідної гіпотези А. Шахматов, не до кінця був упевненим, що така «мова» взагалі існувала. Непереконливими є й гіпотетичні інтегруючі дії християнства, держави, а тим більше торгівлі. За етнонімічне ототожнення «русі» та «*<русских>*» український археолог

справедливо критикує сучасного російського історика В. Пєтрухіна, котрий в означений спосіб також сьогодні намагається довести існування «єдиної народності» в києворуський час [268, с. 18–19]. Крім цього, концепцію В. Сєдова істотно підважують його ж власні гіпотези стосовно іменьківської культури та «лехітського» походження тієї частини населення Північно-Західної Росії, котра відома як новгородці [279, с. 56–57, 59].

Неоднозначне ставлення до концепції ДРН відзначає фахівець і в межах новітньої української історіографії, констатуючи зокрема факт того, що частина медієвістів, хоч і не заперечують її існування, але розуміють під цим терміном не окремий етнос, а культурно-політичну єдність, яка реалізувалася в державі Русь, а це фактично є м'якою формою заперечення такої спільності. Найбільш критично в оптиці окресленої проблематики Л. Залізняк оцінює наукову позицію Н. Юсової, вважаючи, що ця історіограф цілковито підтримує концепцію ДРН, причому «в ортодоксальній її версії часів пізнього сталінізму» [278, с. 371]. На такий висновок його наштовхує відсутність у двох монографіях дослідниці критичного аналізу та власних думок щодо розвитку цієї концепції, хоча вона у жодній своїй праці ніколи не стверджувала, що є прихильницею (але й так само, що не є противницею) цієї гіпотези, а натомість її об'єктом студіювання виступає винятково історіографічний процес і еволюція постання в радянській історіографії відповідної «наукової конструкції».

Проблематика походження східного слов'янства, будучи інтелектуально привабливою для дослідників, на переконання *Наталії Юсової* (1972–2008), передбачає «лобові зіткнення протилежних концепцій і парадигм», а її «політична гострота часто заглушує врівноважений і делікатний голос науки» [927, с. 11]. Одним із таких «зіткнень» стала й полеміка поміж нею та Л. Залізняком із приводу історіографічної вартісності концепції «давньоруської народності» та її первісної (зокрема в задумі В. Мавродіна), ймовірної незаідеологізованості. Констатуючи «гостре неприйняття концепції, яке переноситься на її продуцентів, характерне для праць Л. Залізняка», дослідниця зауважила, що їй «важко погодитись і з його уявленнями про історіографічний процес створення цієї *наукової конструкції*». Тим більше, враховуючи повсякчасне застосування археологом відносно останньої «принижуючих

епітетів», начебто, запозичених у стилістиці ангажованих діаспорних істориків. Зважаючи на це, вона зауважила професорові, що «сучасні українські науковці мають більше можливостей для того, щоб не повторювати певні недолугі помилки та науково-некоректні оцінки» [927, с. 30–31].

До «гарячої» фази полеміка між дослідниками перейшла після опублікування Н. Юсовою тез доповіді на одній із конференцій у Санкт-Петербурзі 2005 р., із претензійною та не зовсім коректною назвою – «Проблема генези концепції про давньоруську народність у сучасній українській історіографії: викривлення історіографічного процесу Л. Л. Залізняком» [929]. Наступного року в альманасі «Ейдос» вона опублікувала статтю, присвячену загальному історіографічному оглядові поглядів сучасних українських істориків на проблему ДРН, аналізованих передусім на тлі критики позиції якраз Л. Залізняка – на її переконання, «найбільш активного популяризатора *негативу* стосовно самої концепції та її генезису в радянській історіографії», хоча й відзначаючи водночас його, як «висококласного спеціаліста з проблем мезоліту» та «висококваліфікованого викладача Києво-Могилянської академії» [928, с. 353]. Дослідниця вважає, що шельмування ним означеної «концепції» в дусі «сталінських часів» переводить дискусію з наукової до ідеологізовано-політичної площини, що «зовсім не сприяє збереженню об’єктивного історіографічного дискурсу». Крім обуреної дослідницької емпатії до об’єкта власних студіювань, Наталя Миколаївна картає професора і за суто технологічні аспекти, пов’язані з нюансами з’яви самої концепції в «сталінські часи», кваліфікуючи відповідні викладки візаві «занадто спрощеними (карикатурними)» або палко захищаючи «імідж» В. Мавродіна від його «негативних» епітетів і, начебто, невтручання ЦК КПРС у дискусію істориків із цього питання [928, с. 354–355]. Звісно, ґрунтовно дослідивши історіографію проблеми, вона знаходить і інші «бібліографічні» неточності в його працях.

Озвучені міркування Л. Залізняк охарактеризував як «своєрідну позицію молодої дослідниці», котра так і не наважилася «відповісти на сакраментальне питання: була чи ні ДРН?», але при цьому безпідставно звинувачує його в тому, що «искажает историографический процесс», перекручуючи та політизуючи цю «концепцію». Натомість подібні закиди в «непрофесіоналізмі» він адресує

самій Н. Юсовій, що теж не завжди буквально ставиться до бібліографічних даних. Виходячи з того, що історіографія – інструмент отримання нового знання, археолог резонно запитує: якщо тривало працюючи над «історією концепції ДРН», авторка так і не з'ясувала чи існував взагалі об'єкт, тобто сама ця «народність», то «чи потрібна така історіографія»? Тим більше, враховуючи, що «проблема давньоруської народності не є суто науковим питанням, яке безпосередньо впливає на широке коло політичних проблем усієї Східної Європи» та, завдяки якому, «зберігається підґрунтя для неоімперських квазіісторичних побудов політиків колишньої метрополії» [273, с. 229–231].

У надзвичайно розлогій відповіді Л. Залізняку, що була вже опублікована після передчасної смерті Н. Юсової, остання відстоює власне бачення сучасної історіографії дискутованої проблеми ще емоційніше, посилаючись на те, що резюме професора, «присвячене моїй особі», буцімто, «переповнене жовчі та безсильного гніву, інсинуацій та цитатного фальшування» [930, с. 444]. Стратегію захисту історіограф побудувала на тій же основі – «мені йшлося, – вкотре стверджує вона, – про необхідність об'єктивістського дослідження історіографічного процесу генезису концепції ДРН у радянській історичній науці». Втім, цього разу вже конкретніше пояснена й причина обурення – «коли певний дослідник береться не за свою справу (тобто, за те, що не стосується його спеціалізації), то невблаганно стає творцем і продуцентом сфальсифікованих конструкцій в історіописанні та історіографії». Втім, у цьому випадку ми теж мусимо повторитися, що авторка, не будучи фахівцем в етнології, зрештою, таки взялася за дослідження етноісторіографічної проблематики.

З другого боку, не можна не погодитись із Н. Юсовою, що прагнення наукового співтовариства переглянути позиції, «вироблені радянською історичною наукою, стосовно *етнічного розуміння суспільства* (? – К. І.) Київської Русі», вимагають серйозного та неупередженого підходу до справи, і ґрунтовного проведення відповідних досліджень [930, с. 446–447]. Солідаризуємося й із міркуваннями Л. Зашкільняка, котрий, рецензуючи її монографію, звернув увагу на обтічний висновок про, начебто, «опосередковану роль політико-ідеологічних чинників у процесі постання концепції ДРН» [927, с. 13, 392] і слушно наголосив, що в цьому якраз і

прихована головна проблема теми – наука чи ідеологія спричинила її появу. При цьому львівський дослідник схиляється все ж таки до переваги якраз чинника політичного, що «відіграв головну і вирішальну роль у поверненні до російського історіографічного варіанту минулого східних слов'ян, модернізованого до умов більшовицького режиму» [285, с. 450, 454]. Тим більше сама авторка, зрештою, пристає саме до такого бачення, – «звісно, генезис концепції відбувався в заданому режимом ідеологічному просторі» [930, с. 464], – недвозначно заявляє дослідниця.

Не погоджуючись із Л. Залізняком, що концепція давньоруської народності мала насамперед ідеологічну, а не наукову конструкцію, Н. Юсова у власній монографії сама зробила висновок, згідно якого, цей конструкт все ж таки зумовлювався багато в чому «партійно-державними рішеннями в галузі історичної освіти та науки». Адже, саме в ідеологічних умовах ще довоєнного періоду були висунуті «положення про Київську Русь як спільний період історії східнослов'янських народів». Причому це «нове бачення Київської Русі як "спільноруської" держави наприкінці 1930-х рр. було офіційно визнано і впроваджувалося у сферу історичної науки й освіти в СРСР. Ця радянська концепція, – підкреслює дослідниця, – створила основне ідейно-наукове підґрунтя для виникнення вчення про спільного предка сучасних східнослов'янських народів – давньоруську народність» [927, с. 363–364, 386]. Попри гостру тональність полеміки, Наталія Миколаївна від початку не ставила під сумнів ґрунтовність аргументів щодо спростування сутності положень концепції давньоруської народності, які наводить Л. Залізняк [927, с. 30], наголошуючи лише на різному баченні вартості буквальної реконструкції історіографічного процесу.

Загалом, дискусія цих двох фахівців навколо сумнозвісного «концепту ДРН» була однією з найпомітніших у минулому десятилітті в межах сучасної української історіографії етнічної історії східних слов'ян. У результаті, Л. Залізняк навіть запропонував певною мірою «україноцентричний» підхід до давньоруської народності: «Я пристаю на заклик Н. Юсової конструктивно оновити напрацювання покоління сталінських етнологів і пропоную перейменувати давньоруську народність у *давньоукраїнську*... На відміну від

фундаторів та прихильників давньоруської народності, що вбачали в ній то окремий східнослов'янський етнос, то першу фазу розвитку великоросів, під давньоукраїнською народністю я маю на увазі не окремий етнос, а – давньоруський етап розвитку українців» [269, с. 72, 74]. Ставити крапку в цій дискусії довелося тільки Леоніду Львовичу, котрий опублікував відповідь зі зрозумілих причин лише 2010 р. Звісно, він не погодився ні зі стилем, ні з манерою критики «молодої дослідниці», слушно натякаючи, що вона дещо перебільшувала власне «монопольне право на історіографію ДРН». Водночас археолог відзначив, що, попри декларовану об'єктивність, його візаві так і не змогла зайняти позицію відстороненого спостерігача та дослідника проблеми давньоруської народності, але, радше, стала палким симпатиком і захисником «вчення» про неї та його фундаторів [275, с. 95, 96].

Таким чином, можемо констатувати, що у сучасній українській історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян присутня значно помітніша варіативність концепцій і гіпотез із означеної проблематики, порівняно із аналогічними дискурсами в Білорусі та Росії. Хоча, як і в двох останніх, в українському також домінуючим є «націоналізований» підхід до східнослов'янської етноминувшини, представлений версіями переважно окремого формування трьох сучасних етносів східних слов'ян. Частина істориків старшої генерації продовжують дотримуватися панівної в радянській історичній науці гіпотези про існування так званої «давньоруської народності», з якої в післямонгольську добу виділилися українці, білоруси та росіяни. Проте, обом таборам властиві однакові теоретично-методологічні вади, зумовлені насамперед ігнорування етнологічної теорії, довільним маніпулюванням і конструюванням відповідної термінології та цілковито некритичним сприйняттям винятково примордіальної візії етногенезу та етнічних процесів. Поряд із цим, не можна не відзначити й спроби аналізувати вказану проблематику на підставі нових методологічних принципів, що вселяє істотний історіографічний оптимізм і дозволяє сподіватися в майбутньому на якісно інший рівень етноісторичних реконструкцій відносно спільнот східних слов'ян.

ВИСНОВКИ

1. Етнічна історія спільнот східних слов'ян і сьогодні залишається однією з найважливіших тем для пострадянських національних історіографій, що засвідчує надзвичайно розлога бібліографія, котра налічує тисячі позицій наукової літератури, опублікованої за три останні десятиліття в Україні, Білорусі та Росії. Разом із тим, проведений історіографічний аналіз цього сегменту історичного знання засвідчив, що, попри значну кількість матеріалу, він далеко не завжди відрізняється науковою якістю. Передусім, необхідно наголосити на таких вадах сучасних «східнослов'янських» дискурсів окресленої проблематики, як суцільна гіпотетичність побудов, їхня телеологічність, есенціалізм, заідеологізованість, заполітизованість, слабка методологічна й теоретична бази відповідних реконструкцій, неволодіння навіть азами етнологічної теорії, аморфність і етнологічної, і етноісторичної термінології, довільне трактування і речових, і писемних джерел, незнання дослідниками ані попередньої, ані сучасної історіографії проблеми тощо.

Діагностування настільки істотних проблем у межах сучасної історіографії потребує докорінного переосмислення цієї царини історичного знання, особливо враховуючи ті кардинальні трансформації, що їх переживає вся історична наука в останні десятиліття. Водночас дослідження саме культурних трансформацій сучасності переконує в необхідності ґрунтовної авторефлексії істориків і своєї діяльності, і соціальної відповідальності, а відтак, ширшого усвідомлення історіографічної специфіки «теперішньої епохи». Саме цей фактор наукового розвитку може зробити вагомий виклик традиційній методології історії та змусити теоретиків зовсім по-іншому трактувати «сучасність» як окремий предмет історіографічного аналізу. Фактично ми сьогодні спостерігаємо процес формування нової історіографічної культури, покликаної створити й новий образ історичної науки та в цілковито іншому ключі інтерпретувати природу історичного пізнання.

2. Синхронний компаративний аналіз трьох сучасних історіографічних дискурсів спонукав нас виділити поки ще не артикульовану функцію

історіографії як наукової субдисципліни, котру ми запропонували назвати «імагологічною», сутність якої полягає у встановленні «образів Іншого» на рівні етноісторичних реконструкцій істориків і відповідній трансляції цих «образів» до сучасної (історичної, національної, етнічної, політичної тощо) свідомості. Причому за такого підходу «інший» може розглядатися у двох вимірах: і як колега-опонент з іншої історіографічної школи, і як, приміром, етнічні спільноти давнини, що гіпотетично отримують статус можливих першопредків. Хоча в такому ракурсі ідентифікаційна імагологія, що нерозривно пов'язана з конструюванням і минулої, і теперішньої ідентичності, саме в історіографічному контексті на теоретичному рівні досліджена поки недостатньо, в тому числі й щодо її суто «етнологічної» складової.

Враховуючи в тому числі й окреслену вище специфіку, ґрунтовно дослідити пропоновану тему вдалося насамперед завдяки системному міждисциплінарному підходу, пов'язаному в нашому випадку із застосуванням не лише історіографічного інструментарію, але й сучасного теоретичного арсеналу етнологічної науки. Зокрема, це дозволило відзначити багатофакторність етноісторичного й історіографічного процесів, пов'язаних із дослідженням минулого спільнот східних слов'ян. Водночас застосування компаративного методу в межах зіставлення трьох окремих історіографічних систем, дозволило, на основі аналогій, запропонувати широкі історіографічні узагальнення та встановити паралелі відносно пропонованих сучасними фахівцями реконструкцій етноісторичних процесів, які реалізовувалися в масштабному просторово-часовому форматі.

3. Міждисциплінарна специфіка теми та її вивчення у форматі відповідних дискурсів новітніх «східнослов'янських» історіографій змушує констатувати, що для сучасної гуманітаристики дотепер головною теоретичною проблемою залишається невизначеність сутності поняття «етнос» як явища та людської спільноти, а також з'ясування історичної втіленості феномену «етнічності». На цьому тлі невирішеним завданням залишається також типологізація та класифікація різних етнічних таксонів, якими оперують дослідники («рід», «плем'я», «союз племен», «народність» тощо), узгодження їхніх етнічних параметрів із конкретними історичними спільнотами (в тому числі,

«слов'янськими»). Потребує істотного вдосконалення як «вітчизняний» етнологічний понятійний апарат, так і його сутнісне узгодження із категоріальною специфікою західної антропології, зокрема ґрунтовніше інтегрування до етнології концепцій «етнічності», «етнічної ідентичності», а також подолання метафізичного сприйняття суб'єктності етнічних спільнот, їхньої невиправданої (а радше, декларованої, а не аргументовано доведеної) біологізації, врахування можливої ситуативності етнічності та її мобілізаційного потенціалу в межах окремих маніпуляцій політичних еліт як минулих, так і сучасної епох. Нарешті, варто більшу увагу приділити реальному (а не постульованому) міждисциплінарному синтезу в межах вироблення когерентної теорії етнічного.

Однією з основних похибок дослідників є синонімічне застосовування таких понять, як «етнос», «народ», «нація» та навіть «плем'я», «народність», які хоч і стосуються «етносу» безпосередньо, проте далеко не тотожні йому. Історіографічний аналіз різних теоретичних моделей засвідчує, що етнос не є суто примордіальним (ані в біологічному, ані в соціальному вимірах), але існує як історичний феномен, зумовлений різними зовнішніми та внутрішніми чинниками, внаслідок процесу, відомого в етнології як «етногенез». Отже, «етнос» не є універсальною спільнотою в межах людської історії, але й не виступає її окремим суб'єктом, будучи, радше, способом самоорганізації людей. Така спільнота не є сталою та незмінною, а відтак, зазнає постійних метаморфоз і може припинити окреме існування через дію несприятливих чинників. Етнос не визначають (і тим більше не формують) окремі ознаки, але натомість він володіє певною сукупністю останніх, наділяючи їх «етнічним» змістом, внаслідок чого вони стають його зовнішнім виявленням. Саме в первісну добу етнос став своєрідним способом адаптації груп людей до навколишнього середовища. Внаслідок поступового збільшення кількості носіїв етнічної ідентичності, її істотного територіального розширення, ущільнення мережі інфозв'язків (особливо в епоху модернізму), «етнос» цілком ймовірно перетворюється на «уявлювану спільноту», а в дійсності залишається тільки його «етнічність» (ethnicity) і сформований століттями «комплекс міфів», який оприявнюється в історичній і національній свідомостях.

Окрему сторінку людської історії становить і проблема етногенезу, котра не може бути зведена винятково до розвитку мовних процесів, расоутворення чи культурогенезу. Формально етногенез позначає формування певного етносу та подальший розвиток змін, зумовлений взаємодією етнічних спільнот. Фактично ж етногенез – це нелінійний процес, що становить первинну фазу в історії етносу, позначений рекомбінацією соціальних, культурних, духовних аспектів у межах окремої групи людей, яка усвідомлює своє уявне (або реальне) спільне походження, й об'єднаної спільними господарськими та екологічними інтересами на певній території, котрій приписується сакральний статус. На жаль, в історіографії досі немає комплексного дослідження феномену етногенезу ані на теоретичному, ані на емпіричному рівнях.

4. Міждисциплінарна сутність обраної проблеми дозволила побачити й чимало інших слабких місць у сучасному дискурсі відносно етноісторії «слов'ян». Насамперед, це труднощі налагодження так званого полідисциплінарного студіювання та інтеграції історії, етнології, етнографії, археології, лінгвістики, антропології, генетики в єдину систему, знання з яких необхідно враховувати будь-якому фахівцеві, що прагне дослідити етнічну історію спільнот східних слов'ян. Однак, попри неодноразові заклики до комплексного підходу, в дійсності спеціалісти, які займаються етногенетичною проблематикою, аналізують відповідні питання досить однобоко. Об'єктивною причиною такого становища сучасних історіографій і надалі залишається цілковита нерозробленість самого поняття комплексного підходу та пов'язаної з ним методики, яку досить часто підміняють банальним і механічним сполученням висновків, які пропонують різні дисципліни.

Відтак, приміром, істотною проблемою в царині етнологічної реконструкції специфіки спільнот дописемного періоду залишається їхня археологічна верифікація, що набула популярності саме у східноєвропейських історіографіях, пов'язана з не зовсім правомірним ототожненням стародавніх етносів із окремими археологічними культурами. Попри ненауковість і безпорадність такої методики, вона і досі домінує в «східнослов'янській» археології, претендуючи на етноісторичну унікальність відносно дописемних спільнот, які довільно конструюються археологами, котрі безпідставно

наділяють етнічними ідентичностями такі лінгвістичні фантоми, як «слов'яни», «балти», «фіно-угри», «кельти», «германці», «іранці» тощо. Насправді ж в археологічних джерелах відсутня будь-яка історична (а тим більше етнічна) інформація, а відтак, можливості археологів «безпосередньо» виділяти етнічні спільноти виглядають оманливими.

Особливо ситуація ускладнюється з врахуванням тієї обставини, що дотепер археологи не мають однозначного трактування тієї категорії, котру іменують як «археологічна культура», а тим більше немає жодного теоретичного пояснення її тотожності «етносу». Вразливим місцем новітніх «східнослов'янських» історіографій залишається й невиправдана політизація стародавньої етнічності, причому в контексті сучасних міжнаціональних відносин. Доволі часто дослідники некоректно біологізують давні етноси, в тому числі й слов'янські, уникаючи одночасно будь-яких теоретичних роздумів з приводу феномену етнічної ідентичності в давнину та можливостей її реконструкції засобами сучасної науки. Недостатньо артикульованими є й суто термінологічні труднощі, приміром трактування таких понять, як «рід», «плем'я», «союз племен», «вождівство», «народність» тощо.

5. Залишаючись по суті однією з центральних тем пострадянських історіографій, етнічна історія спільнот східних слов'ян дотепер не набула в їхніх межах ґрунтовної історіографічної рефлексії як студій сучасного, так і попереднього періодів, що дозволяє констатувати її цілковиту нерозробленість. Водночас доводиться відзначити необізнаність сучасних «східнослов'янських» істориків із напрацюваннями у цьому сегменті колег з інших національних дискурсів. Негативним явищем треба визнати і формальний підхід дослідників до сучасної історіографії проблеми, котрий виявляється у поверхових, абстрактних згадках як правило, кількох праць з означеної проблематики. Так, аналіз історіографічної рефлексії з боку сучасних білоруських дослідників проблеми етнічної історії східних слов'ян у межах новітнього гуманітарного дискурсу в Білорусі засвідчує, що поки цей сегмент історичної науки залишається поза серйозною увагою, не має цілісного відображення та потребує окремого спеціального дослідження. Білоруські фахівці доволі поверхово та, як правило, фрагментарно й вибірково цікавляться доробком

своїх колег у цій царині, не прагнуть простежити основних тенденцій, властивих означеній етноісторичній проблематиці. Чимало праць мають застарілу однобічну методологічну оснащеність, а їхні автори, будучи явно ангажованими ідеологічними постулатами, швидше не аналізують різні погляди та підходи до тих чи інших версій етногенетичного спрямування, а виступають у ролі суддів і борців із фальсифікаціями.

6. Симптоматично схожою є й ситуація із історіографічною розробленістю теми етнічної історії спільнот східних слов'ян у сучасній російській історіографії. Адже в її межах дотепер немає комплексного дослідження саме історіографічного блоку проблеми ні щодо поглядів нинішніх авторів, ні щодо дослідницького процесу попередніх періодів. Як правило, російські дослідники проблеми обмежуються лапідарними історіографічними оглядами, в яких згадуються лише ті студії, що стосуються конкретної дослідницької перспективи, але ігнорується ширший історіографічний контекст, який дозволив би значно ґрунтовніше оцінювати ситуацію. Доводиться із сумом констатувати також той факт, що більшість російських дослідників у своїх студіях взагалі оминають історіографічний аспект проблеми. В результаті, поза увагою російських учених залишається і чималий пласт відповідної наукової літератури, продукований сьогодні поза межами Росії – передусім, в Україні та Білорусі, історіографічні здобутки яких до того ж сприймаються доволі тенденційно та однобоко.

Можна виділити два великих блоки проблем, пов'язаних із етнічною історією східних слов'ян, історіографічний аналіз яких присутній у сучасному російському соціогуманітарному дискурсі – пошуки прабатьківщини слов'ян і проблема «русі» як окремого етнічного утворення. Стосовно останньої можна відзначити, що новітній російський «антинорманізм» реалізує не якусь нову концепцію, а так само намагається, хоч і на оновленій джерельній базі (як текстовій, так і археологічній), підтвердити ідеї, висловлені ще М. Ломоносовим, С. Гедеоновим та ін. Закономірним наслідком цього є й дотепер надзвичайно архаїчний методологічний і аргументаційний арсенал представників цієї течії. Найприкрішими прикметами теперішнього «неоантинорманізму» є довільне трактування джерел, надмірне захоплення

«народним етимологізуванням», коли зі словом «русь» ототожнюють будь-який європейський етнонім, що має літеру «р» на початку (рутени, руги, руяни, росомони тощо), немотивована агресивність адептів, відсутність коректної академічної полеміки, лайливі образи опонентів і цілковита інструментальна заполітизованість, покликана довести через цю етноісторичну «теорію» певні геополітичні преференції для Росії в нинішній час. Риторика «неоантинорманістів» в «аналізі» сучасної російської історіографії проблеми слов'янської етноминувшини, справді, більше нагадує боротьбу на ідеологічному фронті, аніж пошук наукової об'єктивності.

Загалом, попри важливість і актуальність теми етнічної історії східних слов'ян, у сучасному російському гуманітарному просторі дотепер немає фундаментальних досліджень, присвячених ні безпосередньо російській, ні комплексній історіографії цієї проблеми. Наявні історіографічні студіювання мають несистематичний характер, з'являються спонтанно, характеризуються спрощено-оглядовим і описово-бібліографічним характером, а відтак, не містять ґрунтовних висновків і серйозних порівнянь різних історіографічних традицій, передусім сусідніх країн. Як правило, деяку історіографічну інформацію щодо рецепції проблеми етнічної історії східних слов'ян у сучасному соціогуманітарному дискурсі Росії представляють невеликі рецензії на праці окремих фахівців, або оглядові ревю в конкретних історичних працях, а також підходи до конкретних сторінок середньовічної етноісторії слов'ян, в яких автори полемізують з поглядами своїх колег. У цьому ж контексті необхідно відзначити, що й «сусіднім» історіографіям, зокрема й поглядам у них на етноісторію східних слов'ян, у нинішній Росії також приділяється не так багато уваги.

7. Виходячи з доволі слабкого ступеню авторефлексій білоруської та російської історіографій етнічної історії східних слов'ян, можна упевнено стверджувати, що в межах сучасного українського гуманітарного дискурсу ця тематика має найбільш артикульоване вираження. Проте не можна однозначно визнати задовільною розробленість і систематизованість озвученої проблематики в її межах – радше навпаки – помітна кількість відповідних студій далеко не відповідає очікуваній якості пропонованого історіографічного

аналізу, зокрема й стосовно новітніх не-українських сегментів цього дослідницького процесу. В пропонованих історіографічних працях українських авторів основна увага, як правило, приділяється або суто етногенезу української спільноти, або окремим фрагментам проблематики, що досліджується. На цьому тлі необхідно зауважити й такі самі «родові» недоліки сучасної української історіографії, означені відносно інших «східнослов'янських» історичних наук. Мова йде про цілковите ігнорування відповідного історіографічного багажу сучасними українськими дослідниками, незнання ними ані «своєї», ані «сусідніх» літератур у цій царині, а також переважання бібліографічної стилістики в побіжних і поверхових описах останніх. Загалом, фаховий аналіз сучасної української історіографії етнічної історії спільнот східних слов'ян домонгольського періоду є переважно фрагментарним, як правило, поверховим, побіжним, стосуючись або доробку конкретного дослідника, або окремих аспектів з означеної проблематики.

8. Етнічна історія спільнот східних слов'ян, звісно, може бути з'ясована тільки завдяки репрезентативній джерельній базі, але в цьому сегменті сучасних пострадянських дискурсів спостерігається також чимало проблемних позицій. Зокрема більшість білоруських учених у своїх спробах реконструювати і загальний етногенез слов'ян, і формування східнослов'янських етнічних спільнот доволі поверхового підходять до аналізу джерелознавчого аспекту, що істотно знижує рівень наукової вартості та евристичних можливостей відповідних спроб. Здебільшого, в їхніх працях присутнє поверхове постулювання важливості всіх видів джерел, наголошується необхідність їх комплексного залучення, але, як правило, відсутні їх джерелознавчий і аналіз, і синтез, і тим більше критика.

Російські дослідники надають значно більшої уваги наявним джерелам з історії східних слов'ян, але проблема їхнього етногенезу та етнічного розвитку у домонгольський період все одно залишається багато в чому штучно сконструйованою та схематизованою, якраз через недостатню репрезентативність джерельної бази. Так, попри активні археологічні дослідження останніх десятиліть, ця наукова сфера досі не в змозі відповісти на головні питання, пов'язані зі слов'янською етноісторією. Коло писемних

джерел незначне за обсягом і містить, як правило, суперечливу, фрагментарну та не завжди достовірну інформацію. На жаль, для багатьох російських дослідників характерною є й довільна інтерпретація джерел, а також ігнорування ґрунтовного джерелознавчого аналізу.

Не є винятком у цьому й сучасна українська історіографія проблеми, представники якої також змушені постійно покликатися на надзвичайно вузьку джерельну базу, пропонуючи власні версії чи то відносно формування спільності слов'ян, чи безпосередньо ведучи мову про етногенез українців. Однак ані археологічні, ані писемні джерела, ані їхнє комплексне застосування поки не сприяють вирішенню питання, хоч українські фахівці приділяють цьому чималі увагу та методологічні зусилля. Водночас упадає в око те, що у теперішній українській гуманітаристиці відсутні окремі сегменти джерелознавства щодо слов'янської етноісторії. Так, доволі скромно представлені аналітичні інтерпретації лінгвістичних і антропологічних джерел, загалом відсутні дослідження в царині генетики. З другого боку, позитивним є прагнення українських спеціалістів щодо переосмислення наративних джерел, зокрема їхньої придатності для етнологічних реконструкцій, з'ясування рівнів і видів ідентичностей, властивих спільнотам східних слов'ян.

9. Далеко не завжди сучасні фахівці, котрі пропонують власні етнореконструкції відносно спільнот східних слов'ян, дотримуються і чітко сформульованих методологічних орієнтирів і теоретичних постулатів, що дозволяють проводити таке студіювання. Зокрема, аналіз білоруської етнологічної думки засвідчив її досить слабкий рівень розвитку, що не дозволяє сподіватися на появу в історіографії ґрунтовніших емпіричних етноісторичних досліджень, в тому числі відносно проблематики етногенезу східних слов'ян чи етнічної спільноти білорусів. Так само й дослідження сучасної російської історіографії означеної проблеми переконав нас у тому, що більшість фахівців у цій царині знання по суті ігнорують і теоретичні, і методологічні компоненти дослідження. Як правило, при цьому немає навіть спроб пояснення, який конкретний смисл ними вкладений у ті етноісторичні поняття та категорії, що зустрічаються у працях з етнічної історії слов'ян, а тим більше – як вони співвідносяться в емпіричній площині з конкретними видами давніх спільнот.

Враховуючи при цьому тотальне ігнорування з боку російських істориків аналізу і теоретичних, і термінологічних аспектів власних концепцій, ситуація у цій сфері сучасної російської гуманітаристики набуває ще більш непереконливого вигляду. Крім відчутного впливу дотепер з боку радянських теоретично-методологічних рудиментів, дошкульними тенденціями є також тримання за «звичний» позитивістський світогляд, а подекуди й повернення архаїчних і відверто заполітизовано-ідеологічних підходів до інтерпретації східнослов'янського етноісторичного минулого. Загальмовує цю галузь пізнання і «боязнь» більшості представників гуманітарного корпусу Росії новітніх методологічних і теоретичних поглядів, основним джерелом походження яких є західні історіографії. Звідси відчутна відраза з боку російських учених до постмодерних наукових практик, або ж до застосування «непримордіальних» теоретичних постулатів у ході реконструкції минулого середньовічних спільнот. Науковці й у цьому сегменті, як правило, уникають не лише дискусій відносно поглядів і новацій, пропонованих постмодерністською методологією, але й будь-яких спроб їхнього застосування на рівні емпіричних досліджень, зокрема й на рівні слов'янської етноісторії. Більшість із них і надалі тримається за доволі суперечливі схеми та глосарій, пропоновані в рамках радянської теорії етносу.

В історичній науці України також присутні застарілі рудименти «совєтського позитивізму», нерозуміння та небажання застосовувати новітні західні підходи, свідома самоізоляція в межах національного наративу. З другого боку, чимало провідних історіографів сучасної України констатують істотні зрушення в цій сфері останніх десятиліть, що дозволяє висловити позитивні сподівання на покращення ситуації зокрема й стосовно досліджень етнічної історії давнього минулого. Ускладнює окреслену ситуацію й доволі слабка теоретична база емпіричних студіювань українськими науковцями етнічної минувшини. На жаль, як і в інших пострадянських історіографіях, в українській так само спостерігається переважно нехтування теоретично-методологічними аспектами подібних досліджень, спорадичне та некритичне дотримання застарілих і вельми суперечливих постулатів. Значна кількість українських дослідників взагалі демонструє цілковите ігнорування будь-яких

теоретичних параметрів власних реконструкцій етнічних процесів давнини, нехтує сучасними напрацюваннями у цій сфері. З іншого боку, не можна не відзначити й доробок частини вчених, які, навпаки, прагнуть до вдосконалення зокрема етнотеоретичних засад своїх студій, одночасно звертаючи увагу на коректність і виваженість у застосовування відповідної термінології.

10. За радянською традицією, більшість уваги етнічній історії спільнот східних слов'ян у сучасних пострадянських історіографіях приділяють археологи. Однак, приміром у білоруському дискурсі, ця проблематика висвітлюється доволі фрагментарно та часто залежить від конкретного наукового об'єкту дослідження того чи іншого археолога – як правило, від певної археологічної культури, пов'язаної із етногенезом і ранньою етнічною історією східнослов'янських спільнот. У «синтезованому» вигляді відповідні концепції походження слов'ян і їхнього розселення на території Білорусі представлені у нечисленних колективних монографіях, які мало чим відрізняються від збірників статей різних авторів, а тому часто містять суперечливі твердження, розходження в трактовці однакових явищ і процесів. Єдиним білоруським археологом, хто запропонував у новітній період власну концепцію у цій царині, є Е. Загарульський, але його схема характеризується насамперед вгадуванням, а подекуди й вигадуванням окремих аспектів «слов'янського» етногенезу, що не додає аналізованій тематиці конкретики. Намаганням переосмислити усталені схеми окресленої проблематики позначені також ідеї, висловлені останнім часом такими білоруськими вченими, як В. Бєлявець, І. Марзалюк, С. Рассадін, Ю. Чернявська, О. Шутова та ін. Загалом же, сучасна білоруська історіографія поки не може похвалитися якимись концептуальними здобутками у галузі реконструкції етнічної історії східних слов'ян, у тому числі й щодо власне етногенезу білорусів.

11. Найбільш розробленою та популярною, але при цьому надзвичайно контроверсійною, схематизованою й заангажованою, у сучасній російській історіографії є концепція слов'янського етногенезу авторства В. Сєдова. Суперечливі гіпотези останнього зазнають чимало критичних зауважень і спростувань у межах і російської, і білоруської, й української історіографій, що зумовлено насамперед «виведенням» московським археологом «слов'ян» із

Вісло-Одерського межиріччя та відкиданням їхньої «дніпровської» прабатьківщини. Не витримує критики і його апологетичність стосовно так званої «давньоруської народності», котру вчений прагне довести (часто цілком довільно) винятково на археологічних матеріалах. Не менш ефемерними «проектами» науковця є «ослов'янення» іменьківської археологічної культури в ранньосередньовічному Поволжі та бездоказове постулювання існування «Руського каганату» в межах волинцевської культури, що стала, буцімто, продовженням попередньої.

На нашу думку, головним недоліком конструкцій В. Сєдова є їхня цілковита відірваність від будь-яких етнотеоретичних засад, що робить його концепцію надзвичайно слабкою та науково малопереконливою, адже побудована вона винятково на інтуїції, домислах і, на жаль, архаїчних догматах, зумовлених ідеологічно вираженим автохтоністським зарядом. На жаль, політична доцільність у російських гуманітарних науках і надалі переважає принцип наукової об'єктивності та здоровий глузд. Доволі помітно це і в студіях представників сучасних найбільших «слов'янських» археологічних осередків у межах Росії – так званих «московській» (А. Обломскій, І. Гаврітухін, Н. Лопатін та ін.) і «лєнінградській (петербурзькій) археологічних школах» (М. Щукін, Г. Лєбєдєв, Д. Мачінскій та ін.). Головним недоліком діяльності означених центрів новітньої російської славістики потрібно визнати поки що відсутність концептуальних досліджень, із цілісним відображенням теорії східнослов'янського етногенезу та етнічної історії.

Останнє цілком властиве й історико-етнологічним реконструкціям, пропонованих російською гуманітаристикою. Натомість тематика етнічної історії спільнот східних слов'ян аналізується істориками з Росії переважно фрагментарно, а найбільш артикульованими її аспектами є так зване «варязьке питання», походження й етимологія етноніму/політоніму «русь» і давньоруська народність. Водночас не можна не відзначити й появу деяких новаторських підходів російських істориків відносно етноісторичної специфіки середньовічного періоду розвитку східних слов'ян, що демонструють зокрема дослідження А. Горского, І. Данілєвского, М. Васільєва. Втім, і надалі в російському соціогуманітарному дискурсі домінує радянський етноісторичний

міф про існування «давньоруської народності». Водночас спроби відійти від цього штучного конструкту є поки що малопереконливими, а тому цей продукт радянського ідеологічного мислення, хоч і під «новими вивісками» продовжує своє буття. Характерним можна визнати епізод, коли ця спільнота набуває своєрідного рестайлінгу в контексті так званого цивілізаційного підходу, не менш бездоказово та штучно трансформуючись у «давньоруську цивілізацію».

12. В межах сучасної української історіографії більшість версій відносно етнічної історії спільнот східних слов'ян також репрезентована насамперед представниками археологічної науки. Втім, у схожому до аналогічних білоруських і російських досліджень ключі, відповідні реконструкції українських фахівців, через брак джерел, також представляють етноісторичну минувшину переважно як гіпотетичні та довільно сконструйовані схеми, позбавлені ґрунтовного археологічного та етнологічного теоретичного базису. Звідси, не доводиться в принципі дивуватися тій обставині, на яку постійно нарікають самі археологи вже не одне і навіть не два десятиліття: проблема походження «слов'ян» досі не вирішена. Абсурдності цьому додає те, що ними практично ніколи не враховується відсутність у минулому саме цієї етнічної реальності («слов'яни»), що є кабінетно-лінгвістичною абстракцією модерної доби.

Кількість гіпотетичних побудов етногенезу «слов'ян», проте, зростає й надалі, безпосередньо і в українській історіографії. Разом із тим, шукаючи і прабатьківщину якогось «етносу слов'ян», і його культурні підоснови ще в бронзовому віці, більшість археологів (у тому числі й українських), не зважають і на істотний рівень політично-ідеологічної заангажованості цієї проблематики. Причому мова йде не про вплив новочасної політичної еліти на науковий істеблішмент чи пряме держзамовлення на створення «правильної» схеми минулого (чого на щастя в теперішній Україні не спостерігається), а про стиль мислення, властивий ученим, і який фактично дістався їм у спадок від «совєтської школи», що лише посилила відповідні практики, сформовані ще в імперські часи, коли археологічні висновки визначалися переважно політичною доцільністю.

Найбільше етногенетичних реконструкцій щодо слов'ян у новітній українській історіографії пропонує так звана «київська археологічна школа» (В. Баран, Д. Козак, Р. Терпиловський та ін.). Однак відсутність чіткого

етнотеоретичного базису та переосмисленої методології робить, на жаль, побудови названих дослідників винятково гіпотетичними. Етноісторіографічний аналіз гіпотез стосовно етнічної історії спільнот слов'ян, пропонований сучасними українськими археологами засвідчує, що всі вони не виходять за межі позитивістської методології розуміння історичного процесу та позначені істотними схематизмом, лінійністю, телеологізмом, апріорним дотриманням постулату про дійсне існування в минулому «єдиного етносу слов'ян». Унаслідок цього, наявні у сучасному гуманітарному дискурсі України схеми слов'янського етногенезу, відзначаються довільністю конструкцій, суцільною гіпотетичністю, ангажованістю ідеологічним моментом і уподобаннями кожного автора, котрі щоправда присутні в більшості мимоволі, за звичкою, ніж декларують конкретні ідеологічні установки.

В межах історико-етнологічних реконструкцій етнічної історії спільнот східних слов'ян, презентованих українськими фахівцями, варто відзначити значно помітнішу варіативність концепцій і гіпотез із означеної проблематики, порівняно з аналогічними дискурсами в Білорусі та Росії. Хоча, як і в двох останніх, в українському також домінуючим є «націоналізований» підхід до східнослов'янської етноминувшини, представлений версіями переважно окремого формування трьох сучасних етносів східних слов'ян (Я. Дашкевич, Л. Залізняк, В. Балушок). Частина істориків старшої генерації (П. Толочко, М. Котляр) продовжують дотримуватися панівної в радянській історичній науці гіпотези про існування так званої «давньоруської народності», з якої в післямонгольську добу виділилися українці, білоруси та росіяни. Проте, обом таборам властиві однакові теоретично-методологічні вади, зумовлені насамперед ігноруванням етнологічної теорії, довільним маніпулюванням і конструюванням відповідної термінології та цілковито некритичним сприйняттям винятково примордіальної візії етногенезу та етнічних процесів. Поряд із цим, не можна не зауважити й спроби аналізувати вказану проблематику на підставі нових методологічних принципів (О. Толочко, С. Плохій та ін.), що вселяє істотний історіографічний оптимізм і дозволяє сподіватися в майбутньому на якісно інший рівень етноісторичних реконструкцій відносно спільнот східних слов'ян.

Загалом, проблематика «слов'янської» етнічної історії, як не важко переконатися, дотепер не втратила свого наукового (але, на жаль, й позанаукового) значення. Проведений нами аналіз засвідчує надзвичайно розлогу палітру дослідницьких стратегій і практик відносно реконструкції давнього етнічного минулого як міфічного етносу «слов'ян», так і окремих етнічних спільнот, які «за звичкою» в історіографії іменують «східнослов'янськими». Разом із тим, істотного переосмислення на сучасному етапі вимагають базові основи подібних студіювань – методологічні принципи, чіткі теоретичні засади, полідисциплінарна методика верифікації наявних джерел, значно ґрунтовніше опрацювання етнологічних постулатів і термінології відносно специфіки та закономірностей появи, функціонування та історичних модифікацій етнічних і етносоціальних спільнот людей. Лише істотне вдосконалення цих та багатьох інших аспектів дозволить в майбутньому значно глибше здійснити неупереджену реконструкцію давніх етнічних спільнот, із яких виводять сучасне «національне» коріння три «східнослов'янські» нації – білоруська, російська та українська.

Компаративний аналіз трьох сучасних «східнослов'янських» історіографій відносно етнічної історії «слов'янських» спільнот домонгольської доби доводить також, що, попри всі негативні фактори, пов'язані з попередніми традиціями у цій царині (від романтичних поглядів на історичну суб'єктність етносів і архаїчного біологічно-лінгвістичного примродіалізму до ідеологічно заангажованих схем радянської історіографії), що через своєрідну консервативно-інерційну позицію пострадянських учених-гуманітаріїв дотепер багато в чому визначають парадигмальні уявлення відносно озвученої теми, все ж таки переосмислення останньої набуло сьогодні доволі переконливого звучання. Незважаючи на потужний вплив «звичних схем», дедалі більша кількість фахівців усвідомлюють їхню непереконливість і демонструють упевнене прагнення до зміни і методологічних, і теоретичних стандартів щодо інтерпретації етнічних процесів минулого та наукової ідентифікації тогочасних спільнот. Яскравим прикладом таких трансформацій є звернення окремих істориків до надбань новітньої західної гуманітаристики (зокрема, постулатів «віденської», «торонтської» шкіл, гіпотез щодо «винайдення слов'ян» Ф. Курти

або «винайдення хорватів» Д. Джино), їхнє долучення до відповідних дискусій в її межах.

Вагомими аспектами відзначеної інтеграції є можливість зіставлення (і теоретичного, і емпіричного) «етногенезів» європейських спільнот слов'янського, германського, кельтського, іранського лінгвістичних кіл, а також ознайомлення з досвідом «східнослов'янських» істориків «західними» колегами, що, крім загальної користі розширення наукового діалогу, може мати й процедурні впливи на останніх і навпаки. Так, попри скепсис конструктивістської концепції етнічності, остання, зрештою, виступає сьогодні важливим аналітичним подразником, а відтак, позитивно впливає на подолання надто прямолінійних примордіалістських трактовок, що своєю чергою також істотно розширює дослідницький арсенал сучасних історіографій і змушує істориків у цілковито іншому (причому значно виваженішому) ключі підходити до наявних джерел з проблеми, відкриваючи у такий спосіб й нові грані пізнання етноісторичного минулого. Як наслідок, необхідно відзначити істотне розширення історико-етнологічного спектру новітніх студій і прирощення історіографічного знання, завдяки зростанню наукової притомності нових гіпотез та інтерпретацій стосовно минулого спільнот східних слов'ян, що суттєво урізноманітнює й інтелектуально збагачує сучасну історіографію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навч. пос. Київ: Стародавній Світ, 2012. 366 с.
2. Абашина Н., Обломский А., Терпиловский Р. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья. *РА*. 1999. № 4. С. 78–98.
3. Авдеев В. Б., Севастьянов А. Н. Раса и этнос. Москва: Книжн. мир, 2007. 160 с.
4. Авенариус А. Ранние славяне в Среднем Подунавье: автохтонная теория в свете современных исследований. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 27–41.
5. Агеева Р. А. Гидронимия Русского Северо-Запада как источник культурно-исторической информации. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
6. Агеева Р. А. Какого мы роду-племени? Народы России: имена и судьбы: словарь-справочник. Москва: Academia, 2000. 424 с.
7. Алексеева Т. Антропологическая характеристика восточных славян эпохи средневековья в сравнительном освещении. *Восточные славяне. Антропология и этническая история* / под ред. Т. Алексеевой. Москва: Научный мир, 2002. С. 160–169.
8. Алексеева Т. История изучения антропологического состава восточных славян. *Восточные славяне. Антропология и этническая история* / под ред. Т. Алексеевой. Москва: Научный мир, 2002. С. 10–29.
9. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. Москва: Изд-во МГУ, 1973. 332 с.
10. Алексеева Т. Этногенез восточных славян по данным антропологии. *СЭ*. 1971. № 2. С. 48–59.
11. Алексеева Т. Этногенез и этническая история восточных славян. *Восточные славяне. Антропология и этническая история* / под ред. Т. Алексеевой. Москва: Научный мир, 2002. С. 307–315.
12. Алешковский М. Х. Повесть временных лет. Из истории создания и редакционной переработки. Москва: Весь мир, 2015. 320 с.
13. Алимов Д. Миграция или трансформация? Происхождение хорватов в

дискурсе постмодерна (рец. на: Dzino D. Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and early medieval Dalmatia. Leiden; Boston, 2010). *SSBP*. 2012. № 1. С. 203–226.

14. Алимов Д. Пражская империя и лендзяне. *SSBP*. 2018. № 2. С. 117–144.
15. Алимов Д. «Социальное», «локальное» и «книжное» знание в этногенетических легендах (на примере истории о Чехе, Лехе и Русе). *Мавродинские Чтения – 2018*: материалы Всероссийской научной конференции / ред А. Дворниченко. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2018. С. 192–195.
16. Алимов Д. Хорватская идентичность в раннее средневековье: проблема интерпретации. *Вестник СПбГУ*. Санкт-Петербург, 2013. Серия 2. Вып. 4. С. 99–108.
17. Алимов Д. Е. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. 380 с.
18. Ананімная рэцэнзія на кнігу: Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў, 2003. *Спадчына*. 2002. № 4. С. 89–91.
19. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 271 с.
20. Андрощук Ф. О. Нормани і слов’яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ: КНУ, 1999. 140 с.
21. Анкерсміт Ф. Гістарыяграфія і постмадэрнізм. *Будучыня гісторыі*: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / склад. Г. Сагановіч ; пер. з англ. Мінск: Медысонт, 2008. С. 63–82.
22. Анфертьев А. Иордан (комментарии). *Свод древнейших письменных известий о славянах* / редкол.: С. Иванов и др., изд. 2-е, испр. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. Т. 1: I–VI вв. С. 98–160.
23. Аристов В. Древнейшая история Руси: устная традиция и летописная фикция. *ВЕДС*: XXII Чтения памяти В. Т. Пашуто: Устная традиция в письменном тексте / редкол. : Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2010. С. 9–14.

24. Аристов В. Ю. Алексей Шахматов и раннее летописание. Метод, схема, традиция. Киев: Laurus, 2018. 316 с.
25. Аристов В. Что нового в Киевской Руси? *Ab Imperio*. 2015. № 1. С. 480–488.
26. Арістов В. Основні напрямки в історіографії раннього літописання. *Маґістеріум*. Київ, 2010. Вип. 41. С. 71–75.
27. Арістов В. Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова). *УІЖ*. 2011. № 6. С. 172–182.
28. Арістов В. Україна в пошуках «Русі». *Критика*. 2009. № 11–12. С. 31–32.
29. Арлоў У., Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі (862–1918). Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. Вільня: Наша Будучыня, 2002. 223 с.
30. Арутюнов С. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *ЭО*. 1993. № 4. С. 41–56.
31. Археалогія Беларусі: у 4 т. Т. 2: Жалезны век і ранняе сярэднявечча / А. Егарэйчанка, В. Шадыра, В. Вяргей і інш.; пад рэд. В. Шадыры, В. Вяргей. Мінск: Бел. навука, 1999. 502 с.
32. Арьес Ф. Время истории / пер. с фр. Москва: ОГИ, 2011. 304 с.
33. Багданович А. Крыніцазнаўчыя аспекты вывучэння этнічнай ідэнтычнасці беларусаў у сярэднявякоўі. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск: БДУ, 2005. Вып. 2. С. 145–148.
34. Баженов Л. Вчений європейського рівня (до 85-річчя академіка І. С. Винокура). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 8–22.
35. Баженов Л. Вшанування 70-річчя академіка І. С. Винокура. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2000. Т. 5. С. 8–22.
36. Балановская Е. В., Балановский О. П. Русский генофонд на Русской равнине. Москва: ООО «Луч», 2007. 416 с.
37. Балановский О. П. Генофонд Европы. Москва: ТНИ КМК, 2015. 354 с.
38. Балушок В. Біля джерел українського етногенезу. *Вісник НАНУ*. 1999. № 9. С. 35–44.
39. Балушок В. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за

терміном? *Actis testantibus*: ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича / ред. М. Литвин. Львів: ІУ НАНУ, 2011. С. 72–83.

40. Балушок В. Етнічна відмінність між українцями та білорусами в середньовічні-ранньомодерні часи (у зв'язку з проблемою прикордоння на Центральному Поліссі). *Матеріали до української етнології*. Київ: ІМФЕ, 2008. Вип. 7 (11). С. 37–46.
41. Балушок В. Етнічна різність між українцями та білорусами в середньовічно-ранньомодерні часи. *VII Міжнародний конгрес україністів. Етнологія*: зб. наук. ст. Київ: ІМФЕ, 2012. С. 17–29.
42. Балушок В. Етнічна ситуація в Південній Русі в удільний період. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Вип. 21. С. 164–186.
43. Балушок В. Г. Етногенез українців. Київ: ІМФЕ, 2004. 231 с.
44. Балушок В. Етногенез українців: до історії вивчення, питання методології. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 4. С. 239–255
45. Балушок В. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців»). *УІЖ*. 2018. № 2. С. 163–178.
46. Балушок В. З історії української етнонімії. *Древности*: харьковский историко-ахеологический ежегодник. Харків, 2004. Т. 5. С. 78–82.
47. Балушок В. Загадкові севрюки. 1. Формування спільноти. *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 30–41.
48. Балушок В. Несподіванки української етнонімії. *Київська старовина*. 2002. № 6. С.27–35.
49. Балушок В. Про етногенетичну нішу і одну сумнівну версію етногенезу українців. *Вісник Київського національного університету. Серія: Українознавство*. 2005. № 9. С. 15–20.
50. Балушок В. Рец. на: Ruthenica. Київ, 2002. Т. 1. *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2004. Вип. 8. С. 179–192.
51. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. 304 с.
52. Балушок В. Формування об'єктивної основи для етногенезу українців. *НТЕ*.

2000. № 1. С. 82–91.

53. Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація етнонімії в XIX–XX ст.). *Матеріали до української етнології*. Київ, 2014. Вип. 13. С. 52–58.

54. Баран В. Велике розселення слов'ян. *Археологія*. 1998. № 2. С. 30–37.

55. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: ВД «Альтернативи», 1998. 336 с.

56. Баран В. Державотворчі та етнокультурні процеси в період Київської Русі. *Істину встановлює суд історії*: збірник на пошану Ф. П. Шевченка: в 2 т. Київ: ІІУ НАНУ, 2004. Т. 2. С. 82–101.

57. Баран В. Етнокульутрні процеси в період Києво-Руської держави. *Матеріали до української етнології*. Київ: ІМФЕ, 2014. Вип. 13. С. 6–24.

58. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 208 с.

59. Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ: Наук, думка, 1991. 144 с.

60. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Київ: Наук. думка, 1988. 160 с.

61. Баран В. Процеси етнокультурного розвитку на території України в першій половині І тис. н. е. *Археологія*. 1999. № 4. С. 49–57.

62. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наук. думка, 1972. 244 с.

63. Баран В. Д. Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: збірник вибраних етнологічних праць. Київ: Міленіум, 2011. 106 с.

64. Баран В. Скарби VI–VIII ст. Анти чи Русь? *Археологія*. 1998. № 1. С. 15–28.

65. Баран В. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: РАС, 1997. С. 119–133.

66. Баран В. Слов'яни у другій половині І тис. н. е. *Давня історія України*: в 3 т. Київ: Наук. думка, 2000. Т. 3: Слов'яно-руська доба / редкол. тому: П. Толочко (відп. ред.) та ін. С. 61–104.

67. Баран В. Слов'янське поселення середини І тисячоліття н. е. біля с. Теремці на Дністрі. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008.

Вип. 3. С. 38–67.

68. Баран В. Слов'янські ранньосередньовічні культури та їхні підоснови. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 5–13.

69. Баран В. Д. Черняхівська культура (за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу). Київ: Наук. думка, 1981. 264 с.

70. Баран В., Гороховский Е., Магомедов Б. Черняховская культура и готская проблема. *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*: сб. науч. тр. / редкол.: П. Толочко и др. Киев: Наук. думка, 1990. С. 30–78.

71. Баран Я. В. Слов'янська община. Київ; Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 192 с.

72. Батраева О. На культурном пограничье (Беларусь как социокультурный тип в контексте восточного славянства). *Беларуская думка*. 2010. № 2. С. 102–107.

73. Бацюкоў А. Хто баіцца Ігара Марзалюка? *ARCHE*. 2009. № 11–12. С. 81–88.

74. Башкатов Ю. До питання про походження слов'янського житла Середнього Подніпров'я (за матеріалами I–V ст.). *Vita Antiqua*. Київ, 2009. Вип. 7–8. С. 227–235.

75. Беларусы: у 8 т. Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В. К. Бандарчык / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Бел. навука, 1999. 365 с.

76. Белецкий С., Раев Б., Шаров О. Scientifica vita Michel Kazanski. *Stratum plus*. 2013. № 4. С. 21–24.

77. Белков П. Л. Этнос и мифология. Элементарные структуры этнографии. Санкт-Петербург: Наука, 2009. 281 с.

78. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. Москва: Индрик, 2005. 288 с.

79. Белы А. Рец. на: Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў, 2003. *Спадчына*. 2003. № 2–3. С. 135–139.

80. Берге П. ван ден. Раса и этничность: социобиологическая перспектива. *Вопросы национализма*. 2014. № 4 (20). С. 89–99.

81. Бибиков Г. Н., Бибикова Л. В. Методология современной истории: историографический очерк. Москва: Изд-во Московского ун-та, 2011. 208 с.

82. Бибиков М., Петрухин В. Рец. на: Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва: Наука, 1991. Т. 1. *Славяноведение*. 1992. № 5. С. 112–119.

83. Бибиков М. Византийские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: учеб. пос. Москва: ИК «Логос», 1999. С. 69–168.

84. Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы (с заметками по поводу происхождения индоевропейцев). *Вопросы языкознания*. 1985. № 5. С. 35–49.

85. Бідзіля В. У пошуках прабатьківщини слов'ян. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 13–18.

86. Бобров А., Николаев С., Чернов А. и др. Комментарии к Повести временных лет. *Повесть временных лет* / пер. Д. Лихачева, О. Творогова; коммент. А. Боброва и др. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. С. 183–382.

87. Бондар В. Сучасна українська історіографія в контексті світових тенденцій. *Дисциплінарні виміри української історіографії* / відп. ред. О. Удод. Київ: ІПУ НАНУ, 2015. С. 275–318.

88. Бондаренко Н. С. Славянский этногенез и становление украинского народа (историографический анализ). Киев: Феникс, 2007. 400 с.

89. Брайчевський М. Антська проблема в контексті візантійської історії. *Археологія*. 1991. № 2. С. 122–133.

90. Брайчевський М. Аскольд – цар київський. *Вибране*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. Т. 2. С. 319–785.

91. Брайчевський М. Вічна проблема. *Всесвіт*. 1989. № 5. С. 173–179.

92. Брайчевський М. До проблеми походження українського народу. Історіософічні роздуми. *Хроніка-2000*. Київ, 1998. Вип. 27–28. С. 11–21.

93. Брайчевський М. Історична думка в Київській Русі. *Вибране*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. Т. 1. С. 603–673.

94. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. Київ: Знання, 1993. 208 с.

95. Брайчевський М. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в І тис. н. е. *Археологія*. 1994. № 3. С. 13–18.

96. Брайчевський М. Походження Русі. Київ: Наук. думка, 1968. 224 с.

97. Брайчевський М. Про українську державність. *Український історик*. 1989. № 4. С. 76–81.

98. Брайчевський М. Хозарія і Русь. *Вибране*. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2009.

Т. 2. С. 11–318.

99. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма. *Нации и национализм*: сборник статей. Москва: Праксис, 2002. С. 201–235.
100. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983.
101. Буданова В. П. Готы в эпоху Великого переселения народов. Санкт-Петербург: Алетейя, 1999. 320 с.
102. Бужилова А. Антропологические исследования В. В. Седова. К проблеме этногенеза славян. *КСИА*. Москва: ИА РАН, 2015. Вып. 240. С. 12–19.
103. Булгакаў В. Пра клясычныя і неклясычныя нацыяналізмы. *ARCHE*. 2002. № 3. С. 6–31.
104. Булкин В. Мачинский, Ставаны, КШК и др. *Петербургский археологический вестник*. 1993. № 6. С. 96–97.
105. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура: спогади про золотий вік. Харків: Фоліо, 2007. 415 с.
106. Ваганова А., Егорейченко А., Теплова В. К юбилею Эдуарда Михайловича Загорульского. *Працы гістарычнага факультэта БДУ*: навук. зб. Мінск: БДУ, 2006. Вып. 1. С. 290–293.
107. Вакуленко Л. Етнокультурна ситуація на Українському Закарпатті в першій половині I тис. н. е. *Археологія*. 2003. № 3. С. 56–67.
108. Вакуленко Л. Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2002. Т. 20, ч. 1. С. 15–19.
109. Вакуленко Л. В. Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси). Київ: ІА НАНУ, 2010. 304 с.
110. Васильев М. Анты, словене, немцы, греки: славянский культурно-лингвистический мир и его соседи в раннесредневековое время. *Славяноведение*. 2005. № 2. С. 3–20.
111. Васильев М. Рец. на: Седов В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. Москва, 1999. *Славяноведение*. 2000. № 5. С. 109–115.
112. Васильев М. Рец. на: Седов В. Славяне в древности. Москва, 1994. *Славяноведение*. 1996. № 4. С. 97–103.

113. Васильев М. Рец. на: Седов В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. *Славяноведение*. 1997. № 2. С. 103–107.

114. Васильев М. Славяне и анты. К проблеме этногенетических и раннеэтноисторических процессов в славянском мире. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 7–14.

115. Васильев М. Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? *Славяноведение*. 1992. № 2. С. 3–20.

116. Васильев М. Этническая картина славянского культурно-лингвистического мира в эпоху раннего средневековья. *Белоруссия и Украина: история и культура* / под ред. Б. Флори. Москва: Тезаурус, 2011. Вып. 4. С. 5–28.

117. Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира. Москва: Индрик, 1999. 328 с.

118. Ващук Д. Рец. на: Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў, 2003. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ: ІІУ НАНУ, 2005. Вип. 5. С. 687–694.

119. Ведюшкина И. «Русь» и «Русская земля» в Повести временных лет и летописных статьях второй трети XII – первой трети XIII в. *ДГВЕ.* 1992–1993. Москва: Наука, 1995. С. 101–117.

120. Ведюшкина И. «Чувство-мы» в Повести временных лет. *ВЕДС*: VI Чтения памяти В. Пашуто: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) и др. Москва: ИРИ РАН, 1994. С. 5–8.

121. Ведюшкина И. Этногенеалогии в Повести временных лет. *ДГВЕ.* 2002: Генеалогия как форма исторической памяти / отв. ред. И. Коновалова. Москва: Восточная литература, 2004. С. 52–61.

122. Ведюшкина И. Этногенеалогии в структуре Повести временных лет. *ВЕДС*: Генеалогия как форма исторической памяти / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2001. С. 39–42.

123. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.

124. Вжосек В. Классическая историография как носитель национальной (националистической) идеи. *Диалог со временем*: альманах интеллектуальной истории. Москва, 2010. Вып. 30. С. 5–13.

125. Вилкул Т. Рец. на: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. *Средневековая Русь*. Москва: Индрик, 2004. Вып. 5. С. 281–293.

126. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва: Квадрига, 2009. 408 с.

127. Вилкул Т. Ладога или Новгород? *Paleoslavica*. Cambridge, 2008. Т. 16, № 2. P. 272–280.

128. Вилкул Т. О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI–XIII вв.). *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени* / ред. Л. Репина. Москва: Круг, 2003. С. 311–320.

129. Винар Л. Михайло Брайчевський: співпраця з УІТ і УВАН. *Український історик*. 2009. № 1–4. С. 103–123.

130. Винер Б. Этничность: в поисках парадигмы изучения. *ЭО*. 1998. № 4. С. 3–26.

131. Виноградов Г. Давньоруська державність як метанаратив. *Ейдос*. Київ: ІІУ НАНУ, 2008. Вип. 3, ч. 1. С. 106–119.

132. Винокур І. Етнос черняхівських племен Лісостепу. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: зб. ст., присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: РАС, 1997. С. 73–78.

133. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навч. посіб. Київ: Вища шк., 1994. 318 с.

134. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підручник для студентів історичних спеціальностей., вид. 2-е, доп. і перероб. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 480 с.

135. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіюм, 2000. 376 с.

136. Винокур І. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*. 1999. № 2. С. 127–133.

137. Витязь С. Полиэтничная (индоевропейская) концепция этногенеза

беларусов и его периодизация. *Деды*: дайджест публикаций о беларуской истории. Минск: Харвест, 2016. Вып. 17. С. 45–50.

138. Вілкул Т. Л. Хронографічна складова домонгольського київського літописання та походження давньоруських хронографів: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 551 с.
139. Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ: ІІУ НАНУ, 2015. 518 с.
140. Віцязь С. П. Прусы і яцвягі ў эканамічных, сацыяльных, палітычных працэсах VIII–XI стст. у Верхнім Панямонні (гістарыяграфічна-крыніцазнаўчая рэканструкцыя): аўтарэф. дысертацыі ... д-ра гіст. навук: 07.00.02, 07.00.09. Мінск, 2014. 44 с.
141. Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызацыя. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. Кн. 21. С. 28–33.
142. Войнаровський В. Рец. на: Козак Д. Венеди. Київ, 2008. *Археологія*. 2009. № 4. С. 79–86.
143. Войтович Л. «Баварский географ»: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX в. *Studia Historica Europae Orientalis*. Минск: РИВШ, 2016. Вып. 9. С. 16–51.
144. Войтович Л. «Баварський географ»: проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2008. Вип. 57. С. 42–62.
145. Войтович Л. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *УІЖ*. 2009. № 5. С. 12–34.
146. Войтович Л. «Баварський Географ»: спроба локалізації слов'янських князівств у IX ст. *Średniowiecze Polskie i Powszechne* / red. I. Panić, J. Sperka. Katowice, 2010. T. 2. S. 35–66.
147. Войтович Л. Київський каганат? (До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком). *Хазарский альманах*. Киев; Харьков, 2005. Т. 4. С.109–117.
148. Войтович Л. Прикарпаття в другій половині I тис. н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія: Історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 13–54.
149. Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина

XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. 496 с.

150. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI в. (опыт исторической этнографии) / пер. с нем. Санкт-Петербург: Ювента, 2003. 656 с.

151. Воронятов С. В. Сарматский и Южно-Балтийский культурные импульсы в постзарубинецких древностях горизонта Рахны-Почеп (вторая половина I – начало II вв. н. э.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06. Санкт-Петербург, 2018. 23 с.

152. Воронятов С. Волынцевская культура и «Русский каганат». *Альманах молодых археологов*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2005. С. 199–210.

153. Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т. / ред. кал.: В. Насевіч (гал. рэд.) і інш. Мінск: Белкартаграфія, 2009–2013.

154. Вяргей В. Актуальныя праблемы археалогіі славян V–X стст. у Беларускім Палессі. *Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён*: зб. артыкулаў. Мінск: БДУ, 1992. С. 13–24.

155. Вяргей В. Заключэнне. *Археалогія Беларусі*: у 4 т. Мінск: Бел. навука, 1999. Т. 2. С. 431–434.

156. Вяргей В., Каласоўскі Ю. Кіеўская культура. *Археалогія Беларусі*: энцыклапедыя: у 2 т. Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. Т. 1. С. 441–444.

157. Вяргей В. Помнікі тыпу Прагі-Корчак і Лукі-Райкавецкай. *Археалогія Беларусі*: у 4 т. Мінск: Бел. навука, 1999. Т. 2. С. 317–348.

158. Гавритухин И., Обломский А. Введение. *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. Москва: ИА РАН, 2007. С. 5–8.

159. Гавритухин И., Обломский А. Гапоновский клад (предварительная публикация). *РА*. 1995. № 4. С. 136–150.

160. Гавритухин И., Обломский А. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва: Новые технологии, 1996. 296 с.

161. Гавритухин И., Обломский А. Днепровское лесостепное Левобережье. *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. Москва: ИА РАН,

2007. С. 9–72.

162. Гавритухин И. Дунайский «страт» раннеславянской археологии. *Stratum plus*. 2015. № 5. С. 17–26.

163. Гавритухин И., Обломский А. Заключение. *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. Москва: ИА РАН, 2007. С. 389–393.

164. Гавритухин И. Комплексы пражской культуры с датирующими вешами. *Archeologia o początkach Słowian* / pod red. P. Kaczanowskiego i M. Parczewskiego. Kraków: IAUJ, 2005. S. 403–461.

165. Гавритухин И., Шовкопляс А. Комплексы пражской культуры с Оболони и некоторые проблемы изучения памятников типа Корчак. *КСИА*. Москва: Наука, 1993. Вып. 208. С. 52–62.

166. Гавритухин И. Начало великого славянского расселения на юг и запад. *Археологічні студії*. Київ; Чернівці: Прут, 2000. Вип. 1. С. 72–90.

167. Гавритухин И., Лопатин Н., Обломский А. Новые результаты изучения раннеславянских древностей лесного Поднепровья и Верхнего Подвинья (тезисы к концепции славянского этногенеза). *Славянский мир Полесья в древности и средневековье*. Гомель: ГГУ, 2004. С. 39–50.

168. Гавритухин И., Казанский М. О времени появления славян на территории Молдовы. *Древности. Исследования. Проблемы*: сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова / под ред. В. Синики и Р. Рабиновича. Кишинев; Тирасполь: Stratum plus, 2018. С. 333–354.

169. Гавритухин И. Понятие пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: ИГЭ, 2009. Т. 49. С. 7–25.

170. Гавритухин И. Происхождение славян – две разные проблемы (интервью). *Русский обозреватель*. 2008, 11 ноября. URL: http://www.rus-obr.ru/idea/1148.

171. Гавритухин И., Щеглова О. Раннеславянские культуры Среднего Поднепровья и локальные шкалы соседних регионов: в поисках хронологического репера. *Принципы датирования памятников эпохи бронзы, железного века и средневековья*: материалы российско-германского коллоквиума / редкол.: Е. Носов и др. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; СПбГУ, 2013. С. 147–157.

172. Гавритухин И. Хронология пражской культуры. *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*: в 5 т. Москва: ИА РАН, 1997. Т. 3: Этногенез и этнокультурные контакты славян / отв. ред. В. Седов. С. 39–52.

173. Гавритухин И. Хронология пражской культуры Белорусского Полесья. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 2003. Вып. 18. С. 123–138.

174. Галенчанка Г. Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: «беларусцы», «ліцвіны» і «русіны» у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмовых крыніцах. *Studia Historica Europae Orientalis*. Минск: БГУ, 2008. Вып. 1. С. 9–19.

175. Геллнер Э. Нации и национализм / пер. с англ. Москва: Прогресс, 1991. 320 с.

176. Геллнер Э. От родства к этничности. *Цивилизации* / редкол.: А. Чубарьян (отв. ред.) и др. Москва: МАЛП, 1997. Вып. 4. С. 95–102.

177. Гжесик Р. Этногенез славян в польской исторической рефлексии XX–XXI вв. *SSBP*. 2017. № 2. С. 107–121.

178. Гиндин Л., Литаврин Г. Предисловие. *Свод древнейших письменных известий о славянах* / редкол.: С. Иванов и др., изд. 2-е, испр. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. Т. 1: I–VI вв. С. 5–17.

179. Гиппиус А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет. *Вереница литер*: сборник к 60-летию В. Живова / ред. А. Молдован. Москва: Языки славянской культуры, 2006. С. 56–96.

180. Гиппиус А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама* / отв. ред. Н. Макаров. Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. С. 36–62.

181. Глазырина Г., Джаксон Т., Мельникова Е. Скандинавские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: учеб. пос. Москва: ИК «Логос», 1999. С. 408–563.

182. Гломозда К. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві. *Маґістеріум*. Київ, 2004. Вип. 17. С. 81–91.

183. Гобсбаум Е. Нації і націоналізм, починаючи з 1780 року: програма, міфи, реальність / пер. з англ. Київ: УЦДК, 2010. 288 с.

184. Гончарова Н. Н. Антропология словен новгородских и их генетические связи: автореф. дисс. ... канд. биол. наук: 03.00.14. Москва, 1995. 23 с.

185. Горбань А. Імперський наратив «Велесової книги»: симулякр історії. *Житомирські літературознавчі студії*. 2013. Вип. 7. С. 201–214.

186. Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Держава і цивілізація в історії України. Київ: Еко-Продакшн, 2009. 879 с.

187. Горский А. Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства. *ДГВЕ.* 1995. Москва: Наука, 1997. С. 271–282.

188. Горский А. Земли и волости. *Древняя Русь: очерки политического и социального строя* / А. Горский, В. Кучкин, П. Лукин, П. Стефанович. Москва: Индрик, 2008. С. 9–32.

189. Горский А. К вопросу об уровне развития восточнославянского общества накануне образования государства Русь. *ВЕДС*: XXIII Чтения памяти В. Пашуто: Ранние государства Европы и Азии: проблемы политогенеза. Москва: ИВИ РАН, 2011. С. 61–67.

190. Горский А. Кривичи и полочане в IX–X вв. (вопросы политической истории). *ДГВЕ.* 1992–1993. Москва: Наука, 1995. С. 50–63.

191. Горский А. Начало Руси: юбилейная дата и исторические реалии. *Труды ИРИ РАН*. Москва: Наука, 2012. Вып. 10. С. 9–18.

192. Горский А. О «племенной знати» и «племенах» у славян. *Florilegium*: к 60-летию Б. Н. Флори. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 61–69.

193. Горский А. О древнерусских «землях». *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 55–63.

194. Горский А. О летописных «племенах» и древнерусских «землях». *УІЖ*. 2001. № 3. С. 15–18.

195. Горский А. Приглашение Рюрика на княжение и его место в процессе складывания русской государственности. *Исторический вестник*. Москва, 2012. Т. 1: Начало русской государственности. С. 6–23.

196. Горский А. А. Русское Средневековье. Москва: Астрель, 2010. 222 с.

197. Горский А. А. Русь. От славянского Расселения до Московского царства. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 392 с.

198. Горский А. Формирование русской государственности и «призвание» Рюрика. *1150 лет российской государственности и культуры*: материалы к

Общему собранию Российской академии наук / отв. ред.: А. Деревянко, А. Куделин, В. Тишков. Москва: Наука, 2010. С. 11–23.

199. Горський А. Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі. *УІЖ*. 1994. № 1. С. 3–9.

200. Грацианский М. Анты, венеты, вятичи, славяне: родство имен и родство племен (Ответ С. Иванову и А. Аникину). *Византийский Временник*. Москва, 2014. Т. 73. С. 264–277.

201. Грацианский М. О происхождении этнонима «анты». *Византийский Временник*. Москва, 2012. Т. 71. С. 27–39.

202. Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен. *Ab Imperio*. Казань, 2003. № 2. С. 427–454.

203. Гуревич А. Историк и история. *Одиссей. Человек в истории. 1993*: Образ «другого» в культуре. Москва: Наука, 1994. С. 209–217.

204. Гуцал В. Наукові студії І. С. Винокура в оцінках його колег. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Т. 25. С. 29–51.

205. Ґелнер Е. Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ: Таксон, 2003. 300 с.

206. Давня історія України: в 3 т. Київ: Наук. думка, 2000. Т. 3. 696 с.

207. Давыдзенка А. Мы – тутэйшыя. *Беларуская думка*. 2012. № 4. С. 70–77.

208. Данилевский И. Древнерусская государственность и «народ Русь»: возможности и пути корректного описания. *Ab Imperio*. 2001. № 3. С. 147–168.

209. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций. Москва: Аспект Пресс, 1998. 399 с.

210. Данилевский И. Исторические источники XI–XVII вв. *Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории* / И. Данилевский и др. Москва: РГГУ, 1998. С. 171–317.

211. Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва: Аспект-Пресс, 2004. 370 с.

212. Данилевский И. Там, где мы ожидаем увидеть одно, люди прошлого видят другое (интервью). *Образовательный портал «Arzamas»*. 2016. URL: http://arzamas.academy/materials/469.

213. Дашкевич Я. Етноніміка між наукою та політикою або довкола національного імені українського народу. В кн.: Наконечний Є. П. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. 5-е вид. Львів: ЛА «Піраміда», 2004. С. 4–10.

214. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Формування української нації: історія та інтерпретації*: матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). Львів: ЛДУ, 1995. С. 14–16.

215. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації: міфологізація та деміфологізація. *Родовід*. Черкаси, 1991. № 2. С. 32–36.

216. Дворниченко А. «Государство Киевская Русь» как историографический феномен. *Ранние формы политических систем* / ред. В. Попов. Санкт-Петербург: МАЭ РАН, 2012. С. 235–278.

217. Дворниченко А. Ю. Зеркала и химеры. О возникновении древнерусского государства. Санкт-Петербург; Москва: Евразия; ИД Клио, 2014. 560 с.

218. Дёмин В. Н. Философские принципы русского космизма: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01. Москва, 1996. 34 с.

219. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей. X–XIII вв. Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1988–1989 гг. Москва: Наука, 1991. С. 5–169.

220. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе: тексты, переводы, комментарии. Москва: Университет Д. Пожарского, 2012. 779 с.

221. Дзермант А., Санько С. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія. *ARCHE*. 2005. № 5. С. 233–253.

222. Дзермант А., Санько С. Этнагенез беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе «логіка здаровага розуму». *ARCHE*. 2006. № 3. С. 185–203.

223. Дзермант А. Як можна быць літвінам (2009). URL: http://belintellectuals.eu.

224. Дзино Д. «Становиться славянином», «становиться хорватом»: новые направления в исследовании идентичностей позднеантичного и раннесредневекового Иллирика. *SSBP*. 2008. № 2. С. 37–58.

225. Добровольский Д. Начальная летопись как источник по истории

коллективного самосознания Древней Руси. *Диалог со временем*: альманах интеллектуальной истории. 2009. Вып. 27. С. 43–61.

226. Добровольский Д. А. Этническое самосознание древнерусских летописцев XI – начала XII в.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Москва, 2009. 24 с.
227. Добровольский Д. «Якоже и прародители наши погынуша»: к вопросу об этническом самосознании древнерусских летописцев XI – начала XII вв. *Вестник РГГУ. Серия: Исторические науки*. 2010. № 7. С. 83–95.
228. Долгов В. В. Древняя Русь: мозаика эпохи. Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. Ижевск: ИД «Удмуртский университет», 2004. 218 с.
229. Долгов В. В. Очерки истории общественного сознания Древней Руси XI–XIII вв.: учеб. пос. Ижевск: ИД «Удмуртский университет», 1999. 250 с.
230. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польс. та англ. Київ: Ніка-Центр, 2012. 264 с.
231. Доманска Э. Философия истории после постмодернизма / пер. с англ. Москва: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2010. 400 с.
232. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. Т. 1: Античные источники / сост. А. Подосинов. Москва: РФСОН, 2009. 352 с.
233. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. Т. 2: Византийские источники / сост. М. Бибиков. Москва: РФСОН, 2010. 384 с.
234. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. Т. 3: Восточные источники / сост. Т. Калинина и др. Москва: РФСОН, 2009. 264 с.
235. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. Т. 4: Западноевропейские источники / сост. А. Назаренко. Москва: РФСОН, 2010. 512 с.
236. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / под ред. Т. Джаксон, И. Коноваловой, А. Подосинова. Т. 5: Древнескандинавские источники / сост. Т. Джаксон, Е. Мельникова. Москва: РФСОН, 2009. 384 с.

237. Дучыц Л. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі ў пачатку II тысячагодзьдзя. *Беларускі гістарычны агляд*. 1995. Т. 2. Сш. 1. С. 15–30.

238. Егарэйчанка А. Да 70-годдзя Эдуарда Міхайлавіча Загарульскага. *БГЧ*. 1998. № 4. С. 103–104.

239. Егорейченко А. А. Древнейшие городища Белорусского Полесья (VII–VI вв. до н. э. II в. н. э.). Минск, 1996. 149 с.

240. Егорейченко А. А. Культуры штрихованной керамики / А. А. Егорейченко. Минск: БГУ, 2006. 207 с.

241. Егорейченко А. Этнокультурная ситуация в Белорусском Подвинье в железном веке. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 1996. Вып. 10. С. 8–12.

242. Егоров В. Литва или Беларусь? Взгляд со стороны. *Деды*: дайджест публикаций о беларуской истории. Минск: Харвест, 2013. Вып. 12. С. 82–106.

243. Емельянчык В. Комплексная антрапалагічная характарыстыка насельныцтва Полацкай зямлы X–XIII стст. (па дадзеным краніялогіі). *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі*. Полацк: НПГКМЗ, 2003. С. 122–130.

244. Емельянчык В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 1997. Вып. 11. С. 5–8.

245. Енуков В. В. Славяне до Рюриковичей. Курск: Учитель, 2005. 352 с.

246. Еременко В. Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1997. 232 с.

247. Ермаловіч М. І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Мінск: Беллітфонд, 2003. 448 с.

248. Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды. Менск: Мастацкая літаратура, 1990. 353 с.

249. Етнічна історія давньої України / П. Толочко, Д. Козак, О. Моця та ін. Київ: ІА НАНУ, 2000. 277 с.

250. Етнічні процеси у середньовічному слов’янському світі (матеріали «круглого столу»). *УІЖ*. 2001. № 3. С. 3–48.

251. Живов В. Об этническом и религиозном самосознании Нестора Летописца. *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С. 170–186.

252. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 1. Проблема славянского расселения в Восточной Европе и становления древнерусской народности в работах В. В. Седова. *Русин*. 2012. № 4. С. 131–165.

253. Жих М. Валентин Васильевич Седов. Страницы жизни и творчества славянского подвижника. Часть 2. Проблема славянского этногенеза в работах В. В. Седова. *Русин*. 2013. № 1. С. 131–165.

254. Жук А., Тихонов С., Томилов Н. Введение в этноархеологию: учеб. пособ. Омск: ИД «Наука», 2003. 72 с.

255. Загарульскі Э. М. Заходняя Русь: IX–XIII стст.: вучэб. дапам. Мінск: Універсітэцкае, 1998. 240 с.

256. Загорульский Э. М. Археология Белоруссии: учеб. пособ. для вузов БССР. Минск: Высшая школа, 1965. 228 с.

257. Загорульский Э. М. Археология Белоруссии. Минск, 1965 [Електронний ресурс. Власний архів].

258. Загорульский Э. М. Белая Русь с середины I тысячелетия до середины XIII века. Минск: Четыре четверти, 2014. 532 с.

259. Загорульский Э. М. Вищинский замок. Минск: БГУ, 2004. 160 с.

260. Загорульский Э. М. Древняя история Белоруссии: Очерки этнической истории и материальной культуры (до IX в.). Минск: БГУ, 1977. 136 с.

261. Загорульский Э. Место носителей культуры длинных курганов в славянском этногенезе. *Российские и славянские исследования*. Минск: БГУ, 2014. Вып. 9. С. 15–27.

262. Загорульский Э. О времени и условиях формирования древнерусской народности. *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 105–111.

263. Загорульский Э. Общие этнические корни белорусов, русских и украинцев. В кн.: Криштапович Л. Е. Беларусь и Россия: историософское и цивилизационное единство. Минск: АУППРБ, 2006. С. 88–93. URL: http://newzz.in.ua/main.

264. Загорульский Э. Проблема датирования начала славянского этногенеза. *Працы гістарычнага факультэта БДУ*: навук. зб. Мінск: БДУ, 2006. Вып. 1. С. 153–168.

265. Загорульский Э. Проблема этнической атрибутации памятников второй половины I тыс. н. э. на территории Беларуси. *Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта. Серыя 3*: Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. Мінск, 1996. № 3. С. 24–30.

266. Загорульский Э. М. Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси. Минск: БГУ, 2012. 367 с.

267. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації, вид. 2-е, доп. Київ: Бібліотека українця, 2004. 263 с.

268. Залізняк Л. Давньоруська народність: нова версія старого міфу. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2001. Вип. 9. С. 14–21.

269. Залізняк Л. Древнерусская чи давньоукраїнська народність? *Маґістеріум*. Київ, 2009. Вип. 36. С. 70–75.

270. Залізняк Л. Етногенез українців, білорусів та росіян. *Пам'ять століть*. 1997. № 4. С. 2–13.

271. Залізняк Л. Л. Первісна історія України: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1999. 263 с.

272. Залізняк Л. Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: популярне видання. Київ: Темпора, 2008. 104 с.

273. Залізняк Л. Походження українців очима науковців, політиків та фантастів. *Збірник наукових праць НДІУ*. Київ, 2007. Т. XV. С. 223–241.

274. Залізняк Л. Походження українців. У лещатах імперських міфів. *Маґістеріум*. Київ, 2005. Вип. 20. С. 94–100.

275. Залізняк Л. Про давньоруську народність та її прибічників в Україні. *Українознавчий альманах*. 2010. Вип. 2. С. 93–97.

276. Залізняк Л. Проблеми етногенезу українців з позиції сучасної європейської етнології. *Маґістеріум*. Київ, 2001. Вип. 6. С. 49–56.

277. Залізняк Л. Ранньосередньовічна версія походження українців. *Маґістеріум*. Київ, 2011. Вип. 45. С. 5–13.

278. Залізняк Л. Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.

279. Залізняк Л. Якщо росіяни лехіти, то чи була давньоруська народність? *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ: КМА, 2000. Т. 18. С. 55–61.

280. Заринов И. Время искать общий язык (проблема интеграции различных этнических теорий и концепций). *ЭО*. 2000. № 2. С. 3–18.

281. Заринов И. Исследование феноменов «этноса» и «этничности»: некоторые итоги и соображения. *Академик Ю. В. Бромлей и отечественная этнология. 1960–1990-е годы* / отв. ред. С. Козлов. Москва: Наука, 2003. С. 18–36.

282. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти. *Україна Модерна*. Київ; Львів, 2005. Ч. 9. С. 7–14.

283. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ, 1999. 228 с.

284. Зашкільняк Л., Сирота Р. Міжнародна наукова конференція у Львові «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти». *УІЖ*. 2002. № 2. С. 148–153.

285. Зашкільняк Л. Рец. на: Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005. *Ейдос*. Київ: ІІУ НАНУ, 2006. Вип. 2, ч. 1. С. 448–457.

286. Зашкільняк Л. О. Сучасна світова історіографія: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

287. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? (Рец. на: Stryjek T. Jakiej przyszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa, 2007). *Україна модерна*. Київ; Львів, 2009. Ч. 14 (3). С. 297–309.

288. Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX–XIII вв. Минск: Навука і тэхніка, 1989. 208 с.

289. Звяруга Я. Г. Беларускае Павілле у жалезным веку і раннім сярэднявякоўі. Мінск: ДНУ «Інстытут гісторіі НАН Беларусі», 2005. 174 с.

290. Зуев В., Лебедев Г., Щукин М. К научному портрету Д. Мачинского. *Петербургский археологический вестник*. 1993. № 6. С. 7–12.

291. Иванов С. Откуда начинать этническую историю славян? *Советское славяноведение*. 1991. № 5. С. 3–13.

292. Иванов С. Славянская этничность как методологическая проблема. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 23–26.

293. Измайлов И. Археологическая культура и средневековая этническая общность: теоретические и методические проблемы соотношения (на примере средневековой Булгарии). *Поволжская археология*. 2014. № 3. С. 138–178.

294. Ильин А. «Повесть временных лет» и вопросы этногенеза беларусов. *Деды*: дайджест публикаций о беларуской истории. Минск: Харвест, 2011. Вып. 6. С. 99–112.

295. Ильхамов А. Постсоветская этнография, мифотворчество и власть. *Ab Imperio.* 2005. № 4. С. 327–336.

296. Исланова И. Культурная ситуация в ареале псковских длинных курганов. *КСИА*. Москва: Наука, 2014. Вып. 235. С. 327–341.

297. Исланова И. Культурные группы середины – третьей четверти I тыс. н. э. лесной зоны Восточной Европы (по материалам Верхневолжья и Валдая). *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда*. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород: ИИМК РАН, 2011. Т. 1. С. 41–42.

298. Исланова И. Проблемы изучения древностей I тыс. н. э. Верхнего Поволжья и Валдая. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2013. № 1. С. 54–61.

299. Исланова И. Славянское расселение на Валдае и Верхней Волге (история решения вопроса по данным археологии). *Восточная Европа в Средневековье* (к 80-летию В. Седова) / редкол.: Н. Макаров и др. Москва: Наука, 2004. С. 77–91.

300. Исланова И. Словене между Лугой и Мологой (эволюция взглядов В. В. Седова на новгородские сопки). *КСИА*. Москва: ИА РАН, 2015. Вып. 240. С. 35–43.

301. Исланова И. В. Удомельское Поозерье в эпоху железа и раннего средневековья. Москва: Эдиториал УРСС, 1997. 304 с.

302. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории / И. Данилевский и др. Москва: РГГУ, 1998. 702 с.

303. Імя тваё Белая Русь / уклад. Г. Сагановіч. Мінск: Полымя, 1991. 319 с.

304. Ісаєв Д. Рец. на: Вялікі гістарычны атлас Беларусі у 3 тамах. Мінск, 2009–2013. *Критика*. 2015. № 9–10. С. 5.

305. Ісаєвич Я. Етнічне коріння української нації. *Формування української нації: історія та інтерпретації*: матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). Львів: ЛДУ, 1995. С. 17–22.

306. Ісаєвич Я. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 2. Львів, 1995. С. 3–17.

307. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура: статті і нариси. Львів: ІУ НАНУ, 1996. 335 с.

308. Історичне джерелознавство: підручник / Я. Калакура та ін. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

309. Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. Київ; Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 358 с.

310. Казанский М., Цукерман К. Уличи. *Paleoslavica*. 2017. Vol. XXV, №. 2. P. 1–37.

311. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд: в 5 т., ТТ. 1–3. Гомель: ГГУ, 2000–2003.

312. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд. Гомель: ГГУ, 2000. Т. 1. 261 с.

313. Калакура Я. Комплекс «совковості» пострадянської історіографії. *Україна – Європа – Світ*. Тернопіль, 2015. Вип. 16. С. 163–174.

314. Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-методич. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

315. Калакура Я. «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській українській історіографії. *Історик і Влада*: колективна монографія / ред. В. Смолій. Київ: ІІУ НАНУ, 2016. С. 55–76.

316. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. 2-е вид. Київ: Генеза, 2012. 511 с.

317. Калинина Т. Арабо-персидские географы о взаимоотношении русов и славян. *ВЕДС*: Политическая структура Древнерусского государства. Москва: ИРИ РАН, 1996. С. 30–34.

318. Калинина Т. Арабские источники VIII–IX вв. о славянах. *ДГВЕ*. Москва: Наука, 1994. С. 211–223.

319. Калинина Т. Историко-культурные области Восточной Европы (пути контактов по данным арабо-персидских источников IX–X вв.). *ВЕДС*: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Москва: ИВИ РАН, 2008. С. 77–82.

320. Калхун К. Национализм / пер. с англ. Москва: ИД «Территория будущего», 2006. 288 с.

321. Карев Д. В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. Вильнюс: ЕГУ, 2007. 312 с.

322. Карнаухов Д. В. Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения. Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2010. 291 с.

323. Карплюк Г. Біля витоків вивчення етногенезу слов'ян. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2002. Т. 20, ч. 1. С. 41–45.

324. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: навч. посіб. Київ: УЕП, 2007. 192 с.

325. Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х). *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми* / ред. Л. Зашкільняк. Львів: ЛНУ, 2004. С. 57–73.

326. Касьянов Г. В. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. 271 с.

327. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ: Либідь, 1999. 352 с.

328. Кениг А. В. Этноархеология как метод археологических реконструкций (на примере тазовских селькупов). Екатеринбург; Ханты-Мансийск: Изд-во АМБ, 2010. 128 с.

329. Кибинь А. С. Верхнее Понеманье в политической, социо-культурной и этнической истории славян и балтов VIII–XIII вв.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Санкт-Петербург, 2009. 22 с.

330. Кибинь А. Ятвяги в X–XI вв.: «балтское племя» или береговое братство? *SSBP*. 2008. № 2. С. 117–132.

331. Клейн Л. С. Археологическая типология. Ленинград: ЦЭНДИСИ, 1991. 448 с.

332. Клейн Л. Варяги, антинорманизм и час истины. *Троицкий вариант. Наука*. 2010. 28 сент. (№ 63). С. 10.

333. Клейн Л. С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. Санкт-Петербург: Евразия, 2010. 496 с.

334. Клейн Л. С. Диалоги. Теоретическая археология и не только. Санкт-Петербург: Евразия, 2018. 368 с.

335. Клейн Л. С. Древние миграции и происхождение индоевропейских народов. Санкт-Петербург, 2007. 226 с. (Рукопись). URL: http://www.archaeology.ru.

336. Клейн Л. С. История российской археологии: учения, школы и личности. Санкт-Петербург: Евразия, 2014. Т. 1. 704 с.

337. Клейн Л. С. Культура и эволюция. Теоретические исследования. Санкт-Петербург: Евразия, 2018. 316 с.

338. Клейн Л. С. Муки науки: ученый и власть, ученый и деньги, ученый и мораль. Москва: НЛО, 2017. 576 с.

339. Клейн Л. Происхождение славян, версия биохимическая (Клёсов А. А. Происхождение славян. ДНК-генеалогия против «норманнской теории». Москва, 2013). *Российский археологический ежегодник*. 2015–2016. № 5–6. С. 233–246.

340. Клейн Л. Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза). *СЭ*. 1988. № 4. С. 13–23.

341. Клейн Л. С. Феномен советской археологии. Санкт-Петербург: ФАРН, 1993. 128 с.

342. Клейн Л. С. Этногенез и археология. Санкт-Петербург: Евразия, 2013. Т. 1: Теоретические исследования. 528 с.

343. Клёсов А. А. Происхождение славян. ДНК-генеалогия против «норманнской теории». Москва: Алгоритм, 2013. 512 с.

344. Клёсов А. А. Славяне, кавказцы, евреи с точки зрения ДНК-генеалогии. Москва: Книжный мир, 2015. 352 с.

345. Ковалев Г. Ф. Этнонимия славянских языков. Номинация и словообразование. Воронеж: Воронежский университет, 1991. 176 с.

346. Козак Д. Вельбарська культура: готи чи гепіди? *Археологія*. 2002. № 3. С. 7–17.

347. Козак Д. Венеди. *Дьнєслово*: збірка праць на пошану П. Толочка. Київ: Корвінпрес, 2008. С. 266–278.

348. Козак Д. Н. Венеди. Київ: ІА НАНУ, 2008. 470 с.

349. Козак Д. Взаємовідносини слов'ян і германців на території України в першій половині І тис. н. е. *Археологія*. 1993. № 2. С. 24–36.

350. Козак Д. Висновки. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т. Львів: Ін-т народознав. НАНУ, 1999. Т. 1. С. 483–502.

351. Козак Д. Давні слов'яни. *Давня історія України*: навч. посіб.: у 2 кн. Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. С. 5–78.

352. Козак Д. До проблеми походження слов'ян у Дністро-Дніпровському межиріччі. *Археологія*. 2006. № 2. С. 44–52.

353. Козак Д. Етнічні процеси в Україні наприкінці І тис. до н. е. у І тис. н. е. *Етнічна історія давньої України* / П. Толочко та ін. Київ: ІА НАНУ, 2000. С. 118–194.

354. Козак Д. Культурно-етнічна ситуація на Волині і у Верхньому Подністров'ї в ранньозалізний та латенський час. *Слов'яни і Русь: археологія та історія*: збірник праць на пошану Петра Толочка / ред. Г. Івакін. Київ: Стародавній Світ, 2013. С. 114–121.

355. Козак Д. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в І тис. н.е. (проблема етногенезу слов'ян). *УІЖ*. 2001. № 3. С. 11–14.

356. Козак Д. Особливості етнічної історії Східнокарпатського регіону в латенський час і в перших століттях нашої ери. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т. / ред. С. Павлюк. Львів: Ін-т народознав. НАНУ, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 163–226.

357. Козак Д. Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. Київ: ІА НАНУ, 2012. 264 с.

358. Козак Д. Проблема контактів давніх слов'ян і германців (поморсько-кльошова та ясторфська культури на Волині). *Археологія*. 2013. № 1. С. 76–84.

359. Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ: Наук. думка, 1984. 96 с.

360. Козак Д. Сармати та слов'яни на Україні. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / ред. В. Баран та ін. Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 64–71.

361. Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис. *Археологія*. 1996. № 2. С. 54–68.

362. Козак Д. Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ: ІА НАНУ, 2016. 118 с.

363. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / пер. з нім. Київ: Дух і літера, 2006. 436 с.

364. Козлова Р. М. Белорусская и славянская гидронимия. Праславянский фонд. ТТ. 4–5. Гомель: ГГУ, 2006, 2011.

365. Козлова Р. М. Праславянское слово в генетическом гнезде: структура праславянского слова: дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.03. Гомель, 1990. 446 с.

366. Колесник И. Историческая наука и историческое искусствознание в конце XX в.: методологический аспект. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2000. Вип. 4. С. 9–19.

367. Колесник І. «Міждисциплінарність» як концепт. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 9. С. 23–34.

368. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.). Київ: Генеза, 2000. 256 с.

369. Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології*: мат. Всеукр. наук.-методол. семінару / під ред. Г. Касьянова. Київ: ІІУ НАНУ, 2005. С. 22–35.

370. Колесник І. Історія історіографії в Україні: методологічні моделі. *Historia historiografii i metodologia historii w Polsce i na Ukrainie* / pod red. J. Maternickiego, J. Pisulińskiej, L. Zaszkilniaka. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2015. S. 64–78.

371. Колесник І. Українська історіографія як історія понять. *Ейдос*. Київ: ІІУ НАНУ, 2010–2011. Вип. 5. С. 51–69.

372. Комар А. Киев и Правобережное Поднепровье. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама* / отв. ред. Н. Макаров. Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. С. 300–333.

373. Комар А. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. *Colloquia Russica*. Kraków, 2017. Т. 7. S. 31–43.

374. Комар А. Поляне и северяне. *ДГВЕ*: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. Москва: РФСОН, 2012. С. 128–191.

375. Комар А. Что такое «пастырская культура»? *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 2007. Т. 4, ч. 1. С. 35–52.

376. Комар О. Про час та обставини прийняття титулу «хакан» правителем русів. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–X ст*. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. С. 102–107.

377. Комар О. Сармати Поросся та «південна» гіпотеза походження Русі. *Vita Antiqua*. 1999. № 1. С. 81–88.

378. Конан У. Беларусь на мяжы тысячагоддзяў: штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі. *На шляху да праўды*: матэрыялы Міжнар. навук. канф. / рэдкал.: А. Баршчэўскі і інш. Мінск: Беларускі Кнігазбор, 2001. С. 155–164.

379. Конецкий В. К изучению социальных структур славянского населения Приильменья в конце I тыс. н. э. *Новгород и Новгородская земля. История и археология* / отв. ред. В. Янин. Новгород: Упринформпечать, 1992. Вып. 6. С. 124–132.

380. Конецкий В. Славянская колонизация Северо-запада в отечественной исторической и археологической литературе. *Новгород и Новгородская земля. История и археология* / отв. ред. В. Янин. Новгород: НГОМЗ, 1998. Вып. 12. С. 226–241.

381. Конецкий В. Славянская колонизация Южного Причудья на фоне общих этнокультурных процессов Северо-запада. *Псков в российской и европейской истории*: в 2 т. / отв. ред. В. Седов. Москва: МГУП, 2003. Т. 1. С. 206–213.

382. Конецкий В. Этнокультурные процессы второй половины I тыс. н. э. на Северо-западе: итоги и перспективы изучения. *У истоков русской государственности*: историко-археологический сборник / ред. Е. Носов и А. Мусин. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2007. С. 256–267.

383. Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. Москва: Восточная литература, 2006. 325 с.

384. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, 1999. 254 с.

385. Коновалова И. Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: текст, перевод, комментарий. Москва: Вост. лит., 2009. 220 с.

386. Коновалова И. Рассказ о трех группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. *ДГВЕ.* 1992–1993. Москва: Наука, 1995. С. 139–148.

387. Коновалова И. Состав рассказа об «острове русов» в сочинениях арабо-персидских авторов X–XVI вв. *ДГВЕ.* 1999: Восточная и Северная Европа в средневековье / отв. ред. Г. Глазырина. Москва: Восточная литература, РАН, 2001. С. 169–189.

388. Коновалова И. Восточные источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: учеб. пособ. Москва: ИК «Логос», 1999. С. 169–258.

389. Конча С. Білі хорвати і населення українського Прикарпаття в IX–XI ст. *Вісник Київського національного університету. Серія: Українознавство*. Київ, 2011. Вип. 15. С. 6–11.

390. Конча С. Венети/венеди римських джерел: вирішення проблеми локалізації. *Магістеріум*. Київ, 2003. Вип. 11. С. 50–55.

391. Конча С., Кухарчук Ю. Від палеоліту до незалежної Української держави (Л. Л. Залізняку – 60). *Кам'яна доба України*. Київ, 2010. Вип. 13. С. 7–27.

392. Конча С. Диференціація індоєвропейської спільноти. *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 6. С. 57–63.

393. Конча С. До питання про державність у Середньому Подніпров'ї перед початком Києво-руської доби. *Українознавчий альманах*. Київ, 2012. Вип. 8. С. 98–101.

394. Конча С. До питання про українську етногенетичну нішу. *Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри* / упор.: І. Грабовська та ін. Київ: УВС, 2004. С. 239–248.

395. Конча С. «Дулібський союз» між міфом та дійсністю. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 23–29.

396. Конча С. Етногенез і об'єктивність (відповідь В. Балушку). *Вісник Київського національного університету. Серія: Українознавство*. Київ, 2006. Вип. 10. С. 30–33.

397. Конча С. Ідентифікація «країни слов'ян» за «Описом північних народів» невідомого автора. *Східний світ*. 2013. № 1. С. 115–123.

398. Конча С. Концепция происхождения индоевропейцев Т. В. Гамкрелидзе и В. В. Иванова (критический этюд). *Генофонд.рф*. Научно-просветительский портал наук об этногенезе. 2015, 23 июня. URL: генофонд.рф.

399. Конча С. Концепція «степових інвазій» М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу. *Археологія*. 2001. № 3. С. 35–43.

400. Конча С. «Лензяни» в контексті Київської Русі. *Збірник наукових праць НДІУ*. Київ, 2007. Т. XV. С. 256–270.

401. Конча С. Lenzaninoi Констянтина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян. *Вісник Київського національного університету. Серія: Українознавство*. Київ, 2007. Вип. 11. С. 4–7.

402. Конча С. Питання про історичність князя Аскольда у контексті проблематики «початків Русі». *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2015. Т. 23, вип. 23. С. 51–60.

403. Конча С. В. Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 1999. 19 с.

404. Конча С. Проблема прабатьківщини індоєвропейців в історіографії. Археологія. 1998. № 3. С. 77–90.

405. Конча С. Руси-луд'ана з праці аль-Мас'уді: етногеографічна інтерпретація. *Українознавчий альманах*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 100–104.

406. Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського Географа. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Українознавство*. Київ, 2012. Вип. 16. С. 19–25.

407. Конча С. Типологія етногенезу українців. *Українознавчий альманах*. Київ, 2015. Вип. 18. С. 171–175.

408. Конча С. Ярлик Тохтамиша та українські землі в останній чверті XIV ст. *Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини*. Київ: ЗАТ «Нічлава», 2004. С. 83–97.

409. Копосов Н. Е. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук. Москва: НЛО, 2005. 248 с.

410. Корзун В., Рыженко В. Коммуникативное поле современной исторической науки: от размышлений историографов к опытам описания. *Диалог со временем*. Москва, 2011. Вып. 37. С. 24–44.

411. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ: Альтернативи, 1998. 336 с.

412. Котляр М. Давньоруська державність: народження, розквіт, присмерк. *Україна крізь віки*: збірник праць на пошану академіка В. Смолія. Київ: ІУ НАНУ, 2010. С. 137–153.

413. Котляр Н. Ф. Древнерусская государственность. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 446 с.

414. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі. Київ: ІУ НАНУ, 2016. 288 с.

415. Котляр М. Початки Русі. Довкола 862-го року. *УІЖ*. 2012. № 2. С. 28–41.

416. Котляр М. Ф. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. Київ: Заповіт, 1995. 288 с.

417. Кравцевич А., Смоленчук А., Токть С. Белорусы: нация Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2011. 212 с.

418. Кравченко Н. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии. *Слов'янські культури в європейській цивілізації*: збірник до 60-річчя професора Ю. Алексєєва / відп. ред. В. Наулко. Київ: Київський інститут «Слов'янський університет», 2001. С. 166–197.

419. Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2002. Т. 7. С. 175–180.

420. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. 2-е вид. Львів: ІУ НАНУ, 1999. 220 с.

421. Куделко С. Історичний час українського народу. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: НМЦ «СД», 2002. Вип. 5. С. 25–31.

422. Кузнецов А. Конфликты Руси с финно-угорскими племенами. *Альманах по истории средних веков и раннего Нового времени*. Нижний Новгород: М-Принт, 2013. Вып. 3–4. С. 69–76.

423. Кузьменко Ю. К. Ранние германцы и их соседи: лингвистика, археология, генетика. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. 266 с.

424. Кузьмин А. Борьба за киевское наследие. *Славяне и Русь: проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении* / сост. А. Кузьмин. 3-е изд. Москва: Флинта, 1999. С. 209–211.

425. Кузьмин А. Г. История России с древнейших времен до 1618 г.: учебник: в 2 кн. Москва: ВЛАДОС, 2004. Кн. 1. 447 с.

426. Кузьмин А. Г. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. 425 с.

427. Кузьмин А. Облик современного норманизма. *Сборник Русского исторического общества* / под ред. А. Кузьмина. Москва: Русская панорама, 2003. Т. 8 (156): Антинорманизм. С. 214–256.

428. Кузьмин А. Правильная постановка вопроса и есть его решение. *Славяне и Русь: проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении* / сост. А. Кузьмин. 3-е изд. Москва: Флинта, 1999. С. 430–435.

429. Кузьмин А. Руги и русы на Дунае (1996). *Славяне и Русь: проблемы и идеи: концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении* / сост. А. Кузьмин. 3-е изд. Москва: Флинта, 1999. С. 436–455.

430. Курта Ф. Археология идентичностей в Восточной Европе (VI – первая половина VII в.). *SSBP*. 2008. № 2. С. 133–154.

431. Кучин Ю. О «полочанах» и «смолянах» в отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. 2014. № 4. С. 20–25.

432. Кучин Ю. Проблема «древнерусской народности» в отечественной историографии «постсоветского» периода. *Преподавание истории в школе*. 2016. № 1. С. 29–32.

433. Кучин Ю. Проблема этнической идентификации кривичей в отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. 2013. № 4. С. 5–14.

434. Кучин Ю. Славянские летописные «племена» Восточной Европы в освещении российской историографии второй половины XX – начала XXI вв. *Вестник Удмуртского университета. Серия: История и филология*. 2016. Т. 26, № 1. С. 121–125.

435. Кучин Ю. Словене ильменские (новгородские) в освещении отечественной историографии середины XX – начала XXI вв. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки*. 2015. № 2. С. 103–111.

436. Кучин Ю. С. Этнические образования славян Восточной Европы IX–XII вв. в отечественной историографии (середина XX – начало XXI вв.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Москва, 2015. 310 с.

437. Кучин Ю. С. Этнические образования славян Восточной Европы IX–XII вв. в отечественной историографии (середина XX – начало XXI в.). Москва: ИД «Городец», 2017. 288 с.

438. Ласков И. Откуда появился беларуский язык? *Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века* / сост. и ред. А. Тарас. Минск: Харвест, 2010. С. 79–95.

439. Ласкоў І. Летапісная літва: сваяцтва і лёс (кніга-пошук). Вільня: Наша будучыня, 2011. 288 с.

440. Латышонак А. Нацыянальнасьць – Беларус. Беласток; Вільня: БГТ, 2009. 558 с.

441. Лаушкин А. К вопросу о развитии этнического самосознания древнерусской народности («хрестеяни» и «хрестьяньскыи» в памятниках летописания XI–XIII вв.). *Средневековая Русь*. Москва, 2006. Вып. 6. С. 29–65.

442. Лаушкин А. В. Провиденциализм как система мышления древнерусских летописцев (XI–XIII вв.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1997. 24 с.

443. Лаушкин А. Русско-половецкие контакты в свете летописной лексики этноконфесионального размежевания. *ВЕДС*: XX Чтения памяти В. Пашуто: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Москва: ИВИ РАН, 2008. С. 128–133.

444. Лебедев Г. Археолого-лингвистическая гипотеза славянского этногенеза. *Славяне. Этногенез и этническая история* / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 105–115.

445. Лебедев Г., Жвиташвили Ю. Дракон Нево: на Пути из Варяг в Греки. Археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем. Санкт-Петербург: Нордмед-издат, 2000. 196 с.

446. Лебедев Г. Л. С. Клейн и петербургская школа российской археологии. *Археолог: детектив и мыслитель*: сборник, посвященный 77-летию Льва Клейна. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. С. 29–42.

447. Лебедев Г. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? *Старожитності Русі-України* / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 146–153.

448. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург: Евразия, 2005. 640 с.

449. Лебедев Г. Этногеография Восточной Европы по «Повести временных лет». *Историческая этнография: традиции и современность* / редкол.: Р. Итс и др. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1983. С. 103–112.

450. Лебедев Г. Varangica проблемного семинара Л. С. Клейна. *Stratum plus*. 1999. № 5. С. 102–111.

451. Левко О. Предисловие. В кн.: Поболь Л. Д. Древности Туровщины. 2-е изд., доп. Минск: Бел. Навука, 2004. 142 с. С. 5–10.

452. Лєбєдєва О. Проблема етногенезу українського народу в працях Л. Залізняка. *Маґістеріум*. К., 2009. Вип. 36. С. 75–79.

453. Лєбєдєва О. Проблема походження українського народу у дослідженнях М. Брайчевського, В. Петрова, В. Балушка та В. Барана. *Збірник наукових праць НДІУ*. Київ, 2008. Т. XX. С. 309–327.

454. Лєбєдєва О. Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. *Українознавство*. 2010. № 1. С. 68–72.

455. Литвинский А. Генезис Пражской археологической культуры в историографии конца XX – начала XXI в. *Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе* / под ред. Р. Гагуа. Пинск: Полесский государственный университет, 2016. С. 30–37.

456. Литвинский А. Киевская археологическая культура в контексте локализации прародины славян: обзор историографии конца XX – начала XXI в. *Сохранение национальной идентичности белорусского общества: прошлое, настоящее, перспективы* / ред. А. Никишова. Барановичи: РИО БарГУ, 2016. С. 46–51.

457. Литвинский А. Современная белорусская историография об отношениях между балтами и славянами. *Vēsture: avoti un cilvēki*. XXII zinātniskie lasījumi. Vēsture. XVI. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2013. P. 198–204.

458. Литвинский А. Хронология славянского этногенеза: основные концептуальные подходы в историографии конца XX – начала XXI в. *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы*: материалы Междунар. науч. конф. Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2017. С. 161–164.

459. Литвинский А. Этногенез славян: проблема соотношения информации источников различных видов. *Смена парадигм в историографии XIX – начала XXI вв*. Гродно: ГрГУ, 2012. С. 250–260.

460. Лісовий В. Етнос і нація. *Вісник АН України*. 1993. № 10. С. 47–57.

461. Лопатин Н. Валентин Васильевич Седов и исследование Изборска. *Вестник Псковского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки*. 2013. № 2. С. 3–12.

462. Лопатин Н. Днепро-двинская культура как компонент культуры длинных курганов. *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии: в 5 т*. Москва: ИА РАН, 1997. Т. 3: Этногенез и этнокультурные контакты славян / отв. ред. В. Седов. С. 166–176.

463. Лопатин Н. Изборск и Варяжское сказание. *РА*. 2016. № 5. С. 124–139.

464. Лопатин Н. К этногеографии Сказания о призвании варягов. *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура*: к 60-летию Н. А. Макарова. Москва; Вологда: Древности Севера, 2015. С. 286–292.

465. Лопатин Н. В. Культурные традиции населения Верхнего Поднепровья и Подвинья в III–V вв. н. э.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06. Москва, 2000. 24 с.

466. Лопатин Н., Исланова И., Кренке Н., Лопатина О. Новые подходы к систематике древностей раннего железного века лесной зоны Восточной Европы. *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда*. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород: ИИМК, 2011. Т. 1. С. 340–341.

467. Лопатин Н., Фурасьев А. О роли памятников III–V вв. в формировании культур псковских длинных курганов и Тушемли-Банцеровщины. *Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург: Фарн, 1994. Вып. 9. С. 136–142.

468. Лопатин Н. О тушемлинской и колочинской культурах. *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур*: к 60-летию А. М. Обломского (Раннеславянский мир. Вып. 19) / отв. ред. В. Родинкова и О. Румянцева. Москва: ИА РАН, 2017. С. 63–69.

469. Лопатин Н. О феномене древнейшего летописного упоминания Белоозера и Изборска. *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства*. Вологда: Древности Севера, 2012. С. 21–31.

470. Лопатин Н. Основные концепции заселения славянами Северо-Запада Русской равнины. *Археология и история Пскова и Псковской земли* / редкол.: И. Лабутина (отв. ред.) и др. Псков: Псковский государственный музей-заповедник, 2006. С. 333–341.

471. Лопатин Н. Памятники верховьев Березины и Вилии в контексте культурогенеза середины I тысячелетия н. э. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 2002. Вып. 17. С. 123–130.

472. Лопатин Н., Фурасьев А. Северо-Запад России и Север Белоруссии. *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина, А. Обломского. Москва: ИА РАН, 2007. С. 276–300.

473. Лопатин Н. Этнический аспект летописных известий о раннем Изборске. *Археология и история Пскова и Псковской земли*: семинар им. В. Седова / редкол.: Н. Лопатин (отв. ред.) и др. Москва; Псков: ИА РАН, 2017. Вып. 32. С. 105–113.

474. Лубский А. В. Альтернативные модели исторического исследования: концептуальная интерпретация: социально-философское исследование:

автореф. дисс. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. Ростов-на-Дону, 2005. 58 с.

475. Лучик В. До питання про автентичність так званої «Велесової книги». *Новітні міфи та фальшивки про походження українців*. Київ: Темпора, 2008. С. 113–119.

476. Лысенка П. Уступ. *Археалогія Беларусі: у 4 т*. Мінск: Бел. навука, 2000. Т. 3: Сярэдневяковы перыяд (IX–XIII ст.) / пад рэд. П. Лысенка. С. 5–9.

477. Лысенко П. Ф. Древний Туров. Минск: Бел. навука, 2004. 180 с.

478. Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. Минск: Бел. навука, 1999.

479. Любичев М. В. Етнокультурна історія Дніпро-донецького лісостепу I–V ст. н. е.: автореферат дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04. Київ, 2013. 38 с.

480. Любичев М. О первоначальной территории расселения антов и их продвижении к Балканскому полуострову. *Древности*: харьковский ист.-археол. ежегодник. Харьков, 1995. Т. 2. С. 111–121.

481. Любичев М. Опыт реконструкции исторического процесса на территории лесостепи между Днепром и Северским Донцом в середине I – начале V вв. (по археологическим и письменным источникам). *Вопросы германской истории* / ред. С. Бобылева. Днепропетровск: ДНУ, 2013.

482. Любичев М. Памяти Олега Михайловича Приходнюка. *Древности*: харьковский ист.-археол. ежегодник. Харьков, 2005. Т. 6. С. 370–372.

483. Любичев М. Рец. на: Приходнюк О. М. Пеньковская кульутра. Воронеж, 1998. *РА*. 2000. № 4. С. 221–223.

484. Любичев М. Рец. на: В. Д. Баран. Давні слов'яни. Київ, 1998. *УІЖ*. 2002. № 6. С. 123–127.

485. Любичев М. Рец. на: В. Д. Баран. Давні слов'яни. Київ, 1998. *Археологія*. 2002. № 3. С. 157–160.

486. Любичев М. В. Черняховская культура Днепро-Донецкой лесостепи: история исследования и основные проблемы изучения. Харьков: Изд-во ХГАДТУ, 2000. 264 с.

487. Любічев М. В. Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1994. 20 с.

488. Магомедов Б. Гепіди. Історичні відомості та археологічні реалії. *Археологія*. 2001. № 2. С. 70–76.

489. Магомедов Б. Готи у Східній Європі. *Археологія*. 1999. № 4. С. 57–64.

490. Магомедов Б. В. Керамические пряслица черняховской культуры. Киев: ИА НАНУ, 2015. 170 с.

491. Магомедов Б. В. Черняхівська культура. Проблема етносу: автореферат дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.04. Київ, 1999. 37 с.

492. Магомедов Б. В. Черняховская культура. Проблема этноса. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. 290 с.

493. Мазарчук Д. Рец. на: Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции: учеб. пособие. Минск, 2008. *Российские и славянские исследования*. Минск: БГУ, 2009. Вып. 4. С. 380–383.

494. Макаров Н. Археологические древности как источник знаний о ранней Руси. *Русь в IX–XI веках: археологическая панорама* / отв. ред. Н. Макаров. Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. С. 64–89.

495. Макаров Н., Артемьев А. Валентин Васильевич Седов. *Восточная Европа в Средневековье (к 80-летию В. Седова)* / редкол.: Н. Макаров и др. Москва: Наука, 2004. С. 3–12.

496. Макаров Н., Носов Е., Янин В. Начало Руси глазами современной археологии. *Вестник РАН*. 2013. Т. 83, № 6. С. 496–507.

497. Макарчук С. А. Етнічна історія України: навч. пос. Київ: Знання, 2008. 471 с.

498. Макарчук С. Рец. на: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. Санкт-Петербург, 2005. *УІЖ*. 2007. № 2. С. 212–217.

499. Максимов Є. Зарубинецька культура в історії східних слов'ян. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 48–55.

500. Максимов Є. Етногенез слов'ян у світлі археологічних джерел України III–I тис. до н. е. *Археологія*. 1994. № 4. С. 69–83.

501. Максимович К. Происхождение этнонима Русь в свете исторической лингвистики и древнейших письменных источников. *ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ*: юбилейный сборник в честь 60-летия проф. И. Чичурова / редкол.: М. Грацианский и др. Москва: Изд-во ПСТГУ, 2006. С. 14–56.

502. Макушников О. А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв.: социально-экономическое и этнокультурное развитие. Гомель: ГГУ, 2009. 218 с.

503. Маловичко С. Феноменологическая концепция источниковедения как теоретическая основа источниковедения историографии. URL: http://ivid.ucoz.ru.

504. Малярчук Б. А. Полиморфизм митохондриальной ДНК у восточных славян: автореф. дисс. ... канд. биол. наук: 03.00.15. Москва, 1996. 20 с.

505. Малярчук Б. Следы балтийских славян в генофонде русского населения Восточной Европы. *The Russian Journal of Genetic Genealogy*. 2009. Т. 1, № 1. С. 23–27.

506. Малярчук Б., Деренко М. Структура русского генофонда. *Природа*. 2007. № 4. С. 21–28.

507. Марзалюк І. «Адраджэнская» гістарыяграфія: хлусьня з дапамогай гістарычных фактаў. *ARCHE*. 2008. № 4. С. 104–107.

508. Марзалюк І. Ад этнасу да нацыі. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2002. Т. 7. С. 145–174.

509. Марзалюк И. Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов. *Ab Imperio*. 2004. № 4. С. 539–560.

510. Марзалюк І. Вытокі беларускага заходнерусізму і літвінізму. *Беларуская думка*. 2012. № 8. С. 53–59.

511. Марзалюк І. Вытокі гістарыяграфічных версій сярэдневяковай гісторыі Беларусі. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. Кн. 21. С. 76–82.

512. Марзалюк І. Гістарычная самаідэнтычнасць насельніцтва Беларусі ў XI–XVII ст. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2001. Т. 5. С. 3–22.

513. Марзалюк І. Да пытання аб перыядызацыі сацыякультурных працэсаў на землях Беларусі ў IX – першай палове XVII ст. *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця*: у 4 ч. Гродна: ГрДУ, 2003. Ч. 1. С. 205–208.

514. Марзалюк І. Да пытання пра навуковасць новай беларускай медыевістыкі. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс.

Гародня, 2001. Т. 4. С. 144–146.

515. Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.). Магілёў: МДУ, 2003. 324 с.

516. Марзалюк І. А. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі. Магілёў: МДУ, 2009. 148 с.

517. Марзалюк І. Наша «кіеўская» й «літоўская» спадчына. *Спадчына*. Менск, 2002. № 5–6. С. 5–16.

518. Марзалюк И. Основные вопросы славянского этногенеза в трудах Л. Д. Поболя. *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период*: в 2 кн. Минск: Бел. наука, 2016. Кн. 1. С. 20–37.

519. Марзалюк І. Сымптомы «пажаданай гісторыі». *ARCHE*. 2008. № 3. С. 37–52.

520. Марзалюк І. Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі XIV–XVII ст.: набліжэнне да рэаліяў ці стварэнне новых міфаў? *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2004. Т. 9. С. 113–122.

521. Марзалюк І. А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада XVI–XVIII стст. (Этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх граждан). Магілёў: МДУ, 2007. 164 с.

522. Марзалюк І. А. Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X–XVII стст.: аўтарэф. дыс. на суіск. вучон. ступ. д-ра гіст. навук: 07.00.02. Мінск, 2003. 39 с.

523. Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX–XIII ст. *Гісторыя Беларусі: у 2 ч.*: курс лекцый / І. П. Крэнь, І. І. Коўкель, С. В. Марозава і інш. Мінск: РІВШ БДУ, 2000. Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст. С. 36–45.

524. Мартынаў В. Этнагенез славян: мова і міф. *Спадчына*. 1996. № 4. С. 164–182.

525. Мартынов В. О кельто-славянских этноязыковых контактах. *Этимология. 2003–2005* / отв. ред. Ж. Варбот. Москва: Наука, 2007. С. 132–135.

526. Мартынов В. В. Язык в пространстве и времени. К проблеме глоттогенеза славян. изд. 2-е. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 112 с.

527. Марфина О. Антропологические исследования древнего и современного населения Беларуси. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск: Бел. навука, 2014. Вып. 29. С. 307–318.

528. Марфина О. В. История антропологических исследований в Беларуси. Минск: Бел. навука, 2015. 405 с.

529. Марфина О. Разработка методологических принципов и методических подходов в антропологии. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск: Бел. навука, 2015. Вып. 30. С. 320–329.

530. Марфина О. Создание национальной антропологической школы в Беларуси. *Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў*: зборнік навуковых артыкулаў: у 2 ч. Наваполацк: ПДУ, 2016. Ч. 1. С. 117–127.

531. Мачинский Д. Глеб Лебедев и Ладога. *Ладога и Глеб Лебедев*: Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. С. 3–15.

532. Мачинский Д. Некоторые предпосылки, движущие силы и исторический контекст сложения Русского государства в середине VIII – середине XI в. *Труды Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. Т. 49. С. 460–538.

533. Мачинский Д. О прародине славян в I–V вв. и об этносоциуме русь/rōs в IX в. (чрезвычайно развёрнутый комментарий к некоторым сообщениям «Баварского географа»). *Истоки славянства и Руси*: сборник статей по материалам IX чтений памяти Анны Мачинской / редкол.: Д. Мачинский и др. Санкт-Петербург: Нестор, 2012. С. 25–165.

534. Мачинский Д., Кулешов В. Северные народы середины IV – первой половины VI в. в «Getica» Иордана. *Ладога и Глеб Лебедев*: Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2004. С. 26–72.

535. Мачинский Д. Территория «славянской прародины» в системе географического и историко-культурного членения Евразии в VIII в. до н. э. – XI в. н. э. (контуры концепции). *Славяне. Этногенез и этническая история* / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 120–130.

536. Медведев А. М. Белорусское Понеманье в раннем железном веке (I тыс. до н. э. – V в. н. э.). Минск: Институт истории АНБ, 1996. 200 с.

537. Медведев А. М. Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье. Минск: Бел. навука, 2011. 350 с.

538. Медведев А. Население Центральной и Восточной Беларуси в эпоху Великого переселения народов. *Восточная Европа в древности и средневековье*: докл. Междунар. конф., посв. 75-летию Э. Загорульского / ред. А. Егорейченко. Минск: БГУ, 2004. С. 37–45.

539. Медовичев А. Рец. на: Обломский А. М. Днепровское Лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). Москва, 2002. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5*. 2003. № 3. С. 150–154.

540. Мельникова Е. Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоидентификация древнерусского летописца. *ВЕДС*: X Чтения к 80-летию В. Т. Пашуто. Москва: ИРИ РАН, 1998. С. 68–71.

541. Мельникова Е. Зарубежные источники по истории Руси как предмет исследования. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: учеб. пособ. Москва: ИК «Логос», 1999. С. 3–20.

542. Мельникова Е. Путь как структурная основа ментальной карты составителя «Повести временных лет». *ВЕДС*: XX Чтения памяти В. Пашуто. Москва: ИВИ РАН, 2008. С. 150–156.

543. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи: новые находки и интерпретации (тексты, перевод, комментарий). Москва: Восточная литература, 2001. 495 с.

544. Мельянцоў Д. Генеза этнічнае самасвядомасці Усходняй Беларусі ў Сярэднявеччы. *Палітычная сфера*. 2006. № 6. С. 60–71.

545. Меркулов В. Была ли древнерусская народность? *Научные труды Московского педагогического государственного университета* / редкол.: В. Матросов и др. Москва: МПГУ, 2006. С. 12–19.

546. Микулич А. Беларусы в генетическом пространстве (антропология этноса). *Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века* / ред. А. Тарас. Минск: Харвест, 2010. С. 96–182.

547. Микулич А. И. Геногеография населения Беларуси (экологический и исторический аспекты изменчивости): дисс. ... д-ра биол. наук в форме

научного доклада: 03.00.14. Москва, 1991. 60 с.

548. Микулич А. Геногеография и этническая история народонаселения Беларуси по данным антропологии. *Балто-славянские исследования. 1997* / редкол.: В. Иванов (отв. ред.) и др. Москва: Индрик, 1998. С. 584–592.

549. Милитарев А., Пейрос И., Шнирельман В. Методические проблемы лингвоархеологических реконструкций этногенеза. *СЭ*. 1988. № 4. С. 24–38.

550. Миллер А. Бенедикт Андерсон: национализм как культурная система. *Нация и национализм*. Москва: ИНИОН РАН, 1999. С. 70–79.

551. Мининков Н. А. Методология истории: пособие для начинающего исследователя. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦВШ, 2004. 252 с.

552. Михайлов С. М. Логика древнерусской истории. Санкт-Петеребург: СПбГИПСР, 2011. 346 с.

553. Михеев С. М. Кто писал «Повесть временных лет»? Москва: Индрик, 2011. 280 с.

554. Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. Москва: Ин-тут востоковедения РАН, 2002. 368 с.

555. Мікуліч А. Антрапагенетычныя сувязі беларусаў з памежнымі этнасамі. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: Белар. кнігазбор, 2001. Кн. 22. С. 18–22.

556. Мікуліч А. І. Беларусы ў генетычнай прасторы: антрапалогія этнасу. Мінск: Тэхналогія, 2005. 138 с.

557. Мікуліч А. Фармаванне генафонду беларускага этнасу на яго памежжах па звестках антрапалогіі і генагеаграфіі. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. Кн. 3. С. 87–90.

558. Мікуліч А. Этнічная гісторыя беларусаў паводле антрапалагічных дадзеных. *БГЧ*. 1999. № 2. С. 7–11.

559. Мікуліч Т. М. Мова і этнічная самасвядомасць. Мінск: Навука і тэхніка, 1996. 159 с.

560. Момрик А. П. Формування концепцій етногенезу українського народу (історіографія проблеми): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія. Київ, 2005. 19 с.

561. Моця О. П. «Анти» – «Руси» – «Українці»: формування ідентичності у слов’ян Півдня Східної Європи V–XIX ст. Київ: Наук. думка, 2012. 213 с.

562. Моця О. «Внутрішня» Русь у контексті уточнення меж. *Археологія*. 2015. № 1. С. 51–60.

563. Моця О. Давньоруська народність. *УІЖ*. 1990. № 7. С. 3–13.

564. Моця О. Дві імперії – два етноси? *УІЖ*. 2001. № 3. С. 22–23.

565. Моця О. Де ж був центр держави русів? *УІЖ*. 2008. № 3. С. 21–24.

566. Моця О. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.). *Археологія*. 1992. № 1. С. 38–45.

567. Моця О. Етнічні процеси в часи Київської Русі. *Етнічна історія давньої України* / П. Толочко та ін. Київ: ІА НАНУ, 2000. С. 195–241.

568. Моця О. Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії. *Магістеріум*. Київ, 2001. Вип. 6. С. 45–48.

569. Моця О. Етнічні процеси на території України за давньоруські часи. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 161–165.

570. Моця О. З «міфів народів світу»: про час появи східнослов'янських націй. *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 64–69.

571. Моця О. П. Землероби та кочівники на Великому Кордоні Східної Європи в часи Київської Русі. Київ: ІПУ НАНУ, 2015. 296 с.

572. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ: Глобус, 1996. 224 с.

573. Моця О. Київська Русь: держава, культура, народність. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2004. Т. 27. С. 17–21.

574. Моця О. Київська Русь: етапи формування державної території. *Археологія*. 2001. № 1. С. 42–50.

575. Моця О. Київська Русь: етнічний розвиток. *Давня історія України*: навч. посіб.: у 2 кн. / П. Толочко та ін. Київ: Либідь, 1995. Кн. 2. С. 141–149.

576. Моця О. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів. *УІЖ*. 2007. № 1. С. 4–19.

577. Моця О. П. Населення Південно-Руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів). Київ: ІА АНУ, 1993. 160 с.

578. Моця О. П. Південна «Руська земля». Київ: Корвін пресс, 2007. 264 с.

579. Моця О. Про відмінності давньоруської Півночі від Півдня. *Україна в Центрально-Східній Європі* / ред. В. Смолій. Київ: ІІУ НАНУ, 2004. Вип. 4. С. 95–104.

580. Моця О. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення. *УІЖ*. 2006. № 2. С. 4–11.

581. Моця О. Робота П. П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії. *Археологія*. 2018. № 1. С. 9–17.

582. Моця О. Самоідентифікація східних слов'ян у часи Русі. *УІЖ*. 2015. № 1. С. 4–10.

583. Мусин А. Серьезная заявка историко-филологического направления новейшей киевской школы истории Древней Руси (Рец. на: Вілкул Т. Л. Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. Київ, 2015). *Княжа доба: історія і культура* / ред. В. Александрович. Львів: ІУ НАНУ, 2015. Вип. 9. С. 288–310.

584. Мыльников А. С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 1999. 400 с.

585. Мядзведзеў А. М. Аб часе прыходу славян на тэрыторыю Беларусі (да пастаноўкі праблемы). *Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы)*: у 2 ч. Мінск: Універсітэцкае, 1994. Ч. 1. С. 19–24.

586. Мядзведзеў А. Да пытання аб паходжанні беларусаў (па дадзеных археалогіі і мовазнаўства). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 1998. Вип. 13. С. 10–15.

587. Мядзведзеў А. Насельніцтва лясной паласы Ўсходняй Еўропы і падзеі вялікага перасялення народаў (да пастаноўкі праблемы). *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 1996. Вып. 10. С. 12–21.

588. Мядзьведзеў А. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку (VIII ст. да н. э. – VIII ст. н. э.). *Беларускі гістарычны агляд*. Мінск, 1994. Т. 1. С. 15–37.

589. Назаренко А. Баварский географ. *Древняя Русь в средневековом мире*: энциклопедия / под ред. Е. Мельниковой, В. Петрухина. Москва: Ладомир, 2014. С. 47–48.

590. Назаренко А. В. Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования). Москва: РФСОН, 2009. 528 с.

591. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культуных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001. 784 с.

592. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). Москва: Наука, 1993. 238 с.

593. Назаренко А. Несколько слов о «реконструктивизме» и «деконструкции» (по поводу рецензии Т. Вилкул). *Средневековая Русь*. Москва: Индрик, 2004. Вып. 5. С. 294–300.

594. Назаренко А. О языке восточноевропейских варягов IX–X вв. *ВЕДС*: X Чтения к 80-летию В. Пашуто. Москва: ИРИ РАН, 1998. С. 75–79.

595. Назаренко А. Рец. на: Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 273 s. *Средневековая Русь*. Москва: Рос. университетское издательство, 1996. Вып. 1. С. 154–185.

596. Наливайко С. Етнічна історія Давньої України. Київ: Євшан-зілля, 2007. 624 с.

597. Насевіч В. Беларусы: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя. Смаленск: Інбелкульт, 2015. 526 с.

598. Насевіч В. Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ. *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. Кн. 2. С. 97–100.

599. Насевіч В. Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: падзеі і асобы. Мінск: Полымя, 1993. 160 с. (див. також електронну версію. URL: http://vln.by/node/59).

600. Насевіч В., Спірыдонаў М. «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. *З глыбі вякоў. Наш край*: гістарычна-культуралагічны зборнік. Мінск: Навука і тэхніка, 1996. Вып. 1. С. 4–27.

601. Насевіч В. Усё пачыналася з Русі. *Чырвоная* змена. 1994. 18 студзеня (№ 6). URL: http://vln.by/node/50.

602. Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2005. Т. 11. С. 195–201.

603. Нечухрин А. Развитие методологической базы исторических исследований в Республике Беларусь. *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця*: у 4 ч. Гродна: ГрДУ, 2003. Ч. 1. С. 36–48.

604. Нечухрин А., Рамазанов С. Содержание понятия «кризис историографии». *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны* / рэдкал.: У. Сідарцоў і інш. Мінск: БДУ, 2007. Вып. 3. С. 35–46.

605. Николаев С. Семь ответов на варяжский вопрос. *Повесть временных лет* / пер. Д. Лихачева, О. Творогова; коммент. А. Боброва и др. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. С. 398–430.

606. Носевич В. Белорусы: становление этноса и «национальная идея». *Белоруссия и Россия: общества и государства* / ред. Д. Фурман. Москва: Права человека, 1998. С. 11–30.

607. Носевич В. Истоки белорусской идентичности. *Деды*: дайджест публикаций о беларуской истории. Минск: Харвест, 2016. Вып. 17. С. 51–59.

608. Носевич В. К вопросу об объективности исторического исследования. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск: БДУ, 2007. Вып. 3. С. 47–57.

609. Носевич В. Междисциплинарный подход к проблеме происхождения славян: новые перспективы. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі* / рэд. А. Мядзведзеў. Мінск: Бел. навука, 2017. Вып. 28. С. 48–60.

610. Носевич В. Основные вехи этногенеза белорусов [авторская версия]. URL: http://vln.by/node/174.

611. Носевич В. Основные вехи этногенеза белорусов. *Предыстория беларусов с древнейших времен до XIII века* / ред. А. Тарас. Минск: Харвест, 2010. С. 467–507.

612. Носов Е., Янин В. К 1150-летнему юбилею российской государственности: источники и проблемы. *Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда* / отв. ред. Н. Макаров, Е. Носов. Санкт-Петербург; Москва; Великий Новгород: ИИМК РАН, 2011. Т. 1. С. 9–11.

613. Обломский А. Введение. *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)* / отв. ред. А. Обломский

(Раннеславянский мир. Вып. 10). Москва: ИА РАН, 2007. С. 5–9.

614. Обломский А., Сташенков Д. Введение. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов* (Раннеславянский мир. Вып. 15) / отв. ред. А. Обломский. Москва: ИА РАН, 2014. С. 5–12.
615. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – вторая половина V в. н. э.): дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.06. Москва, 2001. 442 с.
616. Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). Москва: Наука, 2002. 255 с.
617. Обломский А. Заключение. *Острая Лука Дона в древности. Замятинский археологический комплекс гуннского времени* (Раннеславянский мир. Вып. 6) / ред. кол.: А. Обломский и др. Москва: ИА РАН, 2004. С. 163–166.
618. Обломский А. Карта Скифии по «Гетике» Иордана. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов* (Раннеславянский мир. Вып. 15) / отв. ред. А. Обломский. Москва: ИА РАН, 2014. С. 13–25.
619. Обломский А. Киевская культура на фоне этнокультурных процессов в лесостепной зоне в III–V вв. *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III – начало V в. н. э.)* (Раннеславянский мир. Вып. 10) / отв. ред. А. Обломский. Москва: ИА РАН, 2007. С. 45–53.
620. Обломский А. Колочинскя культура. *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V–VII вв.)* (Раннеславянский мир. Вып. 17) / отв. ред. А. Обломский, И. Исланова. Москва: ИА РАН, 2016. С. 10–113.
621. Обломский А. Лесостепное Подонье. *Восточная Европа в середине I тысячелетия н. э.* (Раннеславянский мир. Вып. 9) / под ред. И. Гавритухина и А. Обломского. Москва: ИА РАН, 2007. С. 73–132.
622. Обломский А. О взаимоотношении киевского и черняховского населения на водоразделе Днепра и Дона. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: зб. наук. ст., присв. 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: ІАУ НАНУ, 1997. С. 63–72.

623. Обломский А. О критерии этнической однородности археологической общности. *Социальное и экономическое развитие древних обществ и археология*. Москва: ИА АН СССР, 1987. С. 100–106.

624. Обломский А. О роли позднезарубинецкого населения в сложении киевской культуры Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья. *Советская археология*. 1992. № 1. С. 34–47.

625. Обломский А. Рец. на: Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. Люблин, 2004. *РА*. 2006. № 4. С. 162–165.

626. Обломский А. Структура населения лесостепного Поднепровья в VII в. н. э. *ДГВЕ.* 2010 / ред. Е. Мельникова. Москва: РФСОН, 2012. С. 10–33.

627. Обломский А. Этнические и социальные комоненты населения Острой Луки Дона в гуннское время. *Острая Лука Дона в древности. Археологический комплекс памятников гуннского времени у с. Ксизово (конец IV – V вв.)* (Раннеславянский мир. Вып. 16) / ред. кол.: А. Обломский и др. Москва: ИА РАН, 2015. С. 296–308.

628. Обломский А. Этнические процессы в междуречье Сулы и Ворсклы в I–V вв. *РА*. 1994. № 2. С. 42–55.

629. Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I–V вв. н. э. Москва; Сумы: Археологическое агентство, 1991. 287 с.

630. Обломский А., Терпиловский Р. Этнокультурные процессы лесостепного Левобережья в III–V вв. *РА*. 2003. № 1. С. 29–43.

631. Обломский А., Родинкова В. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в.: хронология событий. *КСИА*. Москва: Языки славянской культуры, 2014. Вып. 235. С. 381–404.

632. Обсуждение книги В. А. Тишкова «Реквием по этносу» (материалы методологического семинара Института этнологии и антропологии РАН). *ЭО*. 2005. № 3. С. 109–131.

633. Откупщиков Ю. Балтийские языки и индоевропейские реконструкции. *Балто-славянские исследования* / отв. ред. В. Иванов. Москва: Индрик, 2006. Вып. XVII. С. 110–115.

634. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования. 2-е изд. Санкт-Петербург; Москва: Филфак СПбГУ; Academia, 2005. 316 с.

635. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2001. 480 с.

636. Отрощенко В. Міфологізація етноегензу українців. *Новітні міфи та фальшивки про походження українців*. Київ: Темпора, 2008. С. 51–66.

637. Піўтарак Р. Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя. Да праблемы «Беларусь паміж Украінай і Расіяй». *Беларусіка–Albaruthenica*. Мінск: ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997. Кн. 6, ч. 2. С. 329–334.

638. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ: Фенікс, 1994. 400 с.

639. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті. *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 9–24.

640. Патрушев В. С. Финно-угры России. Йошкар-Ола: Марийское книжное изд-во, 1992. 216 с.

641. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев: ИА НАНУ, 2006. 372 с.

642. Пачкова С. К вопросу о формировании территории зарубинецкой культуры (по керамическим материалам). *Vita Antiqua*. Київ, 2009. Вип. 7–8. С. 146–154.

643. Пачкова С. Про деякі аспекти демографічних процесів у племен зарубинецької культури (за керамічними матеріалами). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян* / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: РАС, 1997. С. 36–48.

644. Пачкова С. Про оксивський компонент у Чаплинському могильнику зарубинецької культури. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / редкол.: В. Баран та ін. Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 98–113.

645. Пачкова С. Про ступінь подібності артефактів латенізованих археологічних культур. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 56–61.

646. Пачкова С. Проблема зарубинецкой и поенешти-лукашевской кульутр в зарубежной историографии. *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*: сб. науч. тр. / редкол.: П. Толочко и др. Киев: Наук. думка, 1990. С. 12–29.

647. Пачкова С. Поховальний обряд зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2002. № 3. С. 27–39.

648. Пачкова С. Походження слов'ян. *Археологія*. 2003. № 4. С. 135–139.

649. Пачкова С. Участь місцевого компонента у формуванні зарубинецької культури. *Археологія*. 1999. № 2. С. 6–24.

650. Пачкова С. Участь прийшлого компоненту у формуванні зарубинецької культури. *Археологія*. 1999. № 4. С. 24–41.

651. Пашуто В., Рыбаков Б. Корпус древнейших источников по истории народов СССР. *Вопросы истории*. 1974. № 7. С. 49–54.

652. Персональный сайт белорусского историка Вячеслава Носевича. URL: http://vln.by.

653. Петрухин В. Я. Древняя Русь, IX в. 1263 г. Москва: АСТ, 2005. 190 с.

654. Петрухин В. Древняя Русь: этнический аспект становления и развития государственности. *Этнический и религиозный факторы в формировании и эволюции российского государства* / отв. ред. Т. Красовицкая и В. Тишков. Москва: Новый хронограф, 2012. С. 9–59.

655. Петрухин В. История славян и Руси в контексте библейской традиции: миф и история в Повести временных лет. *ДГВЕ.* 2001: Историческая память и формы ее воплощения / отв. ред. Е. Мельникова. Москва: Восточная литература, 2003. С. 93–112.

656. Петрухин В. К дискуссии о начале славянской этнической истории. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 3–6.

657. Петрухин В. К предыстории этнокультурных связей Древней Руси. Славяне и Русь. *ВЕДС*: VI Чтения памяти В. Пашуто: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) и др. Москва: ИРИ, 1994. С. 29–30.

658. Петрухин В. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии. *Норна у источника Судьбы*: сборник в честь Е. Мельниковой / под ред. Т. Джаксон (отв. ред.) и др. Москва: Индрик, 2001. С. 297–303.

659. Петрухин В. Легенда о призвании варягов и балтийский регион. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2008. № 2. С. 41–46.

660. Петрухин В. Начало Руси и Начальная летопись. *ВЕДС. Проблемы источниковедения*: Чтения памяти В. Пашуто / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) и др. Москва: АН СССР, 1990. С. 109–112.

661. Петрухин В. «Начало Русской земли» в начальном летописании. *Восточная Европа в исторической ретроспективе* / под ред. Т. Джаксон и Е. Мельниковой. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 220–226.

662. Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. Смоленск: Русич; Москва: Гнозис, 1995. 320 с.

663. Петрухин В. Норманны и хазары на юге Руси. *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы*: Чтения памяти В. Пашуто / редкол.: А. Новосельцев (отв. ред.) и др. Москва: ИРИ, 1992. С. 60–62.

664. Петрухин В. Я., Раевский Д. С. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье. Москва: Языки русской культуры, 1998. 384 с.

665. Петрухин В. Призвание варягов и тенденции начального летописания. *Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств* / редкол.: А. Чубарьян и др. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 203–208.

666. Петрухин В. «Русский каганат», скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии. *ДГВЕ*. 1999: Восточная и Северная Европа в средневековье / отв. ред. Г. Глазырина. Москва: Восточная литература, 2001. С. 127–142.

667. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбра веры. Москва: Форум; Неолит, 2013. 464 с.

668. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Форум; Неолит, 2014. 464 с.

669. Петрухин В. Я. «Русь и вси языци». Аспекты исторических взаимосвязей: историко-археологические очерки. Москва: Языки славянских культур, 2011. 384 с.

670. Петрухин В. Славяне и кочевники в раннем средневековье: к проблеме этнокультурного синтеза. *Вестник Евразии*. 1996. № 2. С. 49–61.

671. Петрухин В. Славяне и русь в «Иосиппоне» и «Повести временных лет». *Славяне и их соседи*. Москва: Наука, 1994. Вып. 5. С. 44–57.

672. Петрухин В. Славяне, варяги и хазары на юге Руси. К проблеме формирования территории Древнерусского государства. *ДГВЕ*. 1992–1993. Москва: Наука, 1995. С. 117–125.

673. Петрухин В. Традиция и исторический факт в средневековой историографии. *ВЕДС*: Мнимые реальности в античной и средневековой историографии / редкол.: Т. Джаксон (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2002. С. 179–183.

674. Петрухин В. Финские племена и призвание варягов. ВЕДС: XXVI Чтения памяти В. Пашуто: Миграции, расселение, война как факторы политогенеза / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2012. С. 211–216.

675. Петрухин В. «Этничность» в Древней Руси. *ВЕДС*: XXIX Чтения памяти В. Пашуто: Античные и средневековые общности / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2017. С. 190–194.

676. Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция. Минск: Беларусь, 1991. 143 с.

677. Письменные памятники истории Древней Руси / под ред. Я. Щапова. Санкт-Петербург: БЛИЦ, 2003. 384 с.

678. Піліпенка М. Вытокі. *Беларусы*: у 8 т. Мінск: Бел. навука, 2001. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіцце / рэд. кал.: В. Бандарчык і інш. / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. С. 11–47.

679. Піліпенка М. Фарміраванне Русі. *Беларусь на мяжы тысячагоддзяў* / Ф. Абрамаў і інш. Мінск: Бел. энцыклапедыя, 2000. С. 30–43.

680. Піліпенка М., Цягака Л. Этнаграфія і антрапалогія ў Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. *Весці НАНБ. Серыя гуманітарных навук*. Мінск, 1998. № 4. С. 83–90.

681. Платонова Н. Проблемы реконструкций этнокультурных процессов на Северо-Западе Восточной Европы в раннем средневековье. *V (XXI) Всероссийский археологический съезд* / ред. А. Деревянко, А. Тишкин. Барнаул: АлтГУ, 2017. URL: http://elibrary.asu.ru/xmlui/handle/asu/3896.

682. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Київ: КСД, 2016. 496 с.

683. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ: Критика, 2015. 456 с.

684. Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? *УІЖ*. 2013. № 3. С. 4–12.

685. Поболь Л. Д. Древности Туровщины. 2-е изд., доп. Минск: Бел. навука, 2004. 142 с.

686. Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева, О. Творогова; коммент. А. Боброва и др. Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012. 512 с.

687. Повесть временных лет / пер. Д. Лихачева и Б. Романова; под ред. В. Адриановой-Перетц; АН СССР. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. 407 с.

688. Повесть временных лет. / подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. Лихачева; под ред. В. Адриановой-Перетц; доп. М. Свердлова; РАН. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Наука, 1996. 667 с.

689. Подосинов А. Античные источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*: учеб. пособ. Москва: ИК «Логос», 1999. С. 21–68.

690. Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции (тексты, перевод, комментарий). Москва: Индрик, 2002. 486 с.

691. Поляков А. Н. Киевская Русь как цивилизация. Оренбург: ОГУ, 2010. 484 с.

692. Пономарьов А. П. Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій. Київ: Либідь, 1996. 272 с.

693. Попова Т. Историография в поисках своего обновления. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 9. С. 44–61.

694. Приходнюк О. Анти та авари. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: РАС, 1997. С. 142–148.

695. Приходнюк О. Анти та Візантія. *Археологія*. 1991. № 2. С. 133–141.

696. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ: Наук. думка, 1980. 152 с.

697. Приходнюк О. Венеди в контексті української історії. *Наукові записки НУ «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2002. Т. 20, ч. 1. С. 20–24.

698. Приходнюк О. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья (опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации).

Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии / редкол.: О. Приходнюк (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1996. С. 64–79.

699. Приходнюк О. Відносини слов'ян із тюркомовним світом. *Старожитності I тис. н. е. на території України* / редкол.: В. Баран та ін. Київ: ІА НАНУ, 2003. С. 127–134.

700. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.

701. Приходнюк О. Рец. на: Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навч. посіб. Київ, 1994. *Археологія*. 1996. № 1. С. 151.

702. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). Київ; Чернівці: Прут, 2001. 285 с.

703. Приходнюк О. Східні Карпати у VIII–IX ст. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат*: у 4 т / ред. С. Павлюк. Львів: Ін-т народознав. НАНУ, 1999. Т. 1: Археологія та антропологія. С. 309–340.

704. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Київ: АТ «Обереги», 1997. Т. 1. 1080 с.

705. Прицак О., Голб Н. Хазарско-еврейские документы X века. Москва; Иерусалим: Гешарим, 1997. 240 с.

706. Пріцак О. Що таке історія України? *УІЖ*. 2015. № 1. С. 177–210.

707. Прозоров Л. Ещё раз о начале Руси: по поводу монографии В. Я. Петрухина «Начало этнокультурной истории Руси IX–XI веков». *Государство и общество*. 1999. № 3–4. С. 219–226.

708. Прокопьева С. Ученый до мозга костей. Интервью с В. Седовым. *Псковская губерния*. 2003. № 43. URL: http://gubernia.pskovregion.org.

709. Прохоров Г. М. «Некогда не народ, а ныне народ Божий...»: Древняя Русь как историко-культурный феномен. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2010. 320 с.

710. Пузанов В. Вождь-харизматик древних славян: сакральный и этнический факторы. *Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки*. Казань, 2008. Т. 150, № 1. С. 7–13.

711. Пузанов В. Восприятие межэтнических противоречий в Повести временных лет: к вопросу об особенностях фольклорной и книжной

традиции. *Rossica Antiqua: исследования и материалы. 2006* / отв. ред. А. Дворниченко, А. Майоров. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. С. 83–92.

712. Пузанов В. В. Государство и общество Древней Руси глазами современников (XI – начало XII вв.): историко-антропологические очерки. Ижевск: Изд-во «Удмуртский ун-тет», 2012. 240 с.
713. Пузанов В. В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. Ижевск: ИД «Удмуртский университет», 2007. 624 с.
714. Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства в восточноевропейской историографии: учеб. пособ. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. 152 с.
715. Пузанов В. Отражение иерархии этнических статусов эпохи образования Древнерусского государства в «Повести временных лет». *Вестник Тюменского государственного университета*. 2009. № 1. С. 25–28.
716. Пустовалов С. Рец. на: Приходнюк О. М. Пеньковская культура. Воронеж, 1998. *УІЖ*. 2000. № 6. С. 123–126.
717. Пчелов Е. Начало Руси в письменных источниках и роль варягов в образовании Древнерусского государства. *Вестник архивиста*. 2012. № 3. С. 3–16.
718. Пшеничнов А. С. Структура генофонда украинцев по данным о полиморфизме митохондриальной ДНК и Y хромосомы: автореф. дисс. ... канд. биол. наук: 03.00.15. Москва, 2007. 32 с.
719. Пшеничнов А. С. Структура генофонда украинцев по данным о полиморфизме митохондриальной ДНК и Y хромосомы: дисс. ... канд. биол. наук: 03.00.15. Москва, 2007. 191 с.
720. Рассадин С. Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. Минск: ГНУ «Институт истории НАН Беларуси», 2005. 106 с.
721. Рассадин С. Е. Первые славяне. Славяногенез. Минск: Белорусский Экзархат, 2008. 288 с.
722. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.

723. Репина Л. Преодолевая границы государств и цивилизаций: макроисторические опыты современной историографии. *Реконструкции мировой и региональной истории: от универсализма к моделям межкультурного диалога* / ред. Л. Репина. Москва: Аквалон, 2017. С. 9–71.

724. Риер Я. Парадигмы исторического развития: стабильность или изменчивость (на примере средневековых цивилизаций). *XXI век: актуальные проблемы исторической науки*. Минск: БГУ, 2004. С. 59–61.

725. Рикёр П. Память, история, забвение / пер. с фр. Москва: ИГЛ, 2004. 728 с.

726. Ричка В. Київо-руська проблематика в українській історіографії останнього десятиліття. Дискусія. *Україна – Росія: діалог історіографій* / редкол.: В. Верстюк та ін. Київ; Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. С. 22–47.

727. Ричка В. М. «Вся королівська рать» (влада Київської Русі). Київ: ІІУ НАНУ, 2009. 180 с.

728. Рогалев А. Ф. Белая Русь и белорусы: в поисках истоков. Гомель: БАНТДИ, 1994. 266 с.

729. Рогалев А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения этноязыковой истории (на материале Беларуси): автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. Минск, 1996. 39 с.

730. Рогалев А. Ф. Этнические и географические названия как источник для изучения истории Беларуси. Гомель: Барк, 2014. 128 с.

731. Рогалев А. Ф. Этнотопонимия Беларуси (на фоне этнической истории). Гомель: БАНТДИ, 1993. 148 с.

732. Рогалеў А. Ф. Назвы Бацькаўшчыны (тапанімія Беларусі). Гомель: Барк, 2008. 216 с.

733. Романцова Н. «Звичайна схема “русскої” історії...» М. Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 2. С. 58–64.

734. Рохас К. Историография в XX веке. История и историки между 1848 и 2025 годами. Москва: Кругъ, 2008. 164 с.

735. Рудич Т. Роль населення черняхівської культури у формуванні антропологічного складу слов’янської людності України другої половини І тис. – початку ІІ тис. н. е. *Археологія*. 2007. № 3. С. 47–57.

736. Рудковская И. Историографическая компаративистика: возможные грани исследования. *Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы* / ред. Л. Репина. 2-е изд. Москва: ЛПИ, 2012. С. 535–554.

737. Рудяков П. Рец. на: Моця О. П. Південна «Руська земля». Київ, 2007. *УІЖ*. 2008. № 2. С. 189–192.

738. Русские / под ред. В. Александрова, И. Власова, Н. Полищука. Москва: Наука, 1999. 725 с.

739. Рыбаков С. К вопросу о понятии «этнос»: философско-антропологический аспект. *ЭО*. 1998. № 6. С. 3–15.

740. Саганович Г. Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos: tradicija ir paveldo «dalybos»* / red. G. Potašenko. Vilnius: Vilniaus Universiteto, 2008. S. 73–92.

741. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. Менск: Энцыклапедыкс, 2001. 412 с.

742. Сагановіч Г. Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў (рец. на: Марзалюк І. А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.). Магілёў, 2003. *Беларускі гістарычны агляд*. Мінск, 2003. Т. 10, сш. 1–2. С. 280–318.

743. Садохин А. П. Этнология: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Гардарики, 2006. 287 с.

744. Сакалова М. Пра разуменне паняццяў «нацыя» і «этнас» у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі. *Гістарычны Альманах*: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. Гародня, 2002. Т. 6. С. 165–180.

745. Саливон И. И. Изменения физического типа населения Беларуси за последнее тысячелетие. Минск: Беларус. навука, 2011. 172 с.

746. Саливон И. И., Марфина О. В. Физический тип древнего населения Беларуси. Минск: Бел. навука, 2014. 137 с.

747. Салівон І. Заблытаная «таямніца» гісторыі беларусаў. *Беларуская думка*. 2011. № 9. С. 90–93.

748. Самахвалаў Д. Вызначэнне паняццяў «этнічнасць» і «нацыянальнасць» у сучаснай навуковай думцы. *Этнокультурное развитие Беларуси в XIX – начале XXI в.* / ред. Т. Новогродский и др. Минск: БГУ, 2011. С. 71–75.

749. Санкина С. Л. Антропологический состав и происхождение средневекового населения Новгородской земли: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 03.00.14. Санкт-Петербург, 1995. 20 с.

750. Санкина С. О скандинавском присутстви на Русском Свере: могильник Куреваниха-2 (к истоиографии норманской проблемы в антропологии). *Археологические вести*. Санкт-Петербург, 1998. № 5. С. 233–240.

751. Санкина С. Происхождение антропологических особенностей населения Новгородской земли древнерусского времени (X–XIII вв.). *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2009. № 3. С. 152–157.

752. Санкина С. Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. Санкт-Петербург: Д. Буланин, 2000. 109 с.

753. Свод древнейших письменных известий о славянах / редкол.: С. Иванов и др. Т. 1: I–VI вв. изд. 2-е, испр. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, 1994. 472 с. (перше видання: Москва: Наука, 1991. 472 с.); Т. 2: VII–IX вв. Москва: ИФ «Восточная литература» РАН, 1995. 590 с.

754. Севастьянов А. Н. Время быть русским! Третья сила. Русский национализм на авансцене истории. Москва: Эксмо ; Яуза, 2004. 896 с.

755. Севастьянов А. Н. Этнос и нация. Москва: Книжный мир, 2008. 192 с.

756. Сегеда С. П. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук ; 07.00.05, 03.00.14. Київ, 2002. 29 с.

757. Седов В. Белорусское Подвинье и Смоленское Поднепровье в период великого переселения народов. *РА*. 1998. № 2. С. 54–67.

758. Седов В. Восточнославянские племенные образования и земли Древней Руси. *ВЕДС*: X Чтения к 80-летию В. Пашуто / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИРИ РАН, 1998. С. 106–108.

759. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. 328 с.

760. Седов В. Голтескифы. *Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2004. С. 88–95.

761. Седов В. В. Древнерусская народность: историко-археологическое исследование. Москва: Языки русской культуры, 1999. 319 с.

762. Седов В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации. *УІЖ*. 2001. № 3. С. 18–21.

763. Седов В. Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации. *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 70–73.

764. Седов В. К этногенезу волжских болгар. *РА*. 2001. № 2. С. 5–15.

765. Седов В. В. Очерки по археологии славян. Москва: ИА РАН, 1994. 128 с.

766. Седов В. Предыстория белорусов. *КСИА*. Москва: Наука, 2001. Вып. 211. С. 44–51.

767. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. Москва: Наука, 1979. 158 с.

768. Седов В. Рец. на: Kazanski M. Les Slavs. Les origines (I–VII-e siècle après J.-C). Paris, 1999. *РА*. 2000. № 3. С. 198–203.

769. Седов В. Русский каганат IX века. *Отечественная история*. 1998. № 4. С. 3–15.

770. Седов В. Север Восточно-Европейской равнины в период переселения народов и в раннем средневековье (предыстория северновеликорусов). *КСИА*. Москва: Наука, 2005. Вып. 218. С. 12–23.

771. Седов В. В. Славяне в древности. Москва: НПБО «Фонд археологии», 1994. 344 с.

772. Седов В. В. Славяне в древности и раннем средневековье. Т. 2: Славяне в раннем средневековье. Москва: Фонд археологии, 1995. 416 с.

773. Седов В. В. Славяне в римское время. Москва: ИА РАН, 2003. 28 с.

774. Седов В. Славяне-венды в Юго-Восточной Прибалтике. *ВЕДС*: Спорные проблемы истории. Москва: ИРИ РАН, 1993. С. 71–72.

775. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва: Наука, 1970. 199 с.

776. Седов В. В. Славяне: Историко-археологическое исследование. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 624 с.

777. Седов В. В. У истоков восточнославянской государственности. Москва: УРСС, 1999. 144 с.

778. Седов В. Формирование восточнославянской народности. *КСИА*. Москва: Наука, 1989. Вып. 198. С. 10–15.

779. Седов В. Этногенез ранних славян (заслушано в ноябре 2002 г. на заседании Президиума РАН). *Вестник РАН*. 2003. Т. 73, № 7. С. 594–605 (див. також передрук: *Русин*. 2006. № 1. С. 175–198).

780. Селин А. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет. *SSBP*. 2012. № 1. С. 117–126.

781. Семенов Ю. Торопиться с заупокойной молитвой по этносу вряд ли стоит (об основных идеях книги В. А. Тишкова «Реквием по этносу». Москва, 2004). *Философия и общество*. 2005. № 2. С. 94–106.

782. Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу. *Спадчына*. 2003. № 6. С. 9–21.

783. Синиця Є. Піт-стоп (до 60-річчя Р. В. Терпиловського). *Vita Antiqua*. Київ, 2009. № 7–8. С. 9–27.

784. Скржинская Е. Иордан и его «Getica». В кн.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Гетика). Санкт-Петербург: Алетейя, 1997. С. 9–58.

785. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период / ред. В. Баран. Киев: Наук. думка, 1990. 488 с.

786. Славянский мир раннего Средневековья: поиски формы (ответы на вопросы журнала) / А. Горский, А. Плетерский, В. Пузанов, П. Шувалов. «Племя» в славянском мире в раннее средневековье (форум). *SSBP*. 2016. № 1. С. 3–16.

787. Сминтина О., Пригаріна П. Етнічні процеси в ранньослов'янському культурному середовищі у V–VII ст.: археологічний аспект проблеми. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 134–137.

788. Смит Э. Д. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма / пер. с англ. Москва: Праксис, 2004. 464 с.

789. Смит Э. Национализм и историки. *Нации и национализм*: сборник статей. Москва: Праксис, 2002. С. 236–265.

790. Сміт Е. Д. Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка / пер. з англ. Київ: Темпора, 2009. 312 с.

791. Сміт Е. Д. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Київ: «К.І.С.», 2004. 170 с.

792. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. Київ: Основи, 1994. 224 с.

793. Соловей В. Д. Русская история: новое прочтение. Москва: АИРО-XXI, 2005. 320 с.

794. Станг Х. Наименование Руси (герульская версия): тезисы. *Stratum plus*. 1999. № 5. С. 119–147.

795. Стефанович П. «Сказание о призвании варягов» или Origo gentis russorum? *ДГВЕ*. 2010: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / отв. ред. Е. Мельникова. Москва: РФСОН, 2012. С. 514–583.

796. Стефанович П. Идентичность Руси в «имперско-эсхатологической» перспективе составителя «Начального Свода». *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2018. № 2. С. 48–64.

797. Стефанович П. Разное отношение к половцам и печенегам в начальном летописании. *ВЕДС*: XXX Юбилейные Чтения памяти В. Пашуто / редкол.: Е. Мельникова (отв. ред.) и др. Москва: ИВИ РАН, 2018. С. 275–279.

798. Суни Р. Конструируя примордиализм: старые истории для новых наций. *Антропология социальных перемен*: сборник статей к 70-летию В. Тишкова / отв. ред.: Э. Гучинова и Г. Комарова. Москва: РОССПЕН, 2011. С. 52–86.

799. Сухобоков О. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. н. е. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 204–210.

800. Сухобоков О. До походження та інтерпретації пам’яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*. 1999. № 2. С. 25–39.

801. Сухобоков О. В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X–XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Київ: Вид. О. Філюк, 2016. 376 с.

802. Сухобоков О. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам’ятки волинцевського типу). *Восточноевропейский археологический журнал*. 2000. № 3. URL: http://archaeology.kiev.ua/journal.

803. Сухобоков О. Северяне посульского пограничья Древней Руси IX–XI вв. *Археологія і давня історія України* / редкол.: П. Толочко (гол. ред.) та ін. Київ, 2010. Вип. 1. С. 563–571.

804. Сухобоков О. Этнокультурная история Левобережной Украины I – начала II тыс. *Археологія*. 1998. № 2. С. 37–46.

805. Тегако Л. и др. Основные черты митохондриального генофонда восточных славян. *Медицинская генетика*. 2010. Т. 9. № 1. С. 29–37. URL: https://istina.msu.ru/publications/article/430719.

806. Тегако Л. Предыстория белорусов. Культура, язык, этническое самосознание, ДНК и гены. *Беларуская думка*. 2011. № 2. С. 64–67.

807. Тегако Л., Пыжук М., Красноденбский Д. Славянские племена на исторической арене Европы. *Антропология населения белорусско-польского пограничья в свете этнической истории славян* / под ред. Л. Тегако. Минск: Беларус. навука, 2009. С. 11–53.

808. Тегако О., Балановский О. Генофонд белорусов по данным о трех типах генетических маркеров – аутосомных, митохондриальных, Y хромосомы. *Актуальные вопросы антропологии*. Минск, 2008. Т. 2. С. 53–65. URL: http://www.genofond.ru.

809. Темушев С. Н. Начало Руси: генезис государственности в источниках и исторической традиции. Минск: БГУ, 2008. 159 с.

810. Темушев С. Н. Образование Древнерусского государства. Москва: Квадрига, 2014. 208 с.

811. Терпиловський Р. Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я). *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 25–40.

812. Терпиловський Р. Давні слов'яни та їхні сусіди. *Археологія України*: курс лекцій / Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. С. 344–427.

813. Терпиловський Р. До проблеми контактів між київською та черняхівською культурами на ранньому етапі їх розвитку. *Археологія*. 2002. № 3. С. 18–26.

814. Терпиловський Р. До проблеми походження ранньосередньовічних культур Подніпров'я. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*: збірник статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. Петрова / відп. ред. В. Баран. Київ; Львів: РАС, 1997. С. 111–118.

815. Терпиловский Р. К 60-летию Андрея Михайловича Обломского. *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур*: к 60-летию А. М. Обломского (Раннеславянский мир. Вып. 19) / отв. ред. В. Родинкова и О. Румянцева. Москва: ИА РАН, 2017. С. 9–16.

816. Терпиловський Р. Населення лісової зони Подніпров'я І тис. н. е. балти чи слов'яни? *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тис. н. е*. Київ; Львів: РАС, 1999. С. 291–298.

817. Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка 1 – багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 128 с.

818. Терпиловський Р. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку. *Старожитності Русі-України*: зб. наук. пр. / редкол.: П. Толочко та ін. Київ: КАЄ, 1994. С. 73–79.

819. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. Киев: Наук. думка, 1981. 124 с.

820. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Lublin: UMCS, 2004. 232 с.

821. Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині І тис. н. е.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 1994. 43 с.

822. Терпиловский Р. В., Обломский А. М. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н. э. Москва: ИА АН СССР, 1991. 177 с.

823. Тесленко Д. Историография археологии: проблема структуры предметного поля. *Археологія і давня історія України* / ред. П. Толочко. Київ: ІА НАНУ, 2012. Вип. 9. С. 295–301.

824. Тишков В. А. Очерки теории и политики этничности в России. Москва: Русский мир, 1997. 532 с.

825. Тишков В. А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. Москва: Наука, 2003. 544 с.

826. Тишков В. А. Российский народ: история и смысл национального самосознания. Москва: Наука, 2013. 649 с.

827. Тишков В. О феномене этничности. *ЭО*. 1997. № 3. С. 3–21.

828. Ткаченко В. О праздновании 1150-летия зарождения российской государственности: взгляд с Украины. *Україна – Європа – Світ*. Тернопіль: ТНПУ, 2012. Вип. 10. С. 149–167.

829. Толочко А. Воображенная народность. *Ruthenica*. Київ, 2002. Вип. 1. С. 112–117.

830. Толочко А. Воображенная народность. *УІЖ*. 2001. № 3. С. 29–34.

831. Толочко А. П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва: НЛО; Киев: Критика, 2005. 544 с.

832. Толочко А. П. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурус, 2015. 336 с.

833. Толочко А. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. *Ruthenica*. Київ, 2008. Вип. 7. С. 154–165.

834. Толочко О. До передісторії «Руської землі» XI–XIII ст. *Археологія*. 1991. № 4. С. 34–42.

835. Толочко О. П. «Історія Російська» Василя Татіщева: джерела та повідомлення: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2005. 35 с.

836. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ: ВД «Альтернативи», 1998. 352 с.

837. Толочко О. «Образ чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ: Інститут української археографії АНУ, 1992. Т. І. С. 26–46.

838. Толочко П. П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма). Киев: ИД «Академпериодика», 2007. 104 с.

839. Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. Санкт-Петербург: Алетейя, 2005. 218 с.

840. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. Київ: Наук. думка, 1987. 246 с.

841. Толочко П. До проблеми етнічної історії Київської Русі. *УІЖ*. 2001. № 3. С. 14–15.

842. Толочко П. П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.

843. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 160 с.

844. Толочко П. П. Откуда пошла Руская земля. Киев: ВД «Руське слово». 2016. 292 с.

845. Толочко П. Передмова. *Давня історія України*: в 3 т. / ред. П. Толочко. Київ: Наук. думка, 2000. Т. 3. С. 5–10.

846. Толочко П. Редакция Повести временных лет игумена Сильвестра:

историческая реальность или ученая фикция? *Ruthenica*. Київ, 2008. Вип. 7. С. 130–139.

847. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 296 с.
848. Толочко П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. *Славяне и Русь (в зарубежной историографии)*: сб. науч. тр. / редкол.: П. Толочко и др. Киев: Наук. думка, 1990. С. 99–120.
849. Толочко П. Чи існувала давньоруська народність? *Археологія*. 1991. № 3. С. 47–57.
850. Толстой Н. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора «Повести временных лет». *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. 1: Древняя Русь. С. 441–447.
851. Троицкий Ю. Историческая компаративистика: эпистемология и дискурс. *Диалог со временем*: альманах интеллектуальной истории. Москва, 2010. Вып. 30. С. 26–32.
852. Трофимова Т. Краниологические данные к этногенезу западных славян. *СЭ*. 1948. № 2. С. 39–61.
853. Трубачев О. Н. В поисках единства: взгляд филолога на проблему истоков Руси. 3-е изд., доп. Москва: Наука, 2005. 286 с. (перше видання: Москва: Наука, 1992. 184 [2] с.).
854. Трубачев О. Русь. Россия. Очерк этимологии названия. *Меняющийся мир и вечные слова* / сост. Г. Егорова и др. Волгоград: ЦПК, 2009. С. 42–47.
855. Трубачев О. Славянская филология и сравнительность. От съезда к съезду. *Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов*: доклады российской делегации / ред. О. Трубачев. Москва: Наука, 1998. С. 3–33.
856. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования. Москва: Наука, 1991. 271 с.
857. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: лингвистические исследования. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 489 с.
858. Трубачев О. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва: Наука, 1999. 320 с.
859. Удод О. Історія історичної науки в Україні: проблеми дисциплінарної структури та предметної області досліджень. *Академічні й доакадемічні*

образи української історіографії: колективна монографія / відп. ред. О. Удод. Київ: ІІУ НАНУ, 2012. С. 7–26.

860. Федоров И. Создание виртуального учебного пособия «Этнография Беларуси». *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск: БДУ, 2005. Вып. 2. С. 68–74.

861. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. 294 с.

862. Филиппов В. Р. «Советская теория этноса»: историографический очерк. Москва: Институт Африки РАН, 2010. 215 с.

863. Филиппова Е. Понятие *ethnie* во французской научной традиции и его политическое использование. *ЭО*. 2007. № 3. С. 52–73.

864. Филипчук А. Міграційні процеси слов'ян V–VII ст. у Верхньому, Середньому Подністер'ї та Верхньому Попрутті (за матеріалами стаціонарних і розвідкових досліджень). *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 5. С. 61–83.

865. Филюшкин О. Какими глазами смотреть на историю Древней Руси? *Український гуманітарний огляд*. Київ, 2001. Вип. 5. С. 108–124.

866. Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Археология СССР / редкол.: Б. Рыбаков (гл. ред.) и др. Москва: Наука, 1987. Т. 17 / Л. Голубева и др.; отв. ред. тома В. Седов. 510 с.

867. Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху Средневековья – Раннего Нового времени. *Россия – Украина: история взаимоотношений* / ред. А. Миллер и др. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. С. 9–27.

868. Фурасьев А. Г. Динамика культурных трансформаций в Междуречье Западной Двины и Великой во второй и третьей четверти I тыс. н. э.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.06. Санкт-Петербург, 2001. 303 с.

869. Фурасьев А. О роли миграций в этногенезе ранних славян. *Труды Государственного Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2009. Т. 49. С. 26–38.

870. Хаванова О. Эрик Хобсбаум: два века европейского национализма. Что дальше? *Нация и национализм*. Москва: ИНИОН РАН, 1999. С. 56–69.

871. Хапаева Д. Герцоги республики в эпоху переводов. Гуманитарные науки и революция понятий. Москва: НЛО, 2005. URL: https://www.litmir.me.

872. Харьков В., Степанов В., Боринская С. Структура генофонда украинцев по гаплогруппам Y-хромосомы. *Генетика*. 2004. Т. 40, № 3. С. 1–6.

873. Холсол Г. Этничность и раннесредневековые могильники. *Российский археологический ежегодник*. 2013. № 3. С. 460–478.

874. Хромова Н. А. Полиморфизм системы HLA у представителей разных славянских этнических групп (русской, белорусской и украинской): автореф. дисс. ... канд. медиц. наук: 14.00.36. Москва, 2006. 29 с.

875. Цветкова Н. Антропологический материал как исторический источник. *Славяне. Этногенез и этническая история* / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 18–25.

876. Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории. *У истоков русской государственности*: историко-археологический сборник / отв. ред. Е. Носов. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2007. С. 343–351.

877. Цягака Л. І., Аляксееў В. П., Вітаў М. У. Расавая геаграфія беларусаў і праблемы этнагенезу. Мінск: Навука і тэхніка, 1994. 127 с.

878. Чаквін І. Походження білорусів. Сучасна історіографія проблеми. *НТЕ*. 2009. № 6. С. 6–13.

879. Чеканцева З. Методология истории в формировании современного профессионального историка. *Мир историка*: историографический сборник. Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. Вып. 1. С. 63–74.

880. Чернецов А. Валентин Васильевич Седов – LXXX. *РА*. 2004. № 4. С. 5–7.

881. Чернявская Ю. В. Белорусы. От «тутэйшых» – к нации. Минск: ФУАинформ, 2010. 512 с.

882. Чернявская Ю. Идентичность на фоне мифа. *Антропологический форум*. 2008. № 8. С. 198–226.

883. Чернявская Ю. Этничность и национализм: взаимопроникновение и трансформации. *Вестник Молодежного научного общества*. 2004. № 4. С. 76–78.

884. Чешко С. Этническая история славян с точки зрения проблем этнологии. *Славяноведение*. 1993. № 2. С. 15–22.

885. Чулицкая Т. Альтернативный подход к пониманию национализма (на примере работ И. Валлерстайна). *Палітычная сфера*. 2004. № 3. С. 97–101.

886. Шадыра В. Да пытання аб ролі еўрапейскіх этнакультурных працэсаў I тыс. н.э. у этнагенезе беларусаў. *Славяне и их соседи: археология, нумизматика, этнология* / под ред. А. Егорейченко. Минск: Веды, 1998. С. 86–90.

887. Шадыра В. І. Беларускае Падзвінне (I тысячагоддзе н. э.). Мінск: ДНУ «Інстытут гісторіі НАН Беларусі», 2006. 150 с.

888. Шакурова О., Чирков О. Етнологічний складник концепції Володимира Барана про походження слов'янської етнічної спільноти й українців. *Українознавство*. 2013. № 3–4. С. 127–136.

889. Шакурова О. В. Основні концепції етногенезу українського народу: вітчизняна історіографія (кінець XIX – початок XXI ст.). Київ: Вид. О. Філюк, 2017. 271 с.

890. Шакурова О. В. Походження українського народу в історіографічному дискурсі кінця XIX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2016. 18 с.

891. Шакурова О. Проблема походження українського народу у працях П. Кононенка, В. Крисаченка та В. Балушка. *Фундатор сучасного українознавства*: збірник на пошану 80-річчя П. Кононенка / упор. Ю. Фігурний. Київ: ННДІУ, 2011. С. 165–167.

892. Шакурова О. Проблема походження українців у сучасній українській історіографії. *Українознавство*. 2015. № 3. С. 8–18.

893. Шакурова О. Теорії ранньосередньовічного походження українців у дослідженнях сучасних українських вчених. *Українознавство*. 2016. № 2. С. 18–36.

894. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. [XX], 687 с.

895. Шелов-Коведяев Ф. Плиний (комментарии). *Свод древнейших письменных известий о славянах*. Москва: РАН, 1994. Т. 1: I–VI вв. С. 18–36.

896. Шелов-Коведяев Ф. Тацит (комментарии). *Свод древнейших письменных известий о славянах* / редкол.: С. Иванов и др. изд. 2-е, испр. Москва: РАН, 1994. Т. 1: I–VI вв. С. 37–45.

897. Шмидт Е. А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III–VII вв. н. э. Тушемлинская культура. Смоленск: ЦОИПИК, 2003. 296 с.

898. Шмидт Е. А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных). Смоленск: СГУ, 2012. 168 с.

899. Шмидт Е. О тушемлинской культуре IV–VII веков в Верхнем Поднепровье и Подвинье (к вопросу этнической атрибуции). *Iš baltų kultūros istorijos*. Вильнюс: Diemedis, 2000. С. 113–121.

900. Шмидт Е. Об этнической принадлежности племен тушемлинской культуры IV–VII вв. н. э. в Верховьях Днепра. *Гістарычна-археалагічны зборнік*. Мінск, 1996. Вып. 10. С. 33–38.

901. Шнирельман В. А. Арийский миф в современном мире. Москва: НЛО, 2015. Т. 1. 536 с.

902. Шнирельман В. А. Интеллектуальные лабиринты. Очерки идеологий в современной России. Москва: Academia, 2004. 480 с.

903. Шнирельман В. Время цивилизации: цивилизационный подход как национальная идея. *Российская модернизация: размышляя о самобытности* / под ред. Э. Паина и О. Волкогоновой. Москва: Три квадрата, 2008. С. 198–234.

904. Шнирельман В., Панарин С. Лев Николаевич Гумилев: основатель этнологии? *Вестник Евразии*. 2000. № 3. С. 5–37.

905. Шорковиц Д. Происхождение восточных славян и образование Киевской Руси в переоценке постсоветской историографии. *Rossica Antiqua*. Санкт-Петербург, 2010. Т. 1. С. 3–53.

906. Шостак М. В. Основні теорії утворення Київської Русі в українознавчих дослідженнях XX–XXI ст. Київ: ННДІУ, 2011. 141 с.

907. Шостак М. В. Утворення Київської Русі: українська історіографія (XX – початок XXI ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Переяслав-Хмельницький, 2010. 20 с.

908. Шпирт А. Венская школа исторической этнографии и проблема этногенеза в раннем средневековье (опыт историографического обзора). *Альманах по истории средних веков и раннего Нового времени*. Нижний Новгород: М-Принт, 2013. Вып. 3–4. С. 42–52.

909. Штыхаў Г. В. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўвночнай Беларусі. Мінск: Навука і тэхніка, 1992. 191 с.

910. Штыхаў Г. Вытокі беларускага этнасу. *Гісторыя Беларусі*: у 6 т. Мінск: Экаперспектыва, 2007. Т. 1: Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. С. 323–330.

911. Штыхов Г. У истоков белорусской народности. *УІЖ*. 2001. № 3. С. 34–36.

912. Шувалов П. «Изобретение народа»: *славяне* Ф. Курты и *скифы* Приска. *ВЕДС*: XXIX Чтения памяти В. Пашуто: Античные и средневековые общности. Москва: ИВИ РАН, 2017. С. 256–259.

913. Шутова О. М. Историография и постмодерн: вопрос об идентичности во второй половине XX – начале XXI века. Минск, 2007. 191 с. (Рукопись). URL: www.shutova.com.

914. Щавелев А. «Племена» восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура* / отв. ред. Н. Макаренко, А. Назаренко. Москва; Вологда: Древности Севера, 2017. С. 24–48.

915. Щавелёв А. Славянские «племена» Восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология. *SSBP*. 2015. № 2. С. 99–133.

916. Щукин М. Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). Санкт-Петербург: Фил. фак-тет СпбГУ, 2005. 576 с.

917. Щукин М. Б. На рубеже Эр. Санкт-Петербург: Фарн, 1994. 324 с.

918. Щукин М. Реплика по поводу «киевской культуры». *Европейская Сарматия*: сборник, посвященный М. Щукину / отв. ред. Д. Мачинский. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2011. С. 239–244.

919. Щукин М. Рождение славян. *Стратум: структуры и катастрофы*: сборник символической индоевропейской истории / ред. М. Ткачук и др. Санкт-Петербург: Нестор, 1997. С. 110–147.

920. Щукин М. Семь миров Древней Европы и проблема этногенеза славян. *Славяне. Этногенез и этническая история (междисциплинарные исследования)* / под ред. А. Герда и Г. Лебедева. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. С. 56–62.

921. Щукин М. Феномен черняховской культуры эпохи Константина-Констанция, или что такое черняховская культура? *Stratum plus*. Санкт-Петербург; Кишинёв; Одесса, 1999. № 4. С. 66–101.

922. Щукин М. Чары черняховской культуры или «несостоявшаяся народность». *Знание – сила*. 1988. № 11. С. 26–31.

923. Элёз А. Й. Критика этнологии. Москва: МАИК «Наука-Интерпериодика», 2001. 304 с.

924. Эриксен Т. Что такое антропология? Москва: ИД ВШЭ, 2014. 238 с.

925. Этногенез и синтез наук: беседа с Л. Клейном и Е. Балановской. Интервьюер Н. Маркина. Часть 1. *Информационно-аналитический портал «Полит.ру»*, 7 марта 2015. URL: http://www.polit.ru/article/2015/03/07/klejn_balanovskaya_1.

926. Юркенас Ю. Основы балтийской и славянской антропонимики. Вильнюс: UAB «Ciklonas», 2003. 194 с.

927. Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. 545 с.

928. Юсова Н. Концепт давньоруської народності: умови актуалізації в Україні. *Ейдос*: альманах теорії та історії історичної науки. Київ: ІІУ НАНУ, 2006. Вип. 2, ч. 1. С. 352–380.

929. Юсова Н. Проблема генезиса концепции о древнерусской народности в современной украинской историографии: искажение историографического процесса Л. Л. Зализняком. *История науки и техники*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2005. Т. 4. С. 32–36.

930. Юсова Н. Як «скресає крига» над «искаженными» дискурсами «професіоналів». *Український історичний збірник*. Київ: ІІУ НАНУ, 2008. Вип. 11. С. 444–470.

931. Ягодзінський С. М. Науковий дискурс в умовах інформаційного суспільства: методологічний і соціокультурний аспекти: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.02. Київ, 2008. 20 с.

932. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 312 с.

933. Ясь О. Рецензія у науковій творчості історика: проблеми різновидів та функціонального призначення. *Україна Модерна*. Київ; Львів, 2007. Ч. 12. С. 97–128.

934. Яценко Б. Шляхами тисячоліть. *Велесова книга*. Київ: Велес, 2003. С. 3–9.

935. Amory P. People and Identity in Ostrogothic Italy, 489–554. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 547 p.

936. Aristov V. Why were Radimichi and Vyatichi «of Polish origin»? *Acta Historica Posoniensia*. Bratislava, 2018. T. XXXV. P. 18–25.

937. Barford P. Polish archaeology and marxism: just a passing phase? *Археолог: детектив и мыслитель*: сборник, посвященный 77-летию Льва Клейна / отв. ред. Л. Вишняций и др. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. С. 182–197.

938. Barford P. Slavs beyond Justinian's frontiers. *SSBP*. 2008. № 2. С. 21–32.

939. Berghe P. L. van den. Race and ethnicity: a sociobiological perspective. *Ethnic and Racial Studies*. London, 1978. Vol. 1, № 4. P. 401–411.

940. Berghe P. L. van den. The Ethnic Phenomen. New York: Elsevier Press, 1987. 301 p.

941. Brather S. Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: the Case of the Alamanni. *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 149–175.

942. Brather S. Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. 2011. Bd. 39. S. 161–172.

943. Cohen D., O'Connor M. Comparative History, Cross-National History, Transnational History – Definitions. *Comparison and History: Europe in Cross-National Perspective* / ed. by D. Cohen & M. O'Connor. New York; London: Routledge, 2004. P. IX–XXIV.

944. Connor W. Ethno-Nationalism: the quest for understanding. Princeton: Princeton University Press, 1994. [XIII], 254 p.

945. Curta F. Ethnic Identity and Archaeology. *Encyclopedia of Global Archaeology* / ed. by C. Smith. New York: Springer, 2014. P. 2507–2514.

946. Curta F. Ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe*. Harlow, 2007. Vol. 15. P. 165–175.

947. Curta F. From Kossina to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 201–218.

948. Curta F. Medieval Archaeology and Ethnicity: Where are We? *History Compass*. 2011. № 9/7. P. 537–548.

949. Curta F. Review of Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe, by W. Duczko (Leiden/Boston, 2004). *Early Medieval Europe*. 2006. Vol. 14, № 3. P. 328–330.

950. Curta F. Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 526 p.

951. Curta F. Tworzenie Słowian. Powrót do słowiańskiej etnogenezy. *Nie-Słowianie o początkach Słowian* / pod red. P. Urbańczyka. Poznań: Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk, 2006. S. 27–55.

952. Curta F. The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather. *Ephemeris Napocensis*. 2013. Vol. 23. P. 163–174.

953. Curta F. The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge: University Press, 2001. 483 p.

954. Curta F. The Slavic lingua franca (linguistic notes of an archeologist turned historian). *East Central Europe*. 2004. Vol. 31. P. 125–148.

955. Danylenko A. «The Name Rus»: in Search of a New Dimension. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2004. № 52. P. 1–32. P. 2, 31.

956. Duczko W. Ruś Wikingów: Historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie. Warszawa: Trio, 2007. 252 s.

957. Duczko W. Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden; Boston: Brill, 2004. 290 p.

958. Dzino D. Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia. Leiden; Boston: Brill, 2010. 271 p.

959. Elite ou Egalite... Северная Русь и культурные трансформации в Европе VII–XII вв. / отв. ред. Н. Платонова. Санкт-Петербург: ИД «Бранко», 2017. 312 с.

960. Franklin S., Shepard J. The Emergence of Rus. 750–1200. London; New York: Routledge, 1996. 450 p.

961. Garipzanov I., Geary P., Urbańczyk P. Introduction: Gentes, Gentile Identity and State Formation in Early Medieval Europe. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. Turnhout: Brepols, 2008. P. 1–14.

962. Geary P. J. The Myth of Nations: the Medieval Origins of Europe. Princeton: Princeton University Press, 2002. 199 p.

963. Gillett A. Ethnogenesis: a contested model of early medieval Europe. *History Compass*. 2006. Vol. 4. P. 241–260.

964. Gillett A. Introduction: Ethnicity, History, and Methodology. *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 1–18.

965. Godłowski K. Pierwotne siedziby Słowian: wybór pism / pod red. M. Parczewskiego. Kraków: IA Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. 436 s.

966. Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 273 s.

967. Goffart W. Does the distant past impinge on the Invasion Age Germans? *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 21–37.

968. Hall J. M. Ethnic Identity in Greek Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 248 p.

969. Heather P. Ethnicity, Group Identity, and Social Status in the Migration Period. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. Turnhout: Brepols, 2008. P. 17–50.

970. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1985. 698 p.

971. Hraundal T. J. The Rus in Arabic Sources: Cultural Contacts and Identity: Dissertation for the degree of Philosophiae doctor (PhD) / Centre for Medieval Studies University of Bergen. Bergen, 2013. 211 p.

972. Juras A. Etnogeneza Słowian w świetle badań kopalnego DNA: Praca doktorska wykonana w Zakładzie Biologii Ewolucyjnej Człowieka Instytutu Antropologii UAM w Poznaniu. Poznań, 2012. 180 s.

973. Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History. *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / ed. by G. Kasianov and P. Ther. Budapest; New York: CEU Press, 2009. P. 51–80.

974. Kardaras G. Sclaveni and Antes. Some notes on the peculiarities between them. *Slavia Orientalis*. Warszawa, 2018. T. LXVII, № 3. P. 377–393.

975. Kasperski R. Ethnicity, Ethnogenesis, and the Vandals: Some Remarks on a Theory of Emergence of the Barbarian gens. *Acta Poloniae Historica*. Warszawa, 2015. Vol. 112. P. 201–242.

976. Kasperski R. Problem etnogenezy Gotów w ujęciu Herwiga Wolframa: refleksje nad metodą. *Kwartalnik Historyczny*. 2011. Vol. 118, № 3. S. 399–430.

977. Kazanski M., Perin P. Identity and Ethnicity during the Era of Migrations and Barbarian Kingdoms in the Light of Archaeology in Gaul. *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World: Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity* / ed. by R. Mathison and D. Shanzer. Fanrham; Burlington, 2011. P. 299–330.

978. Kazanski M. Les Slaves: les origines (Ier – VIIe siècle après J.-C.). Paris: Errance, 1999. 159 p.

979. Kazanski M. Les Slaves, des origines aux premières principautés (2002). URL: https://www.clio.fr/bibliotheque.

980. Lind J. Problems of ethnicity in the interpretation of written sources on early Rus'. *ДГВЕ*. 2009: Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. Москва: Индрик, 2010. С. 184–196.

981. Murray A. Reinhard Wenskus on «ethnogenesis», ethnicity, and the origin of the Franks. *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 39–68.

982. Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu Słowian. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 2008. 155 s.

983. Piontek J. Etnogeneza Słowian: od mitów ku faktom. *Archeologia Polski*. 2009. T. LIV, z. 1. S. 121–147.

984. Piontek J. Spory o etnogenezę Słowian: retrospekcje i stan obecny. *Collection of scientific works dedicated to the academician Petar Vlahović* / ed. by Z. Lakić.

Podgorica: Montenegrin Academy of Sciences, 2003. Vol. 10. P. 199–221.

985. Piontek J. Wokół zagadnień etnogenezy Słowian – punkt widzenia antropologii. *Ethnos et Potentia: Interdyscyplinarność w polskiej etnologii* / pod red. R. Vorbricha i A. Szymoszyn. Poznań: IEiAK UAM, 2013. S. 109–122.
986. Platonova N. Problems of early medieval Slavonic Archaeology in Russia (a view from St. Petersburg). *Post-Classical Archaeologies*. Mantova, 2016. Vol. 6. P. 333–416.
987. Plokhii S. Ukraine or Little Russia? Revisiting the Early Nineteenth Century Debate. *Ейдос*: альманах теорії та історії історичної науки. Київ: ІІУ НАНУ, 2008. Вип. 3, ч. 1. С. 188–206.
988. Plokhy S. The Gates of Europe: a History of Ukraine. NY: Basic Books, 2015. 432 p.
989. Plokhy S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 379 p.
990. Pohl W. Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies. *Debating the Middle Ages: Issues and Readings* / ed. by L. Little and B. Rosenwein. Wiley; Blackwell: Blackwell Publishers, 1998. P. 13–24.
991. Pohl W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr. München: C. H. Beck, 2002. 540 p.
992. Pohl W. Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response. *On barbarian identity: critical approaches to ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 221–240.
993. Posern-Zieliński A. Antropologia kulturowa wobec archeologicznej rekonstrukcji społeczeństw pradziejowych. *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka* / red. J. Ostoja-Zagórski. Poznań: Instytut Historii UAM, 1997. S. 93–111.
994. Schorkowitz D. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetische Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2000. Vol. 48, № 4. S. 569–601.
995. Sedov V. Balti senatne. Riga: Zinatne, 1992. 156 s.
996. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Basil Blackwell, 1986. 312 p.

997. Smith A. D. Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism. London; NY: Routledge, 1998. 270 p.

998. Smith A. D. Nationalism: Theory, Ideology, History. Cambridge: Polity Press, 2001. 192 p.

999. Smith A. History and national destiny: responses and clarifications. *Nations and Nationalism*. 2004. Vol. 10, № 1–2. P. 195–204.

1000. Stang H. The Naming of Russia. Oslo: Oslo University, 1996. 323 p.

1001. Suny R. G. Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations. *The Journal of Modern History*. Chicago: The University of Chicago Press, 2001. Vol. 73, № 4. P. 862–896.

1002. Schorkowitz D. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetische Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2000. Vol. 48, № 4. S. 569–601.

1003. Shutova O. Culinary discourses of Belarusian nationalism: On «truly Belarusian cuisine» and «potato-eaters». *Схід–Захід*. Харків: НТМТ, 2013. Вип. 16–17. С. 247–268.

1004. Tolochko O. Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus. *Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery* / ed. by I. Garipzanov. Turnhout: Brepols, 2011. P. 205–227.

1005. Tolochko O. The Primary Chronicle's «Ethnography» Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region and the Origin of the Rus' State. *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe* / ed. by I. Garipzanov, P. Geary and P. Urbańczyk. Turnhout: Brepols, 2008. P. 169–188.

1006. Urbańczyk P. Trudne początki Polski. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008. 420 s.

1007. Wenskus R. Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Köln; Graz: Böhlau Verlag, 1961. 656 s.

1008. Wolfram H. Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie. 4 Aufl. München: C. H. Beck, 2001. 606 s.

1009. Wolfram H. Gotische Studien. Volk und Herrschaft im frühen Mittelalter. München: C. H. Beck, 2005. 352 s.

1010. Zaszkilniak L. Historiografia ukraińska i postmodernizm: retrospektywy i perspektywy. *Klio Polska*: studia i materiały z dziejów historiografii Polskiej. T. 8. Warszawa: Instytut Historii PAN, 2016. S. 103–116.